

Наукові перспективи
Видавнича група

ISSN (print) 2708-7530
DOI: 10.52058/2708-7530-2022-10(28)

НАУКОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

СЕРІЯ: "ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ", СЕРІЯ: "ПРАВО",
СЕРІЯ: "ЕКОНОМІКА", СЕРІЯ: "ПЕДАГОГІКА",
СЕРІЯ: "ПСИХОЛОГІЯ", СЕРІЯ: "МЕДИЦИНА"

Миру нашій Україні

Випуск 10(28)

2022

*Громадська наукова організація «Всеукраїнська Асамблея докторів наук
з державного управління»*

Громадська організація «Асоціація науковців України»

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

Наукові перспективи

*(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)*

Випуск № 10(28) 2022

Київ – 2022

*Public Scientific Organization "Ukrainian Assembly of Doctors
of Sciences in Public Administration"*

Public Organization "Association of Scientists of Ukraine"

within the work of the Publishing Group "Scientific Perspectives"

Scientific Perspectives

*(Series "Public Administration", Series "Law", Series "Economics",
Series "Medicine", Series "Pedagogy", Series "Psychology")*

Issue № 10(28) 2022

Kiev – 2022

ISSN (print) 2708-7530

DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28))

Наукові перспективи: журнал. 2022. № 10(28) 2022. С.421

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 24.09.2020 р. № 1188 журналу присвоєно категорію "Б" із галузей науки: державне управління, право та економіка. Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021 № 1017 журналу присвоєно категорію "Б" із психології

Рекомендовано до друку Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 26.10.2022, № 4/10-22)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 24436-14376P від 09.06.2020 р.

Журнал видається за підтримки Міжнародного економічного інституту (Есеніце, Чехія) та КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м.Києва"

Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу та реалізації кращих традицій науки в Україні та за кордоном. Журнал висвітлює історію, теорію, механізми формування та функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку державного управління, права, економіки, психології, педагогіки та медицини. Видання розраховано на дослідників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків.

Наукове видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Головний редактор:

Жукова Ірина Віталіївна

кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи Університету Новітніх Технологій, директор Видавничої групи «Наукові перспективи», м. Київ, Україна

Заступники Головного редактора:

Даций Олександр Іванович — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Макаренко Олександр Миколайович — доктор медичних наук, професор, академік Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загально медичних дисциплін Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Непомнящий Олександр Михайлович — доктор наук з державного управління, професор, академік Академії будівництва України, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» (Київ, Україна);

Федоренко Владислав Леонідович — доктор юридичних наук, професор, DrHb - доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (Київ, Україна).

Редакційна колегія:

Романенко Євген Олександрович - доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, проректор Національного авіаційного університету, президент громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» (Київ, Україна);

Арошидзе Паата — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Держаного університету імені Шота Руставелі (Грузія);

Ахметова Лайла Сейсембековна — доктор історичних наук, професор політології, професор кафедри ЮНЕСКО, міжнародної журналістики і медіа в суспільстві факультету журналістики Казахського Національного університету (КазНУ) ім. аль-Фарабі (Казахстан);

Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Балахтар Катерина Сергіївна — здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна);

Бурик Зоряна Михайлівна — доктор наук з державного управління, старший викладач кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України (Львів, Україна);

Вдовіна Олена Олександрівна — кандидат наук з соціальних комунікацій, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна);

Гбур Зоряна Володимирівна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна);

Долгова Олена Миколаївна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Гвожджєвіч Сильвія — кандидат наук, кафедра адміністрації та національної безпеки Державної професійної вищої школи ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща);

Головач Наталія Василівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Гудзенко Ганна Володимирівна — кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна);

Гуменникова Тамара Рудольфівна — доктор педагогічних наук, професор, директор Придунайської філії Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Гечбаія Бадрі Нодаровіч — доктор економічних наук, професор, Асоційований професор Батумського державного університету ім. Шота Руставелі (Грузія);

Дегтяр Андрій Олегович — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та підприємництва Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського, Заслужений діяч науки і техніки України (Харків, Україна);

Дегтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна);

Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна);

Ічанська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Кайдашев Роман Петрович — доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);

Коляденко Ніна Володимирівна — доктор медичних наук, доцент, завідувач кафедри медичної психології Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна);

Лігоцький Анатолій Олексійович — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна);

Лич (Назарук) Оксана Миколаївна — доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Мальцев Дмитро Валерійович — кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна);

Мельник Володимир Степанович — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна);

Мідельський Сергій Людвигович — професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан);

Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща);

Мотренко Тимофій Валентинович — доктор філософських наук, професор, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, Академік Національної академії педагогічних наук України (Київ, Україна);

Нікульчев Микола Олександрович — доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри історії та права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (Покровськ, Донецька область, Україна);

Недбалек Карел — доктор філософії (PhD) в галузі права, доцент, професор Європейського професійного докторату, МВА, адвокат (Чехія);

Новак-Каляєва Лариса Миколаївна — доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (Львів, Україна);

Орел Марія Григорівна — доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Павлов Костянтин Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри аналітичної економіки та природокористування Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Київ, Україна);

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна — доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Перестюк Інга Миколаївна — кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом (Київ, Україна);

Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України (Київ, Україна);

Радзіховська Наталія Станіславівна — кандидат медичних наук, лікар вищої категорії, завідувач відділенням неврології КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м. Києва", асистент кафедри неврології НМУ імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)

Ситник Григорій Петрович — доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);

Стовба Тетяна Анатоліївна — кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та морського права Херсонської державної морської академії (Херсон, Україна);

Титко Анна Василівна — кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна);

Тимошенко Наталія Юріївна — кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (м. Київ, Україна);

Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна);

Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна);

Цимбалюк Руслан Степанович — кандидат медичних наук, доцент кафедри загальної хірургії № 1 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №2 (Київ, Україна);

Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);

Якимчук Аліна Юріївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна);

Яковицька Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна).

© автори статей, 2022

© Громадська наукова організація «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління», 2022

© Громадська організація «Асоціація науковців України», 2022

© Видавнича група «Наукові перспективи», 2022

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Державне управління»

Бобровнік Ю.В. <i>ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА РІВНІ ГРОМАД, РАЙОННИХ ТА ОБЛАСНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ</i>	11
Верещак О.О. <i>НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ</i>	25
Даміров Наміг Рафіг огли <i>ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ</i>	40
Дричик В.М. <i>НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ</i>	50
Попова Т.О. <i>РЕАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ</i>	61
Свірідова С.С., Степанова А.В. <i>ЕКОЛОГІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА В ПРОЄКТАХ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД</i>	73
Слободянюк Н.В. <i>ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА</i>	85

СЕРІЯ «Економіка»

Гавриленко О.Є., Гребінчук О.М., Зіміна Ю.О. <i>ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ЗМІН У СУСПІЛЬСТВІ</i>	95
--	----

Захарін С.В., Іщенко І.С. <i>ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ НА БАЗІ ЯКІСНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В КЛАСТЕРАХ</i>	108
Князєва Т.В., Полоус О.В. <i>ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ АВІАТРАНСПОРТНИХ ПОСЛУГ В СВИТОГОСПОДАРСЬКІЙ СИСТЕМІ</i>	128
Кондрат І.Ю., Ярошевич Н.Б. <i>ЗЕЛЕНІ ОБЛІГАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІНАНСУВАННЯ ПРОЕКТІВ ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ</i>	142
Кривошлик Т.Д. <i>РИНОК СТРАХОВИХ ПОСЛУГ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ</i>	153
Марушко Н.С., Горбан І.М. <i>ДОТРИМАННЯ ПРАВОВИХ ВИМОГ В АУДИТОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ПРОТИДІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ</i>	169
Мостова А.Д. <i>РОЛЬ ІНСТРУМЕНТІВ ПРОСУВАННЯ ІНТЕРНЕТ-МАГАЗИНІВ У ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЇ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ</i>	181
Теслюк С.А., Матвійчук Н.М., Звірко А. <i>ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЛАТІЖНОГО РИНКУ В РАМКАХ КОНЦЕПЦІЇ OPEN BANKING</i>	196
Унинець-Ходаківська В.П. <i>ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ FINTECH-ІНДУСТРІЇ</i>	208
Ус Г.О., Суліменко О.С. <i>ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ VALUE AT RISK В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РИНКОВИМИ РИЗИКАМИ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА</i>	219
Химич О.В. <i>МЕТОДИКИ ПОШУКУ ІДЕЙ ДЛЯ СТАРТАПУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ</i>	230

Шот А.П., Мосолова Ю.О.

242

*АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ
УКРАЇНИ З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ*

СЕРІЯ «Право»

Зеленський С.М., Цумарєв М.І., Левченко В.О.

253

*ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГО-
ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ПРОВАДЖЕННЯХ ПО
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ НЕПОВНОЛІТНІХ*

Личак В.В.

265

*ОГЛЯД ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСВІДУ КРИМІНАЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ШЛЮБУ І СІМ'Ї (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН
СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ)*

Сиводєд І.С.

280

*ОБСТАНОВКА ТА СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯКІ
БУЛИ ВЧИНЕНІ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ*

СЕРІЯ «Педагогіка»

Калашник Д.С., Журавльова І.М., Аксьонов В.В., Калинин К.Є.

289

*ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НА
УРОКАХ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ*

Калінін А.М., Лебедєв О.П., Гора А.В.

302

*АУТПЛЕЙСМЕНТ ПЕРСОНАЛУ: ПСИХОЛОГІЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ
ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ*

Костюченко М.А.

313

*СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ «ЛІДЕРСЬКА
КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРА ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»*

- Мозгальова Н.Г.** 324
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬО-ВИКОНАВСЬКОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ТА ХОРЕОГРАФІЇ

СЕРІЯ «Психологія»

- Overchuk V.A., Kuznietsova O.V.** 336
DETERMINANTS OF PERSONALITY STRESS RESISTANCE

- Бочаріна Н.О., Кучер Ю.В.** 346
ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

- Гудінова І.Л.** 356
ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ДОСВІДУ ПРАЦІВНИКАМИ ОСВІТИ

- Зеленін В.В., Антонюк О.І.** 370
ОСВІТНІЙ КОУЧИНГ ЯК АКМЕЦЕНТРИЧНА СИСТЕМА ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

- Кулакова Л.М., Кулаков Р.С.** 386
ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ-ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

- Синишина В.М.** 395
ВПЛИВ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

- Фарафонова І.А.** 410
ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АРТТЕРАПІЇ ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКУ

Шановні колеги!

Слава Україні! Героям Слава!

Прийміть щирі вітання та найкращі побажання із нагоди виходу в умовах воєнного стану чергового випуску журналу категорії Б з права, державного управління, економіки та психології «Наукові перспективи». Очевидно, що героїчна оборона України, прискорення євроінтеграційних процесів, у зв'язку з набуттям Україною офіційного статусу держави-учасниці ЄС, а, також, програма повоєнного відродження нашої держави, презентована Україною в м. Лугано (Швейцарія), інші перспективні проекти і програми відновлення України як суверенної, демократичної і правової держави з високотехнологічною економікою та потужним агропромисловим комплексом вимагає

грунтовних теоретико-методологічних основ, а значить – кропіткої креативної праці молодих і досвідчених науковців.

Це число представленого видання є черговою перемогою науки незалежної України, що розвивається й зміцнюється, не зважаючи на всі нелегкі випробування, що постають перед дослідниками.

То ж, журнал продовжує виконувати важливу місію, надаючи читачам цінну інформацію з теоретичних та прикладних аспектів державного управління, права, економіки, історії, педагогіки, техніки для їх інтеграції у європейський, світовий науковий простір.

У виданні актуальними є матеріали щодо: основних проблем, що погіршують ефективність функціонування системи управлінського контролю у публічній сфері на рівні територіальних громад, адміністрацій районів та областей; психологічних і філософських аспектів, моделей арттерапії, що впливають на поведінку і свідомість педагогів вищої школи; основних наукових підходів до вивчення публічного управління у сфері забезпечення цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України; факторів психологічної готовності особистості, що діють в просторі економіко-правових змін в суспільстві; особливостей інноваційно-активних підприємств, спільна діяльність яких базується на якісному менеджменті кластерів та ін.

**З повагою,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління,
доцент**

Ірина Жукова

СЕРІЯ «Державне управління»

УДК 35.071.5 (477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-11-24](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-11-24)

Бобровнік Юрій Вікторович кандидат історичних наук, викладач кафедри публічного управління та адміністрування, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08400, тел.: (093) 335-78-86, <https://orcid.org/0000-0003-1410-5308>

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ НА РІВНІ ГРОМАД, РАЙОННИХ ТА ОБЛАСНИХ АДМІНІСТРАЦІЙ

Анотація. У статті розглядаються основні проблеми ефективного функціонування управлінського контролю в публічній сфері в Україні на рівні об'єднаннях територіальних громад, районних та обласних адміністрацій. Здійснено класифікацію головних проблем та проаналізовано їх причини виникнення.

Встановлено рівень наукового вивчення обраної теми та наявність джерельної бази для дослідження. Наявні наукові дослідження стосуються аналізу існуючої нормативно-правової бази з організації процесу управлінського контролю в публічній сфері з точки зору його ідеального функціонування, порядку та етапів його проведення. Проте не існує наявних комплексних досліджень, що стосуються існуючого стану речей щодо реального функціонування управлінського контролю в конкретних органах місцевого самоврядування та органах державної виконавчої влади. Визначено перспективні напрями для подальшого дослідження обраної проблематики.

З'ясовано, що головною проблемою неефективності процесу функціонування системи управлінського контролю у публічній сфері, є людський фактор, який проявляється у перебуванні на посадах не кваліфікованих службовців, керівників органів місцевого самоврядування та державних органів влади. Формального контролю з боку керівництва вищих органів влади, інших інституцій, зокрема правоохоронних органів щодо якості виконання рішень, розпоряджень, наказів, законів, постанов Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України. Формальне ставлення частини службовців органів місцевого самоврядування та органів державної влади до виконання

своїх посадових обов'язків, спровоковано, як низькою заробітною платою, не справедливою, не зрозумілою за критеріями системою фінансової мотивації службовців, політичних та міжособистісних конфліктів. Нездатність більшості службовців управління зрозуміти суті та причини виникнення тієї чи іншої проблеми, відсутності у службовців, керівників ресурсів для вирішення проблем, що заважають належному функціонуванню системи управлінського контролю в публічній сфері.

Відсутності збоку громадян ефективного системного громадянського контролю публічної сфери, через небажання або відсутності відповідних знань, навиків, не розуміння важливості здійснення такого систематичного контролю публічної сфери.

Ключові слова: об'єднанні територіальні громади, громади, районні та обласні державні адміністрації, управлінський контроль у публічній сфері.

Bobrovnik Yuriy Viktorovich Candidate of historical sciences, lecturer at the Department of Public Management and Administration of the Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, Sukhomlynskoho St., 30, Pereyaslav, 08400, tel.: (093) 335-78-86, <https://orcid.org/0000-0003-1410-5308>

THE MAIN PROBLEMS OF THE FUNCTIONING OF MANAGEMENT CONTROL IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION AT THE LEVEL OF COMMUNITIES, DISTRICT AND REGIONAL ADMINISTRATIONS

Abstract. The article examines the main problems of the effective functioning of management control in the public sphere in Ukraine at the level of associations of territorial communities, district and regional administrations. The main problems were classified and their causes were analyzed.

The level of scientific study of the chosen topic and the availability of a source base for research have been established. The available scientific researches relate to the analysis of the existing legal framework for the organization of the management control process in the public sphere from the point of view of its ideal functioning, order and stages of its implementation. However, there are no existing comprehensive studies concerning the real state of affairs regarding the real functioning of management control in specific local self-government bodies and state executive bodies. Prospective directions for further research of the selected issues have been identified.

It was found that the main problem of the inefficiency of the management control system in the public sphere is the human factor, which is manifested in the presence of unqualified employees, heads of local self-government bodies and state

authorities. Formal control on the part of the leadership of higher authorities, other institutions, in particular law enforcement regarding the quality of implementation of decisions, orders, laws, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Verkhovna Rada of Ukraine. The formal attitude of part of the employees of local self-government bodies and state authorities to the performance of their official duties, which was provoked by low wages, an unfair system of financial motivation of employees that is not clear by criteria, political and interpersonal conflicts. The inability of the majority of management employees to understand the essence and causes of this or that problem, the lack of resources for employees and managers to solve problems that interfere with the proper functioning of the management control system in the public sphere.

Absence on the part of citizens of effective systematic civil control of the public sphere, due to unwillingness or lack of relevant knowledge, skills, lack of understanding of the importance of such systematic control of the public sphere.

Keywords: united territorial communities, communities, district and regional state administrations, management control in the public sphere.

Постановка проблеми. Більшість громадян усвідомлюють необхідність контролювати владу, мати можливість впливати на її рішення, контролювати виконання передвиборчих обіцянок та дотримання людьми, що працюють в органах місцевого самоврядування та органах державної влади вимог національного антикорупційного законодавства. Для чиновників, особливо тих, хто готує та приймає ті чи інші рішення, важливо розуміти, що ці рішення, вказівки, розпорядження виконуються, а громадяни та чиновники дотримуються вимог національного законодавства. Звідси випливає значимість належного функціонування управлінського контролю в системі органів публічного управління України.

Протягом усіх років незалежності України громадяни скаржилися на те, що представники органів влади не дотримуються законів, тоді як чиновники різних рівнів, навпаки скаржилися на те, що пересічні громадяни не знають та не дотримуються вимог законів. У більшості випадків у головної причини проблеми є або небажання чиновника чи громадина дотримуватися вимог правил, законів, або банальне незнання законів та правил, в силу небажання бути відповідальним державним службовцем чи громадянином. Зі сторони громадина часто існує переконання, що це держава йому все винна, і у випадку коли такий громадянин стає чиновником він автоматично, перетворюється на чиновника який по-своєму тлумачить вимоги законів та правил. Від чого виникає процес незаконного збагачення за рахунок бюджету, впровадження монопольних правил, корупції. Все це негативно впливає на якість життя в цілому громадян України. Тому на конституційному рівні впроваджено систему

проти ваг та контролю різних гілок влади. І належне функціонування системи управлінського контролю, сприяє усунуванню цих негараздів, якісному реагуванню на недоліки і своєчасного їх виправлення чи усунення від влади тих громадян, які не відповідають заявленим вимогам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автором не виявлено наявних наукових досліджень з обраної проблематики. Загалом більшість наявних ґрунтовних наукових розвідок стосується інформації щодо належного оформлення процесу публічного контролю в публічній сфері. Дослідниками майже не здійснювався аналіз результативності функціонування контролю як процесу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Зокрема, не існує системних наукових досліджень, що стосується неякісного виконання рішень, розпоряджень, відсутня аналітична інформація, щодо кількості таких не виконаних рішень, розпоряджень, що по факту отримали статус паперового існування. Більшість наукових праць стосуються організації документообігу в адміністраціях та органах місцевого самоврядування, підготовлені науковцями на підставі аналізу Указів Президента України, розпоряджень, постанов Кабінету Міністрів України, чи інструкцій з організації діловодства в ОДА, РДА, міських, сільських рад [20-22, 24-26]. Тому дослідники зазначають, що контроль має свою специфіку, яка відрізняє його від інших функцій управління. Це дозволяє спеціалізувати на контрольній діяльності окремі підрозділи або конкретних працівників. Саме тому здійснення безпосереднього контролю за виконанням вимог документів в органах виконавчої влади покладається на спеціально створені контрольні служби, відділи, сектори чи відповідальних осіб [13, 17-19, 23]. Безпосередню відповідальність за виконання конкретного документа несуть особи, зазначені у розпорядчому документі (розпорядженні, рішенні, дорученні тощо), резолюції керівника та безпосередні виконавці. Завданням контролю за виконанням документів є забезпечення своєчасного та якісного їх виконання. Обов'язково контролюється виконання законів України, постанов Верховної Ради України, указів, розпоряджень та доручень Президента України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, запитів та звернень народних депутатів України. Контроль за обігом документів в установі передбачає постановку документів (доручень) на контроль, формування картотеки контрольованих документів; перевірку своєчасного доведення документів до виконавців; попередні перевірки і регулювання ходу виконання; облік і узагальнення результатів контролю за виконанням документів (доручень); інформування керівника про хід та підсумки виконання документів (доручень); повідомлення про хід і підсумки виконання документів на оперативних, апаратних нарадах, засіданнях колегіальних органів; зняття документів з контролю; формування картотеки виконаних документів. Контроль не може існувати ізольовано та здійснюватися тільки заради контролю [27, 28].

Мета статті полягає у дослідженні основних проблем, які погіршують ефективність функціонування системи управлінського контролю в публічній сфері на рівні територіальних громад, адміністрацій районів та областей.

Досягнення мети можливе внаслідок вирішення наступних завдань, зокрема:

- вивчення джерельної та нормативно правової бази досліджуваної проблематики;
- дослідження та класифікації основних причин виникнення проблем, що руйнують систему належного функціонування управлінського контролю.
- визначення перспективи подальших напрямів дослідження.

В органах виконавчої влади контроль здійснюється відповідно з особливостями та конкретним змістом їх управлінської діяльності та спрямований на конкретний результат і шляхи його досягнення, усунення та урахування перешкод при реалізації владних повноважень.

Загалом почасти такий контроль є фактично формальним, і ґрунтується на підставі відписок, або формального паперового виконання, що часто є не реалізованим у житті. Наприклад, приймається рішення щодо вирішення проблеми утилізації сміття, зазначаються у документі відповідальні посадові особи, визначається обсяг фінансування та джерело фінансування. А по факту, або не відбувся тендер, або завалили тендер, бо виграв не той хто потрібно. Або в реальності не надійшло необхідної суми для вирішення проблеми, у зв'язку із тим, що не надійшла необхідна сума податків у зазначеному проміжку часу до бюджету. І по-факту документально в процесі контролю, контролюючим органом, чи посадовою особою подається відповідь-причина не виконання чи неналежного виконання, на рівні паперового контролю, як би все добре, але на рівні реального життя проблема не вирішена.

Основна проблема це людський фактор, він проявляється у не виконанні рішень, розпоряджень, указів, або неналежному, частковому виконання, або виконанні таких рішень на власний розсуд чиновника. Що часто відбувалося в умовах відсутності адекватного реагування з боку інших контролюючих органів та реальних механізмів з боку громадського контролю. Це яскраво проявляється на прикладі функціонування органів місцевого самоврядування на рівні громад, районів та областей, а саме у недостатньому фінансуванні цілих галузей: освіти, медицини, комунальних підприємств. Проблема проявляється у тому, що на рівні ради громади, району чи області приймається рішення про профільну програму, як нормативно-правовий документ, який дозволяє розпочинати вирішення тієї чи іншої проблеми із зазначенням 100% необхідного фінансування, але наступним своїм бюджетним рішенням та ж сама рада по факту надає коштів на суму 30-50% від необхідного, тим самим не

вирішуючи заявлені у першому рішенні-програмі завдань, відповідно не досягнувши мети. Або ж за умов 100% фінансування розпорядник коштів з об'єктивних чи суб'єктивних причин протягом заявленого у програмі терміну просто не освоєє 10-50% виділених коштів. У більшості територіальних громад, адміністрацій районів, областей, керівниками, які б мали здійснювати відповідний управлінський контроль не здійснюється, і відповідно не впроваджується ніяких відповідних кадрових, дисциплінарних управлінських рішень. Адже управлінці, які б мали здійснювати такий управлінський контроль у публічній сфері, або недостатньо компетентні для такої роботи, як на етапі підготовки відповідних рішень, розпоряджень так і на рівні їх виконання.

Інший випадок це існування рішень які виносять українські суди різних рівнів, які чиновники чи працівники виконавчої служби Міністерства Юстиції України не можуть виконати, заявляючи про технічні, юридичні, ресурсні та інші причини невиконання таких рішень. Від чого доволі часто потерпають як конкретні громадяни на користь яких були винесені такі судові рішення, так і бюджети різних рівнів [1].

Наступна проблема це не знання законів, трактування законів на свій власний розсуд. У переважній більшості не знання законів стосується пересічних громадян, хоча як показує практика і державні службовці не орієнтуються, або орієнтуються не належному рівні у законодавчому полі [2].

Яскравим підтвердженням цієї думки є те, що в 2016 році були ведені обов'язкові незалежні конкурси на посади державних службовців, під час проведення яких стало зрозуміло, що «потрібні люди» активно їх провалюють, навіть, провалюють, ті «потрібні люди», які мали немалий стаж роботи в органах державної влади чи органах місцевого самоврядування. Невдовзі такі конкурси були скасовані для державного службовця рівня голів та заступників районних та обласних адміністрацій

Але восени 2017 року було взято новий напрям руху на перетворення голів місцевих державних адміністрацій на особливу групу посадовців поза межами державної служби. Такий підхід викликав критичну оцінку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, яке зазначило у своєму висновку, що такі дії зроблять незрозумілими правовий статус цих посадових осіб. Незважаючи на це, зазначене рішення ухвалили в парламенті 9 листопада 2017 року, а через чотири дні його підписав президент Петро Порошенко. До речі, це призвело до того, що голови державних адміністрацій, вибувши поза межі державної служби, залишили за собою право призначати на посади інших державних службовців.

Виведення голів місцевих державних адміністрацій з державних службовців піддалося критиці з боку багатьох експертів. Так, голова правління Центру політико-правових реформи Ігор Коліушко звернув увагу на скасування

однієї процедури добору кадрів на посади голів місцевих державних адміністрацій без створення нової. До цього він додав наступне: «Фактично Адміністрація Президента отримує для себе безоплатну армію агітаторів на час виборчої кампанії. Навіщо їм тратити гроші та зусилля, коли можна влаштувати штаб просто в державних приміщеннях і посадити агітаторів на посаду голів адміністрацій?» [10].

Отже, позбавлення голів місцевих державних адміністрацій статусу державних службовців відбулося всупереч загальній логіці розвитку системи публічного управління, внаслідок непослідовних кроків, спрямованих на перетворення представників сфери публічної політики в активістів певної політичної партії на державних посадах задля підтримки своєї партії [3, 6, 8, 9].

А введений у 2019 році такий званий «соціальний ліфт» Президента Володимира Зеленського для «молодої чиновницької крові», якимось так же швидко зник з порядку денного як і появився. Фактично розрекламований соціальний ліфт для молодих майбутніх, нібито ефективних чиновників-менеджерів, так і залишився на рівні рекламних роликів у Ютубі, адже на рівні вимог національного законодавства він не був ніде прописаний [11, 14, 29].

В органах державної та місцевих влади є відділи юридичного забезпечення державних службовців, яких готують, і подекуди контролюють або приймають та виконують рішення. На ці юридичні відділи і покладені функції контролю в частині підготовки таких проектів рішень, розпоряджень, та їх виконання. Проте, часто такі юристи низької кваліфікації, які, або готують низькопробні проекти рішень, або намагаються трактувати документи, які заходять в районну чи обласну адміністрацію, міську раду на свій розсуд, чим часто завдають репутаційних, фінансових збитків установам в яких вони працюють. Часто чиновники саме юридичних відділів є і фігурантами кримінальних справ. Юристи рад територіальних громад, адміністрацій, часто шукають шляхи не як виконати вимоги закону, чи законну вимогу громадянина, а як її обійти [4].

Звісно, головний контроль за виконанням рішень, розпоряджень покладається на голів районних, обласних адміністрацій, сільських, міських, районних, обласних рад та голів депутатських постійних комісій. У силу некомпетентності зазначених посадових осіб, осіб які перебувають на виборних посадах, а також значної кількості прийнятих рішень та виданих розпоряджень, такий контроль носить номінальний характер. Лише у разі невиконання рішення, виникнення провальних наслідків виявленої, як правило, у процесі політичної боротьби, відповідальні особи за управлінський контроль в публічній сфері притягуються до дисциплінарної чи політичної відповідальності. Якщо проаналізувати сайти усіх рад на предмет звітів голів районних рад та районних, обласних адміністрацій, то знаходимо інформацію

про кількість прийнятих радою рішень, проте жодного слова не зазначено про кількість виконаних рішень у розрізі від 1% до 100%. Відсутня інформація про аналіз якості та ефективності виконання таких рішень, а також які наслідки наступили після виконання таких рішень, позитивні чи негативні. Фактично розуміємо, що у більшій своїй частині була робота проведена заради роботи, а кошти освоєні, не освоєні, частково освоєні, або виділені не в повній мірі.

В останні роки Уряд України організував роботу різних гарячих урядових ліній, подекуди і на місцях головами громад, адміністрацій налагоджені подібні канали зв'язку із громадянами [31, 32]. Головна мета таких каналів зав'язку пришвидшити процес вирішення проблем громадян, через реалізацію тих чи інших рішень, розпоряджень на місцях. Система побудована наступним чином, громадянин скаржиться на урядову лінію, бо місцеві чиновники не вирішують його проблему, і за логікою, і уявленнями громадянина за його проблему має взятися чиновник вищого рівня, який чи то впливовіший, чи то розумніший. А насправді такі електронні заяви спускаються на місце до того керівника який не зумів, чи не захотів вирішувати проблему конкретного громадянина. І таким чином на рівень Уряду керівник найнижчого рівня надає формальну відписку з цього приводу, яка пересилається громадянину, адже на рівні урядового Call-центру відсутні люди які здатні аналізувати зміст таких відповідей. Ще гірше, якщо громадянин скаржився на місцевого чиновника вмотивовано переконуючи працівників урядової лінії проте, що чиновник порушує його права. І, в такому випадку абсурдність ситуації стає ще гіршою, адже Кабінет Міністрів України в особі представників профільного міністерства, зверху надсилає прохання тому ж державному службовцю, з яким заявник, вже перебуває у протистоянні-конфлікті, підготувати відповідь від імені уряду на ці всі звинувачення громадянина-заявника, відносно місцевого чиновника. Зрозуміло, що відповідь від уряду буде або відписка, або що чиновник, ні в чому не винуватий.

Суть проблеми криється у тому, що більшість керівного складу рад територіальних громад, відділів і управлінь адміністрацій, не мають відповідної кваліфікації, освіти і бажання займатися на професійному рівні управлінським контролем у публічній сфері. Відповідно й громадяни через відсутність освіти, умінь і навичок не здатні на професійному громадянському рівні здійснювати управлінський контроль в публічній сфері. Вирішення проблеми полягає у тому, що до процесу управлінського контролю в публічній сфері мають залучатися лише професійні люди, менеджери, і ними не мають керувати люди, які перебувають на так званих політичних посадах. Політики та громадяни по факту від таких менеджерів мають отримувати інформацію про успішність або не успішність здійснення управлінського контролю із зазначенням основних причин та шляхів їх вирішення.

Висновки. Наявна наукова література стосується виключно організації процесу контролю на документальному рівні на підставі існуючої нормативно правової бази. Фундаментальних наукових досліджень, що стосуються висвітлення існуючих проблем при організації управлінського контролю в публічній сфері України, перекосів чи напрацьованих рекомендацій, щодо усунення таких проблем в науковій літературі на достатньому рівні не відображено. Відповідно дана тема потребує додаткового наукового дослідження, зокрема на рівні територіальних громад у розрізі кожної існуючої громади, районних та обласних адміністрацій. Основною проблемою не якісного, не успішного та формального процесу існування управлінського контролю в публічній сфері, є людський фактор, адже на посадах перебувають службовці, які не мають належних фахових компетенцій, освіти, досвіду, мотивації до кар'єрного зростання, адже існуючі конкурсні відбори носять формальний характер. Відповідно не здійснюється управлінський контроль на належному рівні. Окрім, того у службовців, що здійснюють за посадою функцій управлінського контролю не мають відповідних ресурсів, або важелів впливу.

Перспективними напрямками для подальшого дослідження є : специфіка здійснення контролю з боку вищого керівництва; контролю виконання рішень рад з боку голів постійних депутатських комісій, інших депутатів, ефективності такого контролю.

Література:

1. Авторгов Андрій. Зобов'язати не можна стягнути: ВС знову поставив питання з комою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://borgexpert.com/ru/stiahnennia-borhiv/vykonavcha-diialnist/zobov-iazaty-ne-mozhna-stiahnuty-vs-znovu-postavyv-pytannia-z-komoiu>
2. Авторгов Андрій. Судові рішення, що не виконуються на практиці, нічого не варті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.avtorgov.com/?p=332>
3. Анна Семененко. Статус та повноваження голів держадміністрацій змінено [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://budget.uteka.ua/ua/publication/budget-13-byudzheta-oplata-truda-i-kadrovaya-rabota-50-status-i-polnomochiya-glav-gosadministracij-izmeneny>
4. Головний юрист Переяслав-Хмельницької РДА вимагав взятку в \$100 тис., - ГПУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukranews.com/ua/news/544569-golovnyu-yuryst-pereyaslav-khmelnyckoi-rda-vymagav-vzyatku-v-100-tys-gpu>
5. Гуцаленко Л.В. Державний фінансовий контроль / Л.В. Гуцаленко, В.А. Дерій, М.М. Коцупатий. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 424 с.
6. Євгеній Бородин. Статус голови місцевої державної адміністрації досвід, стан та перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uplan.org.ua/status-holovy-mistsevoi-derzhavnoi-administratsii-dosvid-stan-ta-perspektyvy/>
7. Жити по-новому: Головою Переяслав-Хмельницької РДА призначено скандального регіонала-тітушкова Юрія Клименка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.z-pravda.com.ua/2018/04/blog-post_11.html
8. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань проходження державної служби» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-19#Text>

9. Закон України «Про державну службу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
10. Ігор Коліушко. Чиновників беруть у «армію агітаторів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/74518>
11. Команда Зеленського: Соціальний ліфт відкрито! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/05/28/7216338/>
12. Кримінальне впровадження відкрито проти голови Переяславської РДА Клименка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://np.org.ua/2019/03/23/kryminalne-vprovadzheniya-vidkryto-proty-golovy-pereyaslavskoyi-rda-klumenka/>
13. Кузнецова С.А. Концепція облікової інформації для управління / С.А. Кузнецова // Економіка і регіон. – 2007. – № 4. – С. 184–187.
14. «Ліфт» Зеленського: що сталося з президентським проектом? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/politics/_lift-zelenskogo-scho-stalosya-z-prezidentskim-proyektom/1053022
15. Наказ 21.06.2007 N 414/5 «Про Пам'ятку щодо організації роботи із запитами та зверненнями народних депутатів України, а також зверненнями, запитами та запитаннями депутатів місцевих рад» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v414_323-07#Text
16. Незамінний Клименко. Мешканці Переяславщини готуються до протестів : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/articles/228923-nezaminnij-klimenko._meshkantsi_perejaslavshchini_gotujutsja_do_protestiv
17. Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку. Навчальний посібник. За загальною редакцією Н.Р.Нижник. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 288с.
18. Організація контролю в системі органів державної влади: Інформаційно-методичний матеріал / М.І.Баюк, М.І.Войт, Г.В.Матковський. – Хмельницький: Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій. – 2013. –135 с
19. Ославський М.І. Виконавча влада в Україні: організаційно-правові засади // Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 216 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
20. Постанова від 31 жовтня 2007 р. N 1270 Про внесення змін до Типового регламенту місцевої державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1270-2007-%D0%BF#Text>
21. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 1999 р. N 339 «Про затвердження Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-99-%D0%BF#Text>
22. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2012 р. № 887 «Про затвердження Типового положення про структурний підрозділ місцевої державної адміністрації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2012-%D0%BF#Text>
23. Рачинський А.П. Управління персоналом в органах державної влади, органах місцевого самоврядування: навч. посіб. – К.: НАДУ, 2008. – 64 с.
24. Розпорядження «Про затвердження Інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, в обласній державній адміністрації» № 670/2016 –р від 27.12.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/InstructsDS.pdf>

25. Розпорядження Президента України «Про призначення Ю. Клименка головою Чорнобаївської районної державної адміністрації Черкаської області» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/91/2013-%D1%80%D0%BF#Text>
26. Розпорядження Президента України №153/2016-рп. Про призначення А.Пряхіна головою Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації Київської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/1532016-rp-20036>
27. Савицький В.Т. Документаційне забезпечення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування України: Монографія / За ред. д.н.держ.упр., проф.. Олуйка В.М.- К.: КНТ, 2008.-324с.
28. Снітчук М. Контроль як засіб зміцнення дисципліни виконання, підвищення ефективності роботи органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Київська міська державна адміністрація, Київський міський Центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників. К., 2005.- 56 с.
29. Соціальний «Ліфт» Зеленського: інноваційна платформа чи передвиборча технологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2711600-socialnij-lift-zelenskogo-innovacijna-platforma-ci-peredvivorca-tehnologia.html>
30. Старого регіонала Клименка хочуть призначити головою Переяслав-Хмельницької РДА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://censor.net/ru/blogs/3058429/starogo_regonala_klimenka_hochut_priznachiti_golovoyu_pereyaslavhmelnitsko_rda
31. Телефонні «гарячі лінії» центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukc.gov.ua/a-dovidkova-informatsiya-a/telefonni-garyachi-liniyi-tsentralnyh-organiv-vykonavchoyi-vlady-2/>
32. Урядова «гаряча лінія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 1545 <https://www.kmu.gov.ua/uryadova-garyacha-liniya-1545>

References:

1. Avtorhov Andrii. Zoboviazaty ne mozna stiahnuty: VS zнову postavyv pytannia z komoiu [It is impossible to oblige: the Supreme Court again asked the question with a comma] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://borgexpert.com/ru/stiahnennia-borhiv/vykonavchadiialnist/zobov-iazaty-ne-mozhna-stiahnuty-vs-znovu-postavyv-pytannia-z-komoiu> [in Ukrainian].
2. Avtorhov Andrii. Sudovi rishennia, shcho ne vykonuiutsia na praktytsi, nichoho ne varti [Court decisions that are not implemented in practice are worthless] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.avtorgov.com/?p=332> [in Ukrainian].
3. Anna Semenenko. Status ta povnovazhennia holiv derzhadministratsii zmineno [The status and powers of heads of state administrations have been changed] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://budget.uteka.ua/ua/publication/budget-13-byudzhet-oplata-truda-i-kadrovaya-rabota-50-status-i-polnomochiya-glav-gosadministracij-izmeneny> [in Ukrainian].
4. Holovnyi yuryst Pereiaslav-Khmelnyskoi RDA vymahav vziatku v \$100 tys., [The chief lawyer of the Pereiaslav-Khmelnyskyi RDA demanded a bribe of \$100,000,] - HPU [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://ukranews.com/ua/news/544569-golovnyy-yuryst-pereiaslav-khmelnyskoi-rda-vymagav-vzyatku-v-100-tys-gpu> [in Ukrainian].
5. Hutsalenko L.V. (2009) Derzhavnyi finansovyi control [State financial control] / L.V. Hutsalenko, V.A. Derii, M.M. Kotsupatyi. – К.: Tsentр uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
6. Ievhenii Borodin. Status holovy mistsevoi derzhavnoi administratsii dosvid, stan ta perspektyvy [The status of the head of the local state administration, experience, status and prospects] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://uplan.org.ua/status-holovy-mistsevoi-derzhavnoi-administratsii-dosvid-stan-ta-perspektyvy/> [in Ukrainian].

7. Zhyty po-novomu: HolovoIU Pereiaslav-Khmelnytskoi RDA pryznachenno skandalnoho rehionala-titushkovoda Yuriiia Klymenka [Live in a new way: the head of the Pereiaslav-Khmelnytskyi RDA appointed the scandalous regional leader Yuriy Klymenko] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.z-pravda.com.ua/2018/04/blog-post_11.html [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo okremykh pytan prokhodzhennia derzhavnoi sluzhby» [Law of Ukraine "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Certain Issues of Public Service"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2190-19#Text> [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu sluzhbu» [Law of Ukraine "On Civil Service"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> [in Ukrainian].
10. Ihor Koliushko. Chynovnykiv berut u «armiiu ahitatoriv» [Officials are recruited into the "army of agitators"] <https://zbruc.eu/node/74518> [in Ukrainian].
11. Komanda Zelenskoho: Sotsialnyi lift vidkryto! [The social elevator is open!] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/05/28/7216338/> [in Ukrainian].
12. Kryminalne vprovadzhennia vidkryto proty holovy Pereiaslavskoi RDA Klymenka [Criminal proceedings have been opened against the head of Berezniv RDA Klymenko] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://np.org.ua/2019/03/23/kryminalne-vprovadzhennya-vidkryto-proty-golovy-pereiaslavskoyi-rda-kllymenka/> [in Ukrainian].
13. Kuznetsova S.A. (2007) Kontseptsiiia oblikovoi informatsii dlia upravlinnia [Concept of accounting information for management] / S.A. Kuznietsova // Ekonomika i rehion. — № 4. – S. 184–187. [in Ukrainian].
14. «Lift» Zelenskoho: shcho stalosia z prezydentskym proektom? [Zelenskyi's "elevator": what happened to the presidential project?] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://gazeta.ua/articles/politics/_lift-zelenskogo-scho-stalosya-z-prezidentskim-proyektom/1053022 [in Ukrainian].
15. Nakaz 21.06.2007 N 414/5 «Pro Pamiatku shchodo orhanizatsii roboty iz zapytamy ta zvernenniamy narodnykh deputativ Ukrainy, a takozh zvernenniamy, zapytamy ta zapytanniamy deputativ mistsevykh rad» [Order of 21.06.2007 N 414/5 "On the Memorandum on the Organization of Work with Requests and Appeals of People's Deputies of Ukraine, as well as Appeals, Requests and Questions of Local Council Deputies"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v414_323-07#Text [in Ukrainian].
16. Nezaminni Klymenko. Meshkantsi Pereiaslavshchyny hotuiutsia do protestiv [The irreplaceable Klymenko. Residents of Pereiaslavshchyna are preparing for protests] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://antikor.com.ua/articles/228923-nezaminnij_klymenko._meshkantsi_pereiaslavshchini_gotujutsja_do_protestiv [in Ukrainian].
17. Orhany derzhavnoi vlady v Ukraini: struktura, funktsii ta perspektyvy rozvytku. (2003). Navchalnyi posibnyk. Za zahalnoiu redaktsiieiu N.R.Nyzhnyk. [State authorities in Ukraine: structure, functions and prospects for development. Tutorial. Under the general editorship of N.R. Nizhnyk] – K.: ZAT “NICH LAVA”. [in Ukrainian].
18. M.I.Baiuk, M.I.Voit, H.V.Matkovskiyi. (2013). Orhanizatsiia kontroliu v systemi orhaniv derzhavnoi vlady: Informatsiino-metodychnyi material [Organization of control in the system of state authorities: Informational and methodological material] /– Khmelnytskyi: Tsentr perepidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii pratsivnykiv orhaniv derzhavnoi vlady, orhaniv mistsevoho samovriaduvannia, derzhavnykh pidpriemstv, ustanov i orhanizatsii. [in Ukrainian].

19. Oslavskiy M.I. (2008). Vykonavcha vlada v Ukraini: orhanizatsiino-pravovi zasady [Executive power in Ukraine: organizational and legal foundations] // Navch. posib. – K.: Znannia, (Vyshcha osvita KhKhI stolittia). [in Ukrainian].
20. Postanova vid 31 zhovtnia 2007 r. N 1270 Pro vnesennia zmin do Typovoho rehlamentu mistsevoi derzhavnoi administratsii [Decree of October 31, 2007 N 1270 On Amendments to the Model Regulations of Local State Administration] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1270-2007-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
21. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 9 bereznia 1999 r. N 339 «Pro zatverdzhennia Poriadku kontroliu za zdiisnenniam orhanamy mistsevoho samovriaduvannia delehovanykh povnovazhen orhaniv vykonavchoi vlady» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of March 9, 1999 No. 339 "On Approval of the Procedure for Monitoring the Implementation of Delegated Powers of Executive Authorities by Local Self-Government Bodies"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/339-99-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
22. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26 veresnia 2012 r. № 887 «Pro zatverdzhennia Typovoho polozhennia pro strukturnyi pidrozdil mistsevoi derzhavnoi administratsii» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 26, 2012 No. 887 "On Approval of the Model Regulation on the Structural Subdivision of the Local State Administration"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887-2012-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
23. Rachynskiy A.P. (2008). Upravlinnia personalom v orhanakh derzhavnoi vlady, orhanakh mistsevoho samovriaduvannia: navch. posib. [Personnel management in state authorities, local self-government bodies: training. Manual] – K.: NADU. [in Ukrainian].
24. Rozporiadzhennia «Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vedennia obliku, zberihannia, vykorystannia i znyshchennia dokumentiv ta inshykh materialnykh nosiiv informatsii, shcho mistiat sluzhbovu informatsiiu, v oblasnii derzhavnoi administratsii» № 670/2016 –r vid 27.12.2016 r. [Order "On the approval of the Instruction on the procedure for record-keeping, storage, use and destruction of documents and other material carriers of information containing official information in the regional state administration" No. 670/2016 dated December 27, 2016.] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/InstruksDS.pdf> [in Ukrainian].
25. Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy «Pro pryznachennia Yu. Klymenka holovoiu Chornobaiivskoi raionnoi derzhavnoi administratsii Cherkaskoi oblasti» [Decree of the President of Ukraine "On the appointment of Yu. Klymenko as the head of the Chornobayiv district state administration of the Cherkasy region"] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/91/2013-%D1%80%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
26. Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy №153/2016-rp. Pro pryznachennia A.Priakhina holovoiu Pereiaslav-Khmelnyskoi raionnoi derzhavnoi administratsii Kyivskoi oblasti [Decree of the President of Ukraine No. 153/2016-rp. About the appointment of A. Pryakhin as the head of the Pereiaslav-Khmelnyskyi district state administration of the Kyiv region] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.president.gov.ua/documents/1532016-rp-20036> [in Ukrainian].
27. Savytskyi V.T. (2008) Dokumentatsiine zabezpechennia diialnosti orhaniv derzhavnoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy: Monohrafiia [Documentary support for the activities of state authorities and local self-government of Ukraine: Monograph] / Za red. d.n.derzh.upr.,prof.. Oluika V.M.- K.: KNT. [in Ukrainian].
28. Snitchuk M. (2005) Kontrol yak zasib zmitsnennia dystsypliny vykonannia, pidvyshchennia efektyvnosti roboty orhaniv vykonavchoi vlady ta mistsevoho samovriaduvannia. [Control as a means of strengthening the discipline of execution, increasing the efficiency of the work of executive authorities and local self-government.] Kyivska miska derzhavna administratsiia, Kyivskiy miskiy Tsentr perepidhotovky ta pidvyshchennia kvalifikatsii pratsivnykiv. K. [in Ukrainian].

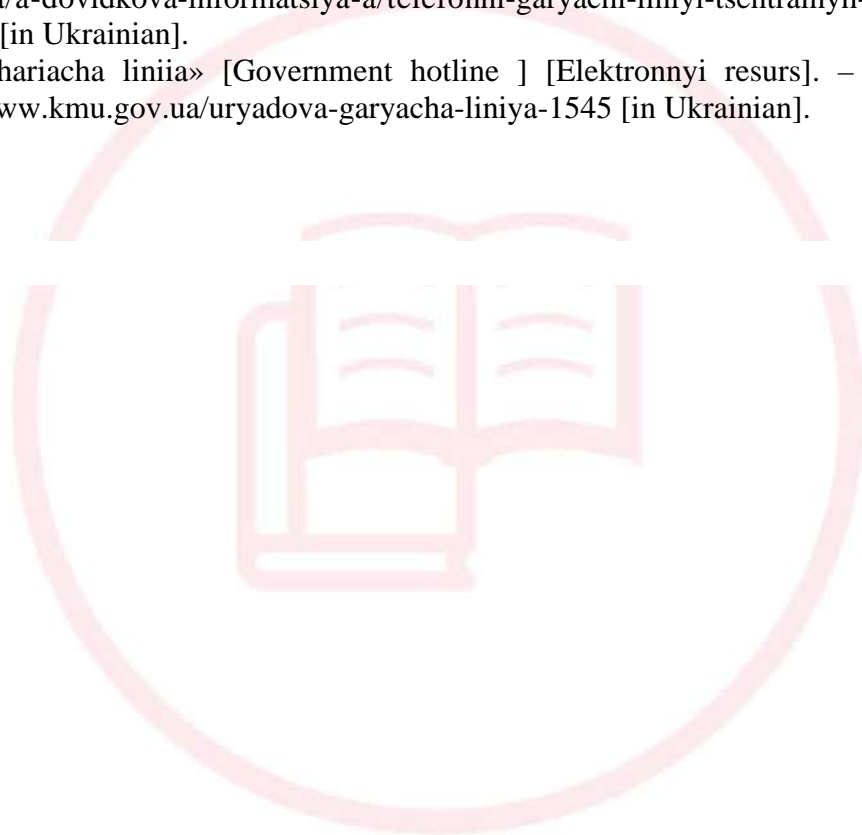

29. Sotsialnyi «Lift» Zelenskoho: innovatsiina platforma chy peredvyborcha tekhnolohiia [Zelenskyi's social "Lift": innovative platform or pre-election technology] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2711600-socialnij-lift-zelenskogo-innovacijna-platforma-ci-predviborca-tehnologia.html> [in Ukrainian].

30. Staroho rehionala Klymenka khochut pryznachyty holovoiu Pereiaslav-Khmelnyskoi RDA [They want to appoint the old regional leader Klymenko as the head of the Pereiaslav-Khmelnyskyi RDA] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://censor.net/ru/blogs/3058429/starogo_regonala_klimenka_hochut_priznachiti_golovoyu_pereiaslavhmelnsko_rda [in Ukrainian].

31. Telefonni «hariachi linii» tsentralnykh orhaniv vykonavchoi vlady [Telephone "hot lines" of central executive authorities] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.ukc.gov.ua/a-dovidkova-informatsiya-a/telefonni-garyachi-liniyi-tsentralnyh-organiv-vykonavchoyi-vlady-2/> [in Ukrainian].

32. Uriadova «hariacha liniia» [Government hotline] [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: 1545 <https://www.kmu.gov.ua/uryadova-garyacha-liniya-1545> [in Ukrainian].

УДК 351.74: 075

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-25-39](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-25-39)

Верещак Олександр Олександрович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (ДСЗУ), вул. Нововокзальна, 17, м. Київ, 03038, тел.: (063) 665-71-84, <https://orcid.org/0000-0002-7262-5400>

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД СЕКТОРОМ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено основні наукові підходи до вивчення публічного управління у сфері цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України. Зроблено аналіз наукових досліджень останніх років за обраною темою статті. Показано, що українські дослідники при вивченні публічного управління у сфері цивільного контролю за сектором безпеки та оборони спираються на досвід переважно країн НАТО. Особливістю вітчизняного підходу до досліджуваної проблематики є те, що науковці в якості суб'єктного складу цивільного контролю охоплюють не лише органи державної влади, але й органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства, а також власне громадськість та засоби масової інформації. У рамках вітчизняного підходу науковці в межах концепту цивільно-військових державних відносин застосовують два терміни «цивільний контроль» та «демократичний контроль», але всі науковці погоджуються з думкою проте, що «модель демократичного контролю над збройними силами повинна спиратися на засади захисту демократичних свобод людини і громадянина, а належне врядування у секторі безпеки й оборони не має стандартних рецептів, кращі практики підлягають імплементації лише з врахуванням специфічного культурного, історичного та соціально-економічного контексту конкретної нації». У статті дається характеристика силових структур та відомства, які підпорядковані МОУ виконують безпекові функції, органів влади, що відповідають за забезпечення національної безпеки, але підзвітні та підконтрольні інституціям громадянського суспільства. Робиться висновок, що під цивільним контролем за сектором безпеки та оборони розуміється сукупність організаційно-правових, інституційних, кадрових та інших заходів з боку цивільного сегменту органів державної влади, інститутів громадянського суспільства за діяльністю органів, інституцій та відомств силового та правоохоронного блоку, які мають на меті дотримання останніми виконання

делегованих їм безпекових завдань; забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості в їх діяльності, а також неухильне дотримання та гарантування непорушності законодавчо визначених демократичних прав та свобод громадян держави. Наголошується, що ця система заходів повинна мати контрольний характер, тобто імперативно впливати на відповідні воєнні та правоохоронні інститути держави у випадку порушення ними встановленого законом правового режиму функціонування, але також включати і заходи моніторингово-наглядового характеру, що забезпечить безперервність контролю.

Ключові слова: державне управління, демократичний контроль, цивільний контроль, сектор безпеки та оборони, національна безпека, громадянське суспільство, суспільна свідомість.

Vereschak Oleksandr Oleksandrovich Graduate student of the Department of Public Management and Administration of the Institute of Training of Personnel of the State Employment Service of Ukraine, Novovoksalna St., 17, Kyiv, 03038, тел.: (063) 665-71-84, <https://orcid.org/0000-0002-7262-5400>

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF ENSURING CIVIL CONTROL OVER THE SECTOR OF SECURITY AND DEFENSE OF UKRAINE

Abstract. The article examines the main scientific approaches to the study of public administration in the field of civil control over the security and defense sector of Ukraine. An analysis of scientific research in recent years was made on the selected topic of the article. It is shown that Ukrainian researchers, when studying public administration in the field of civilian control over the security and defense sector, rely on the experience of NATO countries. The peculiarity of the domestic approach to the researched issues is that scientists as subjects of civil control include not only state authorities, but also local self-government bodies and institutions of civil society, as well as the public and mass media. Within the framework of the domestic approach, scientists use the two terms "civilian control" and "democratic control" within the concept of civil-military state relations, but all scientists agree with the opinion that "the model of democratic control over the armed forces should be based on the principles of protecting democratic human freedoms and the citizen, and good governance in the security and defense sector does not have standard recipes, best practices are subject to implementation only taking into account the specific cultural, historical and socio-economic context of a particular nation." The article describes the power structures and departments subordinate to the MoU that

perform security functions, government bodies responsible for ensuring national security, but accountable and under the control of civil society institutions. It is concluded that civilian control over the security and defense sector means a set of organizational and legal, institutional, personnel and other measures on the part of the civil segment of state authorities, institutions of civil society over the activities of bodies, institutions and departments of the force and law enforcement bloc, which have the goals of the latter's compliance with the security tasks delegated to them; ensuring the rule of law, legality, accountability, transparency in their activities, as well as strict observance and guaranteeing the inviolability of legally defined democratic rights and freedoms of citizens of the state. It is emphasized that this system of measures should have a control nature, i.e. imperatively influence the relevant military and law enforcement institutions of the state in case of violation by them of the legal regime of operation established by law, but also include measures of a monitoring and supervisory nature, which will ensure the continuity of control.

Keywords: public administration, democratic control, civilian control, security and defense sector, national security, civil society, public consciousness.

Постановка проблеми. Система цивільного контролю над сектором безпеки будь-якої держави є результатом її державного та політичного устрою, її історії та культурного спадку, цивілізаційного вибору та моделі існування громадянського суспільства. Відповідно його метою, з поміж іншого, є забезпечення цивільної (громадянської) пріоритетності при розробленні та реалізації державної політики у сфері національної безпеки; контроль додержання вимог законодавства у діяльності суб'єктів сектора безпеки і оборони, запобігання їх використанню для протиправних цілей, порушення прав і свобод людини і громадянина. Критерій непорушності демократичних свобод виступає чи не центральним в системі пріоритетів цивільного контролю над аналізованою сферою, а отже цілком логічним є синергія громадянського суспільства та цивільної адміністрації у досягненні цілей дотримання військовими відповідних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування та розвитку сектору безпеки та оборони країни знайшла своє відображення у працях українських дослідників В. Горбуліна, О. Белова, О. Литвиненка, А. Качинського та інших;

Аналізу теоретичних та прикладних проблем здійснення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони присвячено праці широкого кола як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, зокрема І. Коул, Д. Нелсон, П. Фівер, Ю.С. Вичалківська, В.Г. Пилипчук, О.І. Пошедін, М.В. Сіцінська та ін. В. Флурі, В. Бадрак, Л. Поляков в своїх роботах розкривають сутність іноземного досвіду розбудови цивільного контролю.

Мета статті. Автор статті ставить за мету дослідити основні наукові підходи до вивчення публічного управління у сфері забезпечення цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України.

Виклад основного матеріалу. На думку українського вченого В.С. Чорного, цивільний контроль над сектором безпеки та оборони є «одним з підходів до воєнної організації, який передбачає, що відповідальність за прийняття стратегічних рішень у військовій сфері лежить на демократично обраній політичній владі та громадянському суспільстві, а не на військовому командуванні. Зважаючи на те, що стратегічні рішення, наприклад, рішення про початок або припинення війни, мають великий вплив на життя всіх громадян держави, здатність суспільства контролювати діяльність військового блоку часто розглядається як невід’ємна складова демократичної країни»[19]. Г. Д. Рябоконт має тождні погляди на визначення цивільного контролю, детермінуючи його як «комплекс здійснюваних відповідно до законодавства правових, організаційних, інформаційних заходів для забезпечення неухильного дотримання законності й відкритості в діяльності всіх складових частин воєнної організації та правоохоронних органів держави, зміцненню державної та військової дисципліни» [12]. Саме на державній (цивільній) та військовій дисципліні ми і повинні акцентувати увагу в контексті реалізації цивільного контролю за для недопущення зменшення обсягу демократичних свобод. П.В. Ворона з цього приводу вказує на те, що враховуючи недопустимість порушення таких свобод цивільний контроль над сектором безпеки та оборони розглядає як фактор євроатлантичної інтеграції, тобто як додатковий фактор демократизації [5]. Тобто дослідник взагалі виступає за те, що забезпечення цивільного контролю є обов’язком та додатковою гарантією з боку держави у питаннях розширення демократичних прав і свобод для своїх громадян.

В цілому, українські дослідники при вивченні публічного управління у сфері цивільного контролю за сектором безпеки та оборони спираються на досвід переважно країн НАТО. Так, О. В. Бакаєв та В. О. Антонов пропонують під ним розуміти «комплекс передбачених законодавством заходів, спрямованих на виконання функцій, покладених на військові формування та правоохоронні органи, сприяння їх ефективному функціонуванню, забезпечення дотримання законності й відкритості їхньої діяльності, зміцнення держави та військової дисципліни» [1, с. 608-612]. При чому науковці в якості суб’єктного складу цивільного контролю охоплюють не лише органи державної влади, але й органи місцевого самоврядування та інститути громадянського суспільства, а також власне громадськість та засоби масової інформації.

На думку Ф. Флурі та В. Бадрака доцільно застосовувати термін не «цивільний контроль», а «демократичний контроль», але при цьому вони

загострюють увагу на існуванні такого контролю в межах концепту цивільно-військових державних відносин. Така «модель демократичного контролю над збройними силами повинна спиратися на засади захисту демократичних свобод людини і громадянина, а належне врядування у секторі безпеки й оборони не має стандартних рецептів, кращі практики підлягають імплементації лише з врахуванням специфічного культурного, історичного та соціально-економічного контексту конкретної нації» [18, с. 25-29]. Концепція цивільного демократичного контролю над сектором безпеки та оборони передбачає постійні трансформаційні процеси, метою яких є розширення меж поваги військовими демократичних цінностей та прав і свобод громадян. Оскільки перелік цих прав та свобод постійно розширюється та змінюється в деяких сферах суспільного буття, то і засоби цивільного контролю також повинні розширюватися й враховувати необхідність відповідних трансформацій.

В. А. Яценко, В. Г. Пилипчук та інші визначають цивільний контроль як здатність цивільних інституцій держави та інститутів громадянського суспільства здійснювати контроль над військовими з метою запобігання перевищення ними своїх функцій та повноважень під час виконання безпекових завдань [21, с. 18-22]. Дослідники приходять до висновку про те, що цивільний контроль можливий лише в правовій державі. На нашу ж думку, сам факт існування цивільного контролю є ознакою правової держави. Здатність здійснювати контроль означає наявність певних можливостей для нагляду та моніторингу діяльності відповідних інституцій з боку певного кола суб'єктів. Але крім цього, контроль передбачає вжиття заходів корегування моделі поведінки, а отже здатність впливати суб'єктами контролю на об'єкти контролю. Без установаження правової держави, без визнання домінування правових норм в діяльності, в тому числі, органів безпеки та оборони не можливо жодним чином «примусити», «зобов'язати» чи в інший спосіб нав'язати їм зміну моделі поведінки з урахуванням суспільних інтересів та потреб.

В цьому контексті В. А. Дроздук пропонує доволі цікавий підхід, вказуючи на те, що забезпечення безпеки та правопорядку це не тільки «питання технології і матеріальних засобів, вони не зводяться до простого існування боєздатних військових частин. Цілі національної безпеки вимагають наявності дієздатних збройних сил, контрольованих наділеними повноваженнями державними суб'єктами, які самі підзвітні закону і населенню. Цивільний контроль передбачає існування механізмів, які б обмежували можливість окремих політичних сил використовувати силові структури для досягнення власних інтересів» [7]. Отже, на думку дослідника підпорядкування сил безпеки та оборони цивільним державним інститутам повинно в першу чергу мати на меті досягнення стратегічних

загальносупільних цілей, а тому контроль повинен поширюватися і на ті цивільні органи, яким підпорядковуються військові.

На прикладі України можна навести наявність Міністерства оборони України (далі – МОУ), яке є за своєю сутністю органом цивільної адміністрації, а Міністр оборони – цивільною посадовою особою. Всі силові структури та відомства, які підпорядковані МОУ виконують безпекові функції, але контролюється їх виконання саме МОУ. Але при цьому і саме МОУ підзвітне та підконтрольне інституціям громадянського суспільства, зокрема через звітування та інші форми, що демонструє коректність такого підходу, який запропоновано В.А. Дроздюком.

Оскільки в демократичній державі неприпустимим є перетворення суб'єктів сектора безпеки і оборони в активний самостійний суб'єкт політики. То цілком доцільним, на думку О.І. Пошедіна є запровадження засобів контролю за сектором безпеки та оборони шляхом зміцнення і розширення відповідних парламентських повноважень; внесення змін до законодавства, які сприятимуть більшій відкритості, прозорості, меншій засекреченості діяльності всіх складових сектору безпеки і оборони та позбавлять їх від виконання зайвих функцій [9]. Отже, вчений пропонує розглядати цивільний контроль з точки зору меж та цілей встановлених та визначених на законодавчому рівні. Однак при цьому дослідник допускає необхідність запровадження певних відносин контролю і з боку інститутів громадянського суспільства.

До речі на рівні законодавства запроваджено саме термін «демократичний цивільний контроль», під яким Закон України «Про національну безпеку України» визначає комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України» [10]. Ми допускаємо можливість використання терміну «демократичний цивільний контроль», але вважаємо, що в умовах недемократичного суспільства такий контроль в принципі неможливий, тому акцент на ого демократичності зайвий. Крім того, критерій демократичності передбачає наявність такого суб'єкту як народ, тобто «демос», однак ні саме наведене визначення ні його зміст не дають нам підстави стверджувати про залучення громадськості до такого контролю, оскільки там щонайменше йде мова про органи, що здійснюють контроль.

В свою чергу Д.О. Дегтярьов зазначає, що «аналіз сутності та особливостей форм такого контролю над силами оборони дає змогу переконатися, що вказані форми невід'ємно пов'язані з його змістом та

детерміновані при цьому правовим статусом його суб'єктів» [6]. Тобто ми повинні ув'язати цивільний контроль ще й з колом повноважень суб'єктів його здійснення, а отже в його визначенні слід додати адміністративно-правову складову. Більше того, такий підхід передбачає, що цивільний контроль над сектором безпеки і оборони обмежується колом адміністративних повноважень цивільних державних органів, а не широтою прав та свобод людини і громадянина, які необхідно дотримуватися, та які в жодному разі не повинні обмежуватися військовими без надзвичайної суспільної необхідності. Такий підхід видається нам обмеженим та таким, що не може відповідати демократичним цінностям, а також цивілізаційному вибору, що зробила українська нація.

Ю.С. Вичалківська навпаки, вказує, що предметом демократичного цивільного контролю є вся сукупність відносин, учасниками яких є військові або суб'єкти, на які покладено виконання безпекових функцій держави, оскільки воєнні здійснюють певні види діяльності і в мирний час, але і ця діяльність потребує відповідного контролю з боку держави, зокрема патріотичне виховання чи закупівля військової техніки а обладнання. Тоді як сам цивільний контроль дослідниця визначає як сукупність заходів впливу з боку органів державної влади та громадськості за реалізацією військовими покладених на них завдань та функцій [3]. В тому, що цивільний контроль є саме сукупністю активних заходів впливу впевнена і М.В. Сіцінська, яка досліджуючи зарубіжний досвід організації та здійснення цивільного контролю за спецслужбами робить висновок, що основою такого контролю є система нормативно-правових засобів. Тобто це контроль, який є різновидом функції державного управління, закріплений та детермінований в законодавстві чи в інших нормативно-правових актах, згоду на застосування яких в національній системі правового регулювання дали відповідні інституції держави [15, с. 74-77]. Такий підхід важливий, хоча на нашу думку, не охоплює всіх аспектів цивільного контролю, але демонструє, що держава повинна ґрунтувати власну політику в даній сфері виходячи і на міжнародно-правових актах, якими зокрема можуть регулюватися ті чи інші аспекти її участі в військово-політичних блоках та якими визначаються форми цивільного контролю.

І.І. Савка розмежовує підходи до визначення цивільного контролю над сектором безпеки і оборони для країн із різним ступенем розвитку демократичних інститутів. Так, для усталених демократій з виробленими та апробованими часом моделями взаємовідповідальної комунікації між цивільним суспільством і владними інституціями, він [цивільний контроль] має на меті сприяння подоланню зовнішніх загроз, а супутньою проблемою – «спротив матеріалу», себто скептицизм військового керівництва щодо компетентності, експертного потенціалу «цивілів», негнучкість бюрократичних

структур військових інституцій. В той же час для держав із менш розвиненими демократичними практиками та інституціями цивільний контроль є певним запобіжником від зловживання «озброєною владою» своїми повноваженнями і можливостями [13]. Отже, цивільний контроль розглядається як пріоритетний фактор демократизації оборонної сфери, важливий регулятор цивільно-військових відносин. Тому він запроваджується з метою підпорядкувати воєнних та силових структур цивільній владі, недопущення політичної активності армії, унеможливлення функціонування її як самостійного суб'єкта політики.

Деякі дослідники аналізуючи цивільний контроль над сектором безпеки і оборони свідомо роблять акцент на інститутах громадянського суспільства, на інклюзивності громадян у відповідні процеси. Так, зокрема, С.В. Шестак визначає цивільний контроль як контроль громадян та їх громадських об'єднань, спрямований на забезпечення законності та прозорості функціонування воєнного механізму держави [20, с.40-42]. А на думку С.С. Вітвіцького, такий контроль уявляється в якості «системи відносин громадянського суспільства з державою, яка ґрунтується на підзвітності воєнної та правоохоронної системи держав органам державної законодавчої влади (парламентський контроль); недержавним структурам («третьому сектору» та ЗМІ)» [4].

Такої самої точки зору дотримується і В. Столбовий визначаючи цивільний контроль як «різновид контролю, система відносин громадянського суспільства з державою, яка ґрунтується на підзвітності органів публічної адміністрації недержавними структурами та окремими особами (громадськими організаціями, пересічними громадянами, аналітичними центрами, засобами масової інформації тощо), сукупність дій недержавних структур, окремих осіб, що здійснюється на диспозитивних засадах, наслідки яких мають рекомендаційний характер і полягають у перевірці законності діяльності публічної адміністрації, стану дотримання прав, свобод, інтересів фізичних та юридичних осіб під час виконання нею своїх повноважень у сфері національної безпеки» [17]. Але об'єктивно інститутів громадянського суспільства замало для створення ефективного організаційного та методологічного забезпечення здійснення цивільного контролю, не кажучи вже про нормативне забезпечення.

З цього приводу Бойко В. О., Бойко Р. В., Храпач Г. С. зазначають, що цивільний контроль означає такий стан цивільно-військових відносин, за якого цивільна влада бере на себе відповідальність приводити всі сторони життя і діяльності сил безпеки та оборони, включаючи виконання військовими керівниками завдань і обов'язків, що стоять перед ними у відповідність із законодавством, а також відповідає за стан оборони країни, бойову готовність, ресурсне забезпечення та моральний дух відповідних воєнних формувань та правоохоронних органів [2]. Таку ж позицію, щодо необхідності обов'язкового

залучення всіх без виключення громадянських інститутів, в тому числі цивільних органів державної влади до цивільного контролю робить і М.В. Сіцінська визначаючи його як «комплекс наглядових заходів, що здійснюють громадянські інститути суспільства в інтересах встановлення та підтримки гармонійних цивільно-правових відносин, дотримання у сфері діяльності сектора безпеки і оборони конституційного порядку, чинного законодавства, державної та військової дисципліни за будь-яких обставин» [14]. Безумовно, органи державної влади повинні бути присутніми під час здійснення цивільного контролю, оскільки саме вони визначають його правові засади та режим реалізації. Більше того, лише держава, використовуючи весь свій інструментарій владного примусу здатна дієво та ефективно реально впливати на сектор безпеки та оборони, зокрема шляхом зміни військового керівництва.

Тому слушним є поняття цивільного контролю в аналізованій сфері запропоноване О. Г. Пухкал, який визначає його як невід'ємну складову демократичного державного управління та місцевого самоврядування, як засіб загального підвищення ефективності своєї діяльності, а також вироблення альтернативних шляхів впровадження політик та програм, що посилює їх вплив на вироблення рішень у сфері внутрішньої та зовнішньої безпекової політики [11, с. 57-58]. При цьому дослідник суттєве місце відводить й інститутам громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на сприяння ефективній діяльності органів сектора безпеки й виконання покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України та має рекомендаційний характер.

Слід зауважити, що розширення можливостей та форм реалізації цивільного контролю в аналізованій нами сфері А.С. Сіцінський та Ю.С. Вичалківська розглядають взагалі, як один із напрямків удосконалення механізмів демократичного врядування [16]. Власне як і Л.І. Поляков, на думку якого, цивільний контроль це така форма організації цивільно-військових відносин, яка можлива за умови досягнення державного управління певних стандартів, за яких політична активність військових, їх втручання в державницькі справи є рудиментарною формою суспільної свідомості військових [8]. Ми повністю погоджуємося із висновком про те, що цивільний контроль над сферою безпеки та оборони буде дійсно дієвим лише тоді, коли самі військові усвідомлюватимуть недопустимість обмеження демократичних прав та свобод людини; втручання в управління державними справами та інші форми впливу, які виходять за межі їх суто безпекових функцій.

І в цьому контексті ми згадуємо наведений вище концепт американських дослідників, де мова йшла про певні відносини обміну коли військові свідомо поступають своїми громадянськими правами доки несуть військову службу, а держава в свою чергу – забезпечує їх соціально, економічно й іміджево. Для

такого стану рівень розвитку суспільної свідомості повинен бути настільки демократично орієнтованим, що і творення інститутів громадянського суспільства вважатиметься абсолютно природним явищем, а отже і реалізація такими інститутами цивільного контролю над військовими. Так чи інакше, але збройні сили формують переважно громадяни держави, а отже вони свідомо приймають рішення щодо вступу до лав професійної армії. Вони привносять систему цінностей своєї індивідуальної правосвідомості в загальновійськовий аксіологічний вимір, що формує систему пріоритетів та цінностей військових в питаннях захисту державних інтересів та демократичних цінностей, а отже дотримання меж свобод громадян.

Ми наполягаємо на тому, що доцільно все ж таки застосовувати термін «цивільний контроль над сектором безпеки та оборони» прибравши з нього «демократичний». Логіка цього твердження полягає в тому, що по-перше, в недемократичній країні такий контроль неможливий; по-друге, ця ознака певним чином зобов'язує вибудовувати систему відносин на паритетних засадах. Однак нами в подальшому буде доводитися теза про те, що цивільний контроль за вказаним сектором повинен набувати риси імперативного з боку цивільних інституцій, і зокрема - з боку громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства не повинні бути лояльними до потенційної можливості розширення функцій та завдань військових, оскільки це призводить до звуження або до ризиків звуження громадських свобод, що вже суперечить концепту демократичної держави. Разом з тим обмеження у визначенні сентенцією «цивільний», переносить акцент на характер суб'єктів, що здійснюють такий контроль, виводячи їх в єдину площину - інститутів демократичного врядування. Інститути громадянського суспільства також до них відносяться, оскільки народ має право пірати участь в управлінні державними справами, в тому числі через відповідні власні представницькі структури. А те що цивільний контроль над сектором безпеки та оборони є формою участі в управлінні державними справами не викликає жодних сумнівів.

Що ж стосується сутності такого контролю, то тут слід виділити наступні аспекти:

– по-перше, він здійснюється з метою перевірки реалізації воєнними та правоохоронними органами тих завдань, які покладені на них державою та/або делеговані безпосередньо носієм суверенітету та джерелом державної влади - народом. Розуміючи, що держава є інституційним втіленням суспільного договору, ми повинні сектор безпеки та оборони розглядати як такий, в якому суспільство делегувало більшість повноважень із забезпечення громадського порядку, національної безпеки тощо на рівень державних інститутів. Суспільство не лише повинно отримувати звіт про виконання безпекових

функцій, але і постійне підтвердження з боку держави гарантій недопущення звуження обсягу громадянських прав та свобод. Таким чином, цивільний контроль, це контроль в системі делегування безпекових повноважень спеціальним воєнізованим інститутам держави від цивільної державної адміністрації та народу;

– по-друге, цивільний контроль здійснюється за використанням ресурсів держави відповідними інституціями, які виконують повноваження в секторі безпеки та оборони. Це не просто питання делегування повноважень із відповідним їх ресурсним забезпеченням, в перевірка підходів до використання воєнними ресурсів держави в будь-яких умовах: мирного чи воєнного стану. Оскільки ресурси держави обмежені, то цілком логічним вбачається наявність ефективної моделі їх плануванню та розподілу між різними сферами державного регулювання, в так числі і військовій. Але під час безпеосереднього виконання воєнних завдань вводиться спеціальний правовий режим в державі, який звужує функції цивільних інститутів публічного управління, що само по собі створює дисбаланс в ресурсних можливостях. Тому цивільний контроль, в тому числі, за рахунок діяльності інститутів громадянського суспільства, забезпечує необхідний рівень раціональності та оптимізації використання ресурсів;

– по-третє, цивільний контроль забезпечує гарантування державою недопущення обмеження або звуження обсягу демократичних прав в свобод людини і громадянина. Держава виконує свої функції щодо захисту суспільства в частині створення умов для функціонування ефективної системи національної безпеки. Але в той же час, держава забезпечує верховенство права та демократичних цінностей в соціумі. Це означає, що виконуючи першу вказану нами частину гарантій, держава повинна створити такий військово-цивільний баланс, за якого беззаперечно дотримуватимуться і другий комплекс зобов'язань. Єдиним виключенням при цьому є принцип суспільної значущості, що надає певного примату суспільним інтересам, зокрема в векторі безпеки та оборони, над обсягом індивідуальних прав і свобод.

Висновки. Таким чином, під цивільним контролем за сектором безпеки та оборони ми пропонуємо розуміти сукупність організаційно-правових, інституційних, кадрових та інших заходів з боку цивільного сегменту органів державної влади, інститутів громадянського суспільства за діяльністю органів, інституцій та відомств силового та правоохоронного блоку, які мають на меті дотримання останніми виконання делегованих їм безпекових завдань; забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості в їх діяльності, а також неухильне дотримання та гарантування непорушності законодавчо визначених демократичних прав та свобод громадян держави, в тому числі під час воєнного стану або реалізації будь-яких легітимізованих у

відповідний спосіб силових та антитерористичних операцій. Ми наголошуємо на тому, що ця система заходів повинна мати контрольний характер, тобто імперативно впливати на відповідні воєнні та правоохоронні інститути держави у випадку порушення ними встановленого законом правового режиму функціонування, але також включати і заходи моніторингово-наглядового характеру, що забезпечить безперервність контролю.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі автор бачить у дослідженні західної наукової думки про сутність та зміст цивільного контролю над сектором безпеки і оборони.

Література:

1. Бакаєв О. В., Антонов В. О. Цивільний контроль над воєнною організацією та правоохоронними органами : [Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6 : Т-Я. 768 с.
2. Бойко В. О., Бойко Р. В., Храпач Г. С. Демократичний цивільний контроль сил оборони, проблемні питання в організації військово-цивільних відносин. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. - 2016. № 2. С. 115-120.
3. Вичалківська Ю.С. Організаційно-правове регулювання демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 1. С. 116-121
4. Вітвіцький С.С. Інститут громадського контролю в Україні: поняття, сутність, тенденції розвитку. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 39-45
5. Ворона П.В. Інститут цивільного контролю над силовими структурами держави як фактор євроатлантичної інтеграції. Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції: матеріали 15-ї регіон. наук.-практ. конф. – Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2018. С. 248-252
6. Дегтярьов Д.О. Форми Демократичного цивільного контролю над силами оборони України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2021. № 64. С. 209-212
7. Дроздюк В. А. Демократичний цивільний контроль сектору безпеки і оборони. Право та державне управління. 2021. № 1. С. 202-207
8. Поляков Л.І. До питання ефективності й системності демократичного цивільного контролю над військовими в Україні. – URL: <https://cacds.org.ua/?p=3277>
9. Пошедін О. І. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони України і перспективи його вдосконалення. Bulletin of the NAPA. Series “Public Administration”. 2019. № 1. С. 31-38.
10. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
11. Пухкал О. Г. Громадський контроль як важливий чинник демократизації та ефективності державного управління. Інвестиції: практика та досвід. 2010. № 14. С. 56-59
12. Рябоконт Г. Д. Питання демократичного цивільного контролю над воєнною організацією і правоохоронними органами держави. – URL: https://minjust.gov.ua/m/str_954
13. Савка І. І. Демократизація сектору безпеки та оборони держави шляхом втілення механізмів цивільного контролю. Публічне управління та митне адміністрування. 2019. № 3 (22). С. 277-284

14. Сіцінська М.В. Елементи громадського контролю в системі демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони. Інвестиції: практика та досвід. 2013. № 14., с. 112-117.
15. Сіцінська М.В. Зарубіжний досвід організації та здійснення цивільного контролю за спецслужбами: постановка проблеми. Інвестиції: практика та досвід. 2017. № 6. С. 74-77
16. Сіцінський А.С., Вичалківська Ю.С. Деякі питання удосконалення механізмів демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 6. С. 33-36
17. Столбовий В. Поняття громадського контролю службових правовідносин у сфері національної безпеки України. Підприємство, господарство і право. 2018. № 8. С. 106-110.
18. Флурі Ф., Бадрак В. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела. – Київ: Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння. 2016. 272 с
19. Чорний В.С. Особливості демократичного цивільного контролю над військовою сферою українського суспільства на сучасному етапі. Social development & Security. 2018. № 3 (5). С. 3-13
20. Шестак С.В. Недержавний контроль за діяльністю міліції: теоретико-правовий аспект.: дис. ... к. ю. н.; спеціальність – 12.00.01. – Харків: НУВС ім. О. Бандурки. 2009. 214 с
21. Яценко В. А., Пилипчук В. Г., Богуцький П. П., Довгань О. Д., та ін. Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони: теорія і практика. Київ; Одеса: Фенікс, 2020. 224 с.

References:

1. Вакаев, О. V., Antonov, V. O. (2004). *Civil'nij kontrol' nad voennoju organizacieju ta pravoohoronnimi organami [Civilian control over the military organization and law enforcement agencies]*. (vol. 1-6). Kiiiv: Ukraïns'ka enciklopedija im. M. P. Bazhana [in Ukrainian].
2. Bojko, V. O., Bojko, R. V., Hrapach, G. S. (2016). *Demokraticnij civil'nij kontrol' sil oboroni, problemni pitannja v organizacii vijs'kovo-civil'nih vidnosin [Democratic civilian control of the defense forces, problematic issues in the organization of military-civilian relations]*. *Zbirnik naukovih prac' Centru voenno-strategichnih doslidzhen' Nacional'nogo universitetu oboroni Ukraïni imeni Ivana Chernjahovs'kogo - Collection of scientific works of the Center for Military and Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky*, 2, 115-120 [in Ukrainian].
3. Vichalkivs'ka, Ju.S. (2018). *Organizacijno-pravove reguljuvannja demokraticnogo civil'nogo kontrolju nad sektorom bezpeki i oboroni Ukraïni [Organizational and legal regulation of democratic civil control over the security and defense sector of Ukraine]*. *Investicij: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 1, 116-121 [in Ukrainian].
4. Vitvic'kij, S.S. (2013). *Institut gromads'kogo kontrolju v Ukraïni: ponjattja, sutnist', tendencij rozvitku [Institute of public control in Ukraine: concept, essence, development trends]*. *Naukovij visnik Dnipropetrovs'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav - Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 39-45 [in Ukrainian].
5. Vorona, P.V. (2018). *Institut civil'nogo kontrolju nad silovimi strukturami derzhavi jak faktor evroatlantichnoï integracii [The Institute of Civilian Control over the Power Structures of the State as a Factor of Euro-Atlantic Integration]*. *Proceedings from XV '15: XV Regionalna naukovopraktychna konferentsiia «Aktual'ni problemi evropejs'koï ta evroatlantichnoï integracii» – The 15th Regional Scientific and Practical Conference «Actual problems of European and Euro-Atlantic integration»*. (pp. 248-252). Dnipro : DRIDU NADU [in Ukrainian].
6. Degtar'ov, D.O. (2021). *Formi Demokraticnogo civil'nogo kontrolju nad silami oboroni Ukraïni [Forms of democratic civilian control over the defense forces of Ukraine]*. *Naukovij visnik*

Uzhgorods'kogo Nacional'nogo Universitetu - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, 64, 209-212 [in Ukrainian].

7. Drozdjuk, V. A. (2021). Demokratichnij civil'nij kontrol' sektoru bezpeki i oboroni [Democratic civilian control of the security and defense sector]. *Pravo ta derzhavne upravlinnja - Law and public administration*, 1, 202-207 [in Ukrainian].

8. Poljakov, L.I. Do pitannja efektyvnosti j sistemnosti demokratichnogo civil'nogo kontrolju nad vijs'kovimi v Ukraïni [On the issue of effectiveness and systematicity of democratic civilian control over the military in Ukraine]. *cacds.org.ua* Retrieved from <https://cacds.org.ua/?p=3277> [in Ukrainian].

9. Poshedin, O. I. (2019). Demokratichnij civil'nij kontrol' nad sektorom bezpeki i oboroni Ukraïni i perspektivi jogo vdoskonalennja [Democratic civilian control over the security and defense sector of Ukraine and prospects for its improvement]. *Bulletin of the NAPA. Series "Public Administration" - Bulletin of the NAPA. Series "Public Administration"*, 1, 31-38 [in Ukrainian].

10. Zakon Ukraïni "Pro nacional'nu bezpeku Ukraïni" [The Law of Ukraine "On national security of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [in Ukrainian].

11. Puhkal, O. G. (2010). Gromads'kij kontrol' jak vazhlij chinnik demokratizacii ta efektyvnosti derzhavnogo upravlinnja [Public control as an important factor of democratization and efficiency of public administration]. *Investicii: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 14, 56-59 [in Ukrainian].

12. Rjabokon', G. D. Pitannja demokratichnogo civil'nogo kontrolju nad voennoju organizacieju i pravohoronnimi organami derzhavi [The issue of democratic civilian control over the military organization and law enforcement agencies of the state]. *minjust.gov.ua* Retrieved from https://minjust.gov.ua/m/str_954 [in Ukrainian].

13. Savka, I. I. (2019). Demokratizacija sektoru bezpeki ta oboroni derzhavi shljahom vtilennja mehanizmiv civil'nogo kontrolju [Democratization of the security and defense sector of the state through implementation of civilian control mechanisms]. *Publichne upravlinnja ta mitne administruvannja - Public administration and customs administration*, 3 (22), 277-284 [in Ukrainian].

14. Sicins'ka, M.V. (2013). Elementi gromads'kogo kontrolju v sistemi demokratichnogo civil'nogo kontrolju nad sektorom bezpeki i oboroni [Elements of public control in the system of democratic civil control over the security and defense sector.]. *Investicii: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 14, 112-117 [in Ukrainian].

15. Sicins'ka, M.V. (2016). Zarubizhnij dosvid organizacii ta zdijsnennja civil'nogo kontrolju za specluzhbami: postanovka problem [oreign experience in the organization and implementation of civilian control over special services: problem statement]. *Investicii: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 6, 74-77 [in Ukrainian].

16. Sicins'kij, A.S., Vichalkivs'ka, Ju.S. (2018). Dejaki pitannja udoskonalennja mehanizmiv demokratichnogo civil'nogo kontrolju nad sektorom bezpeki i oboroni Ukraïni [Some issues of improving the mechanisms of democratic civil control over the security and defense sector of Ukraine]. *Investicii: praktika ta dosvid - Investments: practice and experience*, 6, 33-36 [in Ukrainian].

17. Stolbovij, V. (2018). Ponjattja gromads'kogo kontrolju sluzhbovih pravovidnosin u sferi nacional'noï bezpeki Ukraïni [The concept of public control of official legal relations in the sphere of national security of Ukraine]. *Pidpriemstvo, gospodarstvo i parvo - Enterprise, economy and law*, 8, 106-110 [in Ukrainian].

18. Fluri, F., Badrak, V. (2016). *Demokratichnij civil'nij kontrol' nad sektorom bezpeki: aktual'ni dzherela [Democratic Civilian Control over the Security Sector: Current Sources]*. Kiïv: Centr doslidzhen' armii, konversii ta rozzbroennja [in Ukrainian].

19. Chornij, V.S. (2018). Osoblivosti demokraticznego civil'nogo kontrolju nad vijs'kovoju sferoju ukraïns'kogo suspil'stva na suchasnomu etapi [Peculiarities of democratic civilian control over the military sphere of Ukrainian society at the current stage]. *Social development & Security - Social development & Security*, 3 (5), 3-13 [in Ukrainian].

20. Shestak, S.V. (2009). Nederzhavnij kontrol' za dijal'nistju milicij: teoretiko-pravovij aspect [Non-state control over police activities: theoretical and legal aspect.]. *Candidate's thesis*. Harkiv: NUVS im. O. Bandurki [in Ukrainian].

21. Jashhenko, V. A., Pilipchuk, V. G., Boguc'kij, P. P., Dovgan', O. D. (2020). *Demokratichnij civil'nij kontrol' nad sektorom bezpeki i oboroni: teorija i praktika* [Democratic civilian control over the security and defense sector: theory and practice]. Kiïv; Odesa: Feniks [in Ukrainian].

УДК 35.071

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-40-49](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-40-49)

Даміров Наміг Рафіг огли аспірант, Міжрегіональна Академія управління персоналом, вулиця Фрометівська, 2, Київ, 03039, <https://orcid.org/0000-0001-9858-243X>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. У статті здійснено системний аналіз проблеми реформування системи публічного управління в умовах військових конфліктів, виокремлено основні тенденції реформування системи публічного управління, запропоновані основні шляхи реформування публічного управління. Обґрунтовано, що публічне управління – це впорядкування відносин шляхом не лише офіційно-владного встановлення державою, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями різних загальнообов'язкових правил, а й за допомогою вироблених самим суспільством, колективом громадян та недержавними органами норм та правил поведінки. По-перше, публічне управління – це процес. По-друге, управління є вплив на поведінку людей. По-третє, управління зумовлює поведінку людини стосовно інших людей у всіх сферах своєї діяльності. По-четверте, управління має системний характер. Визначено, що реформування системи публічного управління в умовах воєнного часу – передбачає таку модернізацію систему управління, яка спрямована на антикризове управління та управління в умовах невизначеності з урахуванням постійних викликів, які пов'язані із забезпечення безпекової життєдіяльності суспільства. Мета такого реформування публічного управління є оптимізації фінансових, кадрових, матеріальних ресурсів для забезпечення безпеки та життєдіяльності суспільства. Обґрунтовано, що інноваційні виклики сьогодення вимагають від системи публічного управління гнучкості, оптимальності, раціональності, неупередженості, професійності та швидких ефективних управлінських рішень, адже від таких рішень на сьогодні залежить життя людини та життєдіяльність суспільства, і, в решті решт, існування незалежності держави. Проаналізовані такі компоненти реформування системи публічного управління як ідеологія, патріотизм, культура, активна індивідуальна позиція, мораль, культура, управлінська культура. Зазначено, що описані тенденції реформування системи публічного управління є невід'ємною частиною переходу до нової моделі публічного управління з урахуванням глобалізаційних та воєнних викликів сьогодення. до суспільства послуг.

Ключові слова: публічне управління, моделі публічного управління, реформування публічного управління, воєнний час, культура, мораль, патріотизм.

Damirov Namig Graduate student, Interregional Academy of Personnel Management, Frometivska Street, 2, Kyiv, 03039, <https://orcid.org/0000-0001-9858-243X>

RESEARCH THE REFORM OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM IN THE CONDITIONS OF MILITARY CONFLICTS

Abstract. The article carries out a systematic analysis of the problem of reforming the public administration system in the conditions of military conflicts, highlights the main trends of reforming the public administration system, and proposes the main ways of reforming public administration. Public administration is the regulation of relations through not only the official establishment by the state, local self-government bodies, public organizations of various universally binding rules, but also with the help of norms and rules of behavior developed by society itself, a collective of citizens and non-state bodies. First, public management is a process. Secondly, management is an influence on people's behavior. Thirdly, management determines the behavior of a person in relation to other people in all spheres of his activity. Fourthly, management has a systemic nature. Reforming the system of public administration in wartime conditions - involves the modernization of the administration system, which is aimed at anti-crisis management and management in conditions of uncertainty, taking into account the constant challenges associated with ensuring the safety of society. The goal of such reform of public administration is to optimize financial, personnel, and material resources to ensure the safety and vitality of society. Today's innovative challenges require flexibility, optimality, rationality, impartiality, professionalism and quick and effective management decisions from the public administration system, because human life and society's vital activities depend on such decisions today, and, ultimately, the existence of the state's independence. The author analyzed such components of reforming the public administration system as ideology, patriotism, culture, active individual position, morality, culture, management culture. It is noted that the described trends of reforming the public administration system are an integral part of the transition to a new model of public administration taking into account the globalization and military challenges of today. to the society of services.

Keywords: public administration, models of public administration, reforming of public administration, wartime, culture, morality, patriotism.

Постановка проблеми. Глобальні виклики та небезпеки, пандемія COVID-19, повномасштабне воєнне вторгнення росії на територію України,

поставило нові актуальні вимоги перед сучасною системою публічного управління.

Сучасні тренди вдосконалення публічного управління орієнтовані на підвищення його ефективності та гнучкості у відповідь на нові виклики, що виникають унаслідок глобалізації, децентралізації і менеджеріалізації. Процес модернізації супроводжується спробами концептуального осмислення змін, що відбуваються, бажанням методологічно обґрунтувати дії реформаторів [1, с. 39].

На сьогодні виникла нагальна потреба у системному аналізі питання реформування публічного управління з урахуванням військових загроз та викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми реформування системи публічного управління, основних моделей публічного управління, трансформація процесів публічного розвитку, інноваційні механізми публічного управління аналізують політологи, юристи, економісти, фахівці з державного управління, у тому числі: І. Аль-Атті, О. Амосов, О. Антонова, А. Білоус, Ю. Битяк, О. Борисенко, К. Ващенко, Н. Гавкалова, Н. Гончарук, Ю. Ковбасюк, О. Пархоменко-Куцевіл, С. Серьогін, І. Сурай, Ю. Сурмін, О. Суший, І. Тютюник та ін. Разом з тим, відсутні системні дослідження питання реформування системи публічного управління в умовах військових конфліктів.

Метою статті є здійснення системного аналізу сучасних аспектів реформування системи публічного управління в умовах військових конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний стан реформування системи публічного управління є соціальним продуктом нового формату суспільних відносин. Держава, трансформуючись на інституційну форму управлінського обслуговування потреб суспільства, зіткнулася з низкою якісних та структурних проблем. У узагальненому вигляді проблематика публічного управління пов'язана з рішенням наступного кола завдань: визначення управлінських норм та управлінської культури, виявлення масштабів публічного управління, встановлення оптимального поєднання централізованого та децентралізованого способів управління, робота зі створення нової управлінської інфраструктури. Підставою для вирішення цього кола завдань виступає демократичний порядок, атрибутами якого є відносини держави та громадянського суспільства. Громадянське суспільство – це своєрідний фундамент демократичного устрою соціальних відносин, причому взаємодія цього фундаменту та держави носить суб'єкт-суб'єктний управлінський характер.

Сучасні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, характеризуються розмаїттям напрямів впливу: з одного боку несталі, транзитивні, спадні, з іншого – модернізаційні, реформаційні, відроджуючі.

Сучасна наука намагається розглядати підходи до стабілізації процесів в політичному, економічному, соціальному, культурологічному середовищі шляхом пропонування нових засобів використання існуючого інструментарію управління, нових моделей управління як в сфері публічної влади (публічне адміністрування), так і в державному управлінні, механізмів, реалізація яких передбачає нове баченні відносин: «влада – громадськість» та базується на національній архетипіці [2].

В період воєнного часу на перший план виходять процеси антикризового управління та управління в умовах невизначеності і тому актуалізується питання виокремлення реформування системи публічного управління в умовах військових конфліктів.

Звернемо увагу до поняття «публічне управління».

На думку українського вченого В. Бакуменко, публічне управління – це розроблення й здійснення внутрішньої та зовнішньої політики, правове визначення і регулювання відносин у межах всього суспільства, формування та реалізація державного та місцевих бюджетів тощо [3]. О. В. Андрійко звертає увагу на те, що важливим аспектом розуміння змісту публічного управління потребує врахування його об'єктивних основ [4]. На думку О. В. Базарної властивість будь-якого управління проявляється у його цілеспрямованості. Тому основним завданням публічного управління є забезпечення досягнення поставлених цілей на всіх рівнях та різновидах публічного управління, а його змістом є дії щодо їх досягнення [5].

М. Брауна звертає увагу, що публічне управління є особливим видом діяльності, що перетворює неорганізованість на ефективну цілеспрямовану та продуктивну систему [6]. Л. Приходченко зазначає, що до предмета публічного управління треба віднести процеси здійснення суб'єктами публічного управління функцій управління, на основі реалізації яких буде забезпечено досягнення його цілей шляхом формування організуючого, координуючого та контролюючого впливів на відповідні об'єкти публічного управління [7]. Французький дослідник Б. Гурне аналізує публічне управління з точки зору системного підходу та під публічним управлінням розуміє процес цілеспрямованого впливу суб'єктів публічного управління, що представляють публічну владу у вигляді спеціально утворених органів та їх системи [8].

Таки чином, публічне управління – це впорядкування відносин шляхом не лише офіційно-владного встановлення державою, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями різних загальнообов'язкових правил, а й за допомогою вироблених самим суспільством, колективом громадян та недержавними органами норм та правил поведінки. По-перше, публічне управління – це процес. По-друге, управління є вплив на поведінку людей. По-третє, управління зумовлює поведінку людини стосовно інших

людей у всіх сферах своєї діяльності. По-четверте, управління має системний характер. Вплив на суспільні відносини відбувається за допомогою взаємопов'язаних елементів – різних соціальних норм.

Тепер проаналізуємо наукові підходи до реформування системи публічного управління. Так, нова система публічного управління має відповідати критеріям соціальної ефективності та результативності. Модернізація управлінської діяльності та всієї системи публічного управління повинна бути орієнтована, на нашу думку, на реалізацію соціальних цінностей, на досягнення соціальних ефектів, здатних зробити життя кожної людини більш гідною, вільною, а відносини між людьми більш справедливими і рівноправними [9]. Ю. Сак звертає увагу на те, що Реформа публічного управління є однією з основних реформ у країнах з перехідною економікою, що здійснюють комплексні реформи у різних сферах державної політики. Дієва система державного управління є одним з основних факторів конкурентоспроможності держави та передумовою європейської інтеграції [10].

Водночас, революційні зміни в інформатиці та комп'ютерних технологіях, бурхливе зростання цифрових та комунікаційних технологій, а також обмеженість ресурсів у публічній владі за суттєвого зростання попиту на публічні (державні та муніципальні) послуги визначають необхідність створення нової системи публічного управління в Україні. Прогнозування подальшого розвитку моделей системи публічного управління вимагає як ретроспективного погляду особливості їх становлення, а й аналізу їх сучасного стану.

Першим похідним від основного протиріччя сучасного публічного управління є невідповідність між об'єктивним характером публічного управління та суб'єктивними способами його здійснення. Суть цієї суперечності зводиться до визначення «динамічного нерівноваги» чи «творчого хаосу», що передбачає зміну зовнішніх змінних діяльності органів публічного управління, які призводять до того, що минулий практичний досвід управління з його добре налагодженими стереотипами неодмінно може бути порушений. Тому держава має гнучко і правильно відреагувати ці зміни.

Другим похідним протиріччям управління, загострення якого відбувається в рамках зміни інформаційного суспільства, є протиріччя між необхідністю інформаційної повноти, достовірності та транспарентності публічного управління та розвитком «деформацій» (видозмін та спотворень) інформації, що знижують її достовірність та транспарентність. Суть даного протиріччя зводиться до того що органи публічного управління від імені посадових осіб мають давати представникам громадянського суспільства та бізнесу правдиву, точну і зрозумілу інформацію про результати своєї діяльності, але часто поводять зовсім іншим чином, залишаючись її

монополістами, що підвищує ступінь протиріччя як усередині органів публічного управління, так і між державними органами, та визначає необхідність циркулювання повної та достовірної інформації [11].

Існує також проблема оптимізації органів публічного управління та делегування другорядних управлінських функцій приватним організаціям, що зменшить навантаження на бюджет, а також покращить такі управлінські функції. Наприклад, це можуть бути функції щодо управління кадрами в системі публічного управління, здійснення фінансового аудиту, а також надання допоміжних функцій органам публічної влади.

Таким чином, реформування системи публічного управління передбачає трансформування діючої моделі з урахуванням потреб суспільства, а також глобалізаційних та євроінтеграційних викликів та відповідно до норм міжнародного та національного законодавства. Метою реформування є покращення управлінських процесів в державі, поліпшення соціально-економічної ситуації в країні, а також покращення добробуту кожного мешканця України.

Водночас, реформування системи публічного управління в умовах воєнного часу – передбачає таку модернізацію систему управління, яка спрямована на антикризове управління та управління в умовах невизначеності з урахуванням постійних викликів, які пов'язані із забезпечення безпекової життєдіяльності суспільства. Мета такого реформування публічного управління є оптимізації фінансових, кадрових, матеріальних ресурсів для забезпечення безпеки та життєдіяльності суспільства.

Один із основних компонентів реформування системи публічного управління є ідеологія. Державна ідеологія нині дещо розмите поняття, складність визначення якого пов'язано з його соціально-філософським змістом. Ця моральна категорія наділяє особистість певними соціально схвалюваними характеристиками, які особистість набуває у процесі соціалізації. Ідеологія тісно пов'язана з громадянськістю, яка, в тому числі, визначається як здатність включатися до організаційних процеси публічного управління та самоорганізаційні процеси громадянського суспільства в індивідуальних чи масових формах. Ідеологія складне поняття, до структури якого входять, зокрема: патріотизм; активна індивідуальна позиція; мораль.

Патріотизм зазвичай вважається атрибутом громадянськості, він конкретизує громадянську орієнтацію особи на об'єктному рівні - любов до Батьківщині, своєму народу та мові, традиціям. Патріотизм - це міра орієнтації особистості на соціально схвалювані дії, патріотизм формує особистість та створює мотиваційну основу її діяльності. На сьогодні в період повномасштабної війни росії на території України, патріотизм набуває нових рис та охоплює все населення України.

Активна індивідуальна позиція полягає у позитивній перетворювальній діяльності особистості, у цьому випадку – відношення завдань публічного управління та потреб суспільства.

Мораль у рамках складового компонента реформування публічного управління, як ідеологія, - це міра адекватності самооцінювання вчинків суб'єктів управління. В якості індикатором морального рівня управлінських дій держави виступає громадянське суспільство. Мораль полягає в оцінці конкретних дій функціонерів простими людьми, перш за все, за шкалою «справедливо - не справедливо» [12].

Культура – ще одна основа реформування системи публічного управління. Зміна акцентів публічного управління тягне за собою зміну його культурної основи. Поняття «культура» часто вживається при аналізі управлінських взаємодій, коли мова йдеться про систему норм і цінностей, що знаходяться в основі управлінських актів. Проте «культура» у межах публічного управління – поняття глибше і доповнює вищеперелічені характеристики історично сформованим духовним потенціалом нації.

Сукупність властивостей менеджерського етикету та ментальної спадщини в рамках відносин влади та підпорядкування позначає культурну складову процесу публічного управління в контексті реформування системи управління. Йдеться про управлінську культуру як цементуючий механізм, необхідний для здійснення, у тому числі, і структурних перетворень. Нормоценнісний механізм, що регулює поведінку в рамках суб'єкт-об'єктного управлінської взаємодії, в сучасному трактуванні є не спонтанні індивідуальні поведінкові реакції, а своєрідний управлінський кодекс – основа відносин в управлінні.

Таким чином, управлінська культура - системоутворюючий елемент функціонування суспільства, фундаментальна підсистема соціального регулювання, що забезпечує ефективне реформування системи публічного управління в умовах воєнного часу.

Напрацювання правил, етики поведінки, соціальних норм, що задають зразки взаємодії в рамках публічного управління, є пріоритетним напрямом адміністративних перетворень. Базовим становищем у цього положення стає позиціонування держави як системи, що забезпечує безпеку життєдіяльності людини всіма законними способами, а також, виробника важливих для життя людини управлінських послуг в умовах воєнного та надзвичайного стану. В даному випадку культура виступає в ролі обмежувача свободи суб'єктів публічного управління - індивідуальних та групових акторів. Наразі фахівці схиляються до двох шляхів реалізації культурологічного аспекту адміністративної реформи, що відображають мікросоціальний та макросоціальний рівні. Макросоціальний рівень передбачає наявність у соціумі

єдиних, досить жорстких соціокультурних вимог, а мікросоціальний рівень – глибоку інтеріоризацію цих елементів культури учасниками взаємодії [12]. Втілення в життя цих шляхів – не результат їхньої послідовної реалізації, швидше, мова може йти про паралельну роботу в рамках цих напрямів. Це зумовлено складними управлінськими зв'язками, коли мікро- і макросоціальні рівні являють собою своєрідну систему кіл Ейлера з кордонами, що постійно змінюються, та значимістю у конкретних соціальних областях. Тому реалізація культурного аспекту реформи публічного управління – процес переведення у внутрішній план суб'єктів управлінської діяльності: норм, правил та зразків поведінки, що сприяють появі «анонімної та безособової влади інтеріоризованої норми» [13]. Взаємодія при такому способі регуляції досить стійка, а забезпечення впорядкованості досягається за рахунок внутрішньої регуляції та коригування поведінки кожного із суб'єктів управління. Причому це трактування культурологічного аспекту реформування публічного управління передбачає, що влада тут обмежена і зводиться лише до контролю за дотриманням встановлених правил.

Водночас, контроль за дотриманням правил – це не спосіб обмеження управлінської свободи, скоріше це встановлення легітимних рамок ухвалення управлінських рішень. Така позиція дозволяє говорити про культурний аспект реформування у контексті системного підходу, оскільки його реалізація пов'язана і зі структурними, і з функціональними змінами, а також може розглядатися як одна з напрямів нівелювання відносин патримоніалізму у системі державних управлінських взаємодій.

У публічному управлінні функція культури виходить за рамки сукупності нормо-ціннісних характеристик і концентрується навколо єдиного предметного зразка діяльності, прийнятих типізацій, які, з одного боку, виступають у ролі системи соціальних орієнтирів державної управлінської діяльності, а з іншого боку, – у вигляді сукупності критеріїв контролю над цією діяльністю. На практиці держава реалізує це положення шляхом заохочення інституалізації громадських спільнот. Безумовно, ця діяльність переслідує не лише мету типізації культурних нормо-ціннісних зразків на макро- та мікросоціальних рівнях, а й вирішує конкретні завдання управління, пов'язані з ресурсною забезпеченістю соціального замовлення, провідником якого є ці спільноти.

Таким чином, описані тенденції реформування системи публічного управління є невід'ємною частиною переходу до нової моделі публічного управління з урахуванням глобалізаційних та воєнних викликів.

Висновки. У дослідженні проаналізовані наукові підходи до поняття «публічне управління», «реформування публічного управління». З'ясовано, що інноваційні виклики сьогодення вимагають від системи публічного управління гнучкості, оптимальності, раціональності, неупередженості, професійності та

швидких ефективних управлінських рішень, адже від таких рішень на сьогодні залежить життя людини та життєдіяльність суспільства, і, в решті решт, існування незалежності держави. Проаналізовані такі компоненти реформування системи публічного управління як ідеологія, патріотизм, культура, мораль, активна індивідуальна позиція, культура, управлінська культура.

У перспективі подальших розвідок передбачається здійснити системний аналіз світового досвіду реформування моделей публічного управління.

Література:

1. Інституціоналізація публічного управління в Україні : наук.-аналіт. доп. / за заг. ред. М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ: НАДУ, 2019. 210 с.
2. Амосов О.Ю., Гавкалова Н. Л. Моделі публічного адміністрування (архетипова парадигма). URL: <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/4713/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%A3%D0%94%D0%9A%2035.071.pdf>.
3. Державне управління: основи теорії, історія і практика: Навчальний посібник / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи / За заг. ред. Надолішнього П. І., Бакуменка В. Д. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2009. 394 с
4. Андрійко О., Полюхович В. Академічні дослідження проблем державного управління та адміністративного права: результати і перспективи. *Юридичний журнал*. 2004. № 5. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=1191>.
5. Базарна О.В. Поняття, суть, природа публічного управління та державного управління. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2012. № 1, 2. С. 59-64.
6. Браун М. Пол. Посібник з аналізу державної політики/Пер. з англ. К: Основи, 2000 243 с.
7. Приходченко Л.Л. Забезпечення ефективності державного управління: теоретико-методологічні засади. Одеса: Оптимум, 2009. 299 с.
8. Гурне Б. Державне управління. К.: Основи, 1993. 165 с.
9. Бережний В. О. Напрями реформування системи публічного управління в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 6. С. 161-164.
10. Сак, Ю. А. Систематизація наукових підходів до проблеми політико-адміністративного реформування системи публічного управління. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2019. №2 (54). С. 94-101. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-53-94-101>.
11. Мелихова Б. С. Концептуальная модель системы публичного управления. *Государственное и муниципальное управление. Ученые записки*. 2015. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnaya-model-sistemy-publichnogo-upravleniya>.
12. Дегтярев М. В. Экспертиза в государственном управлении: к вопросу об экспериментальных и иных инновационных подходах. *Юридическая техника*. 2022. №16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-v-gosudarstvennom-upravlenii-k-voprosu-ob-eksperimentalnyh-i-inyh-innovatsionnyh-podhodah>.
13. Решота О. А. Особливості розвитку публічного управління в Україні: сучасні тенденції та проблеми. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 3. URL: http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/3_2020/39.pdf.

References:

1. Bilynskoi, M. M. & Petroie, O. M. (2019), Instytutsionalizatsiia publichnoho upravlinnia v Ukraini : nauk.-analit. dop. [Institutionalization of public administration in Ukraine: scientist-analyt. add.], Kyiv: NADU [in Ukrainian].

2. Amosov, O.Iu. & Havkalova, N. L. Modeli publichnoho administruvannia (arkhetypova paradyhma) [Models of public administration (archetypal paradigm)], Retrieved from <http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/4713/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%A3%D0%94%D0%9A%2035.071.pdf> [in Ukrainian].
3. Bakumenko, V. D. & Nadolishnii, P. I. & Izha, M. M. & Arabadzhy, H. I. (2009), Derzhavne upravlinnia: osnovy teorii, istoriia i praktyka: Navchalnyi posibnyk [Public administration: basics of theory, history and practice: Study guide], Odesa: ORIDU NADU [in Ukrainian].
4. Andriiko, O. & Poliukhovych V. (2004), Akademichni doslidzhennia problem derzhavnoho upravlinnia ta administratyvnoho prava: rezultaty i perspektyvy [Academic studies of problems of state administration and administrative law: results and prospects], *Yurydychnyi zhurnal - Legal journal*, (5), Retrieved from <http://justinian.com.ua/article.php?id=1191> [in Ukrainian].
5. Bazarna, O.V. (2012), Poniattia, sut, pryroda publichnoho upravlinnia ta derzhavnoho upravlinnia [Concept, essence, nature of public administration and state administration], *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia - Bulletin of the Eastern Ukrainian National University named after Volodymyr Dahl*, (1, 2): 59-64 [in Ukrainian].
6. Braun, M. Pol. (2000), Posibnyk z analizu derzhavnoi polityky/Per. z anhл. [Guide to State Policy Analysis/Trans. from English], K: Osnovy [in Ukrainian].
7. Prykhodchenko, L.L. (2009), Zabezpechennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia: teoretyko-metodolohichni zasady [Ensuring the effectiveness of public administration: theoretical and methodological foundations], Odesa: Optymum [in Ukrainian].
8. Hurne, B. (1993), Derzhavne upravlinnia [Public administration], K.: Osnovy [in Ukrainian].
9. Bereznyi, V. O. (2014), Napriamy reformuvannia systemy publichnoho upravlinnia v Ukraini [Directions of reforming the system of public administration in Ukraine], *Ekonomika ta derzhava - Economy and the state*, (6): 161-164 [in Ukrainian].
10. Sak, Yu. A. (2019), Systematyzatsiia naukovykh pidkhodiv do problemy polityko-administratyvnoho reformuvannia systemy publichnoho upravlinnia [Systematization of scientific approaches to the problem of political-administrative reform of the public administration system], *Vcheni zapysky Universytetu «KROK» - Scientific notes of the "KROK" University*, (2) (54): 94-101, Retrieved from <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2019-53-94-101>. [in Ukrainian].
11. Melykhova, B. S. (2015), Kontseptualnaia model systemy publichnoho upravleniia [Conceptual model of the public administration system], *Hosudarstvennoe y munytsypalnoe upravleniye. Uchenye zapysky - Public and municipal management. Scientific notes*, (1), Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualnaya-model-sistemy-publichnogo-upravleniya> [in Russian].
12. Dehtiarev, M. V. (2022), Ekspertyza v hosudarstvennom upravleniyy: k voprosu ob eksperymentalnykh y ynykh ynnovatsyonnykh podkhodakh [Expertise in state administration: to the question of experimental and other innovative approaches], *Yurydycheskaia tekhnika - Legal technique*, (16), Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ekspertiza-v-gosudarstvennom-upravlenii-k-voprosu-ob-eksperimentalnyh-i-inyh-innovatsionnyh-podhodah> [in Russian].
13. Reshota, O. A. (2020), Osoblyvosti rozvytku publichnoho upravlinnia v ukraini: suchasni tendentsii ta problemy [Peculiarities of the development of public administration in Ukraine: modern trends and problems], *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok - Public administration: improvement and development*, (3), Retrieved from http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/3_2020/39.pdf [in Ukrainian].

УДК 351.86

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-50-60](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-50-60)

Дричик Віктор Миколайович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, <https://orcid.org/0000-0002-9017-3989>

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті зазначено, що забезпечення воєнної безпеки є найважливішим напрямом діяльності держави. Визначено, що забезпечення воєнної безпеки країни необхідно оцінювати, перш за все, як похідну від рівня розвитку економічної, інформаційної, військової та технологічної галузі; системи політичних відносин у суспільстві та ступеня його демократичного розвитку; системи міжнародних відносин і структури міжнародної співпраці, інтеграційних об'єднань різних держав тощо. Зміст забезпечення воєнної безпеки включає: формування та реалізацію єдиної державної політики; підтримка внутрішньополітичної стабільності; розвиток та зміцнення дружніх (союзницьких) відносин із сусідами та іншими державами; всебічне забезпечення та якісне вдосконалення збройних сил; охорону та захист державного кордону в межах прикордонної території, повітряного простору та підводного середовища; підтримку за необхідності політичних акцій, здійснення контролю за взаємним виконанням зобов'язань у сфері обмеження, скорочення та ліквідації озброєнь та зміцнення заходів довіри; забезпечення готовності до участі у миротворчій діяльності. Воєнна безпека держави полягає у вмінні раціонально використовувати військову силу для забезпечення своєї військової безпеки та реалізації власних інтересів, щоб забезпечити це держави втілюють у життя стратегії діяльності на національному та міжнародному рівнях. Обґрунтовано, що воєнна безпека – це стан соціуму, який гарантує його розвиток у мирних та безпечних у військовому відношенні умовах, а також стан захищеності національних інтересів України від військових загроз. Враховуючи тенденції третього тисячоліття, у якому відзначається наростання насильства у різних формах, а також велику кількість у планетарному масштабі військових конфліктів різної інтенсивності стає, у тому числі на території України, є життєво важливою умовою буття соціуму визначення детермінант досягнення мирних умов розвитку особистості, суспільства та держави. Автором виокремлено два аспекти воєнної безпеки: зовнішній та внутрішній. Внутрішній аспект воєнної безпеки, як правило, проявляється в умовах

нестабільної соціально-політичної ситуації в країні і пов'язаний, перш за все, з проблемами захисту існуючого конституційного ладу, загостренням протиріч між різними соціальними групами, тероризмом та екстремізмом тощо. Зовнішній аспект воєнної безпеки пов'язаний із станом взаємовідносин між суб'єктами міжнародного права та характеризується здатністю держави протидіяти спробам окремих держав або їх групам використовувати військову силу як інструмент вирішення суперечностей, що виникають, у різних сферах.

Ключові слова: національна безпека, воєнна безпека, воєнні виклики, міжнародна безпека, збройні сили, збройні конфлікти та небезпеки.

Drychuk Viktor Mиколайович Graduate student of the Department of Public Management and Administration, Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, <https://orcid.org/0000-0002-9017-3989>

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE PROBLEM OF ENSURING MILITARY SECURITY IN UKRAINE

Abstract. The article states that ensuring military security is the most important direction of the state's activity. The author determined that ensuring the country's military security must be assessed, first of all, as derived from the level of development of the economic, informational, military and technological industries; the system of political relations in society and the degree of its democratic development; systems of international relations and structures of international cooperation, integration associations of various states, etc. The content of ensuring military security includes: formation and implementation of a unified state policy; support of internal political stability; development and strengthening of friendly (allied) relations with neighbors and other states; comprehensive support and qualitative improvement of the armed forces; protection and protection of the state border within the border territory, air space and underwater environment; support, if necessary, of political actions, monitoring of mutual fulfillment of obligations in the sphere of arms limitation, reduction and elimination, and confidence-building measures; ensuring readiness to participate in peacekeeping activities. The military security of a state consists in the ability to rationally use military force to ensure its military security and realize its own interests. To ensure this, states implement strategies of activity at the national and international levels. It is substantiated that military security is a state of society that guarantees its development in peaceful and safe conditions from a military point of view, as well as a state of protection of Ukraine's national interests from military threats. Taking into account the trends of the third millennium, in which there is an increase in violence in various forms, as well as a large number of military conflicts of varying intensity on a planetary scale,

including on the territory of Ukraine, it is a vital condition for the existence of society to determine the determinants of achieving peaceful conditions for the development of the individual, society and state. The author singled out two aspects of military security: external and internal. The internal aspect of military security, as a rule, manifests itself in the conditions of an unstable socio-political situation in the country and is connected, first of all, with the problems of protecting the existing constitutional system, aggravation of contradictions between different social groups, terrorism and extremism, etc. The external aspect of military security is related to the state of relations between the subjects of international law and is characterized by the state's ability to oppose attempts by individual states or their groups to use military force as a tool for resolving conflicts that arise in various spheres.

Keywords: national security, military security, military challenges, international security, armed forces, armed conflicts and dangers.

Постановка проблеми. Воєнна безпека, яка є досить широкою галуззю, охоплює різні сфери діяльності держави, серед яких зовнішня політика, економічна безпека, національна безпека та має особливу позицію та вагу. Відповідно до традиційних підходів, безпека – військовий феномен. Як мінімум до останнього часу воєнна безпека та національна оборона розглядалася як синонім поняття «загальна безпека». Глобалізація, розширення міжнародного поділу праці, науково-технологічний розвиток, інформаційні трансформації та інші фактори призвели до розгалуження питання безпеки.

Сьогодні безпека держави складається не лише із фізичної безпеки. Отримуючи ширший зміст, вона охоплює різні галузі. Це застосування виводить національну безпеку із суто військової сфери, долучаючи до питання поряд з мілітаризмом інші фактори. У подібній ситуації виникає необхідність виокремлення та системного аналізу воєнної безпеки як особливої галузі національної безпеки держави та розгляд її у специфічній формі в державній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми національної безпеки, воєнної безпеки, складових елементів воєнної безпеки, систематизації загроз воєнній та національній безпеці аналізують політологи, юристи, економісти, філософи, фахівці державного управління, у тому числі: Ю. Барабаш, О. Белов, Ю. Битяк, В. Богданович, О. Бодрук, В. Вішняков, О. Гончаренко, Г. А. Дробах, А. А. Каленського, М. Ковалів, О. Копиленко, Б. Корміч, Г. Костенко, В. Кравченко, М. Криштанович, М. Кучерявенко, Д. Кучма, В. Ліпкан, А. Лобанов, Г. Рябоконт, Г. Ситник, Є. Смірнов, М. Цюруп, В. Ясинська та ін. Разом з тим, відсутні дослідження сучасних аспектів формування воєнної безпеки з урахуванням повномасштабного вторгнення росії на території України, а також в умовах реформування сучасної системи публічного управління.

Метою статті є систематизація наукових підходів до проблеми забезпечення воєнної безпеки в Україні та визначення авторського підходу до поняття забезпечення воєнної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення воєнної безпеки є найважливішим напрямом діяльності держави. Воєнна безпека існує для захисту накопиченого людського досвіду від потенційної шкоди, запобігання конфліктам різних рівнів.

Незалежний розвиток української держави, як показав час, неможливий без належного забезпечення воєнної безпеки, що в першу чергу на пряму пов'язано з політичною, економічною, соціальною, інформаційною та іншими основними складовими національної безпеки України. Вибір конкретних засобів і шляхів розвитку національної безпеки нашої країни зумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз у воєнній сфері в сучасний період [1, с. 283].

Система забезпечення воєнної безпеки охоплює практично всі галузі функціонування суспільства та держави, найважливішими з яких є власне військова область (питання вдосконалення військової організації держави), військово-політична галузь, питання зв'язку оборони та економіки, галузь військово-технічного співробітництва тощо.

Насправді проблема забезпечення воєнної безпеки держави – це не тільки питання вдосконалення її військової складової. Сьогодні забезпечення воєнної безпеки країни необхідно оцінювати, перш за все, як похідну від рівня розвитку економічної, інформаційної, військової та технологічної галузі; системи політичних відносин у суспільстві та ступеня його демократичного розвитку; системи міжнародних відносин і структури міжнародної співпраці, інтеграційних об'єднань різних держав тощо.

Воєнна безпека є одним з видів національної безпеки, виокремлення якої зумовлено наявністю воєнних небезпек та загроз для України. Воєнна безпека у сучасних умовах є результатом цілеспрямованої державної політики у підтриманні армії і оборонної промисловості на рівні, що відповідає реальним потребам оборони. Вона досягається за рахунок єдиних політико-дипломатичних зусиль, спрямованих на зниження рівня воєнного протистояння, створення зон, вільних від зброї масового ураження, регіональних систем безпеки, активних колективних акцій, спрямованих на припинення чи попередження можливих конфліктів. Достатній рівень воєнного потенціалу є однією з основних гарантій високого міжнародного статусу, а також стійкості її позицій у відносинах з державами-країнами НАТО та провідними країнами світу [2, с. 7-8].

Гене́за поняття воєнної безпеки безпосередньо пов'язана з усвідомленням необхідності практичної реалізації ефективної протидії саме військовим

загрозам суспільству, державі та особистості. Таким чином, система воєнної безпеки має природне походження, обумовлене прагненням суспільства убезпечити себе від воєнної небезпеки. Воєнна безпека як феномен виникла одночасно із заснуванням держави, армії. Саме прагнення до воєнної безпеки, або «почуття» захищеності від військових загроз атрибутивно властиво для держав усіх часів та народів. Незважаючи на це, термін «воєнної безпека» (як і «національна безпека») введена в науковий лексикон лише у ХХ столітті Т. Рузвельтом у 1904 році [3, с. 90].

Зміст забезпечення воєнної безпеки включає: формування та реалізацію єдиної державної політики; підтримка внутрішньополітичної стабільності; розвиток та зміцнення дружніх (союзницьких) відносин із сусідами та іншими державами; всебічне забезпечення та якісне вдосконалення збройних сил; охорону та захист державного кордону в межах прикордонної території, повітряного простору та підводного середовища; підтримку за необхідності політичних акцій, здійснення контролю за взаємним виконанням зобов'язань у сфері обмеження, скорочення та ліквідації озброєнь та зміцнення заходів довіри; забезпечення готовності до участі у миротворчій діяльності.

Забезпечення воєнної безпеки – складний процес військово-політичної діяльності. Крім того, це системний процес, оскільки він є взаємопов'язаною сукупністю різноманітних дій, заходів, акцій, які планомірно здійснюються військово-політичними силами і, зрештою, призводять до результату – вдосконалення забезпечення у системі воєнної безпеки [4].

Для визначення організаційно-правового механізму забезпечення воєнної безпеки враховує структура державно-управлінську систему суспільства, систему міжнародних відносин між державами. Виявлення джерел та причин виникнення загрози воєнній безпеці, допомагає визначити основні напрямки політичного впливу на агресора, виробити систему заходів для реалізації потенціалу при забезпеченні воєнної безпеки.

На сьогодні існує безліч наукових підходів до визначення поняття «воєнна безпека», так, воєнна безпека це:

- стан міжнародних відносин та воєнної організації держави, при якому забезпечується надійна захищеність держави від воєнного нападу [5, с. 9];
- захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави від чинників, які породжують небезпеки воєнного характеру для реалізації вказаних інтересів й за якої імовірність війни зводиться до мінімуму. Її прийнятний рівень може бути гарантованим за умов, коли відсутні спонукальні мотиви до застосування військової сили або коли нема необхідності у відновленні балансу сил [6, с. 530];
- одне з важливих соціально-правових явищ, яке представляє собою комплексний юридичний інститут зі специфічним змістом та структурою [7, с. 27];

- багаторівнева система різноманітних політичних, економічних, воєнних, організаційних заходів. Як будь-яка складна система, вона може розвиватись лише комплексно і лише у сукупності розвитку її компонентів – економічної, матеріальнотехнічної бази війни, збройних сил, міждержавних відносин, духовного фактору та людини як його кінцевого споживача – створює об'єктивні передумови для вирішення проблем в цілому. Окремо виділений напрямок у відриві від інших складових елементів воєнної безпеки не підвищує, а знижує її загальну стійкість та ефективність, не дає можливості прогнозувати та проводити комплекс визначених заходів на перспективу, що, у свою чергу, різко знижує воєнну безпеку держави. Розвинута, постійно удосконалююча система воєнної безпеки слугує важливим фактором стабільності та динамічного розвитку суспільно-державної системи, слабка – дестабілізує її, стає передумовою для втрати державності [8, с. 18];

- такий стан її внутрішніх і зовнішніх суспільних відносин, компонентів і елементів, за якого забезпечується їх захищеність, заснована на ефективній протидії впливу воєнних загроз (збройного насильства), мінімізуючи негативні впливи військової експансії ззовні, відтак – у всіх суспільних сферах, створюючи умови для стабільності цього суспільства [9].

В інституційному плані воєнна безпека – здатність військової організації держави зробити ефективний внесок в оборону країни та забезпечити збройний захист її інтересів – може розглядатися як стан гарантованої захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх військових загроз, забезпечується обороноздатністю держави [10, с. 1025].

Слід звернути увагу на економічну сутність воєнної безпеки. Так, воєнна безпека – це послуга, яку надає держава населенню за допомогою відповідних структур, насамперед, збройних сил. Однак, саме ця послуга не розглядається як певний вид продукції, вважаючи відповідні витрати лише деяким відрахуванням, яке держава бере з усіх галузей економіки та передає на забезпечення воєнної безпеки.

В сучасних способах вирішення проблем забезпечення воєнної безпеки переважає підхід, що базується на принципах взаємної безпеки. За цього підходу роль держави («в особі» Збройних Сил) зводиться лише до функції охорони власних кордонів. Наразі даної функції замало, зважаючи на доведену неспроможність вчасно зреагувати на порушення перетину кордону та вторгнення на чужу територію «людей в балаклавах» [11].

Крім того, воєнна безпека може виступати в ролі елемента суспільної свідомості, цілепокладання, суспільної настанови, цінності, національного інтересу тощо. Важливо наголосити, що воєнна безпека одна із необхідних умов сталого динамічного розвитку всієї соціальної системи. Таким чином, як складова національної безпеки, воєнна безпека – це складна категорія, що

характеризує стан суспільних відносин даної соціальної та військово-політичної системи, її компонентів, при якому забезпечується ефективна протидія впливу зовнішнім та внутрішнім військовим загрозам (збройного насильства), і тим самим у військовій сфері створюються умови для стабільного динамічного розвитку даного галузі.

Найважливішим елементом воєнної безпеки України є система забезпечення воєнної безпеки, під якою науковці переважно пропонують розуміти сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних механізмів (інституційних, організаційних, правових та інших) та суб'єктів забезпечення воєнної безпеки (посадові особи держави, органи державної влади, державні установи та заклади, сили та засоби сектору безпеки, які на основі чинного законодавства трансформують політику воєнної безпеки у цілеспрямовану скоординовану діяльність воєнного характеру щодо реалізації захисту національних інтересів, передусім стосовно виявлення, прогнозування, попередження та нейтралізації загроз воєнній безпеці [12].

Під системою забезпечення воєнної безпеки розуміється механізм, що перетворює прийняту державою стратегію в цій області на скоординовану діяльність конкретних відомств, організацій, громадських об'єднань і громадян на основі чинного законодавства. Ці суб'єкти забезпечення воєнної безпеки, діяльність яких безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх і внутрішніх загроз, як говорить І. Руснак, у своїй сукупності утворюють сектор безпеки та оборони держави, який містить органи державної влади та військові формування [13].

Водночас, слід звернути увагу, що розробка нових концепцій функціонування системи забезпечення воєнної безпеки вимагає попереднього «програвання» планованих військово-економічних та інституційних реформ, починаючи від макrorівня аж до окремих підприємств і організацій. Щоб запобігти чергових експериментів у рамках усієї країни, на нашу думку, доцільно постійно удосконалювати механізми забезпечення воєнної безпеки, реалізовувати пілотні проекти, а також розробити методики оцінювання ефективності очікуваних перетворень та прогнозування їх можливі наслідки.

Слід враховувати, що воєнна безпека має два аспекти: зовнішній та внутрішній. Внутрішній аспект воєнної безпеки, як правило, проявляється в умовах нестабільної соціально-політичної ситуації в країні і пов'язаний, перш за все, з проблемами захисту існуючого конституційного ладу, загостренням протиріч між різними соціальними групами, тероризмом та екстремізмом тощо. Зовнішній аспект воєнної безпеки пов'язаний із станом взаємовідносин між суб'єктами міжнародного права та характеризується здатністю держави протидіяти спробам окремих держав або їх групам використовувати військову силу як інструмент вирішення суперечностей, що виникають, у різних сферах.

Це передбачає необхідність наявності сучасного озброєння, ефективних збройних сил, формування системи колективної чи загальної безпеки, входження до складу тих чи інших військово-політичних союзів. Обидва аспекти воєнної безпеки в сучасні умови тісно переплітаються, тому для гарантованого забезпечення воєнної безпеки України потрібно створення та функціонування єдиної за задумом та планом системи. Основу її повинна складати військова організація держави.

Таким чином, воєнна безпека держави полягає у вмінні раціонально використовувати військову силу для забезпечення своєї військової безпеки та реалізації власних інтересів, щоб забезпечити це, держави втілюють у життя стратегії діяльності на національному та міжнародному рівнях. Точка зіткнення цих стратегій зовнішньополітична діяльність держави. Так, зовнішня політика, чи іншими словами, дипломатія держави в рамках стратегії національної безпеки невід'ємна частина системи забезпечення воєнної безпеки та основний виконавець міжнародної безпекової стратегії. Зв'язки між сферами воєнної безпеки та зовнішньої політики держави беруть свій початок від кількох факторів, до яких відносяться сукупність військово-стратегічної та політико-дипломатичної діяльності держави у напрямі реалізації національних інтересів; що впливають з характеру реалізованої державою міжнародної системи своєї зовнішньої політики України та вживаних у міждержавних відносинах для забезпечення воєнної безпеки заходів. Ці фактори визначають зовнішньополітичні елементи воєнної безпеки та військові елементи внутрішньої політики. Якщо зовнішньополітичні елементи воєнної політики є незамінними засобами безпеки перед військовими загрозами та системи забезпечення воєнної безпеки дипломатичної діяльності держави, то військовим елементом внутрішньої політики виступає системна політика щодо формування та раціонального використання військової сили держави. Зміни у середовищі воєнної безпеки призвели до деяких змін форми і в її зв'язках із зовнішньою та внутрішньою політикою, і на тлі військових загроз формування ефективних та системних заходів забезпечення воєнної безпеки – найважливіший засіб боротьби з ними.

На нашу думку, воєнна безпека держави забезпечується наявністю та функціонуванням військової сфери національної безпеки. Крім того, воєнна безпека – це стан соціуму, який гарантує його розвиток у мирних та безпечних у військовому відношенні умовах, а також стан захищеності національних інтересів України від військових загроз. Враховуючи тенденції третього тисячоліття, у якому відзначається наростання насильства у різних формах, а також велику кількість у планетарному масштабі військових конфліктів різної інтенсивності стає, у тому числі на території України, є життєво важливою умовою буття соціуму визначення детермінант досягнення мирних умов розвитку особистості, суспільства та держави.

Водночас, сучасні геополітичні реалії показують, що держава, яка прагне створення ефективної системи національної, в тому числі і воєнної, безпеки, повинна мати не тільки необхідний набір матеріальних, економічних ресурсів. Не менш важливий людський ресурс, який відрізняється патріотизмом, професіоналізмом, глибокою політичною культурою, високим рівнем освіти, бажанням та прагненням бачити свою країну серед обороноздатних та сильних держав.

Висновки. У статті здійснена систематизація наукових підходів до визначення поняття «воєнна безпека». З'ясовано, що воєнна безпека – є частиною національної безпеки, яка полягає у забезпеченні захищеності держави, суспільства та громадян від воєнних небезпек, забезпечується обороноздатністю держави. Воєнна безпека складається з багатьох механізмів, серед яких: економічні, фінансові, організаційні, інституційні, нормативно-правові та кадрові механізми.

У перспективі подальших розвідок передбачається системний аналіз організаційних та інституційних механізмів забезпечення воєнної безпеки в умовах глобалізаційних та інформаційних викликів та небезпек.

Література:

1. Сергієнко М. Г., Болбас О. М. Воєнна організація держави та захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2 (49). С. 283–289.
2. Мачинський О.Я., Соболев А.А. Воєнна безпека України та вплив на неї геополітичних факторів. К.: НІСД, 1997. 163 с.
3. Белявская, И.А. Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США. М., 1978. 312 с.
4. Манохин И. В., Синчук Ю. В. К вопросу об обеспечении военной безопасности. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки*. 2016. №3 (742). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-obespechenii-voennoy-bezopasnosti>.
5. Макаренко Д.И., Хрусталеv Е.Ю. Концептуальное моделирование военной безопасности государства. М.: Наука, Центр, экон.-мат. ин-т РАН; Ин-т проблем управления им. В. А. Трапезникова РАН., 2008. 303 с.
6. Ситник Г. П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади). К.: НАДУ, 2012. 544 с.
7. Фатеев К. В. Обеспечение военной безопасности Российской Федерации: теория и практика правового регулирования: автореф. дисс. ... д-ра. юрид. наук. Москва, 2012. 40 с.
8. Коровянский А. И. Военная безопасность Российской Федерации и её обеспечение в современных условиях (военно-политический анализ): дисс. канд. полит. наук: 20.01.02. Москва, 2007. 28 с.
9. Ковалів М. В., Іваха В. О. Воєнна безпека як чинник стабільності суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 124-132.
10. Военный энциклопедический словарь. Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золотарев и др. М.: Большая российская энциклопедия, Рипол Классик, 2002. С. 1025

11. Штулер І. Воєнно-економічна безпека України в сучасному геополітичному просторі. *Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 2 (17). С. 206-220.
12. Лобанов А.А. Деякі погляди на побудову системи забезпечення воєнної безпеки України. *Наука і оборона*. 2009. № 1. С. 55-58.
13. Руснак І.С. Воєнна безпека України у світлі реформування сектора безпеки і оборони. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 9-14.

References:

1. Serhiienko, M. H. & Bolbas, O. M. (2015), Voienna orhanizatsiia derzhavy ta zakhyst natsionalnykh interesiv Ukrainy vid zovnishnikh ta vnutrishnikh zahroz [Military organization of the state and protection of national interests of Ukraine from external and internal threats], *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia - Theory and practice of public administration*, Vyp. 2 (49): 283–289 [in Ukrainian].
2. Machynskiy, O.Ia. & Soboliev, A.A. (1997), Voienna bezpeka Ukrainy ta vplyv na nei heopolitychnykh faktoriv [Military security of Ukraine and the influence of geopolitical factors on it], K.: NISD [in Ukrainian].
3. Beliavskaia, Y.A. (1978), Teodor Ruzvelt y obshchestvenno-polytycheskaia zhyzn SShA [Theodore Roosevelt and the social and political life of the USA], M. [in Russian].
4. Manokhyn, Y. V. & Synchuk, Yu. V. (2016), K voprosu ob obespechenyy voennoi bezopasnosti [To the question of military security], *Vestnyk Moskovskoho gosudarstvennogo lnhvystycheskoho unyversyteta. Humanytarnye nauky - Bulletin of the Moscow State Linguistic University. Humanities*, (3) (742), Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-obespechenii-voennoy-bezopasnosti> [in Russian].
5. Makarenko, D.Y. & Khrustalev, E.Iu. (2008), Kontseptualnoe modelirovaniye voennoi bezopasnosti gosudarstva [Conceptual modeling of the military security of the state., M.: Nauka, Tsentr, ekon.-mat. yn-t RAN; Yn-t problem upravleniya ym. V. A. Trapeznikova RAN [in Russian].
6. Sytnyk, H. P. (2012), Derzhavne upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky (kontseptualni ta orhanizatsiino-pravovi zasady) [State management in the sphere of national security (conceptual and organizational and legal foundations)], K.: NADU [in Ukrainian].
7. Fateev, K. V. (2012), Obespechenye voennoi bezopasnosti Rossyiskoi Federatsyy: teoriya y praktyka pravovogo rehulyrovaniya: avtoref. dyss. ... d-ra. yuryd. nauk [Obespechenie vonennoi bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii: theory and practice of legal regulation: autoref. diss. ... Dr. law of science], Moskva [in Russian].
8. Korovianskiy, A. Y. (2007), Voennaia bezopasnost Rossyiskoi Federatsyy y eë obespechenye v sovremennykh uslovyakh (voenno-polytycheskiy analiz): dyss. kand. polyt. nauk: 20.01.02 [Military security of the Russian Federation and its security in modern conditions (military-political analysis): diss. Ph.D. political Sciences: 20.01.02], Moskva [in Russian].
9. Kovaliv M. V. & Ivakha V. O. (2015), Voienna bezpeka yak chynnyk stabilnosti suspilstva [Military security as a factor of social stability], *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav - Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, (3): 124-132 [in Ukrainian].
10. Voennyi entsyklopedycheskiy slovar. Redkol.: A.P. Horkyn, V.A. Zolotarev y dr. [Military encyclopedic dictionary. Editor: A.P. Gorkin, V.A. Zolotarev et al.], M.: Bolshaia rossyiskaia entsyklopedyia, Rypol Klassyk, 2002 [in Russian].
11. Shtuler, I. (2016), Voienno-ekonomichna bezpeka Ukrainy v suchasnomu heopolitychnomu prostori [Military and economic security of Ukraine in the modern geopolitical space], *Zbirnyk naukovykh prats - Collection of scientific works*, Vyp. 2 (17): 206-220 [in Ukrainian].

12. Lobanov, A.A. (2009), Deiaki pohliady na pobudovu systemy zabezpechennia voiennoi bezpeky Ukrainy [Some views on the construction of the military security system of Ukraine], *Nauka i oborona - Science and defense*, (1): 55-58 [in Ukrainian].

13. Rusnak, I.S. (2015), Voienna bezpeka Ukrainy u svitli reformuvannia sektora bezpeky i oborony [Military security of Ukraine in the light of reforming the security and defense sector], *Nauka i oborona - Science and defense*, (2): 9-14 [in Ukrainian].

УДК 336.61:342.951

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-61-72](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-61-72)

Попова Тетяна Олегівна аспірант кафедри державного управління, публічного адміністрування та економічної політики, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, просп. Науки, 9-А, м. Харків, 61166, тел.: (057)702-18-37, <https://orcid.org/0000-0001-9043-7238>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглянуто головні проблеми у державно-приватному партнерстві в українській медицині, розроблено практичні рекомендації щодо його покращення, а також досліджено механізм залучення коштів приватного партнера до України.

У державах Європи публічно-приватне партнерство вже давно є поширеним явищем як у соціальній, так і в медичній сфері. Найголовнішим фактором, що призводить до недостатнього розвитку медичної системи України, було і залишається недостатнє бюджетне фінансування та відсутність необхідного розміру інвестицій від приватних інвесторів. Особливо це стало відчутно з початком пандемії, спричиненої COVID-19, коли громадянам України для лікування почало катастрофічно не вистачати спеціалізованого обладнання, місць у лікарнях та кваліфікованих спеціалістів, а також з початком повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації на територію нашої держави, що призвело до численного збільшення кількості постраждалих від вибухів та осколків снарядів в українських лікарнях.

Поганий стан сфери охорони здоров'я в Україні спричинений також несприятливою медично-демографічною ситуацією в країні та деякими іншими негативними факторами.

Вирішення існуючих проблем впровадження публічно-правового партнерства в існуючу систему охорони здоров'я – не є суто фінансовим питанням, тому й вирішувати дані проблеми потрібно не тільки арифметично. Найефективнішим є підвищення як ціни, так і якості. Це пояснюється тим, що сфера медицини - соціально, психологічно та етично чутлива, тому більш дорогий проєкт може стати кращим для населення, ніж формально дешевший проєкт, зважаючи на комплексність доступних медичних послуг, їх якість та рівень інновацій, рівень екологічності та соціального впливу

Тому можна зробити висновок, що Україні вкрай необхідне успішне поєднання фінансових та організаційних сил держави та бізнесу.

Ключові слова: державне управління, державно-приватне партнерство, охорона здоров'я, механізми державно-приватного партнерства, форми державно-приватного партнерства.

Popova Tetiana Olehivna PhD student of department of public administration and economic policy, S. Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ave. of Science, 9-A, Kharkiv, 61166, tel.: (057)702-18-37, <https://orcid.org/0000-0001-9043-7238>.

IMPLEMENTATION OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE HEALTHCARE OF UKRAINE

Abstract. The article examines the main problems in public-private partnership in Ukrainian medicine, develops practical recommendations for its improvement, and also examines the mechanism of attracting funds of a private partner to Ukraine.

In European countries, public-private partnership has long been a common phenomenon in both the social and medical spheres. The most important factor leading to the insufficient development of the medical system of Ukraine was and remains insufficient budget funding and the lack of the required amount of investment from private investors. This became especially noticeable with the beginning of the pandemic caused by COVID-19, when the citizens of Ukraine began to have a catastrophic lack of specialized equipment, places in hospitals and qualified specialists for treatment, as well as with the beginning of the full-scale military invasion of the Russian Federation on the territory of our state, which led to numerous increase in the number of victims of explosions and projectile fragments in Ukrainian hospitals.

The poor state of the healthcare sector in Ukraine is also caused by the unfavorable medical and demographic situation in the country and some other negative factors.

Solving the existing problems of introducing a public-law partnership into the existing health care system is not a purely financial issue, so these problems need to be solved not only arithmetically. The most effective way is to increase both price and quality. This is explained by the fact that the field of medicine is socially, psychologically and ethically sensitive, therefore a more expensive project may be better for the population than a formally cheaper project, taking into account the complexity of available medical services, their quality and level of innovation, the level of environmental friendliness and social impact.

Therefore, we can conclude that Ukraine desperately needs a successful combination of financial and organizational forces of the state and business.

Keywords: public administration, public-private partnership, health care, mechanisms of public-private partnership, forms of public-private partnership.

Постановка проблеми. Сьогодні розвиткові ППП в Україні перешкоджає, перш за все, хронічний дефіцит бюджетних коштів на медицину, через який сучасна медицина має низьку ефективність та відсутність мотивації медичних кадрів до більш якісної праці.

Українські медики продовжують отримувати низькі заробітні плати, внаслідок чого кваліфікований медичний персонал з державних лікарень переходить працювати до приватних лікарень або з виїздить за кордон, а ті, що залишилися, вимушені працювати у незадовільних умовах робочого середовища та мають труднощі з підвищенням власної кваліфікації та професійних навичок.

Також нагальною проблемою залишається і те, що наразі Україна не має єдиного механізму ППП між закладами медицини та потенційними інвесторами. Тенденції проведеної медичної реформи в Україні частково залишаються поза увагою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження публічно-правового партнерства у сфері охорони здоров'я України проведені у роботах таких вчених, як: Дубінський С.В. [3], Єгоричева С.Б., Лахижа М.І. [4], Петрик С.М. [8], Попова Т.О., Гавкалова Н. [9].

Метою статті є теоретичне та практичне обґрунтування розвитку ППП в галузі охорони здоров'я України та формування практичних рекомендацій для покращення рівня партнерства між державою та українським бізнесом.

Виклад основного матеріалу. У публічному секторі сьогодні постають дискусійні питання щодо того, які саме послуги необхідно залишити на виконання держави, а які надати для виконання недержавному сектору економіки. В результаті пошуку нових шляхів надання публічних послуг і з'явилося поняття «публічно-приватне партнерство», яке можна визначити як комплекс стабільних та довгострокових відносин між державою та представниками бізнесу, громадськими інституціями та місцевими громадами, що полягають у розподілі функцій під час здійснення інфраструктурних проєктів, виробництва товарів та послуг з метою перерозподілу відповідальності, ризиків та зобов'язань, збільшення ефективності й зменшення ризиків для держави.

У березні 2021 року на Форумі «Україна 30» під час обговорення теми партнерства бізнесу та держави заступницею міністра розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України Іриною Новіковою було визначено ППП головним методом зростання інвестиційного потенціалу України. Навіть у роки карантинних обмежень Україною були підписані перші концесійні договори в рамках ППП щодо морських портів на суму 3,7 млрд. грн. Було також визначено перспективні ділянки для реалізації ППП в державі - шість

ділянок автомобільних доріг, морські порти, зокрема Чорноморськ, та також залізничні станції [15].

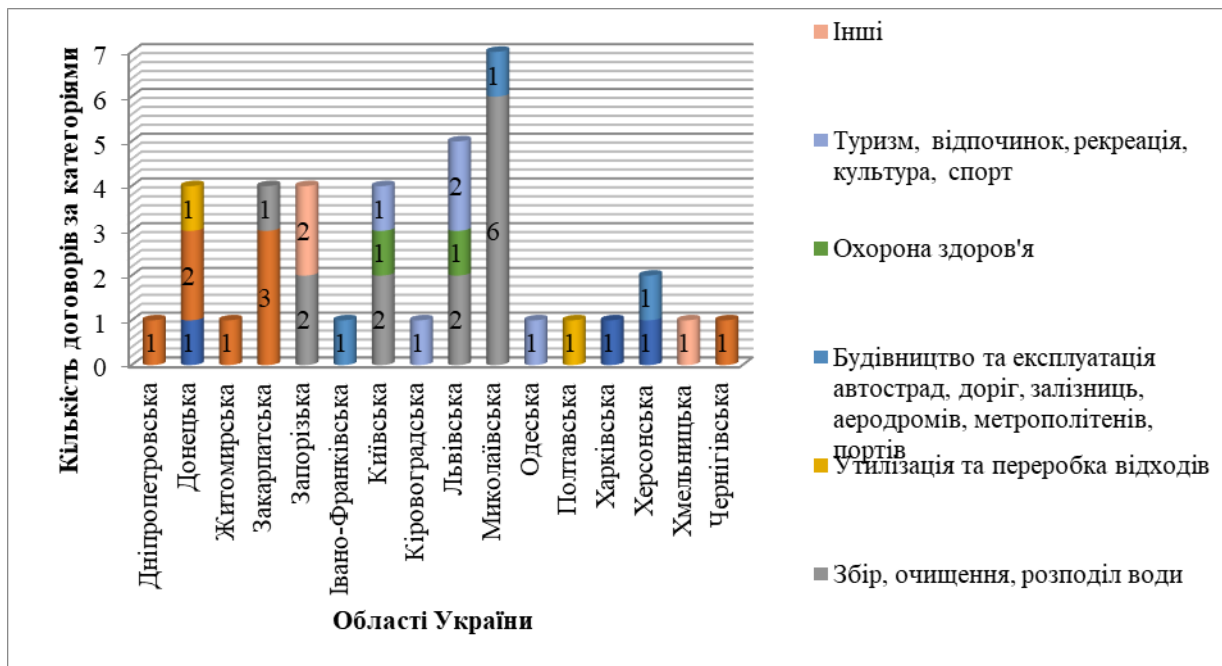
На сьогодні в Україні ППП може здійснюватися на підставі договору про публічні закупівлі, договору оренди, інвестиційного договору, договору про спільну діяльність, концесійного договору [5].

Варто зазначити, що після набуття Україною незалежності в ній не реалізуються масштабні проекти у сфері охорони здоров'я. Капітальні видатки держави та місцевої влади не забезпечують фінансувати медичної галузі у повному обсязі, а саме: модернізацію старих та побудову нових клінік, лабораторій, діагностичних центрів тощо. Не зважаючи на це, до уряду України регулярно звертаються турецькі, ізраїльські, канадські, нідерландські, китайські інвестори зі сфери медичного бізнесу [11].

Згідно даних центральної та місцевої влади в Україні станом на 01.01.2021 на умовах публічно-приватного партнерства укладено 192 договори, з яких реалізується 39 договорів, 29 з них - концесійні, 6 - договори про спільну діяльність, а 4 з них мають іншу юридичну природу. 153 договорів станом на 01.01.2021 не реалізується (з них 118 – не виконується, а 35 – розірвані, або строк їхньої дії закінчився) [5; 7].

Згідно статистичної інформації, наданої Міністерством економіки України, найбільша кількість договорів на умовах публічно-приватного партнерства станом на 01.01.2021 реалізується у Миколаївській області. Договори ж щодо публічно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я реалізовані повністю на сьогодні тільки у Київській та Львівській областях (рис. 1).

З діаграми, побудованої на рис.1, можна зробити висновок, що ППП в галузі охорони здоров'я України розвивається дуже повільними темпами. Державний реєстр інвестиційних проектів станом на 2021 рік містив інформацію щодо інвестиційних проектів в галузі охорони здоров'я України, які на сьогодні не є повністю виконаними через військово-політичну ситуацію на території України. Це, наприклад, будівництво лікувально-діагностичного комплексу Національної дитячої спеціалізованої лікарні «Охматдит», проведення реконструкції та розширення Національного інституту раку України, реконструювання рентгенодіагностичного відділення Державної установи «Інститут отоларингології імені професора О.С. Коломійченка Національної академії медичних наук України», формування клінічної бази для проведення хірургічних лікувань очних патологій у місті Одеса, створення Національного науково-практичного центру нейротравми і нейрореабілітації у складі Державної установи «Інститут нейрохірургії імені академіка А.П. Ромоданова Національної академії медичних наук України» [5].

Рис. 1. Кількість договорів на умовах ППП в Україні
Джерело: [5; 7]

Пандемія COVID-19 та діючі карантинні обмеження виявили та чітко окреслили наявну інфраструктурну проблематику в галузі охорони здоров'я, зокрема інфраструктурні, потребу в модернізації медичних закладів та реконструкції санаторно-курортних закладів [5].

Станом на сьогодні в Україні існують 388 об'єктів природних лікувальних ресурсів (мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту, рапи лиманів, морської води). В Україні діють 284 санаторіїв, 55 оздоровчих та 14 реабілітаційних центрів, що стає перспективною базою для інвестиційних проєктів [5].

Серед позитивних прикладів реалізованих проєктів ППП у сфері охорони здоров'я України можна назвати об'єднання 4 міських лікарень та побудову на їх базі нового сучасного медичного закладу у м. Києві у 2018 році, коли приватний партнер ніс відповідальність за створення проєкту, за будівництво, оснащення, експлуатацію та надання потенційних клінічних послуг закладу, а Міжнародна фінансова корпорація визначила структуру та здійснила тендер на виконання проєкту ППП за замовленням Київської міської державної адміністрації [12].

Одним з найбільш ефективних проєктів ППП, що були реалізовані протягом 2021 року, можна назвати пілотний проєкт із вакцинації від грипу, що розпочався 10 листопада 2021 року у Києві та тривав 5 днів. За цей час у 5 аптеках міста вакцинувалися 1714 українців [6].

Серед усіх проєктів ППП проєкти в сфері охорони здоров'я є найдорожчими. Розмір бюджету, яким можуть зацікавитися серйозні інвестори, складає не менше 200-250 млн. дол. США.

Комітет з питань здоров'я нації, медичної допомоги та медичного страхування Верховної Ради України прийшов до висновків про те, що на розвиток спеціалізованої медичної допомоги в Україні необхідно 8-9% ВВП, тоді коли державним бюджетом передбачені тільки 5% ВВП. На сьогоднішній день видатки на сферу охорони здоров'я надходять переважно з державного та місцевого бюджетів України (табл. 1).

Таблиця 1

**Частка видатків на сферу охорони здоров'я у видатках
Державного бюджету України за 2012–2020 рр.**

Роки	Сумарні видатки Державного бюджету України, млрд. грн.	Видатки на охорону здоров'я, млрд. грн.	Питома вага, %
2012	271,2	11,4	4,19
2013	287,6	12,9	4,48
2014	299,6	10,6	3,53
2015	576,9	10,9	1,90
2016	674,5	12,1	1,80
2017	839,2	57,0	6,8
2018	985,8	86,0	8,7
2019	1072,9	128,0	11,9
2020	1288,0	198,0	15,4
2021	1490,3	170,5	11,4

Джерело: складено автором за [2]

З даної таблиці можна зробити висновок, що у період з 2012 року по 2019 рік частка видатків на медицину в Україні була мінімальною, у 2020 році дана частка суттєво збільшилася через необхідність боротьби з пандемією, спричиненою захворюванням COVID-19, а у 2021 році знову зменшилася.

Варто зазначити, що держбюджетом на 2022 рік, затвердженим 2 грудня 2021 року, передбачено видатки на охорону здоров'я у розмірі 192,5 млрд. грн., враховуючи продовження реформування системи фінансування медицини відповідно до закону про державні фінансові гарантії медичних послуг та Указу Президента про заходи підвищення конкурентоспроможності медичних закладів [13].

Крім того, за досліджуваний період (2012-2021 роки) заробітна плата медиків була і залишається однією із найменших у порівнянні до заробітної плати працівників інших галузей економіки України. Номінально заробітна плата медиків, звичайно ж, з кожним роком зростає, проте ціни в Україні згідно

офіційних даних Державної служби статистики України протягом досліджуваного періоду зросли у 2,5 рази, тому можна вважати, що показник реальної заробітної плати за цей період практично не змінився.

Вперше в бюджеті на 2022 рік урядом запроваджено показник, згідно якого середні медичні працівники мають одержувати заробітну плату у розмірі від 13500 грн., а лікарі - від 20000 грн. [1].

Негативною ситуацією на сьогодні для всієї системи охорони здоров'я України та її інвестиційного середовища залишається недостатність медичних працівників. Згідно медичної статистики МОЗ у 2020 році сфера охорони здоров'я України налічувала 147361 лікарів та 273526 середнього медичного персоналу, у 2019 році ж було на 7000 лікарів та на 22500 середнього медичного персоналу більше. Таким чином, стає зрозумілим, що зростання заробітних плат лікарів до 20000 грн., що закладено на сьогодні державним бюджетом, та збереження існуючих умов праці медиків, навряд чи призведе до позитивної тенденції у кількості медичних працівників. Для досягнення забезпеченості системи охорони здоров'я України професійними лікарями та іншими медичними працівниками їх навчання, перекваліфікація та працевлаштування мають здійснюватися на умовах публічно-приватного партнерства. Умови праці лікарів також мають бути поліпшені за рахунок виконання договорів про ППП щодо будівництва нових або реконструкції та модернізації діючих державних та комунальних медичних закладів.

Попри те, що кожного року збільшуються видатки на сферу медицини, її ефективність в Україні постійно знижується. Ці висновки можна зробити на тлі негативних тенденцій до зменшення середньої тривалості життя, яка є нижчою на 12-13 років в українських чоловіків, ніж в українських жінок, а в українських жінок – менша на 8–9 років, ніж середня тривалість життя в країнах-учасницях ЄС.

Тому можна прийти до висновку, що одне тільки збільшення видатків на сферу охорони здоров'я у 2022 році, яке закладене законом про держбюджет, не здатне самотійно подолати існуючі проблеми медицини, а також проблеми, які постають перед ППП під час його реалізації у сфері медицини.

Ефективнішим методом поліпшення системи фінансування медичної сфери в більшій частині країн називають відмову від суто бюджетного фінансування та перехід до моделі медичного страхування (добровільного та обов'язкового).

Наразі Україна переходить від фінансування на підставі постатейного кошторису бюджетних закладів медицини до фінансування на основі оплати результату медичним закладам, тобто підсумовуючи фактично проліковані випадки, надані послуги, кількість декларацій, що підписані українськими громадянами із сімейним лікарем. Таким чином, медичні заклади

трансформуються як автономні неприбуткові постачальники медичних послуг, а аптеки - як постачальники ліків, що призначені лікарями згідно рецептів.

Проаналізувавши українську практику фінансування сфери медицини, можна підтвердити, що кошти іноземних інвесторів мають більший вплив на розвиток медицини, ніж бюджетні кошти. Саме завдяки внескам міжнародних донорів фінансується розвиток, наприклад, програми протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, боротьби з COVID-19, туберкульозом [10].

Україною нині обрана британська модель для трансформації системи функціонування та фінансування сфери охорони здоров'я. Саме тому на сьогодні в Україні: впроваджено принцип «універсального базового медичного покриття» незалежно від фінансового стану пацієнта, тому український народ позбавлений необхідності обов'язково мати медичну страховку; створено та запроваджено Національну службу здоров'я, що є аналогом британської NHS; основним джерелом фінансування в українській медицині були і залишаються загальні податки; для отримання додаткових медичних послуг в Україні діє законодавчо закріплена система добровільного медичного страхування, також в Україні посилюється первинна медична допомога, зростає здорова конкуренція за кожного пацієнта [14].

Варто зазначити, що повне копіювання до України конкретної моделі ППП будь-якої країни світу може не забезпечити досягнення потрібного ефекту, оскільки кожна країна має свої власні внутрішні та зовнішні фактори.

Україні необхідне удосконалення саме організаційного аспекту діючих моделей ППП у галузі охорони здоров'я України, що передбачає: визначення державою секторів медицини із найвищим потенціалом для реалізації проектів ППП або з найбільшою потребою у таких проектах; вдосконалення національного законодавства у сфері ППП у відповідності до методичних рекомендацій міжнародних організацій; чітке визначення секторів охорони здоров'я, послуги в яких матимуть право надавати приватні партнери; розробку типових договорів для різних напрямків у роботі в сфері охорони здоров'я.

Окрім цього, вдосконалення організаційно-економічного аспекту повинне передбачати такі заходи: залучення міжнародних неурядових організацій до процедур укладення договорів на засадах ППП; запровадження процедур *step-in*, які передбачають послідовність змін приватних партнерів; окреслення значення такого явища, як борг в межах публічно-приватних партнерств, та умовних державних боргів.

Останній із перерахованих заходів почав реалізовуватися в Україні з початком повномасштабного військового вторгнення Росії, коли наша держава зазнала нищівних руйнувань та почала як ніколи потребувати залучення інвестицій для відновлення країни. Міністерством економіки були розроблені зміни до Бюджетного кодексу, відповідно до яких розпорядники бюджетних

коштів (державні партнери) отримали право брати довгострокові зобов'язання в рамках здійснення ППП. Значно скорочено також існуючі процедури в рамках ППП, а час підготовки проектів зменшено вдвічі. Задля зменшення корупційних ризиків законодавством України у сфері ППП в період воєнного часу чітко регламентовано процес обрання приватного партнера шляхом проведення однієї з процедур публічних закупівель: торгів з обмеженою участю, конкурентного діалогу або відкритих торгів.

На підставі проведеного дослідження, можна запропонувати Концепцію із залучення коштів приватних партнерів до публічно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я України:

1. Місцевою владою має бути визначено конкретний напрямок сфери охорони здоров'я, розвитку якого потребує кожна територіальна громада.
2. Кожна територіальна громада в Україні повинна розробити власну схему просторового планування території для реалізації проектів ППП. До ділянок потрібно підвести всі комунікації.
3. Приватному партнеру владою мають бути надані пільги, наприклад, щодо сплати орендної плати, щодо сплати податку.
4. Місцева влада має бути відкритою для приватного партнера, наприклад, шляхом транслявання сесій в інтернеті, оприлюднення бюджету.
5. Більш швидкою та автоматизованою має бути видача довідок та інших необхідних для ППП документів.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна стверджувати, що Україна потребує коштів приватних партнерів для розвитку системи охорони здоров'я. Тому ППП у даній галузі є найефективнішим способом співпраці держави та підприємців.

Висновки. Публічно-приватне партнерство має свої переваги для пацієнтів (можливість одержання безкоштовного лікування, отримання якісної швидкої медичної допомоги), для медичних працівників (можливість зростання заробітної плати та умов праці, реалізації дослідницьких проектів у лікуванні), для приватних партнерів (отримання прибутку), а також для держави (підвищення конкурентоздатності української медицини, розвиток добровільного медичного страхування). Можна сміливо говорити про те, що протягом майбутніх років сфера медицини України буде ще довго перебувати під тиском та постійними змінами, особливо з врахуванням сучасних карантинних умов, постійної можливості погіршення ситуації з COVID-19 та військово-політичною ситуацією в Україні.

Література:

1. Бюджет-2022 забезпечить лікарям зарплату від 20 тисяч гривень: електронний ресурс. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/bjudzhet-2022-zabezpechit-likarjam-zarplatu-vid-20-tisjach-griven-> (дата звернення: 22.12.2021).

2. Бюджетні видатки на охорону здоров'я зростуть до 224 млрд грн у 2022 році: електронний ресурс. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/byudzhetni-vidatki-na-ohoronu-zdorovya-zrostut-do-224-mlrd-grn-u-2022-roci-roman> (дата звернення: 22.12.2021).
3. Дубінський С.В. Проблеми забезпечення якості послуг в медичній галузі України. Європейський вектор економічного розвитку: наук. стаття. Київ: Вісник КНУ. 2016. №1(20). С.51-59.
4. Єгоричева С.Б., Лахижа М.І. Публічно-приватне партнерство в посткомуністичних країнах: монографія. Київ: Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості. 2020. С. 220-246.
5. Коли ДПП стане реальністю в українській медицині? електронний ресурс. URL: <https://www.vz.kiev.ua/chomu-derzhavno-pryvatne-partnerstvo-omynaye-vitchyznyanu-sferu-ohorony-zdorov-ya/> (дата звернення: 30.10.2021).
6. Майже 2 тисячі осіб вакцинувалися від грипу в аптеках у межах пілотного проекту: електронний ресурс. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/majzhe-2-tisjachi-osib-vakcinuvalisja-vid-gripu-v-aptekah-u-mezhah-pilotnogo-proektu-?fbclid=IwAR2UXo5Vlqlo8CrMlh4JWBY0fdjfdBrBI-RE8vCRw1DRxNRSqXlgGm4XTw> (дата звернення: 22.12.2021).
7. Офіційний веб-сайт Міністерства економіки України: електронний ресурс. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini&isSpecial=true> (дата звернення: 30.10.2021).
8. Петрик С.М. Форми реалізації проектів державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я: наук. стаття. Київ: Економіка, управління та адміністрування. 2020. № 2 (92). С. 88-94.
9. Попова Т., Гавкалова Н. Публічно-приватне партнерство у галузі охорони здоров'я: наук. стаття. Київ: Економічний аналіз. 2021. Т.31. №2. С.126-132.
10. Долаємо COVID19: Україна отримала 50 млн євро кредитних коштів від ЄІБ на вакцинацію від корона вірусу: електронний ресурс. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/dolaemo-covid19-ukraina-otrimala-50-mln-evro-kreditnih-koshtiv-vid-eib-na-vakcinaciju-vid-koronavirusu> (дата звернення: 30.12.2021).
11. Селіванова І. Нова концесія: як один закон реанімує державно-приватне партнерство: електронний ресурс. URL: <https://mind.ua/openmind/20202924-nova-koncesiya-yak-odin-zakon-reanimue-derzhavno-privatne-partnerstvo> (дата звернення: 20.10.2021).
12. Транш для Ескулапа: як і де бізнес може вкластися в охорону здоров'я: електронний ресурс. URL: <https://mind.ua/publications/20224759-transh-dlya-eskulapa-yak-i-de-biznes-mozhe-vklastisya-v-ohoronu-zdorov-ya> (дата звернення: 20.12.2021).
13. Що чекає охорону здоров'я у 2022 році: електронний ресурс. URL: <https://auc.org.ua/novyna/shcho-chekae-ohoronu-zdorovya-u-2022-roci> (дата звернення: 30.01.2022).
14. Як працює система охорони здоров'я Англії: електронний ресурс. URL: <https://moz.gov.ua/article/health/jak-pracuje-sistema-ohoroni-zdorovja-anglii> (дата звернення: 05.01.2022).
15. 2021-й рік має перспективи стати більш активним в залученні інвестицій в Україну – заступниця Міністра економіки: електронний ресурс. URL: <https://www.me.gov.ua/News/Print?lang=uk-UA&id=457c5bbf-af36-402b-8d80-f10252633059> (дата звернення: 30.10.2021).

References:

1. Biudzhet-2022 zabezpechit` likaryam zarplatu vid 20 tusyach hriven` [The 2022 budget will provide doctors with a salary of 20,000 hryvnias] (n.d.). moz.gov.ua. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/news/bjudzhet-2022-zabezpechit-likarjam-zarplatu-vid-20-tisjach-griven-> [in Ukrainian].

2. Byudzhetni vydatky na okhoronu zdorovya zrostut` do 224 mlrd. hrn. u 2022 rotsi [Budgetary expenditures on health care will increase to UAH 224 billion in 2022] (n.d.). www.kmu.gov.ua. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/byudzhetni-vidatki-na-okhoronu-zdorovya-zrostut-do-224-mlrd-grn-u-2022-roci-roman> [in Ukrainian].

3. Dubinsky S.V. (2016). Problemy zabezpechennya yakosti poslug v medychnii haluzi Ukrainy. Yevropeiskii vector ekonomichnoho rozvytku [Problems of ensuring the quality of services in the medical industry of Ukraine. European vector of economic development] *Viksyk KNU – Herald of KNU*, 1(20), 51-59 [in Ukrainian].

4. Yegorycheva S.B., Lakhizha M.I. (2020). Publichno-pryvatne partnerstvo v postkomunistychnykh krayinah [Public-private partnership in post-communist countries]. *Institut pidhotovku kadriv central'noi sluzhby zainyatosti - State Employment Service Training Institute*, 220-246 [in Ukrainian].

5. Koly DPP stane real'nisty u ukraïnskii medytsyni? [When will DPP become a reality in Ukrainian medicine?] (n.d.). www.vz.kiev.ua. Retrieved from <https://www.vz.kiev.ua/chomu-derzhavno-pryvatne-partnerstvo-omynaye-vitchyznyanu-sferu-okhorony-zdorov-ya/> [in Ukrainian].

6. Maizhe 2 tysyachi osib vaksynuvalysya vid hrypu v aptekah u mezhah pilotnoho proektu [Almost 2,000 people were vaccinated against influenza in pharmacies within the framework of the pilot project]. (n.d.). moz.gov.ua. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/news/majzhe-2-tisjachi-osib-vakcinuvalisja-vid-gripu-v-aptekah-u-mezhah-pilotnogo-proektu-?fbclid=IwAR2UXo5Vlqlo8CrMlhj4JWBjY0fdjfdBrBI-RE8vCRw1DRxNRSqXlgGm4XTw> [in Ukrainian].

7. Ofitsiynyi vebsait Ministerstva Ekonomiky Ukrainy [Official website of the Ministry of Economy of Ukraine]. www.me.gov.ua. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=StanZdiisnenniaDppVUkraini&isSpecial=true> [in Ukrainian].

8. Petryk S.M. (2020). Formy realizatsii proektiv derzhavno-pryvatnoho partnerstva y sferi okhorony zdorovya [Forms of implementation of public-private partnership projects in the field of health care]. *Ekonomika, upravlinnya i administruvannya - Economy, management and administration*, 2 (92), 88-94 [in Ukrainian].

9. Popova T., Gavkalova N. (2021). Publichno-pryvatne partnerstvo v haluzi okhorony zdorovya [Public-private partnership in the field of health care]. (Vols. 31), (pp.126-132). Kyiv: Economic analysis [in Ukrainian].

10. Dolaemo COVID19: Ukraina otrykala 50 mln. yevro kredytnykh koshtiv vid YeIB na vaksynatsiyu vid korona virusu [Overcoming COVID19: Ukraine received EUR 50 million in loan funds from the EIB for vaccination against the corona virus]. (n.d.). moz.gov.ua. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/news/dolaemo-covid19-ukraina-otrykala-50-mln-evro-kreditnih-koshtiv-vid-eib-na-vakcinaciju-vid-koronavirusu> [in Ukrainian].

11. Selivanova I. Nova kontsesiya: yak odyin zakon reanimuie derzhavno-pryvatne partnerstvo [New concession: how one law resuscitates public-private partnership]. Retrieved from <https://mind.ua/openmind/20202924-nova-koncesiya-yak-odin-zakon-reanimue-derzhavno-pryvatne-partnerstvo> [in Ukrainian].

12. Tranh dlya Eskulapa: yak i de biznes mozhe vklastysya v okhoronu zdorovya [Tranche for Aesculapius: how and where business can invest in health care]. (n.d.). mind.ua. Retrieved from <https://mind.ua/publications/20224759-tranh-dlya-eskulapa-yak-i-de-biznes-mozhe-vklastysya-v-okhoronu-zdorov-ya> [in Ukrainian].

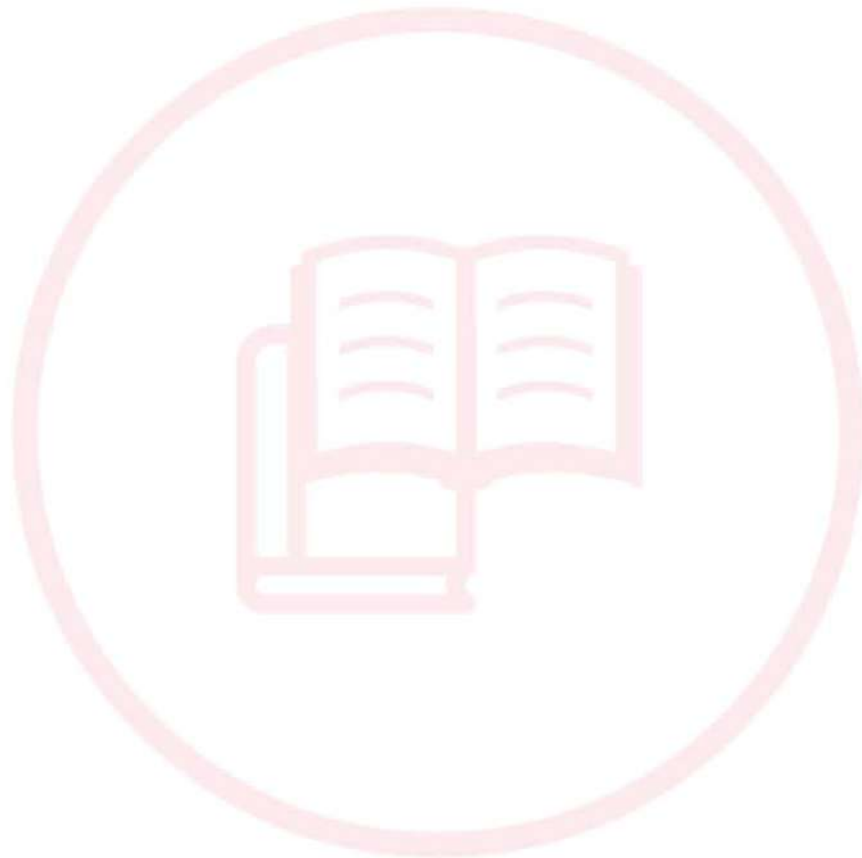
13. Shcho Chekaie okhoronu zdorovya u 2022 rotsi [What awaits health care in 2022]. (n.d.). auc.org.ua. Retrieved from <https://auc.org.ua/novyna/shcho-chekaie-okhoronu-zdorovya-u-2022-roci> [in Ukrainian].

14. Yak pratsyuie systema okhorony zdorovya Anglii [How England's health care system works]. (n.d.). moz.gov.ua. Retrieved from <https://moz.gov.ua/article/health/jak-pracjue-sistema-okhoroni-zdorovja-anglii> [in Ukrainian].

15. 2021i rik maie perspektyvy staty bil'sh aktyvnym v zaluchenni investytsii v Ukrainu – zastupnitsya Ministra ekonomiky [The year 2021 has prospects to become more active in attracting investments to Ukraine - Deputy Minister of Economy]. (n.d.). www.me.gov.ua. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/News/Print?lang=uk-UA&id=457c5bbf-af36-402b-8d80-f10252633059> [in Ukrainian].

УДК 504 (477.44)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-73-84](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-73-84)

Свірідова Світлана Сергіївна кандидат економічних наук, доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Національний університет «Одеська Політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65044, <https://orcid.org/0000-0002-4299-7422>

Степанова Анна Владиславівна здобувач ступеня бакалавра Національного університету «Одеська Політехніка», пр. Шевченка, 1, м. Одеса, 65244, тел.: (068) 063-09-16, <https://orcid.org/0000-0001-6528-230X>

ЕКОЛОГІЧНА ТА СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА В ПРОЄКТАХ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. Розвиток територіальних громад є необхідною складовою розвитку держави загалом. Проекти розвитку територіальних громад є ефективним способом їх економічного піднесення. Особливої уваги у сучасних умовах набувають соціальна та екологічна складові в проєктах, які забезпечують збереження природних ресурсів, не допускають забруднення зовнішнього середовища і соціального розшарування.

У даній статті розглянуто поняття сталого розвитку у контексті територіальних громад та порівняно визначення цього терміну, що надають вітчизняні науковці. Зокрема підсумовано, що термін сталого розвитку територіальної громади посів важливе місце в державно-управлінських науках. На думку авторів, у контексті територіальних громад поняття сталого розвитку слід визначати як збалансований розвиток економічної, екологічної та соціальної сфер, які перебувають у постійній взаємодії, спрямований, насамперед, на доцільне використання ресурсів певної територіальної громади з метою її економічного піднесення.

У роботі визначено, що для досягнення відповідних показників нині використовуються різноманітні проєкти, метою яких є вдосконалення певної сфери діяльності територіальної громади чи вирішення принципово важливих проблем, що виникають на її території. Окрім того досліджено основні класифікаційні ознаки проєктів розвитку, такі як: масштаб проєкту, рівень впливу на навколишнє середовище, термін реалізації, ступінь складності, обсяг реалізації та структура проєкту. Процес впливу на різні компоненти реалізації проєкту (визначення обсягу, цілей, сфери діяльності, структури, складу, необхідної кількості ресурсів і працівників тощо) являє собою управління

проектом. Авторами також розглянуто основні цілі та проаналізовано складові структури проєктів, визначено роль соціальної та екологічної складових в проєктах розвитку територіальних громад.

Незважаючи на те, що в Україні пріоритетною та найважливішою складовою проєктів все ще вважається економічна, на фоні проблем, що виникають, приходить розуміння необхідності розвитку соціальної та екологічної складових. Щоб запобігти погіршенню існуючої ситуації, сучасні проєкти повинні відповідати міжнародним екологічним і соціальним нормам.

Ключові слова: проєкт розвитку, територіальна громада, екологічна складова, соціальна складова, класифікація проєктів, сталий розвиток.

Sviridova Svitlana Serhiivna PhD in Economics, Associate Professor of Public Administration, Odessa Polytechnic National University, Shevchenko Ave., 1, Odesa, 65044, <https://orcid.org/0000-0002-4299-7422>

Stepanova Anna Vladyslavivna Bachelor's degree, Odessa Polytechnic National University, Shevchenko Ave., 1, Odesa, 65044, tel.: (068) 063-09-16, <https://orcid.org/0000-0001-6528-230X>

ENVIRONMENTAL AND SOCIAL COMPONENT IN PROJECTS FOR THE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The development of territorial communities is a necessary component of the development of the state in general. Development projects of territorial communities are an effective way of their economic upliftment. Social and ecological components in projects that ensure the preservation of natural resources, prevent pollution of the external environment and social stratification receive special attention in modern conditions.

This article examines the concept of sustainable development in the context of territorial communities and compares the definition of this term provided by domestic scientists. In particular, it was concluded that the term sustainable development of the territorial community has taken an important place in public administration sciences. According to the authors, in the context of territorial communities, the concept of sustainable development should be defined as the balanced development of economic, ecological and social spheres, which are in constant interaction, aimed, first of all, at the appropriate use of the resources of a certain territorial community for the purpose of its economic rise.

In the work, it is determined that various projects are currently used to achieve the relevant indicators, the purpose of which is to improve a certain sphere of activity of the territorial community or to solve fundamentally important problems arising on

its territory. In addition, the main classification features of development projects were investigated, such as: the scale of the project, the level of impact on the environment, the implementation period, the degree of complexity, the scope of implementation and the structure of the project. The process of influencing various components of project implementation (determining the scope, goals, sphere of activity, structure, composition, required number of resources and employees, etc.) is project management. The authors also considered the main goals and analyzed the component structures of projects, determined the role of social and environmental components in development projects of territorial communities.

Despite the fact that in Ukraine the priority and most important component of projects is still considered economic, against the background of the problems that arise, an understanding of the need for the development of social and environmental components comes. In order to prevent the deterioration of the existing situation, modern projects must comply with international environmental and social norms.

Keywords: development project, territorial community, ecological component, social component, classification of projects, sustainable development.

Постановка проблеми. Проекти розвитку територіальних громад набувають особливого значення у сучасних умовах, коли велика кількість населених пунктів були зруйновані або сильно пошкоджені під час військового вторгнення Російської Федерації. Світові тенденції, зокрема тенденції розвинутих країн-членів Європейського Союзу, на приклад яких спирається Україна, диктують нові норми в екологічній та соціальній сферах реалізації проєктів розвитку. Незважаючи на екологічні нормативи, що закріплені в чинному законодавстві України, проблеми шкідливого впливу на зовнішнє середовище не втрачають своєї актуальності й сьогодні. Схожа ситуація спостерігається й у соціальній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням екологічних й соціальних складових у проєктах розвитку територіальних громад в Україні приділяли увагу у своїх наукових дослідженнях такі українські вчені як Г. Васильченко [1], І. Парасюк [1], Н. Єременко [1], В. Боголюбов [2], М. Клименко [2], Л. Мельник [2], О. Бобровська [3], Т. Крушельницька [3] та інші. Але незважаючи на кількість налічуваних робіт, що стосуються проблематики цієї статті, в науці досі не існує визначення ролі соціальної та екологічної складових в проєктах, основною метою яких є забезпечення сталого розвитку територіальних громад та їх об'єднань.

Мета статті – встановлення ролі екологічної та соціальної складових в проєктах розвитку територіальних громад, а також виокремлення проблем, пов'язаних з уповільненим темпом удосконалення діяльності громад, що спричинені недосконалими проєктами розвитку та наслідками цієї

недосконалості. Окрім цього метою статті є створення повноцінного уявлення про процес розвитку територіальної громади, різноманіття видів проєктів розвитку та їх завдання у контексті місцевого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Питання розвитку територіальних громад завжди займало особливе місце серед важливих питань, вирішення яких покладає на себе держава. Розвинута територіальна громада є чинником загального соціально-економічного розвитку країни. Це обумовлюється тим, що під впливом процесів децентралізації громади протягом тривалих років посилювали свою роль та займали відповідне місце в економічному розвитку регіонів та держави в цілому.

Важливе місце в науках, що торкаються державного управління, посіло визначення терміну сталого розвитку територіальної громади. В різних навчальних посібниках та дослідженнях вітчизняних науковців можна зустріти різні синонімічні терміни, серед яких превалюють наступні: стійкий розвиток, постійний розвиток, усталений розвиток, збалансований розвиток або зрівноважений розвиток. Термін сталого розвитку походить від англійського аналогу – «sustainable development», який дослівно можна перекласти як «підтримуваний розвиток», «розвиток, що підтримується» або «безперервний розвиток». Вперше він був визначений у 1992 році на Всесвітній конференції ООН [1].

На думку авторів, в контексті територіальних громад поняття сталого розвитку варто визначати як зрівноважений розвиток економічної, екологічної та соціальної сфер, які знаходяться у постійній взаємодії, спрямований перш за все на доцільне використання ресурсів певної територіальної громади з метою її економічного піднесення. Різноманіття дефініцій зазначеного терміну в контексті державного та місцевого розвитку наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Аналіз терміну «сталий розвиток» в контексті територіальних громад з точки зору вітчизняних науковців

Автори визначення	Визначення терміну
Г. Васильченко, І. Парасюк, Н. Єременко	Сталий розвиток – це економічно, соціально і екологічно збалансований розвиток певних територій і розташованих на них міських і сільських поселень (населених пунктів), спрямований на узгоджене формування та функціонування їхньої економічної, соціальної і екологічної складових на основі раціонального використання всіх видів ресурсів
В. Боголюбов, М. Клименко, Л. Мельник	Сталий розвиток – це гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн планети за науково обґрунтованими планами

О. Бобровська, Т. Крушельницька	Сталий розвиток інтерпретується як економічний розвиток території, який узгоджується з довгостроковою якістю навколишнього середовища та доступністю ресурсів
А. Мужевський	Сталий розвиток є складним процесом, який охоплює весь спектр суспільно-економічних відносин, публічних інституцій і є неможливим без формування нової формації державних службовців і службовців органів місцевого самоврядування.

Джерело: складено авторами за матеріалами [1-3]

Загалом сутність сталого розвитку територіальних громад полягає у підвищенні економічних, соціальних та екологічних показників добробуту населення, що мешкає на певній території. Для досягнення відповідних показників у сучасності використовуються різноманітні проекти, метою яких є саме вдосконалення певної сфери діяльності територіальної громади або вирішення принципово важливих проблем, що виникають на її території. Зазвичай під поняттям проектів розвитку територіальних громад розуміють сукупність заходів та способів усунення наявних недоліків визначеної території.

Якщо розглядати класифікацію проектів розвитку територіальних громад, то можна помітити, що всі критерії класифікації походять безпосередньо від загальної класифікації проектів, вироблених наукою проектного менеджменту. До основних класифікаційних ознак цієї науки відносяться: масштаб проекту, рівень впливу на середовище, термін реалізації, ступінь складності, сфера реалізації та структура проекту.

Особливої уваги потребує така класифікаційна ознака, як структура і склад проектів. Практичними прикладами зазначених видів проектів можуть бути наступні:

1) До монопроектів можна віднести різноманітні наукові та дослідницькі розробки, метою яких є удосконалення підприємств різних галузей певної громади, їх реконструкція або модернізація. В Україні монопроекти здебільшого розробляються та фінансуються стейкхолдерами, які найчастіше представлені самими підприємствами;

2) До мультипроектів можна віднести більш обширні проекти, що займаються безпосереднім будівництвом нових підприємств та організацій, які у подальшому матимуть значний позитивний вплив на економічний, соціальний та екологічний розвиток територіальної громади. У деяких випадках до мультипроектів також відносять облаштування родовищ корисних копалин, які не є великими за розміром;

3) До мегапроектів можна віднести найкрупніші та найвитратніші проекти територіальних громад. Зазвичай це довгострокові проекти, на

реалізацію яких виділяється понад 5-7 років. Доречними прикладами таких проєктів можуть бути проєкти з будівництва атомних електростанцій або освоєння великих родовищ корисних копалин, які у подальшому йдуть на експорт.

Якщо розглядати проєкти у контексті територіальних громад, особливої значущості набуває окрема класифікаційна ознака, яка ділить проєкти на 5 видів: незалежні проєкти (коли реалізація одного проєкту не має жодного впливу на реалізацію інших проєктів у межах цієї ж громади), взаємодоповнюючі (коли проєкти можуть реалізуватися лише одночасно), взаємовиключні (коли реалізація інших проєктів є неможливою), взаємовпливаючі (коли сумісна реалізація проєктів здійснює певний вплив на кожний з них) та проєкти, альтернативні по капіталу (коли реалізація певного проєкту неможлива без фінансів, необхідних для реалізації інших проєктів) [4].

Таким чином, процес впливу на різні складові реалізації проєкту (визначення масштабів, цілей, сфери діяльності, структури, складу, необхідної кількості ресурсів та робітників тощо) представляє собою управління проєктом.

Окрім того важливим питанням є цілі проєктів, спрямованих на розвиток територіальної громади. Під цілями проєкту розвитку територіальної громади прийнято розуміти бажаний стан певного об'єкту, досягнення якого планується у визначений термін. Умовно цілі можна поділити на наступні категорії: 1) антикризові цілі, спрямовані на забезпечення фінансової достатності громади, досягнення позитивних показників у демографічній, екологічній та соціальній сферах; 2) реструктуризаційні цілі, спрямовані на підвищення потужності промислових та виробничих показників підприємств, що діють на території певної громади; 3) маркетингові цілі, спрямовані на збір, переробку та зберігання інформації, необхідної для прийняття раціональних та доречних управлінських рішень залежно від потреб проєкту; 4) інноваційні цілі, спрямовані на модернізацію наукових та технічних засобів, технологічних процесів та впровадження їх у сфери діяльності територіальної громади; 5) надзвичайні (оперативні) цілі, спрямовані на подолання та ліквідацію непередбачуваних перешкод, що виникають безпосередньо під час реалізації проєкту.

Важливим фактором, який впливає на успішність реалізації певного проєкту, є відповідність цілей принципу SMART, який розшифровується наступним чином: specific – конкретність поставлених цілей; measurable – вимірність; achievable – досяжність; result-oriented – зорієнтованість на результат; time-limited – обмеженість у часі.

Вся сукупність цілей, які встановлюються перед початком створення проєкту, зазначаються у формулярі проєкту, після чого починається наступна фаза, яка передбачає планування з урахуванням поставлених цілей та

об'єктивно оцінених можливостей територіальної громади або певного підприємства чи організації, що здійснюють свою діяльність у її межах.

Основною метою встановлення всіх цілей певного проекту розвитку територіальної громади є виконання визначеного завдання. Доречним прикладом є наступна ситуація: у територіальній громаді існує проблема щодо виїзду молоді з населеного пункту до крупних міст або обласних центрів. Завданням такого проекту буде спонукання молоді на проживання та працевлаштування на території громади. Задля виконання цього завдання напрацьовуються певні цілі, серед яких: створення нових робочих місць для населення, покращення умов та створення закладів для людей працездатного віку тощо. На прикладі цієї ситуації можна прослідкувати взаємозв'язок глобальних та конкретних цілей громади та прийти до висновку, що певної глобальної мети проекту можна досягти виключно завдяки виконанню більш конкретизованих та дрібних цілей. Таким чином завдання проекту можна визначити як певні показники, за станом яких можна зрозуміти стадію досягнення головної мети проекту [5].

Завдання, місії, цілі та інші елементи є складовими структури проектів розвитку територіальних громад. Структуризація є обов'язковим етапом створення проекту, оскільки вона дозволяє уникнути розбігів між проміжними цілями та кінцевою метою певного проекту (рис. 1).

Рис. 1. Основні завдання структуризації проектів розвитку територіальних громад

Джерело: власна розробка авторів

Особливої важливості структуризація проектів розвитку територіальних громад набуває через таку складову, як вимір необхідних витрат. Великі проекти, які найчастіше фінансуються самою громадою або залученими

інвесторами, потребують чіткого визначення коштів, які необхідні на їх реалізацію. Задля цього необхідно на етапах планування та структуризації проєкту визначити його характер, зміст та мету.

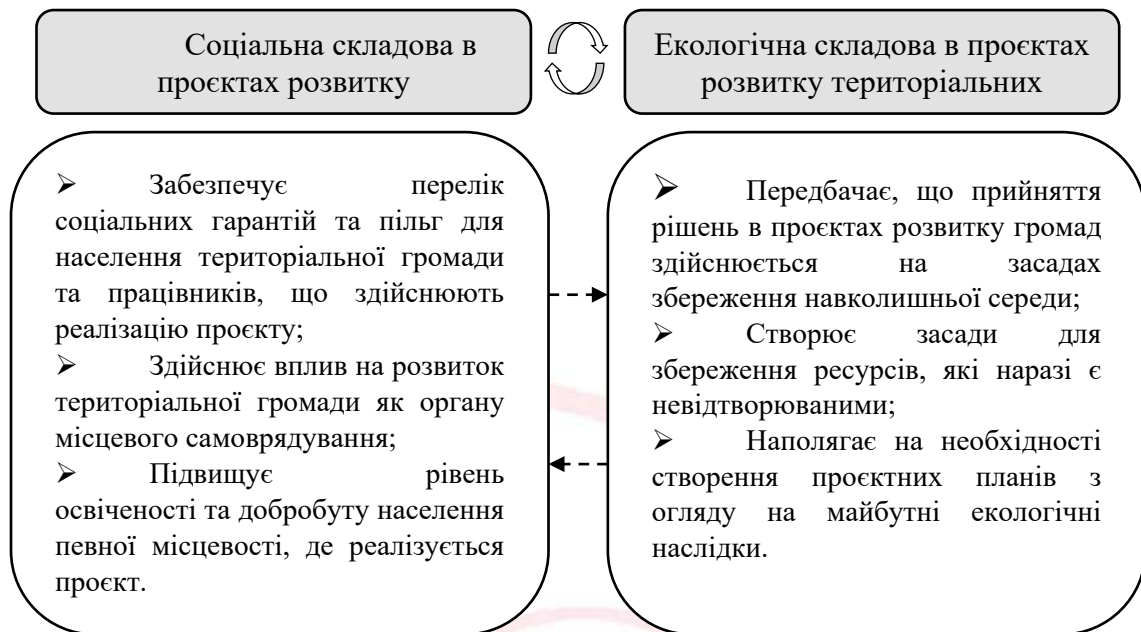
Говорячи про структуризацію, неможливо не приділити увагу такому чиннику як середовище та оточення проєкту. У сучасному проєктному менеджменті дані поняття визначають як сукупність внутрішніх та зовнішніх елементів, які здійснюють безпосередній вплив на такі процеси як планування, структуризація, підготовка та реалізація проєкту.

Середовище проєкту, в якому він реалізується, відіграє важливу, а іноді і головну роль в його життєздатності. Це обумовлюється тим, що зовнішні чинники здійснюють суттєвий вплив як на проєкт, що реалізується, так і на територіальну громаду. До основних чинників середовища проєкту відносять наступні: економічні, політичні, екологічні, соціальні, нормативно-правові (юридичні, законодавчі), науково-технічні (інноваційні), культурні [5, 8].

На сьогодні в Україні та світі гостро постають екологічні та соціальні проблеми. Вони негативно відображаються і на реалізації проєктів розвитку територіальних громад, а саме: на територіях деяких громад виникають проблеми через нестачу водних ресурсів або їх забруднення та непридатність до використання, має місце забруднення ґрунту, що також робить його непридатним для цілей проєктів та повітря, що не відповідає ustalеним стандартам. Негативний вплив мають і соціальні проблеми, що виражаються у низькому ступені добробуту населення, соціальне розшарування верств тощо.

Саме тому соціальна та екологічна складові в проєктах розвитку територіальних громад набувають особливого значення у сучасності. Задля недопущення погіршення наявної ситуації сучасні проєкти повинні підпорядковуватися міжнародним екологічним та соціальним нормам, які є очевидною перешкодою забрудненню навколишнього середовища та соціальному розшаруванню.

Не зважаючи на те, що в Україні й досі пріоритетною та найважливішою складовою проєктів вважається економічна, особливо коли стейкхолдерами є підприємства, зацікавлені перш за все у власному прибутку, на тлі виникаючих проблем настає розуміння необхідності розвитку соціальної та екологічної складових. Окрім того варто розуміти, що лише завдяки сукупності економічної та соціальної складових проєкт розвитку має перспективи та претендує на успішну реалізацію, а сукупність всіх трьох складових – економічної, соціальної та екологічної – створює підстави для сталого, збалансованого та зрівноваженого розвитку як проєкту, так і самої територіальної громади.

Рис. 2. Роль та завдання екологічної та соціальної складових в проєктах розвитку територіальних громад

Джерело: побудовано авторами за матеріалами [1, 8]

Чинним законодавством України визначений порядок дій, якого необхідно дотримуватися ініціаторам проєкту розвитку задля його реалізації. Згідно до статті 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», будь-які проєкти розвитку господарської або іншої діяльності, що реалізується у межах територіальних громад та інших населених пунктів України повинні проходити відповідну екологічну експертизу, яка має офіційно засвідчити, що даний проєкт не несе ніякої шкоди для середовища та здоров'я громадян України [9].

Згадана вище експертиза проєктів розвитку територіальних громад та проєктів загалом контролюється окремим нормативно-правовим актом – Законом України «Про оцінку впливу на довкілля» (до 2017 року питання оцінювання забруднення середовища регулювалися Законом України «Про екологічну експертизу», який втратив чинність), у якому міститься перелік завдань, принципів, об'єктів та загальних вимог щодо її проведення [10-11].

Основною метою екологічної експертизи, передбаченої українським законодавством є оцінювання рівня безпеки у сфері екології на різних територіях, а також запобігання здійсненню шкідливого впливу на природне середовище.

У разі якщо екологічною експертизою встановлюється, що певний проєкт здійснює шкідливий вплив на навколишнє середовище та здоров'я мешканців населеного пункту, реалізація такого проєкту має бути припинена до тих пір,

доки джерело цього впливу не буде обладнане спорудами та пристроями, призначеними для мінімізації шкідливих наслідків.

*Рис. 3. Основні завдання та принципи здійснення екологічної експертизи проектів розвитку територіальних громад
Джерело: побудовано авторами за матеріалами [9-11]*

Основні завдання та принципи екологічної експертизи визначають її сутність та зміст. Вони спрямовані на визначення рівня шкідливого впливу здійснюваного проекту, об'єктивне комплексне оцінювання проекту та його об'єктів, надання гарантій безпеки тощо (рис. 3).

Вся сукупність цілей, завдань та вимог до проектів підпорядковуються методам управління проектами, які походять з основних п'яти методів менеджменту та перетворюються залежно від потреб: ініціація проекту, його планування та процес розробки, безпосередня реалізація, контроль та завершення роботи над проектом.

Висновки. Спираючись на вище викладену інформацію, можемо прийти до висновку, що процес розробки та реалізації проектів розвитку територіальних громад є тривалим, затратним та складним. Важливі ролі в цьому відіграють соціальна та екологічна складові, без урахування яких на практиці неможлива успішна реалізація жодного проекту.

Сучасний світ швидко змінюється, створює нові вимоги до проєктів та реалізує у життя заходи, спрямовані на зменшення негативного впливу проєктів на екологічну та соціальну сфери. Україна, спрямовуючи напрямок свого розвитку до стандартів Європейського Союзу, має підпорядковуватися усталеним екологічним та соціальним нормам, що у ньому діють. Наразі можна спостерігати за змінами у цій сфері, які прослідковуються в законах та нормативно-правових актах, які зазнають суттєвих редагувань – прикладом є зміна Закону України «Про екологічну експертизу», що відбулася у 2016 році, та поява нових редакцій інших природо- та соціально-охоронних актів.

Аналізуючи таке поняття як «сталий розвиток територіальної громади», можна помітити, що основні його складові – економічна, екологічна та соціальна – тісно пов'язуються з процесом розробки та реалізації проєктів розвитку ТГ. Лише у сукупності ці складові можуть сприяти успішній реалізації проєктів, стимулюванню сталого розвитку певної території та її економічному піднесенню.

Література:

1. Васильченко Г. Планування розвитку територіальних громад. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування / Асоціація міст України. К., ТОВ «ПІДПРИЄМСТВО «ВІ ЕН ЕЙ». 2015. 256 с.
2. Боголюбов В.М. Стратегія сталого розвитку: Підручник / За редакцією професора В.М. Боголюбова. К.: ВЦ НУБПУ, 2018. 446 с.
3. Бобровська О.Ю. Сталый розвиток територій: виклики та можливості: монографія / за заг. ред. О. Ю. Бобровської. Міжнародний центр досліджень, освіти та навчання. МТÜ, Таллінн, Естонія, 2021. 234 с.
4. Менеджмент організацій і адміністрування: навчальний посібник для підготовки до державного іспиту на ступінь магістра зі спеціальності «Менеджмент організацій і адміністрування (за видами економічної діяльності)» / під ред. С.К. Харічкова, Г.А. Дорошук. Одеса: «Освіта України», 2015. 444 с.
5. Михальська В. Складові успішного проєкту на прикладах / Місьцеве самоврядування. 2018. № 6. Режим доступу: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2018/june/issue-6/article-37269.html>.
6. Білоконь А.І. Аналіз зовнішніх і внутрішніх сил в оточенні проєкту / Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. 2018. №3 (241-242). С. 15-28.
7. Микитюк П.П. Управління проєктами: Навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / Тернопіль, 2014. 270 с.
8. Пустова С.О. Соціо-екологічні дослідження як інструмент розробки стратегії переходу до сталого розвитку сільської громади / Видавничий дім «Гельветика». 2022. №1 (40). С. 160-164.
9. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України № 2321-ІХ від 20.06.2022 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). Оф. вид. від 1991, № 41, ст. 547, станом на 09.09.2022. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>
10. Про оцінку впливу на довкілля: закон України № 2139-ІХ від 15.03.2022 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). Оф. вид. від 2017, № 29, ст. 315, станом на 09.09.2022. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>

11. Про екологічну експертизу: закон України № 1472-VIII від 14.07.2016 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). Оф. вид. від 1995, № 8, ст. 54, станом на 09.09.2022. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80#Text>

References:

1. Vasylenko H. Planuvannya rozvytku terytorialnykh hromad. Navchalnyi posibnyk dlia posadovykh osib mistsevoho samovriaduvannya [Planning the development of territorial communities. Training manual for officials of local self-government] / Asotsiatsiia mist Ukrainy. Association of cities of Ukraine. K., TOV «PIDPRYIEMSTVO «VI EN EI». 2015. 256 [in Ukrainian].
2. Boholiubov V.M. Stratehiia staloho rozvytku: Pidruchnyk [Strategy of sustainable development: Textbook] / K.: VTS NUBIPU, 2018. 446 [in Ukrainian].
3. Bobrovska O.Iu. Stalyi rozvytok terytorii: vyklyky ta mozhlyvosti: monohrafiia [tainable development of territories: challenges and opportunities: monograph] / Mizhnarodnyi tsentr doslidzhen, osvity ta navchannya. International Center for Research. MTÜ, Tallinn, Estoniia, 2021. 234 [in Ukrainian].
4. Menedzhment orhanizatsii i administruvannya: navchalnyi posibnyk dlia pidhotovky do derzhavnogo ispytu na stupin mahistra zi spetsialnosti «Menedzhment orhanizatsii i administruvannya» [Management of organizations and administration: study guide for preparation for the state exam for a master's degree in the specialty "Management of organizations and administration"] / H.A. Doroshuk. Odesa: «Osvita Ukrainy», 2015. 444 [in Ukrainian].
5. Mykhalska V. Skladovi uspishnogo proektu na prykladakh [Components of a successful project on examples] / Mistseve samovriaduvannya – Local self-government. 2018. № 6. Retrieved from: <https://i.factor.ua/ukr/journals/ms/2018/june/issue-6/article-37269.html> [in Ukrainian].
6. Bilokon A.I. Analiz zovnishnikh i vnutrishnikh syl v otocenni proektu [Analysis of external and internal forces in the environment of the project] / Visnyk Prydniprovskoi derzhavnoi akademii budivnytstva ta arkhitektury – Bulletin of the Dnipro State Academy of Construction and Architecture. 2018. №3 (241-242). 15-28 [in Ukrainian].
7. Mykytiuk P.P. Upravlinnia proektamy: Navch. pos. [dlia stud. vyshch. navch. zakl.] [Project management: Education.] / Ternopil, 2014. 270 [in Ukrainian].
8. Pustova S.O. Sotsio-ekolohichni doslidzhennia yak instrument rozrobky stratehii perekhodu do staloho rozvytku silskoi hromady [Socio-ecological research as a tool for developing a strategy for the transition to sustainable development of the rural community] / Vydavnychi dim «Helvetyka». Publishing House. 2022. №1 (40). 160-164 [in Ukrainian].
9. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: zakon Ukrainy [On the protection of the natural environment: Law of Ukraine] № 2321-IX vid 20.06.2022. Of. vyd. vid 1991, № 41, st. 547, stanom na 09.09.2022. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> [in Ukrainian].
10. Pro otsinku vplyvu na dovkillia: zakon Ukrainy [On environmental impact assessment: Law of Ukraine] № 2139-IX vid 15.03.2022. Of. vyd. vid 2017, № 29, st. 315, stanom na 09.09.2022. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> [in Ukrainian].
11. Pro ekolohichnu ekspertyzu: zakon Ukrainy [On environmental expertise: Law of Ukraine] № 1472-VIII vid 14.07.2016. Of. vyd. vid 1995, № 8, st. 54, stanom na 09.09.2022. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/45/95-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

УДК 338.242

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-85-94](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-85-94)

Слободянюк Наталія Володимирівна аспірант кафедри публічної політики, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Академіка Ромоданова, 12/2, м. Київ, 04050, тел.: (066) 435-67-60, <https://orcid.org/0000-0002-2126-7500>

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Анотація. Соціальне підприємництво - сучасний інструмент взаємодії влади, бізнесу і громади, що формується як на фундаменті бізнес-середовища у відповідності до розвитку соціальної відповідальності підприємництва, так і згідно з вимогами соціально-економічного розвитку суспільства, виникаючи на основі некомерційної підприємницької діяльності. Ця особливість соціального підприємництва вимагає дослідження ринкового середовища та забезпечення конкурентоспроможності відповідно до його умов, на відміну від некомерційних організацій, що існують за рахунок грантів і благодійних внесків без прорахунку результатів їхньої діяльності.

У статі розглянуто сутність і особливості соціального підприємництва та принципи, на основі яких працює соціальне підприємництво. Встановлено, що є необхідністю появи соціального підприємництва. Досліджено роль соціального підприємництва у вирішенні соціально-економічних проблем суспільства, на прикладі створення Grameen bank в Індії. Встановлено, ким і коли введений термін «соціальне підприємництво». Проаналізовані погляди вчених та практиків щодо принципів соціальних підприємств, виділені критерії, що визначають соціальне підприємництво. Встановлено, якими саме ознаками характеризується соціальне підприємство.

Досліджено підхід, розроблений Європейською дослідницькою мережею EMES, для відображення соціальних аспектів ініціативи та роботу Social Enterprise UK, що очолює найбільшу в світі мережу компаній із соціальною метою, які разом допомагають створити більш справедливу економіку та більш стійке майбутнє для всіх.

Розглянуті ключові характеристики соціальних підприємств. Встановлено, що відрізняє соціального підприємця від бізнес-підприємців і від соціально відповідального бізнесмена. Проаналізовано специфіку законодавчого регулювання в таких країнах, як Німеччина, Великобританія,

Данія, США. Встановлено, що кредитування федеральними банками, інвестування венчурними фондами, краудфандинг і групові інвестиції – найпоширеніші форми підтримки діяльності соціальних підприємств.

Ключові слова: соціальне підприємництво, соціальний підприємець, соціальна місія, соціальне підприємство.

Slobodianiuk Natalia Volodymyrivna Graduate student of the Public Policy Department of the Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko Kyiv National University, Akademika Romodanova St., 12/2, Kyiv, 04050, tel.: (066) 435-67-60, <https://orcid.org/0000-0002-2126-7500>

THEORETICAL ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Abstract. Social entrepreneurship is a modern tool of interaction between government, business and community, which is formed both on the foundation of the business environment in accordance with the development of social responsibility of entrepreneurship, and in accordance with the requirements of the socio-economic development of society, arising on the basis of non-commercial entrepreneurial activity. This feature of social entrepreneurship requires the study of the market environment and ensuring competitiveness in accordance with its conditions, unlike non-profit organizations that exist at the expense of grants and charitable contributions without calculating the results of their activities.

The article contains the essence and features of social entrepreneurship and the principles on which social entrepreneurship works. It has been established that it is a guarantee of the emergence of social entrepreneurship. The role of social entrepreneurship in solving social and economic problems of society is studied, using the example of the creation of the Grameen bank in India. It has been established by whom and when the term "social entrepreneurship" was introduced. The views of scientists and practitioners regarding the principles of social enterprises, initial criteria for starting social entrepreneurship are analyzed. It has been established what exactly are the characteristics of a social enterprise.

The approach developed by the European Research Network EMES to reflect the social aspects of the initiative and the work of Social Enterprise UK, which leads the world's largest network of companies with a social purpose, working together to create a fairer economy and a more sustainable future for all, is explored.

The key characteristics of social enterprises are considered. It has been established what distinguishes a social entrepreneur from business entrepreneurs and from a socially responsible businessman. The specifics of legislative regulation in

such countries as Germany, Great Britain, Denmark, and the USA are analyzed. It has been established that lending by federal banks, investing by venture capital funds, crowdfunding and group investments are the most common forms of supporting the activities of social enterprises.

Keywords: social entrepreneurship, social entrepreneur, social mission, social enterprise.

Постановка проблеми. Україна знаходиться на шляху демократичних трансформацій і поступово будує сильне та активне громадянське суспільство. Створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства є передумовою успішної співпраці між органами влади та організаціями громадянського суспільства. Одним із сучасних інструментів взаємодії влади, бізнесу і громади є соціальне підприємництво, тобто реалізація соціально інноваційної підприємницької діяльності, значна частина прибутків від якої спрямовується на вирішення соціальних проблем. Німеччина, Великобританія, Данія, США та інші країни успішно застосовують зазначений інструмент для розв'язання проблем територіальних громад та населення своїх країн в цілому.

До теперішнього часу в Україні не сформована політика з розвитку соціального підприємництва. Держава не розглядає суб'єктів соціального підприємництва повноцінними партнерами у реалізації державної політики. Вирішення питань у соціальній сфері здійснюється переважно органами влади шляхом використання бюджетних коштів. Наявність коштів у державному та місцевому бюджеті є визначальним фактором для реалізації відповідних соціальних програм.

З огляду на зазначене важливою проблемою є удосконалення політики щодо розвитку соціального підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливий внесок у розробку та аналіз проблем, пов'язаних з розвитком соціального підприємництва зробили М. Болтон, Д. Борнштейн, Г. Діз, Б. Дрейтон, М. Маретич, М. Маклін, М. Ніссенс, та інші. Серед українських науковців, які досліджують проблеми соціального підприємництва, можна відзначити роботи З. Галушки, Ю. Кірсанова, В. Колтун, В. Назарук, Н. Обушної, О. Петроє, А. Свинчук, В. Трощинського.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан науково-теоретичних розробок розвитку соціального підприємництва з метою подальшої імплементації для вирішення суспільних проблем.

Виклад основного матеріалу. Одним із найвідоміших соціальних підприємців є нобелівський лауреат та професор Мохаммад Юнус, який заснував галузь мікрокредитування. У 1972 році він позичив 27 мільйонів доларів 42 родинам у сільській місцевості Бангладешу, щоб кожна з них могла

розпочати власну справу та отримувати прибутки [1 с.89]. Ці кредити пізніше були повністю повернуті. На основі цього досвіду, М. Юнус у 1976 р. заснував Grameen bank, як експеримент для визначення того, чи можна систематично надавати кредити та банківські послуги без застави дуже бідним групам населення у країнах, що розвиваються. Після декількох років роботи цей банк досягнув повернення кредитів на рівні 98%. Важливішим є те, що кошти відразу поверталися в громаду, оскільки використовувалися для надання нових кредитів.

М. Юнус у своїй книзі «Building Social Business» наводить сім базових принципів, на основі яких працює соціальний бізнес:

- 1) мета бізнесу полягає в подоланні бідності чи розв'язанні інших соціальних проблем (в сфері здоров'я, освіти, довкілля тощо), а не максимізації прибутку;
- 2) він (бізнес) повинен бути фінансово та економічно стабільним;
- 3) інвестори отримують рентабельність інвестицій, яка не перевищує суму їхніх вкладень;
- 4) прибуток компанії використовується для її вдосконалення та розширення;
- 5) бізнес повинен бути екологічно свідомим;
- 6) працівники отримують ринкову заробітну платню, з кращими умовами праці;
- 7) «Робити це в задоволення» [2].

Слушна теза М. Юнуса: «Бажання заробляти – це хороший стимул. Але бажання зробити інших людей щасливими – це супер-стимул. Я закликаю вас спробувати це бажання на смак. Я спробував і вирішив, що це дуже захоплююче заняття – більш захоплююче, ніж просто заробляти гроші» [2].

Необхідністю появи соціального підприємництва є несправедливість, що постійно виникає у всіх сферах життя суспільства. Соціальне підприємництво, як явище існує давно, однак досліджується науковцями відносно недавно. В науковій літературі немає єдиного визначення поняття «соціального підприємництва».

Термін «соціальне підприємництво» введений в 1980-х Біллом Дрейтоном, засновником соціальної філантропічної організації Ashoka, яка об'єднує лідерів соціального підприємництва з усього світу та займається вирішенням найбільш гострих соціальних проблем [3]. Б. Дрейтон визначає соціальне підприємництво як інноваційний підхід, завдяки якому індивіди можуть вирішити серйозні соціальні проблеми, з якими стикається їх спільнота.

Однак соціальне підприємництво, як професію і область для вивчення, першим представив Грегорі Діз, директор Центру розвитку соціального підприємництва Дюкського університету в кінці 1990-х. Це поняття «поєднує в

собі пристрасть до соціальної місії з властивою бізнесу дисципліною, інновацією та рішучістю» [4]. Г. Діз, якого називають «батьком» науки про соціальне підприємництво, називає п'ять ознак, що визначають соціальне підприємництво:

- 1) взяття на себе місії створення та підтримки соціальної цінності (а не лише цінності для індивідуума);
- 2) безперервний пошук та використання нових можливостей для служіння обраній місії;
- 3) участь у процесі творення інновацій, адаптації та навчання;
- 4) рішучість дій, активність і масштаби яких не повинні обмежуватися наявними ресурсами;
- 5) висока відповідальність підприємця за результати своєї діяльності – як перед безпосередніми клієнтами, так і перед суспільством.

Д. Борнштейн та С. Девіс вважають, що соціальне підприємництво передбачає процес, за допомогою якого громадяни створюють або трансформують установи для вирішення таких соціальних проблем, як бідність, неграмотність, деградація довкілля, порушення прав людини, корупція, з метою покращення життя багатьох людей [5].

Соціальне підприємництво - підприємницька діяльність, спрямована на позитивні інноваційні зміни у суспільстві: пом'якшення або вирішення соціальних проблем за рахунок доходів, отриманих від власної діяльності. Наявність великої кількості соціальних проблем та вразливих груп населення в країні змушує шукати нові та інноваційні підходи до їх вирішення. Використання комерційних підходів у соціальній сфері – це світовий тренд, який добре зарекомендував себе у багатьох країнах, зважаючи на фінансову стійкість (незалежність від грантової допомоги) та значний соціальний ефект. Для чіткого розуміння поняття «соціальне підприємництво» потрібно використовувати критерії, які дозволять чітко визначити і відокремити такий вид бізнесу від традиційного [6].

Головне, що відрізняє соціального підприємця від бізнес-підприємців і навіть від соціально відповідального бізнесмена – це соціальна місія. Проте, на відміну від звичайної благодійності, соціальні підприємства – це сталі бізнесові механізми, які мають набагато більший вплив на існуючі проблеми та дозволяють ефективніше розподіляти фінансові ресурси. Разом з цим, отримання прибутку, створення багатства хоча і є частиною бізнес-моделі, проте – лише засіб для досягнення соціальної мети, а не самоціль [7].

За підходом, розробленим Європейською дослідницькою мережею EMES, щоб відобразити соціальні аспекти ініціативи, було запропоновано п'ять критеріїв [8]:

- 1) явна мета принести користь суспільству;

- 2) ініціатива групи громадян;
- 3) право прийняття рішень, не засноване на володінні капіталом;
- 4) партисипативний характер, в якому беруть участь різні сторони;
- 5) обмежений розподіл прибутку.

Соціальні підприємства можуть розподіляти прибуток, але тільки в обмеженій мірі, що дозволяє уникнути поведінки, спрямованої на максимізацію прибутку [8].

Європейська асоціація венчурної філантропії (EVPA) визначає соціальне підприємство як організацію, що орієнтується на досягнення соціального впливу, застосовуючи інноваційні ринкові рішення для вирішення тих проблем, з якими державний та приватний сектори не справляються [9]. На основі різних досліджень соціального підприємництва EVPA дійшла висновку, що соціальне підприємство характеризується такими ознаками:

- 1) зосереджується на створенні цінності для суспільства (на відміну від присвоєння цінності);
- 2) вирішує проблеми державного сектору та ринку, кидаючи виклик або порушуючи існуючі правила та інститути;
- 3) застосовує ринкові рішення інноваційними способами.

Social Enterprise UK (SEUK) — членська організація соціальних підприємств Великобританії. Очолює найбільшу в світі мережу компаній із соціальною метою, які разом допомагають створити більш справедливу економіку та більш стійке майбутнє для всіх. SEUK визначає соціальні підприємства, як підприємства, які торгують із соціальною або екологічною метою. У Великій Британії налічується понад 100 000 соціальних підприємств, які вносять в економіку 60 мільярдів фунтів стерлінгів і забезпечують роботою близько двох мільйонів людей. Соціальні підприємства демонструють кращий спосіб ведення бізнесу, який надає перевагу людям і планеті та використовує більшу частину прибутку для досягнення своєї місії. Соціальні підприємства сприяють зменшенню економічної нерівності, покращенню соціальної справедливості та екологічній стійкості [10].

Соціальні підприємства – це бізнес. Як і будь-який інший бізнес, вони прагнуть отримати прибуток і досягти комерційного успіху. Але те, як вони працюють, кого вони наймають, як вони використовують свій прибуток і де вони працюють, змінює життя та спільноти в усьому світі. Соціальні підприємства поєднують комерційний успіх із реальним соціальним і екологічним впливом – від великих підприємств, що постачають товари та послуги підприємствам, державному сектору та громадськості, до менших підприємств, які змінюють громади та життя знедолених людей. SEUK визначає критерії коли бізнес є соціальним підприємством:

- 1) чітка соціальна або екологічна місія, викладена в керівних документах, і контролюється в інтересах цієї місії;
- 2) незалежне від державного чи урядового контролю та отримує більше половини свого доходу через торгівлю;
- 3) реінвестує або пожертвує принаймні половину своїх прибутків або надлишків на свою місію;
- 4) має бути прозорим в тому, як працює, і у впливі, який здійснює [10].

У Великобританії, як вважається, соціальне підприємство з'явилося ще 1844 року, але і зараз стрімко розвивається. Соціальні підприємства залучені в кожен сектор економіки: будівництво, транспорт, переробку відходів, торгівлю, громадське харчування, «зелену енергетику» та навіть театр [11].

Соціальне підприємництво в європейських країнах швидко розвивається, вирішуючи проблеми безробіття, соціального захисту, громадського залучення тощо. Головна місія соціального підприємництва – приносити користь суспільству та користь для себе. Такий різновид бізнесу підтримується державою і не має проблем зі збутом товарів і послуг.

У Німеччині нараховується близько 100 тисяч соціальних підприємств, на яких зайняті понад 2,5 мільйони працівників. Для порівняння: це утричі більше, ніж працівників у галузі виробництва автомобілів, де працює 750 тисяч робітників. Вже понад 25 років у Німеччині діє організація Social Impact, яка підтримує і консулює соціальні підприємства, позиціонуючи себе як «агентство соціальних інновацій». Декілька тисяч стартапів із соціальною місією вже розпочали свою роботу завдяки допомозі експертів з Social Impact. В соціальному бізнесі завжди залишається актуальним питання фінансування, і Німеччина не є виключенням. Соціальних підприємців кредитують федеральні банки, у них інвестують венчурні фонди. Поруч із цим набувають популярності краудфандинг і групові інвестиції [12].

У Данії діє «Програма соціального зростання», що через індивідуальний коучинг бізнес-експертів забезпечує підтримку соціальних підприємств, які працюють із найбільш уразливими категоріями безробітних. Крім цього, пропонуються інтенсивні тренінгові програми з розвитку бізнесу, вибудовуються партнерства між соціальними підприємствами, муніципалітетами та соціальними інвесторами. Найпрогресивнішими в цьому бізнесі є США, оскільки соціальне підприємництво там регулюється законодавством. У Європі також активно приймаються закони, що або закріплюють певну організаційну форму за соціальними підприємствами. В європейських країнах таких як Бельгія, Хорватія, Данія, Франція, Італія, Люксембург, Польща, Португалія, Словенія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Велика Британія здійснюється, підтримка місцевими органами влади щодо надання в оренду приміщення за пільговими цінами чи надають консультацію з

юридичних чи фінансових питань. Створюються центральні органи влади, на які покладаються завдання щодо стимулювання розвитку таких підприємств, зокрема у Великобританії створено Департамент соціальних інновацій при Міністерстві внутрішніх справ; відділ Міністерства торгівлі та промисловості; Департамент третього сектору при Кабінеті міністрів Великобританії. У США уряд здійснює фінансову підтримку соціальних підприємств через створення Департаменту соціальних інновацій, який щорічно надає близько 2 млн. дол. на підтримку найбільш перспективних інноваційних проєктів, до числа яких потрапляють і соціальні підприємства [11].

Висновки. Отже, до цього часу в науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «соціального підприємництва», якщо точніше, то існують десятки різних підходів до визначення «соціального підприємництва». Спільним знаменником на думку більшості науковців є соціальна місія підприємства.

Розвиток соціального підприємництва в різних країнах світу носить неоднорідний характер і залежить від різних чинників. У Європі витоки соціального підприємництва пов'язані переважно з кооперативним рухом, тоді як у США — із вкладом у соціальне підприємство без відсотка, під низький відсоток, а також на умовах повернення частини суми.

Соціальне підприємництво створює умови для поліпшення життя, активізує економічний розвиток країни, забезпечуючи посилення соціального впливу у суспільстві, розв'язує соціальні проблеми із використанням ефективних важелів та механізмів, допомагає незахищеним групам і вразливим верствам населення працевлаштуватися, пройти реабілітацію. Саме тому, соціальне підприємництво може стати ефективним інструментом розв'язання багатьох суспільних проблем.

Найкраще сутність соціального підприємництва, на наш погляд, відображає визначення, що соціальне підприємництво – це новий вид діяльності, що поєднує підприємницьку інновацію та соціальну спрямованість з метою вирішення певної соціальної проблеми.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на вивченні чинників успіху соціального підприємництва та пошуку шляхів його підтримки в контексті воєнного стану.

Література:

1. Охріменко О., Іванова Т. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т», 2015. 180 с.
2. Social Business Education: An Interview With Nobel Laureate Muhammad Yunus / J. Kickul та ін. [Електронний ресурс]. Academy of Management Learning & Education. 2012. Т. 11, № 3. С. 453–462. – Режим доступу: <https://doi.org/10.5465/amle.2011.0500> (дата звернення: 22.10.2022).

3. Home | Ashoka | Everyone a Changemaker. Ashoka | Everyone a Changemaker. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ashoka.org> (дата звернення: 22.10.2022).
4. Dees J. The Meaning of «Social Entrepreneurship» [Електронний ресурс] / Duke University's Fuqua School of Business, 2001. – Режим доступу: https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Deas_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf
5. Bornstein D. Social entrepreneurship: What everyone needs to know. New York : Oxford University Press, 2010. 147 с.
6. Долуда Л., Назарук В., Кірсанова Ю. Соціальне підприємництво. Бізнес-модель. Реєстрація. Оподаткування. [Електронний ресурс]. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. 92 с. – Режим доступу: https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Social_Entrepreneurship_web.pdf.
7. Смалъ В., Кокоть В. Що слід знати про соціальне підприємництво. [Електронний ресурс]. Київ: Федерація канадських муніципалітетів; Проект міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст», 2017. 58 с. – Режим доступу: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Social_Entrepreneurship_-GuideWEB-1.pdf.
8. Nyssens M. Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society (Routledge Studies in the Management of Voluntary and Non-profit Organizations). Routledge, 2006. 352 с.
9. Maretich M., Bolton M. Social enterprise: from definitions to developments in practice. [Електронний ресурс]. Welcome | EVPA. – Режим доступу: https://www.evpa.ngo/sites/www.evpa.ngo/files/publications/Social-Enterprise_From-Definitions-to-Development-in-Practice_2010.pdf (дата звернення: 22.10.2022).
10. All about Social Enterprise | Social Enterprise UK. Home | Social Enterprise UK. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.socialenterprise.org.uk/all-about-social-enterprise> (дата звернення: 22.10.2022).
11. Richardson M. Social Enterprise: Lessons learned from the UK. [Електронний ресурс]. II Всеукраїнський форум соціальних підприємців, м. Київ, 16 листоп. 2016 р. – Режим доступу: <https://www.pgrgf.com/forum/> (дата звернення: 22.10.2022).
12. Гулевська-Черниш А. Соціальне підприємництво: європейський зліт vs український реалізм. [Електронний ресурс]. Дзеркало тижня. Україна. 2018. № 10. – Режим доступу: https://zn.ua/SOCIUM/socialnoe-predprinimatelstvo-evropeyskiy-vzlet-vs-ukrainskiy-realizm-278265_.html (дата звернення: 22.10.2022).

References:

1. Okhrimenko, O., & Ivanova, T. (2015). Sotsialna vidpovidalnist [Social responsibility]. Kyiv : *Nats. tekhn. un-t Ukrainy «Kyiv. politekhn. in-t»* [in Ukrainian].
2. Kickul, J., Terjesen, S., Bacq, S., & Griffiths, M. (2012). Social business education: An interview with Nobel laureate Muhammad Yunus. *Academy of Management Learning & Education*, 3 (11), 453–462. Retrieved from <https://doi.org/10.5465/amle.2011.0500>.
3. Home | Ashoka | Everyone a Changemaker. Ashoka | Everyone a Changemaker. *ashoka.org*. Retrieved from <https://www.ashoka.org>.
4. Dees, J. (2001). The Meaning of «Social Entrepreneurship» *Duke University's Fuqua School of Business*. Retrieved from https://centers.fuqua.duke.edu/case/wp-content/uploads/sites/7/2015/03/Article_Deas_MeaningofSocialEntrepreneurship_2001.pdf.
5. Bornstein, D. (2010). Social entrepreneurship: What everyone needs to know. New York : *Oxford University Press*.
6. Doluda, L., Nazaruk V., & Kirsanova Yu. (2017). Sotsialne pidpriemnytstvo. Biznes-model. Reiestratsiia. Opodatkuвання [Social entrepreneurship. Business model Registration. Taxation]. Kyiv : *TOV «Ahentstvo «Ukraina»*. Retrieved from https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/Social_Entrepreneurship_web.pdf [in Ukrainian].

7. Smal, V., & Kokot, V. (2017). Shcho slid znaty pro sotsialne pidpriemnytstvo [What you should know about social entrepreneurship]. Kyiv: *Proekt mizhnarodnoi tekhnichnoi dopomohy «Partnerstvo dlia rozvytku mist»*. Retrieved from http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Social_Entrepreneurship_-Guide-WEB-1.pdf. [in Ukrainian].
8. Nyssens, M. (2006). *Social Enterprise: At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society (Routledge Studies in the Management of Voluntary and Non-profit Organizations)*. Routledge.
9. Maretich, M., & Bolton, M. (2010). *Social enterprise: from definitions to developments in practice. Welcome / EVPA*. Retrieved from https://www.evpa.ngo/sites/www.evpa.ngo/files/publications/Social-Enterprise_From-Definitions-to-Development-in-Practice_2010.pdf.
10. All about Social Enterprise | Social Enterprise UK. Home | Social Enterprise UK. socialenterprise.org.uk/all-about-social-enterprise Retrieved from <https://www.socialenterprise.org.uk/all-about-social-enterprise>.
11. Richardson, M. (2016). *Social Enterprise: Lessons learned from the UK. II Vseukrainskyi forum sotsialnykh pidpriemstiv - II All-Ukrainian Forum of Social Entrepreneurs*. Kyiv, Retrieved from <https://www.pgrf.com/forum/> [in Ukrainian].
12. Hulevska-Chernysh, A. (2018). *Sotsialne pidpriemnytstvo: yevropeyskyi zlit vs ukrainskyi realizm [Social entrepreneurship: European rise vs Ukrainian realism]*. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina. - Mirror of the week. Ukraine*. 10, Retrieved from https://zn.ua/SOCIUM/socialnoe-predprinimatelstvo-evropeyskiy-vzlet-vs-ukrainskiy-realizm-278265_.html. [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Економіка»

УДК 159

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-95-107](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-95-107)

Гавриленко Олена Євгеніївна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4958-8530>

Гребінчук Олеся Миколаївна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4812-155X>

Зіміна Юлія Олександрівна старший викладач кафедри гуманітарних та природничо-економічних дисциплін, ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна академія управління персоналом", вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-1309-7254>

ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ДО ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ЗМІН У СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. В статті викладено зміст та структуру психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві. Визначено, що структура подібної готовності складається із таких її видів як тривала та короткочасна готовність. Для кожного із видів готовності визначено відповідні складові, компоненти та показники готовності. У статті висвітлюються результати теоретичного й емпіричного дослідження факторів психологічної готовності особистості, що діють в просторі економіко-правових змін у суспільстві; розкриваються сучасні підходи до категоріального апарату з проблеми психологічної готовності особистості до змін у суспільстві; пропонуються діагностичні методики, якими визначається успішність входження особистості до економіко-правового середовища. У результаті проведеного дослідження виявлено та проаналізовано особливості

психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві. Визначено цілі та набір засобів психологічної готовності особистості до змін у суспільстві; зазначено, що багатогранний процес психологічної готовності особистості продовжується все життя, та проаналізовано вікові етапи особистості у процесі психологічної готовності до змін у суспільстві. З'ясовано соціально-психологічні механізми готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві, що виявляються у процесі ідентифікації та інтеріоризації. Визначено, що економіко-правові зміни, про які йдеться в статті, мають інтегрований зміст. Запропоновано для успішного входження в середовище змін, особистості необхідно проходити процедури соціалізації у тісній взаємодії з процедурами адаптації. Успішна психологічна готовність особистості передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію її у суспільстві, а з іншого – здатність певною мірою протистояти або приймати зміни такого суспільства.

Ключові слова: особистість, адаптація, інтеріоризація, психологічна готовність особистості, економіко-правові зміни, соціалізація.

Grebinchuk Olesia Yevgeniivna Ph.D. (Economics), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Varshavska St., 2, Kropyvnytsky, 25026, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4812-155X>

Havrylenko Olena Mykolaivna Ph.D. (Economics), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Varshavska St., 2, Kropyvnytsky, 25026, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4958-8530>

Zimina Yuliya Oleksandrivna Senior Lecturer of the Department of Humanities and Natural Sciences, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Str. Varshavska, 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-1309-7254>

PSYCHOLOGICAL READINESS OF PERSONALITY FOR ECONOMIC AND LEGAL CHANGES IN SOCIETY

Abstract. The article describes the content and structure of a person's psychological readiness for economic and legal changes in society. It was determined that the structure of such readiness consists of such types as long-term and short-term readiness. For each of the types of readiness, the corresponding components, components and indicators of readiness are defined. The article highlights the results

of a theoretical and empirical study of the factors of psychological readiness of an individual acting in the space of economic and legal changes in society; modern approaches to the categorical apparatus for the problem of psychological readiness of the individual for changes in society are revealed; diagnostic methods are offered, which determine the success of an individual's entry into the economic and legal environment. As a result of the conducted research, the peculiarities of psychological readiness of the individual to economic and legal changes in society were identified and analyzed. The goals and a set of means of psychological readiness of the individual for changes in society are determined; it is stated that the multifaceted process of psychological readiness of an individual continues throughout life, and the age stages of an individual in the process of psychological readiness for changes in society are analyzed. The socio-psychological mechanisms of an individual's readiness for economic and legal changes in society, which are revealed in the process of identification and internalization, have been clarified. It was determined that the economic and legal changes referred to in the article have an integrated content. It is suggested that for successful entry into the environment of change, the individual needs to undergo socialization procedures in close interaction with adaptation procedures. The successful psychological readiness of an individual presupposes, on the one hand, its effective adaptation in society, and on the other, the ability to resist or accept changes in such a society to a certain extent.

Keywords: personality, adaptation, internalization, psychological readiness of the individual, economic and legal changes, socialization.

Постановка проблеми. Поняттям «психологічна готовність особистості до змін у суспільстві» в науці розкривається через процес входження особистості в соціальне середовище, в тому числі і економіко-правове. У процесі психологічної готовності особистості відбувається перетворення соціального досвіду у власні установки, цінності, орієнтації, засвоєння соціальних норм, ролей, навичок. Соціалізація продовжується все життя, проходить ряд етапів, включаючи і навчання. Суспільство через соціальні інститути планує і здійснює психологічну готовність особистості різних вікових і професійних груп суспільства, перш за все молоді. Процес психологічної готовності особистості включає формування соціальних зв'язків, знайомство з культурою, розвиток самосвідомості, уявлення про себе, соціальне пізнання, засвоєння і програвання ролей, реалізація навичок діяльності і систем соціальної орієнтації.

Джерелом психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві виступають:

- передача культури через сімейний та інші соціальні інститути, і, перш за все, через систему освіти, навчання і виховання;
- взаємний вплив людей в процесі спілкування і спільної діяльності;

– первинний досвід, пов'язаний з періодом раннього дитинства, з формуванням основних психічних функцій і елементарних форм суспільної поведінки;

– процеси саморегуляції, які співвідносяться з поступовою заміною зовнішнього контролю індивідуальної поведінки на внутрішній самоконтроль.

Процес психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві можна охарактеризувати як поступове розширення по мірі набуття індивідом соціального досвіду сфери його спілкування і діяльності, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості й активної життєвої позиції.

Надбаний індивідом досвід, наявні реально діючі потреби, цінності, інтереси, що відбуваються у процесі психологічної готовності особистості, змінюються у відповідності із суспільними змінами. Економіко-правові зміни, про які йдеться в статті, мають інтегрований зміст. Щоб успішно увійти в середовище змін, особистості необхідно проходити процедури соціалізації у тісній взаємодії з процедурами адаптації.

Економіко-правові зміни суспільства викликають зміни в спрямованості особистості, в її сформованих ролях і місці в суспільстві. Такі зміни пов'язані з переоцінкою економічних правил життєдіяльності, із ставленням до грошей. Останні складають особливий економічний ресурс, що диктує інший стиль, норми, поведінку, інші прийоми в налагодженні між особових стосунків.

Звідси, проблему психологічної готовності особистості як її входження в простір психолого-економічних змін суспільства, доцільно досліджувати аналітично як багатосторонній пізнавально-дослідницький процес. З одного боку соціалізація в умовах визначених нами змін постійно взаємодіє з адаптацією, утворюючи при цьому взаємозалежності від об'єктів, мети та завдань, які визначаються їх суб'єктом.

Таким чином, обґрунтування психологічної готовності особистості, що діє в ситуаціях економіко-правових змін, варто проводити в контексті таких ключових понять, як «соціальна адаптація», «соціальна зрілість», «соціальна позиція», «соціальна ситуація розвитку», «соціальна мотивація», «соціальне самопочуття», «соціальна установка», «соціальні здібності».

Психологічна готовність особистості, що діє в економіко-правових змінах простору, в якому живе і працює особистість, є складним процесом. У ситуаціях суспільних змін змінюється сутнісна функція психологічної готовності особистості. Зміни економіко-правового змісту потребують від особистості набуття нового досвіду. Що це означає? Особистість з необхідністю переглядає набуті в попередньому суспільстві соціальні цінності, норми, стиль поведінки, ставлення до праці, стосунки з людьми тощо. При цьому в особистості формуються стійкі внутрішні диспозиції та конфлікти з

собою через вирішення конфліктів з людьми оточення. Особистість нерідко ігнорує появу конфліктів з собою, що почасти не сприяє розв'язуванню основних проблем соціалізації. Не вирішені конфлікти з собою помітно гальмують соціалізацію, а, відповідно, затримують розвиток в особистості нових необхідних для адаптації в новому середовищі якостей.

Таким чином, протиріччя, що переживає особистість з розвитком ринкової економіки, не обмежують економічним змістом. Глибину соціальних переживань протиріч між «Я-реальним» і «Я-соціальним» особистості складає економіко-правова необізнаність сучасної людини із закономірностями протікання та прийняття змін суспільного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна готовність до економіко-правових змін у суспільстві має свої специфічні особливості. Більшість дослідників наголошує на існування загальних для всіх видів діяльності характеристик психологічної готовності. Цілісна психологічна готовність до діяльності представляється як сукупність певних психологічних властивостей та станів особистості, які складають підсистеми короткочасної та тривалої готовності.

Так, за П.П. Горностаєм під поняттям психологічна готовність особистості розуміє готовність людини до професійної діяльності (як психологічну так і фізичну), що може бути як тривалою, так і короткочасною [1].

Тривала готовність являє собою систему інтегрованих властивостей, знань, досвіду особистості. Ця готовність поєднує в собі усвідомлення ролі певної професії в суспільстві, соціальну відповідальність, намагання самостійно та творчо вирішувати життєві задачі, установку на актуалізацію наявних знань. Короткочасна психологічна готовність являє собою особливий психічний стан, що характеризується наявністю в суб'єкта образу структури певної дії та стійкої спрямованості свідомості на її виконання (включає в себе різного роду установки на усвідомлення задачі, моделі майбутньої поведінки, визначення спеціальних засобів діяльності, оцінку власних можливостей в їх співвідношенні з майбутніми труднощами та необхідністю досягнення певного результату) [2].

Усталеного, остаточного визначення психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві в науці поки ще не сформувався. Виділяються три основні підходи до її розуміння:

1) готовність розуміється як складне утворення, яке включає у себе когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий компоненти, як сукупність знань, вмінь та навичок, професійно важливих якостей особистості, які повинен мати фахівець для успішного виконання діяльності;

2) готовність розуміється як певний функціональний стан, що сприяє успішній діяльності, забезпечує її високий рівень;

3) готовність розуміється як складне особистісне утворення, що включає професійно важливі якості особистості, вміння і психологічні стани [1], [3].

М.І. Дьяченко і Л.О. Кандилович до компонентів психологічної готовності особистості до змін у суспільстві віднесли такі:

1) мотиваційний (позитивне відношення до життя, інтерес до нього і інші достатньо стійкі життєві мотиви);

2) орієнтаційний (знання і уявлення про особливості і умови життєдіяльності, її вимог до особистості);

3) операціональний (володіння необхідними знаннями, навичками, вміннями, процесами аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення життєдіяльності);

4) вольовий (самоконтроль, вміння керувати діями, з котрих складається виконання обов'язків);

5) оцінювальний (самооцінка своєї особистості і відповідності процесу вирішення життєвих задач оптимальним шляхом) [4].

Всі п'ять вищеведених компонентів можна розглядати у ракурсі тривалої готовності, а перший, четвертий та п'ятий – також і у плані короткочасної.

В.А. Молотай зазначає, що психологічна готовність особистості передбачає здатність до психологічної саморегуляції, готовність діяти у нестандартних умовах, уміння передбачати, антиципувати майбутнє, формувати певну реакцію організму у складних непередбачених умовах [5].

Мета статті полягає у дослідженні факторів психологічної готовності особистості, що діють в просторі економіко-правових змін в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Психологічною основою формування нових якостей індивіду більшість вчених і практиків-психологів вважають процес психологічної готовності особистості до різноманітних змін та викликів суспільства. Практикою визначається поява нових потреб, мотивів, інтересів, цілей та цінностей, що залежать від рівнів та активної спрямованості особистості на пізнання змін в суспільстві.

Соціальне становлення особистості відбувається протягом усього життя. Сім'я, дитячий садок, шкільний клас, студентська група, трудовий колектив, компанія однолітків – це ті соціальні групи, що виступають в якості носіїв змін, задають норми зовнішньої регуляції поведінки, під впливом яких формується внутрішній потенціал соціалізації.

Успішна психологічна готовність особистості передбачає, з одного боку, ефективну адаптацію її у суспільстві, а з іншого – здатність певною мірою протистояти або приймати зміни такого суспільства. Тобто процес психологічної готовності особистості у суспільних змінах – це певний баланс між її особистісною ідентифікацією з суспільством та адаптаційним

уособленням в ньому. При цьому якість психологічної готовності особистості залежить від тих економіко-правових впливів, під які особистість потрапляє з дитинства та відчуває на собі у процесі онтогенезу. Тобто, соціалізований індивід – це продукт соціально особистісних протиріч, що діють між двома протилежними тенденціями розвитку суспільства. Відтак ми можемо досліджувати наявність певної норми, яку у якості стандартної одиниці соціальне середовище пропонує сучасній людині для самореалізації. У зв'язку з зазначеною позицією ми вважаємо за потрібне зробити акцент на визначенні соціально-нормативної сторони психологічної готовності особистості, що діє в просторі економіко-правових змін. На наш погляд проблема полягає у тому, що в результаті навчання і виховання особистості пропонуються певні цінності та стандарти соціально-нормативної поведінки, які вже існують в новому суспільстві. Але такі норми необов'язково призводять до задоволення власних потреб особистості. У даній позиції ми говоримо про проблему соціально-нормативного включення особистості у світ людських відносин, що будуються на економіко-правових засадах.

У психології вживають терміни «особа» й «особистість». Особою називають окрему людину, окремого носія суспільних взаємин. Особистість – це — «Я» для інших, — «Я» у взаєминах із людьми, у всій своїй цілісності, глибині, соціальній сутності [1].

Особистість – це людина, яка здатна до виконання соціальних функцій у суспільстві. Особистість – це набуте людиною індивідуальне буття суспільних відносин. Це конкретна людина в тих ролях, які вона виконує в суспільстві. Як особистість людину характеризують її стосунки з близьким оточенням: її місце, що посідає в групі чи колективі інших людей; досліджуються питання авторитету, прагнень до лідерства, індивідуальності.

У психології поняття — особистість є дещо вужчим у порівнянні з загальноживим у суспільстві поняттям — людина. Особистість – це та ж людина, але ролі її розглядаються як суспільно-творчі, по суті соціально детерміновані. У контексті статті, описуючи особистість, ми відходимо від її біологічної, психосоматичної, природної її сторони.

Людину як особистість, її становлення ми характеризуємо такими її вимірами:

- стійкість властивостей особистості;
- єдність особистості;
- активність особистості.

Психологічна готовність особистості до економіко-правових змін у суспільстві в цьому значенні є процесом засвоєння досвіду інших людей та набуття власного.

Отже, в даній статті розкривається: поняття «особистість», «психологічна готовність особистості» в просторі економіко-правових змін суспільства;

психологічні особливості економіко-правового процесу входження в ринкові відносини; емпірично досліджуються вияви фактору соціалізації сучасної особистості.

В науковій літературі майже відсутнє визначення поняття «психологічна готовність особистості до змін у суспільстві», це пояснюється різницею розуміння авторами сутності й структури особистості. Більшість визначень цього поняття містить загальне положення про те, що сутність психологічної готовності особистості до змін у суспільстві полягає у засвоєнні індивідом соціального досвіду, але розуміння змісту цього досвіду, його структури, засобів і порядку засвоєння істотно відрізняються.

Варто відзначити, що «психологічна готовність особистості» визначається як процес включення особистості до системи соціальних, економіко-правових зв'язків та відносин, необхідних для її становлення і життєдіяльності в даному суспільстві.

У західній соціології та психології затвердилося розуміння «психологічної готовності особистості до змін у суспільстві» як частини процесу становлення особистості, коли формуються найзагальніші та найпоширеніші, усталені риси особистості, що виявляються в соціально організованій діяльності, регульованій вольовою структурою суспільства.

Витоком процесу психологічної готовності особистості до змін у суспільстві є набуття нею самосвідомості та свідомості. Наслідком психологічної готовності особистості є структурування сфери свідомості особистості під інформаційним впливом інституційованого соціального середовища.

За еволюційною теорією Е. Еріксона, процес психологічної готовності особистості до змін у суспільстві – це подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху.

Психологічна готовність особистості відбувається в результаті взаємодії з навколишнім середовищем протягом життя шляхом адаптацій, що змінюють одна одну в кожній сфері життєдіяльності.

Отже, психологічна готовність особистості до економіко-правових змін у суспільстві має дві цілі: сприяти взаємодії людей через виконання ними різних соціальних ролей, та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

Психологічна готовність особистості до змін у суспільстві здійснюється широким набором засобів, специфічних для того або іншого суспільства, тієї чи іншої соціальної верстви, того або іншого віку тих, хто соціалізується.

Процес психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві доречно подати як сукупність чотирьох складових:

1) стихійної психологічної готовності особистості у взаємодії і під впливом об'єктивних обставин життя суспільства, зміст, характер і результати якого визначаються економіко-правовими і соціально-культурними реаліями;

2) відносно спрямованої психологічної готовності особистості до змін у суспільстві, коли держава застосовує певні економічні, правові, законодавчі, організаційні заходи для вирішення своїх завдань, які об'єктивно впливають на зміну можливостей і характеру розвитку, на життєвий шлях тих або інших вікових груп (визначаючи обов'язків мінімум освіти, вік її початку, строки служби в армії і т.ін.);

3) відносно соціально контрольованої психологічної готовності особистості – планомірного створення суспільством і державою правових, економічних, організаційних, матеріальних і духовних умов для розвитку людини;

4) більш або менш свідомого самозмінювання людини, котра має про соціальний, асоціальний або антисоціальний вектор (самобудування, самовдосконалення, саморуйнування), відповідно до індивідуальних ресурсів і відповідно до об'єктивних умов життя або всупереч їм [5].

У змісті процесу психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію.

Адаптація — пристосування індивіда до умов існування різних соціальних структур і спільнот, внаслідок чого він засвоює існуючі в них норми, цінності та ідеали. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, до соціальних норм, цінностей, до умов функціонування економіко-правових сфер суспільства. У процесі адаптації індивід погоджує самооцінки і свої претензії зі своїми можливостями і реальностями соціального середовища. Проте, людям старшого віку важче, ніж молоді, вписатися в нові соціальні механізми [6].

Тому наступним етапом психологічної готовності особистості до змін у суспільстві стає інтеріоризація — процес формування внутрішньої структури людської психіки з допомогою освоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє "Я". Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторюваність її духовного світу, специфіка соціальної активності [6].

Виділяють наступні фактори психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві:

- сукупність ролей і соціальних статусів, що пропонуються людині суспільством;
- соціальні спільноти, в межах яких індивід може реалізувати певні соціальні ролі і набути конкретний статус;
- система соціальних цінностей і економіко-правових норм, які домінують у суспільстві;

- соціальні інститути, які забезпечують виробництво і відтворення культурних взірців, норм і цінностей;
- загальна ситуація в країні.

Складний і багатогранний процес психологічної готовності особистості продовжується все життя, проходячи низку вікових етапів. Л. Міщик виділяє наступні з вказаних етапів:

- первинний;
- становлення соціальної зрілості;
- вибір професії;
- реалізація вибору у трудовій діяльності;
- після трудовий [5].

У результаті вивчення наукових досліджень приходимо до висновку, що теоретично процес психологічної готовності особистості до економіко-правових змін суспільства поділяють на два взаємовпливових етапи:

- адаптацію – пристосування людини до оточуючого світу, в тому числі і до суспільного середовища;
- інтеріоризацію – засвоєння, привласнення людиною знань, норм певного суспільства, що стають складовими елементами самосвідомості її особистості.

Соціально-психологічні механізми готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві виявляються в процесі ідентифікації та інтеріоризації.

Результати аналізу наукових досліджень впевнюють нас у тому, що вивчення психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві повинно базуватись на соціально-психологічних особливостях осіб, які визначають, специфіку й результат соціального процесу. Такими особливостями, на нашу думку, є: специфіка видів діяльності, серед яких провідною є навчальна; студентські роки – час становлення самостійної й особистісної свободи, зумовленої проживанням поза батьківським домом, послабленням контролю, автономністю в поведінці й діяльності; студентські роки – час не тільки професійної підготовки, це час любові, створення сім'ї, виховання дітей, це період знаходження свого місця в житті, час самоствердження в колективах, різних соціальних групах; для сучасних індивідів характерна поява новоутворень, не властивих попереднім поколінням тощо.

У науковій літературі до критеріїв виділення соціального типу особистості віднесено:

- місце особистості в системі суспільних зв'язків;
- реальні форми життєдіяльності особистості;

– спрямованість особистості.

В описаному вище концептуальному алгоритмі дослідження увага зосереджена на тому процесі, в умовах якого досліджується ставлення особистості та оновлення освітніх реформ. Дану проблему ми розглядаємо як таку, з якою приходиться нове розуміння особистості її діяльності, поведінки.

Суспільні зміни, про які йдеться в статті, не є простим процесом.

Ринкові відносини, що зараз формуються в нашій країні, пов'язані з переосмисленням ролі особистості в процесі суспільного відтворення. Іншими словами, ринок, як певний механізм виробництва, розподілу і споживання, формує певний тип особистості.

Насамкінець ми маємо змогу провести емпіричне дослідження, завданням якого полягало у виявленні особливостей психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві. Простір дослідження базувався на трьох складовому компоненті соціалізації: когнітивному, емоційно-мотиваційному, пізнавально-діяльнісному.

Когнітивний компонент соціальної адаптації характеризує засвоєння особистістю «соціальних знань»: понять, правил, оцінок, норм, переконань, поглядів, вірувань, цінностей; емоційно-мотиваційний компонент спрямовує мотивацію на самовизначення особистісного сенсу цінності економічної чи правової зміни. І, як правило, увага особи зосереджується на тих змінах, які в них викликають позитивні емоції, інтерес, бажання глибше пізнати зміну. У них виникає прагнення дотримуватися тих соціальних норм і правил, що фіксуються змістом економіко-правової зміни [2].

Змістом пізнавально-діяльнісного компоненту виявлялася готовність особи практично спрямовувати власне ставлення до об'єктів, що пов'язані і пропонувалися змістом когнітивного й емоційно-мотиваційного компонентів. У зміст пізнавально-діяльнісного компоненту включалися прийоми, методи професійної діяльності, уміння та навички, необхідні для адаптації.

Критеріями соціальної адаптації виступили наступні вияви: визнання соціальної ролі, здатність спілкуватися в діловій формі, спосіб самопізнання, зовнішня привабливість, самостійність, творчість, наявність мети та сенсу досягнень в навчально-професійній діяльності, захоплення тощо.

Дослідження науковцями змін цінностей у суспільстві продемонструвало, що важливими виявились наступні термінальні цінності: любов, щасливе сімейне життя, фінансова незалежність, впевненість в собі, розвиток, свобода тощо. Серед інструментальних цінностей значущими для більшості осіб виявились незалежність, життєрадісність, дисциплінованість, самоконтроль, вихованість та сміливість. На противагу незначущими або малозначущими виявились такі термінальні цінності, як пізнання, цікава робота та життєва мудрість. Тобто, цінності, пов'язані з професійним та життєвим становленням.

Серед термінальних цінностей низькі ранги посіли такі цінності, як терпимість, високі запити та раціоналізм.

Особистість успішніше пристосовується до простору економічних змін там, де доводиться досягати самостійно поставленої мети та берегти власні цінності. У такому просторі особистість приймає зміни, виробляє нове ставлення до них і по-новому на них реагує. З прийняттям економічних та правових змін особистість вчиться вирішувати внутрішні конфлікти; намагається адаптуватися до тих речей простору, яких неможливо змінити; бере на себе відповідальність за вчинки, дії, речі, які сприяють певним економіко-правовим змінам. При цьому в особистості удосконалюється здатність аналізувати власні актуальні і потенційні можливості, а саме: особистість обережно ставиться до речей простору, які їх подразнювали, розуміючи, до чого слід адаптуватися, а де не можна підкорятися назрілим проблемам. Особистості, яким доводиться жити в ситуаціях економіко-правових змін, нелегко піддаються соціальним змінам. Маючи морально високу мету зберегти набуті цінності, стиль поведінки, ставлення до грошей, місце роботи, звички тощо, знають і усвідомлюють необхідність ситуацій змін. Їх зіткнення викликає помітну тривожність і хвилювання.

У результаті проведеного дослідження виявлено наступні особливості психологічної готовності особистості до економіко-правових змін у суспільстві: практично-сміслова орієнтованість осіб на нові актуальні задачі професійної діяльності. Тобто, характерними для більшості опитуваних осіб виявилась спрямованість на спілкування, визнання авторитету та престижу особистості, спрямованої на саморозвиток, успішність, захищеність, творчість, позитивне оцінювання оточуючих.

Варто зазначити, високої значимості індивіди надавали таким якостям особистості, як міжособова терпимість, потреба в оволодінні пізнавально-спрямованою рефлексією. Тобто, ми можемо стверджувати факти реальності впливу діючих економіко-правових змін на соціальну ситуацію розвитку особистості. Поява у людей прагнень оволодівати практико-смісловими орієнтаціями, професійною діяльністю є провідним показником їх соціальної адаптованості до вимог суспільства.

При цьому найістотнішими психологічними змінами, що сприяли оптимізації цього процесу, виявилась по суті нова спрямованість особистості на високий рівень оволодіння змістом структурних компонентів соціальної адаптованості. Більшість опитуваних значної уваги надали практичним дослідженням та розробкам інформативно-методологічних рекомендацій, що сприяли б реалізації процесу особистісного самовизначення осіб та поліпшує їх соціальну адаптованість до швидкоплинних змін в ринково-економічному просторі.

Висновки. На основі вищенаведеного аналізу, психологічну готовність особистості до економіко-правових змін у суспільстві можна стисло визначити як інтегративне особистісне утворення, яке складається із короткочасної та тривалої готовності і забезпечує його психологічну придатність до економічної та правової діяльності.

Основні складові та відповідні їм можливі компоненти психологічної готовності до економіко-правових змін у суспільстві нами визначено відповідно до розподілу на такі два її види як тривала та короткочасна готовність.

Література:

1. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
2. Пономарьов О. С. Відповідальність в системі педагогіки добра. *Наукова школа академіка І. А. Зязюна в працях його соратників та учнів* : матеріали Міжн. наук.-пр. конф. Харків, 2017. С. 160–164.
3. Гребінчук О., Гора А. Сучасні тенденції розвитку бюджетного кредитування в Україні. *Галицький економічний вісник Тернопільського національного технічного університету*, 2020. – Том 66. – С.67-77.
4. Калінін А.М. Особливості мотивування персоналу в сучасних умовах господарювання. *Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*. Серія «Економіка», 2016. – Вип. 3/3: Том 19. – С. 155-159.
5. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
6. Семененко І. Є. Педагогічний супровід як психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : збірник наук. пр. 2013. Вип. 29 (82). С. 346–351.

References:

1. Muzdybaev K. (1983). *Psihologiya otvetstvennosti* [Psychology of responsibility]. L. : Nauka. 240 s. [in Russian]
2. Ponomarov O. S. (2017). *Vidpovidalnist v systemi pedahohiky dobra* [Responsibility in the system of pedagogy is good]. *Naukova shkola akademika I. A. Ziaziuna v pratsiakh yoho soratnykiv ta uchniv* : mater. mizhn. nauk.-pr. konf. Kharkiv. S. 160–164. [in Ukrainian]
3. Hrebinchuk O & Hora A. (2020). *Suchasni tendentsii rozvytku biudzhethnoho kredyтування в Україні*. [Modern trends in the development of budget lending in Ukraine]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk Ternopilskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*,. Tom 66. – S.67-77. [in Ukrainian]
4. Kalinin A.M. (2016). *Osoblyvosti motyvuvannya personalu v suchasnykh umovakh hospodariuvannya*. [Peculiarities of personnel motivation in modern economic conditions] *Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I.I. Mechnyкова*. Serii «Ekonomika» . Vyp. 3/3 - Tom 19. – S. 155-159. [in Ukrainian]
5. Savchyn M. V. (2008). *Psykhohihiia vidpovidalnoi povedinky* [Psychology of responsible behavior]: monohrafiia. IvanoFrankivsk : Misto NV. 280 s. [in Ukrainian]
6. Semenenko I. Ye. (2013). *Pedahohichniy suprovid yak psykhohoho-pedahohichna problema* [Pedagogical support as a psychological and pedagogical problem]. *Pedahohika formuvannya tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* : zb. nauk. pr. Vyp. 29 (82). S. 346–351. [in Ukrainian]

УДК 338:(005.6+332.1)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-108-127](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-108-127)

Захарін Сергій Володимирович доктор економічних наук, професор, Державний секретар, Міністерство освіти і науки України, пр. Перемоги, 10, м. Київ, 01135, тел.: (044) 481-32-21, <https://orcid.org/0000-0002-1263-8170>

Іщенко Інна Сергіївна кандидат економічних наук, асистентка, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, тел.: (053) 25-62-313, <https://orcid.org/0000-0001-9602-3554>

ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ НА БАЗІ ЯКІСНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В КЛАСТЕРАХ

Анотація. У статті описуються інноваційні технологічні розробки, відкриття та інновації, що продукуються інноваційно активними сучасними підприємствами. Увага авторів сфокусована на тому, що в нинішніх умовах господарювання кластеризація є запорукою успіху роботи інноваційно активних підприємств.

Водночас, зазначається, що ефективна інноваційна стратегія, якісний менеджмент в кластерах, а також активний розвиток і впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у бізнес-процеси суб'єктів господарювання та практично у всі сфери суспільного життя, швидке поширення інтернету й інших телекомунікаційних технологій та переведення низки відносин в режим онлайн, пришвидшують поглиблення сучасного тренду до розширення масштабів інноваційної діяльності підприємств на засадах кластеризації.

Авторами обґрунтовано, що важливим і дієвим сучасним інструментом подальшого розвитку інноваційного малого і середнього бізнесу та післявоєнного відновлення України є підвищення спроможності місцевих органів влади впроваджувати обґрунтовану регуляторну політику щодо інноваційно активних підприємств та заходів контролю, які б сприяли їх розвитку, нарощуванню їх ділових обсягів та допомагали б у інноваційній діяльності. У своєму дослідженні автори також проаналізували кількісні показники інноваційно-активних підприємств, залучених до інноваційного співробітництва, за типами партнерів за окремими регіонами.

Висловлено думку про те, що впровадження інновацій визначає близьке й віддалене майбутнє як суб'єктів господарювання, так і цілих секторів

економіки. Тож з цієї причини аналіз інноваційної діяльності має важливе значення для оцінки напрямів і темпів розвитку окремих галузей, прогнозування наслідків відповідних процесів. Автори представили приклади складних, але цікавих й успішних історій роботи інноваційно активних підприємств, що дають відповіді на питання розвитку безпілотних технологій на регіональному рівні, роботи сервісів в робототехніці, застосунок розумних сервісів в суднобудуванні.

Ключові слова: інноваційна діяльність, інноваційно активні підприємства, менеджмент інновацій, інноваційні розробки, інноваційні кластери.

Zakharin Sergii Volodymyrovych Doctor of Sciences (Economics), Professor, State Secretary, Ministry of Education and Science of Ukraine, prospect Peremohy, 10, Kyiv, 01135, tel.: (044) 481-32-21, <https://orcid.org/0000-0002-1263-8170>

Ishchenko Inna Serhiivna Candidate of Sciences (Economics), Assistant, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ostrogradski St., 2, Poltava, 36000, tel.: (053) 25-62-313, <https://orcid.org/0000-0001-9602-3554>

INNOVATIVE ACTIVITIES OF ENTERPRISES BASED ON QUALITY MANAGEMENT IN CLUSTERS

Abstract. The article describes innovative technological developments, discoveries and innovations produced by innovatively active modern enterprises. The attention of the authors is focused on the fact that in the current economic conditions, clustering is the key to the success of innovative enterprises.

At the same time, it is noted that an effective innovation strategy, high-quality management in clusters, as well as the active development and implementation of the latest information and communication technologies in the business processes of economic entities and practically in all spheres of social life, the rapid spread of the Internet and other telecommunication technologies and the transfer a number of relationships in the online mode, accelerate the deepening of the modern trend to expand the scope of innovative activities of enterprises on the basis of clustering.

Authors substantiated that an important and effective modern tool for the further development of innovative small and medium-sized businesses and the post-war recovery of Ukraine is to increase the capacity of local authorities to implement a sound regulatory policy regarding innovatively active enterprises and control measures that would promote their development, increase their business volumes and help b in innovative activities. In their study, the authors also analyzed the quantitative indicators of innovatively active enterprises involved in innovative cooperation, by types of partners in individual regions.

The opinion is expressed that the introduction of innovations determines the near and distant future of both economic entities and entire sectors of the economy. So, for this reason, the analysis of innovative activity is important for assessing the directions and rates of development of individual industries, forecasting the consequences of the relevant processes. Authors presented examples of complex, but interesting and successful stories of the work of innovatively active enterprises that provide answers to the questions of the development of unmanned technologies at the regional level, the operation of services in robotics, and the application of smart services in shipbuilding.

Keywords: innovative activity, innovatively active enterprises, innovation management, innovative developments, innovation clusters.

Постановка проблеми. Сучасний глобальний світ є багатоукладним. Для нього характерні як постіндустріальний, так і індустріальний способи виробництва. Постіндустріальний глобалізований світ – це не просто багатополарність, а багатовимірний мережевий простір, де відносини гегемонії і звичної субординації відсутні. В даному наддинамічному середовищі зароджуються нові інституціональні ланки: транснаціональні мережеві інноваційні альянси, трансгалузеві кластерні мережі на базі інноваційних хабів, простежується становлення цифрових підприємства, коворкінг-центрів. Нові утворення повинні в своїй діяльності постійно узгоджуватись з діяльністю існуючих суб'єктів господарювання.

Розвиток малого і середнього бізнесу в умовах інноваційної економіки можливе лише за наявності сприятливої загальної суспільної ситуації, якісної роботи інститутів підприємницького середовища, ринкової системи відносин, а також особистої свободи підприємця, тобто його “здорової” особистої незалежності, яка дозволяє приймати такі підприємницькі рішення, які з його точки зору будуть найбільш ефективними, дієвими та максимально прибутковими.

Масштаби, спрямованість та ефективність інноваційної діяльності підприємств залежать насамперед від їх здатності до впровадження інновацій. Ця здатність визначається багатьма обставинами, зокрема наявністю необхідних ресурсів та умовами їх використання. Формування інноваційного потенціалу та забезпечення ефективного його використання є завданням, від виконання якого залежать результати інноваційного розвитку як окремого суб'єкта господарювання, так і економічних систем вищого організаційного рівня. Формування та розвиток інноваційного потенціалу на мезорівні (регіону чи меншої території) передбачає реалізацію організаційних заходів з консолідації зусиль суб'єктів, що можуть бути у ньому задіяні. Вищою формою такої консолідації є створення інноваційного кластеру.

Впровадження інновацій вимагає змін діючих форм і методів управління бізнесом та побудови нових для компанії стандартних моделей менеджменту. Ключові тренди, які визначають авангардний характер розвитку інноваційного підприємництва, що сьогодні набуває популярності, за технологічними секторами на 2020-2022 роки можна представити наступним переліком: промисловий Інтернет речей (Industrial IoT, IIoT); імерсивні технології (технології віртуальної, доданої і змішаної реальності, які за прогнозами експертів у 2022 році застосовуватимуть до 70% підприємств в B2C, й 25% – для виробничих завдань); Digital Twins (цифрові двійники) [1; 2; 3].

Концептуальний підхід до сутнісної характеристики інноваційного бізнесу полягає в тому, що воно є постійним змістовним і функціональним елементом інноваційної економіки. Така якість бізнесу та підприємницької діяльності не виключає, а передбачає необхідність жорсткого регулювання інноваційної діяльності підприємницьких структур. Регулюючий механізм інноваційної підприємницької діяльності покликаний оптимізувати підприємництво, але неприпустиме штучне обмеження цілей такої діяльності, ініціативної і навіть ризикової основи.

Формування потенціалу інноваційного бізнесу вимагає врахування всіх його аспектів: матеріально-технічних, організаційних, управлінських, структурних тощо. Обґрунтоване використання інноваційного підприємницького потенціалу вирішує завдання забезпечення зростання прибутковості. Параметри інноваційного бізнесу розширюються за рахунок інтеграції технічних, технологічних та економічних аспектів підприємництва в кластерах. Величина, склад і структура потенціалу окремого суб'єкта господарювання, як правило, визначаються в межах конкретного сегменту ринку, в тому числі й регіонального. З огляду на це, проблема, що піднімається в статті, положення якої присвячено обґрунтуванню прогресивної інноваційної діяльності в підприємств на базі організації якісного менеджменту в кластерах в Україні, варто вважати актуальною і своєчасною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань підприємництва були закладені ще у XVIII ст. у працях видатних західних економістів А. Сміта, Д. Рікардо, Ж.-Б. Сея та розвинулися у подальшому дослідженнях М. Вебера, В. Зомбарта, Д. Кейнса, П. Самуельсона, Ф. Хайєка, Й. Шумпетера та інші. У подальшому дослідженнями малого та середнього бізнесу займалися З. Джонсон, Дж. Мак Міллан, Д. Вудроф, А. Хоскінг та інші. Вагомий творчий доробок у дослідження можливостей, що відкриваються перед людством в результаті інноваційних розробок, діяльності інноваційно активних підприємств та ефективної роботи кластерів з метою покращення виробничого і промислового потенціалу економік країн, здійснили відомі науковці: С. Біла [4], Л. Бажан [5], О. Вишнеvsька, З. Варналій, В. Геєць,

В. Готра [6], О. Дугопольський [7], О. Жидяк [8], А. Жаліло [4], О. Завгородня, В. Захарченко [9], О. Єршова, О. Коліщук [10], К. Краус [11], Н. Краус [12], І. Каширнікова, О. Криворучко, Ю. Коваленко, П. Леоненко [13], С. Лондар, Д. Левчинський, О. Манжура [14], К. Маркевич, О. Марченко, С. Москвін [15], В. Некрасов [16; 17], М. Однорог, В. Осецький, І. Примак [18], О. Полінкевич [19], О. Тарасова [20], Л. Федулова, В. Федоренко [21], А. Чайкіна, В. Чекіна. Проте, наразі є потреба в подальшому аналізі поточних інноваційних відкриттів та здобутків інноваційних підприємств, розкритті їх роботи в результаті якісного менеджменту в кластерах.

Метою статті є аналіз особливостей інноваційно активних підприємств спільна діяльність яких базується на якісному менеджменті кластерів. Приведення успішних історій становлення інноваційного підприємництва за участі кластерних утворень. Дослідження частки кількості інноваційно активних промислових підприємств та впровадження інноваційної продукції промисловими підприємствами. Представлення технологій, що продукують інноваційними підприємствами в розрізі регіонів. Напрацювання низки інструментів та шляхів в частині відновлення та заохочення до ведення інноваційної діяльності в кластерах.

Виклад основного матеріалу. Інноваційна діяльність відіграє важливу роль у розвитку економіки. Інноваційний розвиток являє собою цілісне, але вужче поняття, ніж розвиток. Як економічну категорію, інноваційний розвиток можливо розглядати на макрорівні (в масштабі країни, регіону або галузі) та мікрорівні (у масштабі підприємств). На жаль, Україна в умовах ринкових перетворень не все зробила для інноваційного розвитку економіки, а тому сьогодні займає низькі позиції в світових рейтингах стосовно інноваційної діяльності.

Низькі рейтинги інших показників України, зокрема глобальної конкурентоспроможності (у 2019 році – 85 місце), економічної свободи (134 місце у 2020 році), розвитку людського потенціалу (74 місце у 2020 році) та їх незначні коливання упродовж 2009-2022 років пов'язані з загальними негативними тенденціями у розвитку національної економіки. Виробництву інноваційної конкурентоспроможної продукції та повноцінній реалізації людського потенціалу заважають застарілі форми та методи виробництва, низькоефективні технології та знос основного виробничого обладнання.

Основною формою інноваційної активності підприємства, зорієнтованою на досягнення визначених ним далекосяжних конкретизованих цілей, слід вважати реалізацію суб'єктом господарювання певного інноваційного проєкту який тлумачиться як комплекс взаємопов'язаних заходів, розроблених для досягнення поставлених цілей протягом заданого часу при встановлених ресурсних обмеженнях [22, с. 11; 15, с. 10].

Впровадження інновацій в Україні здійснюється у процесі інноваційної діяльності. Тлумачення цієї дефініції наведено в Законі України “Про інноваційну діяльність”, де вона трактується як “діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг” [23]. Дещо детальніше зміст зазначеного поняття розкрито в методичних матеріалах Державної служби статистики України: “Інноваційна діяльність – усі наукові, технологічні, організаційні, фінансові й комерційні дії, що призводять до здійснення інновацій або задумані з цією метою. До інноваційної діяльності також належать дослідження і розробки, безпосередньо не пов’язані з підготовкою конкретної інновації” [24, с. 8]. Український дослідник О. Полінкевич вважає, що інноваційний розвиток підприємства – це “створення, упровадження й комерціалізація інновацій, які забезпечать якісні зміни, соціальний, економічний, екологічний ефекти та стійке зростання прибутковості, інвестиційної привабливості підприємства в довгостроковій перспективі” [19, с. 34].

З’ясувавши зміст категорій “інноваційна діяльність” та “інноваційний розвиток підприємства” вважаємо за потрібне зазначити, що сучасною ефективно працюючою успішною організаційною формою об’єднання підприємств для спільної розробки та реалізації інноваційної продукції є кластери. Кластер являє собою групу взаємопов’язаних компаній та установ, що співпрацюють в одній або декількох суміжних галузях на певній географічній території. Ряд дослідників вважають, що кластер є однією з найбільш ефективних організаційних структур інноваційної діяльності, оскільки здатний адекватно та швидко реагувати на потреби ринку, за рахунок кооперації з іншими підприємствами використовувати найбільш сучасні технології і при цьому мінімізувати витрати на науково – дослідницькі та конструкторські роботи [25]. Питання наявності аналітики в кластерах є критичним. Без ґрунтовних знань та практичних навичок застосування подібних інструментів, українські кластери так і залишаться в тому примітивному стані, в якому більшість з них перебуває сьогодні. Тільки ретельно аналізуючи існуючі ланцюжки доданої цінності в конкретно взятому сегменті, ми можемо зрозуміти й природу кластерів, й існуючий потенціал росту.

В Індустрії 4.0 українського зразка є вже чимало історій інноваторів 4.0 (табл. 1). На відміну від “безумовно успішних” й факапів (про які всі мовчать), цікавішими для розвитку кластерів ІАМ є “складні та непрості історії”, в яких часто немає відповідей, або ж для відповіді потрібна повна та достовірна інформація.

Таблиця 1

**Приклади складних, але цікавих та успішних історій
(згруповано автором на основі джерел 26; 16; 17)**

Проблема, що потребує вирішення	Компанія та сфері її діяльність	Труднощі вирішення проблеми
1	2	3
<i>Розвиток безпілотних технологій на регіональному рівні</i>	Компанія “Інфоком Лтд” (м. Запоріжжя) є одним з лідерів технологій безпілотного транспорту в Україні, й зокрема в сегменті наземного безпілотного транспорту. Компанія випускає ряд робототехнічних транспортних засобів для галузей як ВПК, інфраструктура та безпека, промисловість, медична галузь, логістика. Для інфраструктури безпілотного транспорту компанія має ряд розробок в сфері зарядних станцій та альтернативних джерел енергії. Всім цим займається кілька десятків розробників, хоча весь портфель нових продуктів перевищує 20 типів різних моделей безпілотного транспорту.	Якщо експортувати роботів в Японію, а системи машинного зору до замовників в Австрії та Німеччини, то вимоги до партнерів змінюються. І все-ж, питання, чи можливі та які саме види кооперації в Запоріжжі є відкритим. Адже ні інноваційний потенціал, ні можливості виробничої кооперації ще не досліджені в регіоні – і це стосується не тільки робототехніки, а й будь-якої сфери. На жаль, мотивації до внутрішньої кооперації таким лідерам не додають місцеві замовники. Виробнича кооперація в кластерах – це не тільки про аналітику та виявлення вузьких місць в ланцюгах доданої цінності. Це також – про довіру, про відносини, й про цінності розвитку свого власного регіону. Й можливо, саме з регіонального патріотизму та відродження починаються національні.
<i>Сервіси в робототехніці</i>	Компанії “Тріада Зварка” та “Ролл Гранд” (м. Запоріжжя) є піонерами концепції ІАМ, з яких й почався цей кластерний напрям. В 2016 році мале підприємство, використовуючи робототехнічні послуги в зварюванні, покращило свою конкурентоздатність й стало успішним експортером.	На фоні наростаючих нарікань промисловців на відсутність зварювальників, можна було б очікувати зростання попиту на подібні сервіси в Запорізькому регіоні. Адже машинобудівників та фірм по металообробці в регіоні багато, й чимало з них мігрували з великих підприємств в категорію МСБ. Але цього не відбулося. Керівництво “Тріада Зварка” вважає, що в цілому попит на робототехнічні зварювальні системи зростає більш рівно по різних сегментах. Компанія вже має експортні контракти. Водночас межі цього умовного сегменту “заміни зварювальників на шерингові послуги, які виконуються роботами”

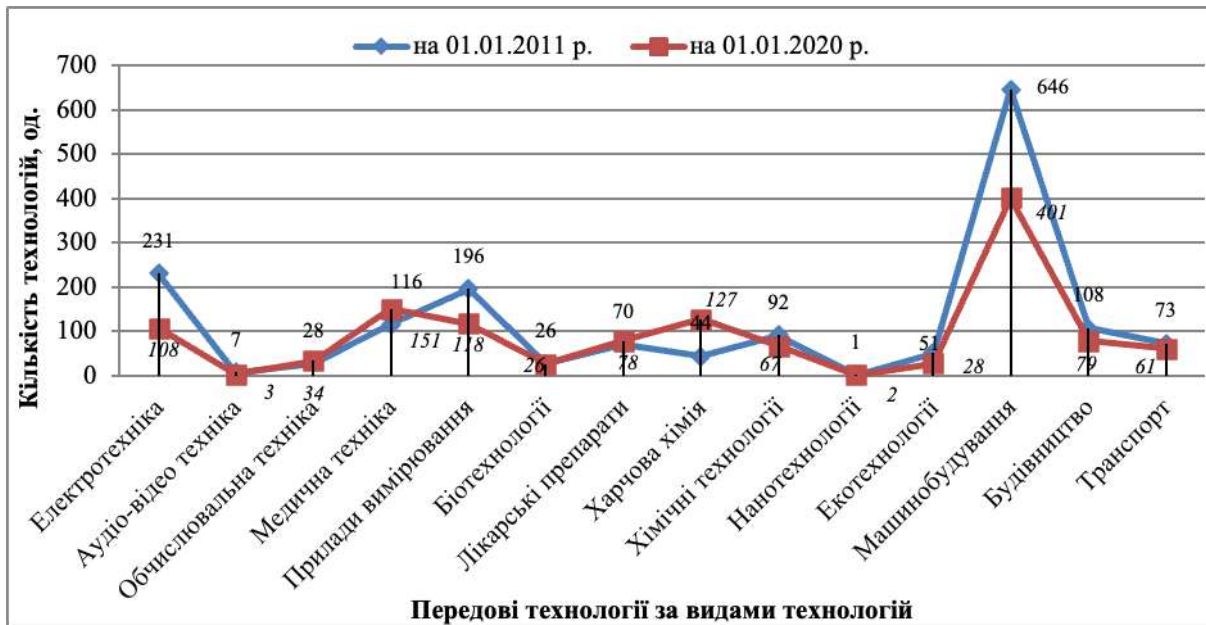
		й, що логічно робити саме за ознакою територіальної близькості, визначити важко, оскільки кожне застосування має свою специфіку. Так чи інакше – черга на ці шерингові послуги в регіоні не стоїть. Якісна діагностика ланцюгів доданої вартості в цьому сегменті могла б дати нові ідеї та напрями зростання.
<i>Розумні сервіси в суднобудуванні</i>	Фірми “Прогрестех Україна” (центр розробок компанії Boeing) та MDEM – мультисервісна інженерна компанія, філія нідерландського концерну DAMEN з Миколаєва. Компанія експериментує й пропонує своїй європейській материнській компанії не тільки проектування (морських суден), а й цілий ряд інших сервісів – в онлайн маркетингу, підтримці ІТ-інфраструктури, нових програмних розробках. І справа тут як у ціні нормо-годин українських інженерів, так і в їх кваліфікації та якості.	В Миколаєві є ще кілька компаній, які працюють в сфері “розумних сервісів” для морської галузі. Зокрема, С-jobs має подібну до MDEM бізнес-модель і є визнаним партнером в проектуванні суден багатьох європейських та світових компаній. Миколаїв – центр експертизи в суднобудуванні, що потрапив у світовий тренд переходу від класичного промислового виробництва до розумних сервісів, базованих на Індустрії 4.0.
<i>Інжиніринг і приладобудування</i>	Україна можемо швидко робити якісні системні рішення – навіть у робототехніці. Львівський Reest (заснований в акселераторі США), який пропонує збирання грибів роботами, та вінницький Winstar Technology – збір ягід. Дивлячись на ці рішення, важко повірити, що компоненти цих роботів є “made in Ukraine”. Мова йде про системний інжиніринг та машино- (робото) будування, де всі комплектуючі імпортовані.	Залишені самі на себе впродовж 31 року, українські підприємства здали позиції світовим конкурентам. Щоб ми не взяли з промислових компонентів – вимірювальні прилади та датчики, інтелектуальну запірну арматуру, контролери та інші електронні пристрої для систем автоматизації чи робототехніки, – на 90% в нас домінує імпорту. Виробники, що залишились – займають окремі ніші в low-end сегментах. Акцент потрібно робити на промисловий інжиніринг та системну інтеграцію, ніж на приладобудування. Це не означає відмови від поступового відновлення приладобудування, але тільки якщо в гру по-справжньому вступить держава, – свідомо та цілеспрямовано підтримуючи приладобудівників.

<i>Mobility</i>	Компанія “Залізничавтоматика” (RWA) з Харкова у 2019 році стала лідером проєкту по створенню міжнародного консорціуму в сфері Mobility 4.0. Mobility 4.0 – це про всі види безпілотного транспорту з широким застосування нових моделей та технологій Індустрії 4.0, й в цей тренд ЄС та інші розвинуті країни інвестують все більше. RWA є українським лідером у сфері систем автоматизації залізничного транспорту. Але в Україні компанія була невідомою в сфері Mobility 4.0. Підтримані своїм партнером з Франції, колишнім CDO Airbus та Bombardier Яніком Фураст’є, компанія взяла лідерство в новому проєкті, який передбачав створення міжнародного консорціуму в цій сфері. Позитивним стало залучення до співпраці фахівців Центру 4.0 з ХАІ.	Впродовж 2020 року ніяких помітних дій чи прогресу в цій сфері не було помітно. Не було й подій, аноносів нових продуктів чи рішень, чи хоча б просвітніх публікацій на цю тему. Отже, чи справді в Харкові є амбіції створення власних рішень в сфері Mobility 4.0 чи це була просто маркетингова акція? І якщо це справжні амбіції, то які аргументи? Або ж, конкретніше – який тут є потенціал в сегменті Mobility 4.0, адже конкуренція в світі просто шалена й інвестиції на розробки вимірюються цифрами з 6 нулями?
-----------------	--	--

Наразі переважна більшість українських кластерів, кількість яких за різними оцінками сягає 50, перебуває на стадії становлення. Найпопулярнішими для їх створення є сфера туризму, харчова та машинобудівна галузі, тоді як наукоємні – електроніка, альтернативна енергетика, нанотехнології та фармацевтика – представлені мало (рис. 1). Лідером кластеризації до війни з РФ у сфері високих технологій і наявних організації, що виконують науково-технічні роботи були Харківська область та м. Київ (табл. 2) [27, с. 25].

Ми поділяємо концептуальні підходи В. Федоренка, А. Тугая, А. Гойка та В. Джабейла до принципів ознак кластерів та їх типізації [21]. У зазначених методиках міститься лише якісний аналіз передумов формування промислового комплексу на основі кластерного підходу. Ряд вітчизняних дослідників пропонують використання кількісного аналізу для визначення напрямів формування кластерів. Одним з таких напрямів є розрахунок коефіцієнтів локалізації та спеціалізації регіонів [7; 9].

Рис. 1. Кількість технологій продукованих інноваційно активними підприємствами (складено авторами на основі джерел 27; 28)

Інший аналітичний підхід до ідентифікації кластерів [20; 30] заснований на розрахунку коефіцієнтів, які розподілені на групи. Зокрема, рівень спеціалізації економіки регіону, рівень розвитку малого та середнього підприємництва, рівень розвитку інвестиційної діяльності, рівень імпорту (експорту) в економіці регіону. Переконані, що для формування мереж інноваційних кластерів найбільш доцільно застосовувати підхід, в якому використовується комплексна оцінка. Крім того, на сучасному етапі розвитку інноваційних кластерів необхідне застосування такого підходу, який здатний не тільки враховувати галузеві особливості операційної діяльності, але і їх вплив на формування ринкових сегментів національної економіки та реалізацію інтересів всіх її учасників.

Впровадження інновацій визначає близьке й віддалене майбутнє як суб'єктів господарювання, так і цілих секторів економіки. Тому аналіз інноваційної діяльності має важливе значення для оцінки напрямів і темпів розвитку окремих галузей, прогнозування наслідків відповідних процесів. Враховуючи важливість відповідних досліджень, Державна служба статистики України здійснює обстеження інноваційної діяльності підприємств промисловості та деяких інших галузей. Визначаючи їх програму, виходять з того, що інноваційна діяльність охоплює усі наукові, технологічні, організаційні, фінансові й комерційні дії, що призводять до здійснення інновацій або задумані з цією метою [32, с. 9]. Серед програмних заходів з забезпечення розвитку інноваційного потенціалу на рівні регіону чи окремої

території доцільно виділити: розвиток діяльності дорадчих служб; проведення на регулярній основі виставкової діяльності, інших заходів з презентацією досягнень науки і передового досвіду; грантову підтримку на конкурсній основі цінних для задоволення суспільних потреб інноваційних проєктів.

Таблиця 2

Частка кількості інноваційно-активних підприємств, залучених до інноваційного співробітництва, за типами партнерів за регіонами [31, с. 105; 28]
(% до загальної кількості інноваційно-активних підприємств відповідного регіону)

	Усього		У тому числі									
	на 01.01.2017	на 01.01.2019	У межах підприємства		Постачальники обладнання, матеріалів, компонентів, програмного забезпечення		Клієнтів		Заклади вищої освіти		Наукові установи	
			на 01.01.2017	на 01.01.2019	на 01.01.2017	на 01.01.2019	на 01.01.2017	на 01.01.2019	на 01.01.2017	на 01.01.2019	на 01.01.2017	на 01.01.2019
Україна	34,4	58,3	14,3	31,1	26,1	52,0	13,7	16,4	5,9	5,8	8,4	9,6
Вінницька	51,9	75,8	29,1	56,1	25,3	54,5	11,4	9,1	5,1	4,5	5,1	21,2
Волинська	33,3	80,4	9,5	10,7	30,2	78,6	3,2	5,4	-	1,8	1,6	1,8
Дніпропетровська	28,5	58,1	12,2	25,9	19,9	54,1	11,9	25,2	6,5	5,2	9,2	10,4
Донецька	46,9	76,1	18,4	64,2	32,7	59,7	20,4	23,9	12,2	13,4	18,4	26,9
Житомирська	24,7	62,5	4,5	31,3	20,2	60,0	10,1	11,3	5,6	3,8	9,0	10,0
Закарпатська	46,5	75,4	23,3	21,1	37,2	70,2	25,6	8,8	-	-	2,3	1,8
Запорізька	25,4	28,8	10,9	17,6	18,1	23,2	10,1	15,2	7,2	10,4	10,9	12,0
Івано-Франківська	28,8	25,0	11,0	8,3	19,2	22,2	12,3	6,9	1,4	-	8,2	2,8
Київська	47,0	63,0	19,7	37,0	42,4	59,1	26,5	15,6	12,1	6,5	12,9	11,0
Кіровоградська	22,9	86,2	12,9	60,9	18,6	81,6	5,7	13,8	1,4	2,3	2,9	5,7
Луганська	53,8	92,3	26,9	34,6	46,2	76,9	15,4	15,4	11,5	-	19,2	15,4
Львівська	30,4	56,1	10,6	43,9	27,5	53,5	13,5	13,9	7,2	5,3	7,7	7,5
Миколаївська	26,8	71,9	12,7	43,9	18,3	71,9	9,9	14,0	5,6	5,3	8,5	8,8
Одеська	32,5	66,1	18,8	38,3	24,4	60,0	13,1	8,7	6,3	10,4	10,0	12,2
Полтавська	20,9	53,2	1,8	12,8	16,4	39,4	6,4	20,2	4,5	6,4	6,4	8,5
Рівненська	47,3	72,2	20,0	44,4	43,6	44,4	14,5	33,3	0,9	-	1,8	5,6
Сумська	33,3	58,9	13,0	46,6	27,5	38,4	20,3	23,3	7,2	6,8	10,1	19,2
Тернопільська	30,9	66,7	13,2	28,7	25,0	56,3	14,7	14,9	2,9	1,1	2,9	1,1
Харківська	31,7	55,8	12,3	16,2	24,6	49,7	16,0	14,1	6,0	5,5	7,3	5,5
Херсонська	38,0	50,0	12,0	35,0	32,0	47,5	14,0	7,5	-	7,5	10,0	12,5
Хмельницька	29,5	60,7	4,5	25,0	27,3	41,1	11,4	3,6	4,5	-	4,5	-
Черкаська	17,6	18,6	7,4	12,9	11,8	15,7	2,9	1,4	1,5	1,4	2,9	4,3
Чернівецька	42,9	26,7	14,3	13,3	33,3	20,0	14,3	13,3	-	-	14,3	13,3
Чернігівська	34,0	54,1	18,0	32,4	20,0	51,4	10,0	13,5	4,0	8,1	6,0	5,4

В Україні основними організаційними формами впровадження інноваційних програм є: державні та недержавні науково-дослідницькі центри, технопарки, технополіси, венчурні підприємства, бізнес-інкубатори та кластери. Вважаємо, що, найбільш вдалою формою серед них є технологічні парки, які поєднують науковий потенціал та промислові можливості. Для них властива комплексна організація наукоємного виробництва шляхом максимального сприяння створенню та запровадженню нових технологій,

стимулювання розвитку творчих можливостей фахівців. Концентруючи наукові, виробничі та фінансові ресурси, технопарки забезпечують відтворення повного життєвого циклу інновацій: дослідження – розробка – впровадження – масовий промисловий випуск наукоємної високотехнологічної конкурентоспроможної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках [10].

В рамках проблеми статті слід зазначити, що напрями інноваційного розвитку можливі за наступних умов та чинників:

- молоді промислові та інноваційні кластери задають нову динаміку цих процесів й претендують на лідерство в інноваційному та промисловому розвитку регіонів. Молоді кластери об'єднують малі і середні підприємства (МСП), серед яких багато розробників та інноваційних фірм;

- поведінка кластерів характеризуються високою активністю в регіональних стратегіях та процесах розвитку. Рішуче “НІ – деіндустріалізації” звучить у багатьох регіонах. При цьому, кластери не входять в опозицію до влади, а натомість готові інтегруватись в регіональні плани зі своїми власними проектами розвитку й плавно корегувати стратегічний курс;

- кластери виносять в аженду регіонального розвитку питання суто українського “подвійного переходу”. Тоді як ЄС може дозволити собі роками рефлексувати та спокійно експериментувати над концепціями свого переходу – цифрового та зеленого, український подвійний перехід виглядає дещо інакше. Питання якнайшвидшого відновлення внутрішніх виробничих ланцюгів та запуск інноваційних політик (в першу чергу для промислових хайтек секторів) – в рази важливіший від питань простої синхронізації з тими чи іншими політиками ЄС [33]. Розвинуті країни вже давно вирішили означені завдання – фактично, масове розгортання політик ре-індустріалізації у вигляді налагодження виробничих ланцюгів середині країн, інтеграція в глобальні, перехід на парадигми 4ПР й де інновації стають ключовим фактором конкурентоспроможності, – ЄС вирішував з початку 90-х років. Але Україна просто “проспала” ці останні 30 років. Відповідно наші завдання більш приземлені, але водночас більш складні. Ми не маємо часу на підходи “спочатку – потім” (спочатку індустріалізація 3.0, потім 4.0) – багато сучасних підходів потрібно впроваджувати вже зараз;

- через пропозиції регіонального розвитку кластери й формують нову аженду ре-індустріалізації. Акценти в ній зміщені на 2 стратегічні напрями – формування сприятливого середовища для розвитку промисловості і прискорений розвиток інноваційних екосистем – галузевого та регіонального рівнів. Головними в цих пропозиціях до всіх гілок влади мають бути проекти по розвитку інструментів та інституцій, які сприяють “подвійному переходу”. Серед них – запуск та підтримка кластерів типу ІАМ, створення Центрів 4.0, створення сучасних індустріальних та наукових парків, запуск відповідних

програм підтримки в сфері експорту та інтернаціоналізації МСП, їх діджиталізації та покращення інноваційного рівня;

- важливо відповісти на питання “як ці підходи вписуються в політики ЄС та покращують його конкурентоспроможність?”. Питання складне. З одного боку, очевидно, що потрібно максимально використовувати можливості, що надає ЄС – їх багато. В першу чергу, це дійсно стосується зеленого та цифрового переходу. З іншого, й з огляду на вкрай низьку операційну ефективність й загальну слабкість української влади, можна сміливо прогнозувати що велика частина цих можливостей буде втрачена, а допомога – “проїдена” в різних грантах. Про шкідливий “копі-паст” європейських підходів в проєктів “Інтеграція 4.0” було сказано вже немало – власне, суть української версії EDP полягає якраз в тому, щоб гарні ідеї пристосувати до нашого дуже специфічного середовища. Виходить на те, що кластери – спільно з іншими акторами громадянського суспільства мають взяти на себе також додаткові ролі. Перша роль, що запрошується – це *matchmaking* з європейськими політиками та можливостями, і який має максимальний ККД як для української сторони, так і для європейської. Але ще раз, в цьому процесі єднання та сполучення – внутрішня аженда, суб’єктність у її виробленні та чітке розуміння власних пріоритетів має переважати зовнішню аженду, якою б привабливою вона не виглядала. Друга роль в цих відносинах – це контроль української влади по відношенню до розповсюдженого явища “грантоїдства” [33].

Чи зможуть молоді кластери України реалізувати ці 5 векторів стратегічного розвитку в ре-індустріалізації країни політичної та економічної нестабільності? Перші демонстрації їх активностей до війни з рф у регіонах вже показували високий рівень як бізнесової проактивності, так і державницького мислення.

Управлінськими наслідками, що випливають із результатів нашої статті є формування нової якості кластерних рішень, що покликані створити відповідні умови та забезпечити сутнісні зміни необхідні для інноваційно-цифрових інститутів розвитку, дають змогу спрямувати потенціал усіх залучених суб’єктів у площині розвитку національних та міжнародних інноваційних кластерів в умовах віртуальної реальності, створити потенціал для розвитку економіки всієї держави. Прикладом такої ініціативи може бути кластерний сервіс, основною метою якого є створення таких умов, які забезпечать самоорганізоване формування кластерів за механізмом “згори-вниз” у майбутньому, а роль розкриватиметься через органічне об’єднання відокремлених інтересів органів державної влади, науки та представників бізнесу на справедливих, рівноправних, паритетних засадах завдяки наявності власного інтересу, який не суперечить, а доповнює інтереси усіх залучених суб’єктів, формує сенергетичні ефекти. Прототипом кластерного сервісу на

поточному етапі можна вважати проєкт освітньо-наукової дипломатії ініційованого Національним центром “Мала академія наук України”.

Серед складових державного регулювання інноваційного розвитку підприємств можна виділити групи методів, що застосовуються для стимулювання інноваційної діяльності, зокрема: політико-правові – розробка та вдосконалення нормативно-правової бази, що регулює процеси в аграрному секторі, запровадження ліцензій та квот; фіскальні – податкові пільги, знижки для сільськогосподарських товаровиробників аж до звільнення від сплати податків; кредитні – полегшення доступності та умов надання комерційними банками позик для сільськогосподарських підприємств, які здійснюють інноваційну діяльність; фінансового стимулювання – субсидії та дотації, пряме інвестування з державного та місцевого бюджетів, сприяння розвитку фінансового лізингу та притоку іноземних інвестицій; адміністративні – розробка та реалізація інноваційних проєктів з розвитку інноваційної інфраструктури, державне замовлення на інноваційний продукт, митне регулювання переміщення товарів, пов’язаних з інноваційною діяльністю; соціальні – підтримка заходів, спрямованих на вирішення проблем розвитку сільських територій [6, с. 17; 8, с. 81-82; 18].

Важливим інструментом подальшого розвитку інноваційного малого і середнього бізнесу (МСБ) та післявоєнного відновлення є підвищення спроможності місцевих органів влади впроваджувати обґрунтовану регуляторну політику щодо МСБ та заходів контролю, які б сприяли розвитку МСБ, нарощуванню їхніх ділових обсягів та допомагали б у їх діяльності. Дана проблематика роботи місцевих органів влади в пов’язана з відсутністю дієвого інструментарію зупинення або попередження прийняття місцевими органами влади нормативних актів, що порушують права підприємців, закріплені національним законодавством [34].

Враховуючи те, що регіональні інструменти впливу на розвиток МСБ є дієвими, але обмеженими пропонуємо дослухатися і врахувати смарт-підхід до розвитку МСП, поданий у Звіті “Regional policy for smart growth of SMEs. Guide for Managing Authorities and bodies in charge of the development and implementation of Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation” [35], у якому запропоновано наступні інструменти:

- удосконалення нормативної бази, яка стосується регулювання наступних бар’єрів: витрат, фінансування, маркетинг, конкуренція, інформація, талант-здібності;

- розбудова інфраструктури підтримки держави у сфері політики досліджень та розробок (НДДКР), підприємництва, інфраструктури, освіти, бізнес-середовища, податків;

- стимулювання ринкового попиту через створення інкубаторів (бізнес-

інкубатор), живих лабораторій (дизайн-центр, наукові парки, фаблаби (невеличкі лабораторії, де можна всім бажаючим самостійно виготовити вироби), стандарти, закупівлі, перший клієнт

Завдяки нарощенню та зміцненню потенціалу наукоємного сектора відбуватиметься зміна економічної структури у бік високо- та середньотехнологічної продукції. Перехід від моделі адаптації запозичених технологій до інноваційної моделі може бути прискорений за рахунок впровадження кластерного підходу з акцентом на інтеграцію споріднених видів діяльності, безперервне навчання МСБ у мережах знань та інновацій, партнерство держави і бізнесу. З цією метою необхідно передбачити:

- здійснення критичного аналізу джерел фінансування та результативності НДДКР в установах усіх форм власності відповідно до пріоритетів науково-технічної та інноваційної діяльності;
- запровадити систему оцінки проектів та програм за європейським принципом “ресурси-результати-вплив-ефект”;
- врегулювання питання створення промислових та інноваційних кластерів, а також інших державно-приватних партнерств у науково-інноваційній сфері.

У сучасних умовах стихійного розвитку національної економіки, інноваційний бізнес самостійно визначається з пріоритетами, це, зокрема: швидке отримання найбільших прибутків при найменших затратах. При цьому, як правило, зберігаються попередні тенденції промислового виробництва, які можуть удосконалюватися інноваційними технологіями на окремих його етапах. Низький рівень інноваційної активності вітчизняних підприємств (13,8% до загальної кількості промислових підприємств у 2019 р.) [36], значним чином пов'язаний з відсутністю цілеспрямованої інноваційної політики держави стосовно реальної підтримки середнього та малого бізнесу в інноваційній діяльності, їх зацікавленості у інноваціях та розподілу ризиків результатів їх реалізації між державою та бізнесом. Стратегією 2030 передбачено “перегляд пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки та інноваційної діяльності з метою їх наближення до напрямів, визначених у програмах розвинутих країн світу, на основі сучасних світових технологічних трендів” [32]. За результатами детального аналізу змісту Стратегії 2030 можемо констатувати, що більшість її положень відповідає вимогам розвитку сучасного стану інноваційної діяльності в державі, а також те, що вона спрямована на підвищення рівня вітчизняної науково-технічної діяльності, наближення інноваційних розробок до стандартів розвинутих країн світу та сучасних технологічних трендів.

Висновки. В підсумку варто зазначити, що ефективна інноваційна стратегія, якісний менеджмент в кластерах, а також активний розвиток і

впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у бізнес-процеси суб'єктів господарювання та практично у всі сфери суспільного життя, поширення інтернету, інших телекомунікаційних технологій та переведення низки відносин в режим онлайн, пришвидшують поширення сучасного тренду до розширення масштабів інноваційної діяльності підприємств на засадах кластеризації. Все в більшій мірі сучасні передові прогресивні технології стосуються інформаційної сфери, а ознаками технологічних устроїв вищого порядку стають сховища даних, хмарні обчислення, технології блокчейн, ідентифікації і довіри, доповненої реальності, платформи Інтернету речей, Wearable-технології та ін. Рівень розвитку кластеризації фактично став характеристикою технологічності та конкурентоспроможності інноваційно активних підприємств.

Переконані, що саме поширення і популяризація кластерних утворень є каталізатором інноваційних, інтеграційних, глобалізаційних процесів, розширення та поглиблення торгово-економічних відносин, провадження якісних змін в управлінні інноваційно активними підприємствами. Інноваційні кластери, електронні платформи, інноваційні хаби, системи, мережі та технології забезпечують реалізацію продуктів та послуг вироблених інноваційними підприємствами. Сучасні ж технології створюють нові платформи взаємодії між бізнесом як виробником послуг і знань, споживачами інноваційних товарів й послуг користувачами електронних процесів і систем та забезпечують еволюцію, перехід економічних систем на новий рівень суспільно-економічного розвитку.

Література:

1. Teaching Guidelines for Digital Entrepreneurship (2021). Cracow University of Economics, Kiev-Cracow. 76 p. URL: http://webgate.ec.europa.eu/eac/mobility/systemLayers/5_FE/dist/index.html#/project/272256/view/0 (assessed 17 June 2022).
2. Botti A., Parente R., Vesci R. (Eds.) (2021). How to do business in digital era? A casebook. Salerno-Cracow: Cracow University of Economics. URL: <https://ted.uek.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/12/Casebook-31122021.pdf#page=38> (assessed 15 June 2022).
3. Magliocca P. (Ed.) (2021). Doing business digitally. A textbook. Foggia-Cracow: Małopolska School of Public Administration, Cracow University of Economics. URL: <https://ted.uek.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/12/Textbook-31122021.pdf> (assessed 11 June 2022).
4. Інноваційні підходи до регіонального розвитку в Україні (2011): аналіт. доп.. С.О. Біла, Я.А. Жаліло, О.В. Шевченко, В.І. Жук [та ін.]; за ред. С.О. Білої. К.: НІСД. 80 с.
5. Єршова О.Л., Бажан Л.І. (2021). Штучний інтелект – технологічна основа цифрової трансформації економіки. *Статистика України. Нові інформаційні технології*, 3. 47–59.
6. Готра В.В., Ігнатко М.І. (2017). Теоретичні основи управління інноваційним розвитком агропромислового виробництва України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Економіка*, Вип. 1. 16-21.
7. Длугопольський О. (2003). Кластерна модель розвитку промислового виробництва як фактор ефективних структурних реформ (на прикладі Тернопільської області). *Економічний Часопис – XXI*, №3.

8. Жидяк О.Р. (2013). Державна підтримка інноваційної діяльності підприємств аграрної сфери. *Інноваційна економіка*, № 1. 80-83.
9. Захарченко В.І., Корсікова Н.М., Меркулова М.М. (2012). Інноваційний менеджмент: теорія і практика в умовах трансформацій економіки: навч. посіб.. Київ: Центр учбової літератури. 448 с.
10. Коліщук О.В. (2019). Організаційні форми інноваційної інфраструктури в Україні. *Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: матеріали V Міжнар. науко.-практ. конф. (23–25 трав. 2019)*. Львів. 125–126. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/28045/1/Матеріали%20V%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції.pdf> (дата звернення: 01.09.2022).
11. Краус К.М., Краус Н.М., Голобородько О.П. (2019). Діагностика впливу R&D сектора вищої освіти на інновації підприємств в Україні. *Ефективна економіка*, 1. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6817> (дата звернення: 03.09.2022).
12. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура О.В. (2019). Діагностика впливу досліджень та інноваційних розробок на трансфер технологій в Україні. *Ефективна економіка*, 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6873> (дата звернення: 01.09.2022).
13. Краус К.М., Краус Н.М., Леоненко П.М. (2018). Дослідження і розробки у секторі вищої освіти: глобальні та національні тенденції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Вип. 17, ч. 1. 140–144.
14. Краус К.М., Краус Н.М., Манжура О.В. (2018). Наукові дослідження та інноваційні розробки у секторі вищої освіти. *Глобальні та національні проблеми економіки*, Вип. 21. 17–28.
15. Москвін С.О., Бевз С.М., Верба В.А. (1999). Проектний аналіз: навч. посібник. Київ: Лібра. 368 с.
16. Некрасов В. (2021). Головні наукові відкриття 2021 року, які змінюють світ. *Економічна правда*, 30 грудня 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2021/12/30/681084/> (дата звернення: 01.09.2022).
17. Некрасов В. (2021). 13 найцікавіших технологічних розробок: чим здивував людство 2021 рік. *Економічна правда*, 25 грудня 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/12/25/> (дата звернення: 21.09.2022).
18. Примак І.О. (2009). Методи управління інноваційним розвитком підприємств. URL: http://www.rusnauka.com/26_NII_2009/Economics/52167.doc (дата звернення: 12.04.2022).
19. Полінкевич О. (2015). Критерії розмежування понять “інновації”, “інноваційний процес” та “інноваційний розвиток підприємства” в новій економіці. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, № 4. 31-36.
20. Тарасова О. (2007). Визначення галузевої спрямованості регіону за допомогою кластерів. *Научная мысль информационного века: тезиси докладов Международной конференции*. Днепропетровск: Наука и образование.
21. Федоренко В.Г., Тугай А.М., Гойко А.Ф., Джабейло В.Б. (2008). Концепція кластерної політики в Україні. *Економіка та держава*, № 11. 5-15.
22. Кальницький А.Є, Кальницька М.А. (2014). Проектний аналіз: навч. посіб.. Ужгород: Говерла. 318 с.
23. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-15> (дата звернення: 12.08.2022).
24. Методичні положення зі статистики інноваційної діяльності (у редакції наказу Державної служби статистики України від 28.12.2015 р. № 369). Київ, 2015. 34 с. URL: https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/08/metod_3.pdf (дата звернення: 10.08.2022).
25. Hnatenko I., Kuksa I., Shtuler I., Orlova-Kurilova O., Rubezhanska. V. (2019). Innovation cluster as a mechanism for ensuring the enterprises interaction in the innovation sphere. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, №41(4). 487-500. URL: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/418> (дата звернення: 01.09.2022).

26. Перші кейси кластерів ІАМ – роль якісної аналітики (2020). *INDUSTRY4UKRAINE*, 27 жовтня 2020. URL: <https://www.industry4ukraine.net/publications/pershi-kejsy-klasteriv-iam-rol-yakisnoyi-analitu/> (дата звернення: 25.09.2022).
27. Україна у цифрах 2020 (2021). Київ: Статистичний збірник. Державна служба статистики України. 46 с.
28. Наукова та інноваційна діяльність України (2020): стат. зб.. Відп. за вип. М.С. Кузнецова. К.: Державна служба статистики України. 100 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_nauka_2019.pdf (дата звернення: 26.09.2022).
29. Замлинський В.А. (2015). Венчурне інвестування підприємств аграрної сфери. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*, Вип. 3. 32-37.
30. Зубков Р.С. (2017). Зарубіжний досвід інвестиційно-інноваційного розвитку регіону. *Інвестиції: практика та досвід*, № 10. 11-16.
31. Наукова та інноваційна діяльність України (2019): стат. зб.. Відп. за вип. М.С. Кузнецова. К.: Державна служба статистики України. 108 с. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/09/zb_nauka_2018.pdf (дата звернення: 26.09.2022).
32. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року (2019): Розпорядження КМУ від 10.07.2019 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80> (дата звернення: 01.08.2022).
33. Звіт проєкту “Інтеграція 4.0” – початок руху на реіндустріалізацію регіонів (2021). *INDUSTRY4UKRAINE*. URL: <https://www.industry4ukraine.net/publications/integraciya-4-0-yak-pochatok-nacziionalnogo-ruhu-na-re-industrializacziyu-regioniv/> (дата звернення: 29.09.2022).
34. Business Ombudsman Ukraine (2022): веб-сайт. URL: www.boi.org (дата звернення: 15.09.2022).
35. Guide for Managing Authorities and bodies in charge of the development and implementation of Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (2013). *Regional policy for smart growth of SMEs*. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/sme_guide/sme_guide_en.pdf (assessed 16 September 2022).
36. Офіційний сайт Державної статистичної служби України (2022). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 01.09.2022).

References:

1. Teaching Guidelines for Digital Entrepreneurship (2021). Cracow University of Economics, Kiev-Cracow. Retrieved from: http://webgate.ec.europa.eu/eac/mobility/systemLayers/5_FE/dist/index.html#project/272256/view/0 [in English].
2. Botti, A., Parente, R. & Vesci, R. (Eds.) (2021). How to do business in digital era? A casebook. Salerno-Cracow: Cracow University of Economics. Retrieved from: <https://ted.uek.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/12/Casebook-31122021.pdf#page=38> [in English].
3. Magliocca, P. (Ed.) (2021). Doing business digitally. A textbook. Foggia-Cracow: Małopolska School of Public Administration, Cracow University of Economics. Retrieved from: <https://ted.uek.krakow.pl/wp-content/uploads/2021/12/Textbook-31122021.pdf> [in English].
4. Bila, S.O., Shevchenko, O.V. & Zhuk, V.I. (2011). Innovatsiini pidkhody do regionalnogo rozvytku v Ukraini [Innovative approaches to regional development in Ukraine]. (Ed. O.S. Bila). Kyiv: NISD [in Ukraine].
5. Yershova, O.L. & Bazhan, L.I. (2021). Shtuchnyi intelekt – tekhnologichna osnova tsyfrovoyi transformatsii ekonomiky [Artificial intelligence is the technological basis of the digital transformation of the economy]. *Statystyka Ukrainy. Novi informatsiini tekhnologii – Statistics of Ukraine. New information technologies*, 3, 47–59 [in Ukraine].
6. Gotra, V.V. & Ignatko, M.I. (2017). Teoretychni osnovy upravlinnia innovatsiinym rozvytkom agropromyslovogo vyrobnytstva Ukrainy [Theoretical foundations of management of innovative development of agro-industrial production of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mukachivskogo derzhavnogo universytetu – Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series: Economy*, vol. 1, 16-21 [in Ukraine].

7. Dlugopolskyi, O. (2003). Klasterna model rozvytku promyslovogo vyrobnytstva yak factor efektyvnykh strukturnykh reform (na prykladi Ternopilskoi oblasti [Cluster model of industrial production development as a factor of effective structural reforms (on the example of Ternopil region)]. *Ekonomichnyi chasopys – XXI – Economic Journal – XXI*, no. 3 [in Ukraine].

8. Zhydiak, O.P. (2013). Derzhavna pidtrymka innovatsiinoi dialnosti pidpryemstv agrarnoi sfery [State support for innovative activities of agricultural enterprises]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, no. 1, 80-83 [in Ukraine].

9. Zakharchenko, V.I., Korsikova, N.M. & Merkulova, M.M. (2012). Innovatsiinyi menedzhment: teoriia i praktyka v umovakh transformatsii ekonomiky [Innovative management: theory and practice in the conditions of economic transformations]. Kyiv: Center of educational literature [in Ukraine].

10. Kolishchuk, O.V. (2019). Organizatsiini formy innovatsiinoi infrastruktury v Ukraini [Organizational forms of innovative infrastructure in Ukraine]. *Proceedings from: V Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia "Problemy formuvannia ta rozvytku innovatsiinoi infrastruktury" – V International science and practice conf. "Problems of formation and development of innovative infrastructure"* (pp. 125-126). Lviv. Retrieved from: <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/lib/28045/1/Матеріали%20V%20Міжнародної%20науково-практичної%20конференції.pdf> [in Ukraine].

11. Kraus, K.M., Kraus, N.M. & Goloborodko, O.P. (2019). Diagnostyka vplyvu R&D sektora vyshchoi osvity na innovatsii pidpryemstva v Ukraini [Diagnostics of the influence of the R&D sector of higher education on the innovation of enterprises in Ukraine]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 1. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6817> [in Ukraine].

12. Kraus, K.M., Kraus, N.M. & Manzhura, O.V. (2019). Diagnostyka vplyvu doslidzhen ta innovatsiintkh rozrobok na transfer tekhnologii v Ukraini [Diagnostics of the impact of research and innovative development on technology transfer in Ukraine]. *Efektivna ekonomika – Efficient economy*, no. 2. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6873> [in Ukraine].

13. Kraus, K.M., Kraus, N.M. & Leonenko, P.M. (2018). Doslidzhennia i rozrobky u sektori vyshchoi osvity: globalni ta natsionalni tendetsii [Research and development in the higher education sector: global and national trends]. *Naukovyi vasnyk Uzhgorodskogo natsionalnogo universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, vol. 17, p. 1, 140–144 [in Ukraine].

14. Kraus, K.M., Kraus, N.M. & Manzhura, O.V. (2018). Naukovi doslidzhennia ta innovatsiini rozrobky u sektori vyshchoi osvity [Scientific research and innovative developments in the higher education sector]. *Globalni ta natsionalni problemy ekonomiky – Global and national economic problems*, vol. 21, 17–28 [in Ukraine].

15. Moskvina, S.O., Bezz, S.M. & Verba, V.A. (1999). *Proiektnyi analiz [Project analysis]*. Kyiv: Libra [in Ukraine].

16. Nekrasov, V. (2021). Golovni naukovi vidkryttia 2021 roku, yali zmynniuiut svit [The main scientific discoveries of 2021 that change the world]. *Ekonomichna pravda – Economic truth*, 30 Desember 2021. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2021/12/30/681084/> [in Ukraine].

17. Nekrasov, V. (2021). 13 naitsikavishi tekhnologichnykh rozrobok: chym zdyvuvav liudstvo 2021 rik [13 of the most interesting technological developments: what surprised humanity in 2021]. *Ekonomichna pravda – Economic truth*, 25 Desember 2021. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/12/25/> [in Ukraine].

18. Prymak, I.O. (2009). Metody upravlinnia innovatsiinym rozvytkom pidpryemstv [Methods of managing the innovative development of enterprises]. Retrieved from: http://www.rusnauka.com/26_NII_2009/Economics/52167.doc [in Ukraine].

19. Polinkevych, O. (2015). Kryterii rozmezhuвання poniat "innovatsii", "innovatsiinyi protses" ta "innovatsiinyi rozvytok pidpryemstva" v novii ekonomitsi [Criteria for distinguishing the concepts of "innovation", "innovation process" and "innovative enterprise development" in the new economy]. *Ekonomichnyi chasopys Skhidnoevropeiskogo natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky – Economic journal of Lesya Ukrainka East European National University*, 4, 31-36. [in Ukraine].

20. Tarasova, O. (2007). Vyznachennia galuzevoi spriamovanosti region za dopomogoiu klasteriv [Determining the sectoral orientation of the region using clusters]. Mezhdunarodnaia konferentsiia "Nauchnaia mysl informatsionnoho veka" – International Conference "Scientific thought of the information age". Dnepropetrovsk: Science and Education [in Ukraine].

21. Fedorchenko, V.G., Tugai, A.M., Goiko, A.F. & Dzhabeilo, V.B. (2008). Kontsepsiia klasternoï polityky v Ukraini [The concept of cluster policy in Ukraine]. *Ekonomika ta derzava – Economy and state*, 11, 5-15 [in Ukrainian].
22. Kalnytskyi, A.Ye. & Kalnytska, M.A. (2014). *Proiektnyi analiz [Project analysis]*. Uzhgorod: Goverka [in Ukrainian].
23. Zakon Ukrainy Pro innovatsiinu diialnist: pryiniaty 4 lyp. 2002 roku No 40-IV [Law of Ukraine on innovative activity from July 4 2002, No 40-IV]. (2002, August 9). *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, 144, pp. 10-12 [in Ukrainian].
24. Metodychni polozhennia zi statystyky innovatsiinoï diialnosti: pryiniaty 28 dec. 2015 roku No 369 [Methodological regulations on innovation activity statistics from December 28 2015, No 369]. Kyiv, 2015. Retrieved from: https://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/08/metod_3.pdf [in Ukrainian].
25. Hnatenko, I., Kuksa, I., Shtuler, I., Orlova-Kurilova, O. & Rubezhanska, V. (2019). Innovation cluster as a mechanism for ensuring the enterprises interaction in the innovation sphere. *Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 41(4), 487-500. Retrieved from: <https://ejournals.vdu.lt/index.php/mtsrbid/article/view/418> [in English].
26. Pershi keisy klasteriv IAM – rol yakisnoi anakytyky [The first cases of IAM clusters – the role of qualitative analytics] (2020). *INDUSTRY4UKRAINE*, 27 October 2020. Retrieved from: <https://www.industry4ukraine.net/publications/pershi-keisy-klasteriv-iam-rol-yakisnoyi-analytyky/> [in English].
27. *Ukraina v tsyfrakh 2020 [Ukraine in numbers 2020]*. (2021). Kyiv: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy [in Ukrainian].
28. *Naukova ta innovatsiina diialnist Ukrainy [Scientific and innovative activity of Ukraine]*. (2020). Kyiv: Derzavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_nauka_2019.pdf [in Ukrainian].
29. Zamlynskyi, V.A. (2015). Venchurne investuvannia pidpriumstv agrarnoi sfery [Venture investment of agricultural enterprises]. *Visnyk Kyivskogo instytutu biznesu ta tekhnologii – Bulletin of the Kyiv Institute of Business and Technologies*, vol. 3m 32-37 [in Ukrainian].
30. Zubkov, R.S. (2017). Zarubizhnyi dosvid investytsiino-innovatsiinogo rozvytku region [Foreign experience of investment and innovation development of the region]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 10, 11-16 [in Ukrainian].
31. *Naukova ta innovatsiina diialnist Ukrainy [Scientific and innovative activity of Ukraine]*. (2019). Kyiv: Derzavna sluzhba statystyky Ukrainy. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/09/zb_nauka_2018.pdf [in Ukrainian].
32. *Strategiia rozvytku sfery innovatsiinoï diialnosti na period do 2030 roku [Strategy for the development of the sphere of innovative activity for the period up to 2030]* (2019). Order of the CMU from 10 July 2019 No 526-p. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80> [in Ukrainian].
33. Zvit proiekty “Integratsiia 4.0” – pochatok rukhu na reindustrializatsiiu regioniv [The report of the “Integration 4.0” project is the beginning of the movement for the reindustrialization of the regions] (2021). *INDUSTRY4UKRAINE*. Retrieved from: <https://www.industry4ukraine.net/publications/integracziya-4-0-yak-pochatok-naczionalnogo-ruhu-na-re-industrializacziyu-regioniv/> [in Ukrainian].
34. Web-site: Business Ombudsman Ukraine (2022). Retrieved from: www.boi.org [in English].
35. Guide for Managing Authorities and bodies in charge of the development and implementation of Research and Innovation Strategies for Smart Specialisation (2013). *Regional policy for smart growth of SMEs*. Retrieved from: https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/sme_guide/sme_guide_en.pdf [in English].
36. Sait Derzhavnoi statystychnoi sluzhby Ukrainy [Web-site of the State Statistical Service of Ukraine]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

УДК 339.137.2:339.9:656.7

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-128-141](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-128-141)

Князєва Тетяна В'ячеславівна доктор економічних наук, доцент, професор кафедри маркетингу, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0001-7223-7013>

Полоус Ольга Вікторівна доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу, Національний авіаційний університет, проспект Любомира Гузара, 1, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0002-4639-4493>

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ АВІАТРАНСПОРТНИХ ПОСЛУГ В СВІТОГОСПОДАРСЬКІЙ СИСТЕМІ

Анотація. В статті систематизовано ключові фактори, що впливають на конкурентоспроможність авіатранспортних послуг в світогосподарській системі. Встановлено взаємозалежність між показниками зростання світової торгівлі товарами та тонно-кілометрами вантажу, перевезеного авіаційним транспортом. Запропоновано групування факторів, які впливають на конкурентоспроможність авіатранспортних підприємств відповідно до їх належності до мікро- та макроекономічного рівня по відношенню до функціонування суб'єктів ринку авіатранспортних перевезень. З'ясовано, що пандемія COVID-19 мала руйнівні наслідки для економік держав в глобальних масштабах, адже призвела до найпомітнішого економічного спаду з 1930-х років порушивши усталені схеми функціонування різних бізнес-сфер. Розглянуто зростання обсягів світової торгівлі комерційними послугами за категоріями та підкреслено, що найбільші негативні наслідки від кризових явищ відчула на собі сфера подорожей (всіма видами транспорту), обсяги яких впали на 8% у другому кварталі 2020 року. Проаналізовано динаміку зміни регіонального попиту на пасажирські та вантажні перевезення авіаційним транспортом, що дозволило зробити висновок щодо його найбільш стабільного відновлення в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні завдяки швидкій стабілізації попиту на внутрішні авіаційні перевезення в Китаї. Встановлено, що великі компанії світу так або інакше звертають увагу на використання повітряних пасажиро- та вантажоперевезень задля скорочення термінів переміщення робочої сили або вантажів (продукції) до кінцевого споживача. Підкреслено, що здійснення доставки авіаційним транспортом є максимально привабливою ідеєю для виробників та продавців високовартісних товарів та товарів, які

швидко псується. Розглянуто вплив нормативно-правових обмежень в авіаційному секторі на підтримання конкурентоспроможності авіаційних послуг. Визначено особливості інтермодальної конкуренції в авіаційному секторі та зосереджено увагу на важливості взаємодії аеропортів світу із провідними стратегічними альянсами авіакомпаній задля підвищення конкурентоспроможності їх послуг.

Ключові слова: авіатранспортні послуги, аеропорт, авіакомпанія, конкурентоспроможність, глобальна економіка, торгові бар'єри, інтермодальна конкуренція

Kniazieva Tetiana Vyacheslavivna Doctor in Economics, Associate Professor, Professor of Marketing Department, National Aviation University, Liubomyra Huzara Ave., 1, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0001-7223-7013>

Polous Olha Viktorivna Doctor in Economics, Professor of Marketing Department, National Aviation University, Liubomyra Huzara Ave., 1, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-4639-4493>

FACTORS AFFECTING THE COMPETITIVENESS OF AIR TRANSPORT SERVICES IN THE WORLD ECONOMIC SYSTEM

Abstract. The article systematizes the key factors affecting the competitiveness of air transport services in the world economic system. The interdependence between indicators of the growth of world trade in goods and ton-kilometers of cargo transported by air transport was established. A grouping of factors that affect the competitiveness of air transport enterprises according to their belonging to the micro- and macro-economic level in relation to the functioning of the subjects of the air transport market is proposed. It was found that the COVID-19 pandemic had devastating consequences for the economies of states on a global scale, because it led to the most noticeable economic downturn since the 1930s, disrupting the established patterns of functioning of various business spheres. The growth in the volume of world trade in commercial services by category was considered and it was emphasized that the travel sector (by all modes of transport) felt the greatest negative consequences of the crisis phenomena, the volume of which fell by 8% in the second quarter of 2020. The dynamics of changes in regional demand for passenger and cargo transportation by air transport were analyzed, which made it possible to draw a conclusion about its most stable recovery in the Asia-Pacific region due to the rapid stabilization of demand for domestic air transportation in China. It has been established that one way or another, large companies of the world are paying attention to the use of air passenger and cargo transportation in order to reduce the

time of moving labor or goods (products) to the final consumer. It is emphasized that delivery by air transport is the most attractive idea for manufacturers and sellers of high-value and perishable goods. The impact of regulatory restrictions in the aviation sector on maintaining the competitiveness of aviation services is considered. The peculiarities of intermodal competition in the aviation sector are determined and attention is focused on the importance of interaction between the world's airports and the leading strategic alliances of airlines in order to increase the competitiveness of their services.

Keywords: air transport services, airport, airline, competitiveness, global economy, trade barriers, intermodal competition

Постановка проблеми. Пасажирські та вантажні перевезення, в тому числі, авіаційним транспортом, займають важливе місце в системі світогосподарських зв'язків, водночас являючись фактором, який впливає на розвиток міжнародних економічних відносин, адже й самі транспортні послуги є об'єктом продажів в межах світової економіки, створюючи власний ринок із властивими йому конкурентними умовами функціонування суб'єктів підприємницької діяльності різних рівнів. Класичне визначення авіатранспортних перевезень дозволяє стверджувати, що вони є специфічною формою світогосподарських зв'язків із обміну послугами авіатранспортної доставки (як пасажирів, так і вантажів) між продавцями та покупцями в різних країнах світу, адже авіаційні сервіси характеризуються, перш за все, своєю міжнародною конкурентоспроможністю. Традиційно суб'єктами авіатранспортного ринку є авіакомпанії та аеропорти, які у тандемі задають умови функціонування національних та світових ринків авіаційних перевезень та створюють передумови для покращення інтеграції національної економіки в глобальну економічну систему. При цьому аеропорти є важливою складовою авіатранспортного комплексу, адже вони відіграють важливу роль у розвитку міжнародних економічних відносин. Динамічний розвиток авіатранспортних перевезень в ряді держав світу став можливим в значній мірі завдяки створенню потужної наземної інфраструктури, яка підтримувала здійснення міжнародних авіаційних перевезень. Таким чином, актуальність дослідження факторів, які впливають на функціонування авіакомпаній та аеропортів у світогосподарській системі зумовлюється міжконтинентальним характером їх діяльності та критичною важливістю для економік держав світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи особливості функціонування повітряного транспорту держав світу та його інтеграцію до глобальної економічної системи в силу даних особливостей, ті чи інші аспекти діяльності авіатранспортних підприємств є об'єктом дослідження як українських, так і зарубіжних науковців. Так, Смерічевський С.Ф., Михальченко

І.Г. [6], Ареф'єва О.В. [1], Жаворонкова Г.В. [5], Борисюк О.А. [2], Вовк О.М. [3], Горбачова О.М. [4] у своїх працях проводили дослідження впливу загальносвітових економічних тенденцій та структурних зрушень на діяльність підприємств авіаційного сектору України та світу. Зарубіжні автори, зокрема, Аденігбо Я.А. [7], Елліот Д. та Бонсіньйорі К. [10], Фюрст Ф. та Гросс С. [11], Малігетті П., Мартіні Г., Редонді Р. та ін. [15], а також аналітики компанії Боїнг [9] та авіаційної асоціації АТАГ [8] поглиблено досліджують впливи революції в сфері інформаційних технологій, глобалізаційних процесів, змін в державному регулюванні інфраструктури економіки та транспорту, тенденцій до злиття та об'єднання в межах альянсів та союзів на діяльність авіаційного сектору та окремих його суб'єктів.

Проте, зростаюча роль авіатранспортних послуг в світогосподарській системі актуалізує безперевне вивчення факторів впливу на їх конкурентоспроможність шляхом пошуку механізмів взаємодії між авіаційним сектором та глобальним ринком, міжнародним поділом праці та глобальною логістичною мережею.

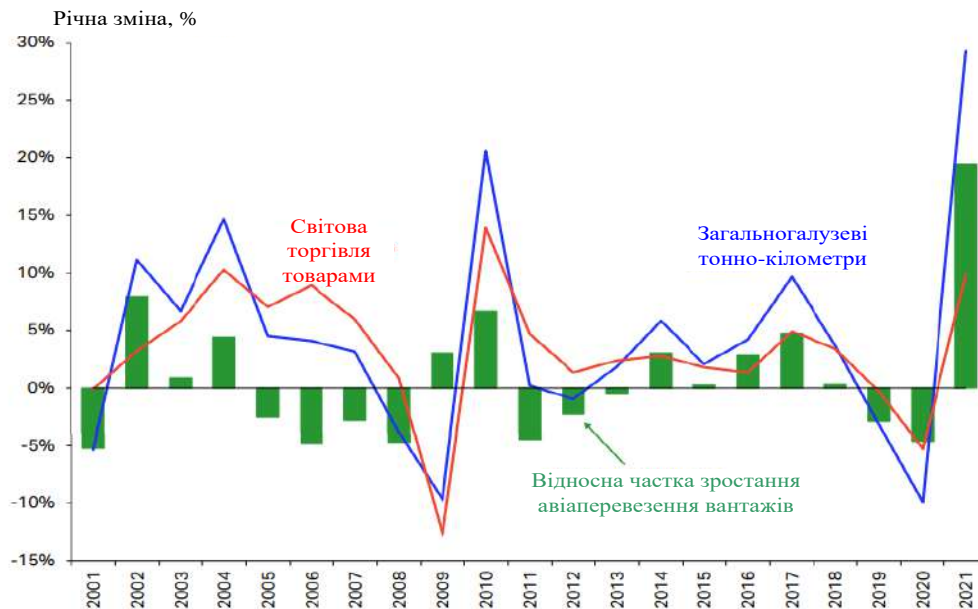
Метою статті є дослідження факторів впливу на конкурентоспроможність авіатранспортних послуг із врахуванням трансформаційних процесів в глобальній економіці.

Виклад основного матеріалу. Розгляд факторів, які впливають на конкурентоспроможність авіатранспортних послуг є вкрай важливим в постковідний період, адже дозволяє прослідкувати ступінь впливу зовнішнього середовища на авіатранспортні комплекси держав світу. Так, наприклад, вантажні перевезення авіаційним транспортом у всьому світі традиційно розвивалися в якості доповнення до пасажирських перевезень, які є «флагманом» забезпечення конкурентоспроможності авіакомпаній та аеропортів та основним джерелом їх прибутків. Не можна заперечувати того факту, що авіаційні вантажні перевезення є швидким та надійним способом доставки товарів в різні країни світу, але, поряд із цим, вони характеризуються також високою вартістю, що є причиною невисокого рівня їх розвитку у фізичних об'ємах. Так, авіатариф за 1 кг вантажу, який перевозить авіаційним транспортом, зазвичай в 5-10 разів вищий за відповідний морський тариф, що спонукає компанії обирати другий варіант для транспортування своїх товарів при експорті їх закордон. Враховуючи вище зазначене, доля повітряного транспорту у світовому вантажообороті складає лише близько 10%, що не досить позитивно впливає на конкурентоспроможність авіатранспортних послуг у порівнянні з іншими видами послуг.

Високий попит дозволив світовій торгівлі товарами збільшитися приблизно на 9,8% у річному обчисленні у 2021 році. Зростання авіавантажних перевезень було вдвічі більшим, ніж обсяги відновлення торгівлі, перевищивши

даний показник на 8,9% процентних пункти, що є типовою схемою під час економічних підйомів (рис. 1) [12].

Рис. 1. Показники зростання світової торгівлі товарами та тонно-кілометрів вантажу перевезених авіаційним транспортом
Джерело: побудова за даними IATA. Air Cargo Market Analysis [12]

Варто зазначити, що основними вантажами, які традиційно транспортуються із використанням повітряного транспорту є товари, що характеризуються відносно високою вартістю чи вимагають термінової доставки, наприклад, комп'ютерна техніка та комплектуючі до неї, напівпровідники, побутова електроніка, телекомунікаційне обладнання, предмети розкоші, свіжа риба, живі квіти, періодичні друковані видання, запасні частини до машин та обладнання, предмети першої медичної допомоги, модний одяг і т.д. [13]. При цьому середня вартість транспортування 1 т вантажу повітряним транспортом становить 10-15 тис. доларів, що більші ніж у 150 разів перевищує вартість транспортування 1 т вантажу за допомогою водних видів транспорту.

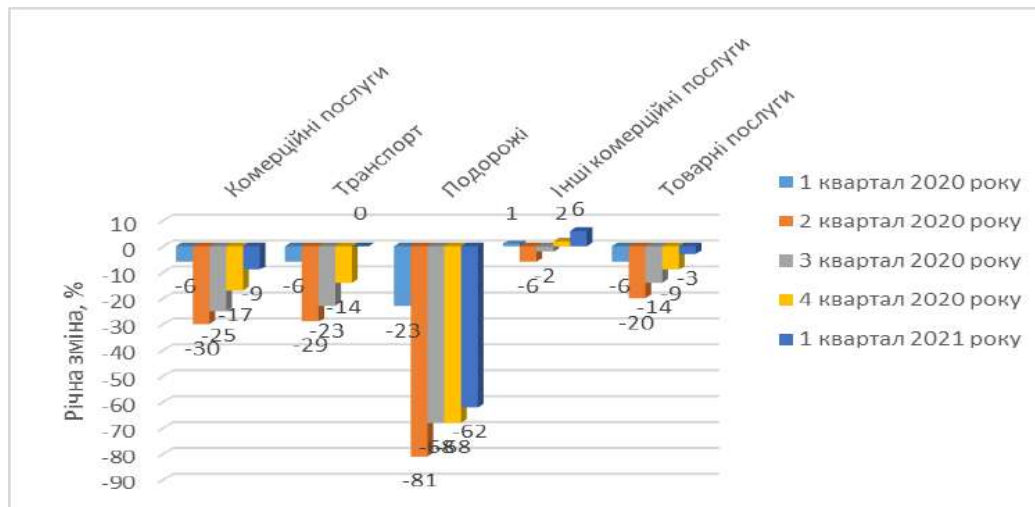
За аналогією із іншими ринками послуг, авіатранспортні послуги знаходяться під впливом двох ключових груп факторів, які умовно можна віднести до мікро- та макроекономічного рівня по відношенню до функціонування суб'єктів ринку авіатранспортних перевезень. Поряд із цим, деякі з даних факторів чинять стимулюючий вплив на підвищення конкурентоспроможності авіатранспортних послуг, а деякі – гальмують даний процес, створюючи ряд перешкод.

Перш за все, пасажирські та вантажні перевезення авіаційним транспортом перебувають в залежності від стадій економічного зростання та динаміки міжнародної торгівлі. Так, пандемія COVID-19 мала руйнівні наслідки для економік держав в глобальних масштабах, адже призвела до найпомітнішого економічного спаду з 1930-х років порушивши усталені схеми функціонування різних бізнес-сфер. Рівень бідності та загрози голоду зростають навіть станом на 2022 рік, а рівень зайнятості є значно нижчим, ніж в докризовий період. Слід зазначити, що вплив пандемії COVID-19 на сфери реалізації товарів та послуг відрізнявся, причому сфера послуг постраждала сильніше – обсяги реалізації послуг скоротилися на 30% у другому кварталі 2020 року порівняно скороченням обсягів реалізації товарів на 23% за той же період 2020 року. Хоча карантинні заходи призвели до скасування авіарейсів, відпусток за кордоном, можливості відвідування ресторанів і культурних/розважальних заходів, попит на товари першої необхідності втримався на стабільному рівні за всіма економіками світу.

Згідно із даними Світової організації торгівлі, під найбільш негативними наслідкам опинилися подорожі (всіма видами транспорту), обсяги яких впали на 8% у другому кварталі 2020 року. У першому кварталі 2021 року вони все ще демонстрували падіння на 62% через обмеження, пов'язані із пандемією щодо для пересування людей через кордон (рис. 2) [16].

Пандемія COVID-19 у 2020 році сильно вплинула на обсяги авіапасажиropотоку. Загальногалузевий дохід від пасажиро-кілометрів (РПК) знизився на 65,9% у порівнянні з 2019 роком. Загалом за 2020 рік було здійснено близько 1,5 млрд пасажирських рейсів. Падіння авіапасажирських перевезень у 2020 році було найбільшим зафіксованим з тих пір, як приблизно з 1950 року почали відстежувати глобальні зміни авіапасажиropотоків в світі. З 1990 року довгостроковий середній темп зростання становив близько 5¼–5½% на рік. Пандемія також мала негативний вплив на економічну активність, зокрема погіршивши ділові та споживчі настрої, доходи компаній, зайнятість та рівень життя населення світу. Глобальний ВВП впав на 3,6%, що є найбільшим падінням в новітній історії. В свою чергу, падіння авіапасажиropотоку було значно більшим за падіння світового ВВП через більш суворі заходи контролю авіаперельотів, зокрема міжнародних [14].

Рис. 2. Зростання обсягів світової торгівлі комерційними послугами за категоріями, 1 квартал 2020 – 1 квартал 2021, %

Джерело: побудовано за даними World Trade Statistical Review 2021 [16]

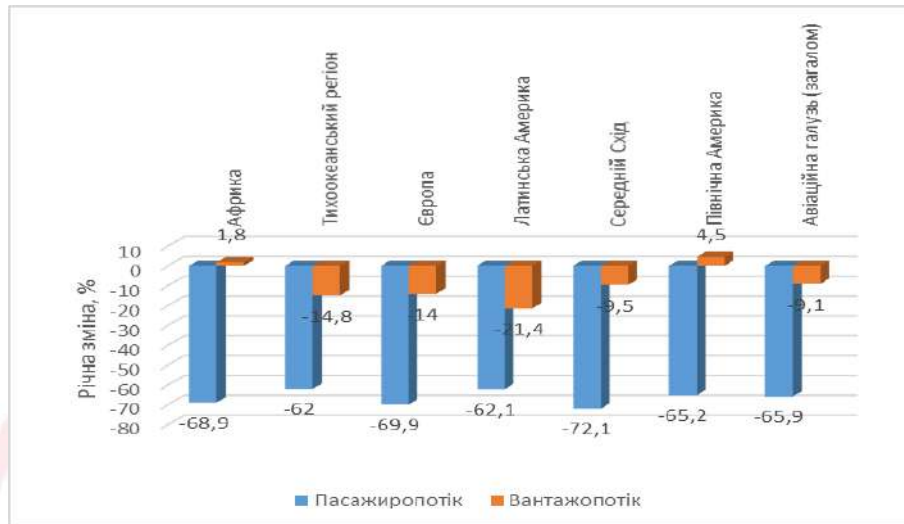
Станом на 2020 рік всі основні регіональні авіакомпанії зафіксували обсяги пасажиропотоку на 60-75% нижче від рівня 2019 року. В Азіатсько-Тихоокеанському регіоні пасажиропотоки скоротилися на 62%, що є досить непоганим значенням у порівнянні з іншими регіонами світу, якого дозволило досягти підтримання внутрішнього попиту на авіаційні перевезення в Китаї. В країнах Латинської Америки та Північної Америки падіння склало відповідно 62,1% та 62,1%, а обсяги пасажиропотоків також досить швидко повернулися до допандемічних значень завдяки внутрішньому попиту на послуги (рис. 3) [14].

Варто відмітити, що традиційна повітряні вантажоперевезення займають менша 1% від загального тоннажу міжконтинентальної торгівлі, що говорить про те, що навіть незначні зміни в їх ринковій долі в загальних об'ємах тоннажу може призвести до помітного падіння або зростання авіаперевезень.

Поряд із цим, світова економіка стає все більш взаємозалежною та інтегрованою системою, що особливо чітко можна було прослідкувати під час нещодавньої фінансової кризи та побоювання «глобального вірусу». Позитивні риси глобалізації світової економіки виражаються у економіки витрат на виробництво, оптимізації розміщення ресурсів в глобальному просторі, розширенні асортименту товарів та послуг та підвищенні їх якості як на національних, так і на глобальних ринках завдяки можливості трансферу технологій та інновацій. Але, поряд із цим, виникає ряд негативних наслідків, які спричинені низьким ступенем контролю над процесами інтеграції та глобалізації з боку окремих національних економік. Зменшення торгових бар'єрів та сприятливе ставлення до інтеграційних процесів сприяє посиленню торгових потоків між країнами світу, та, як наслідок, до зростання попиту на

авіаперевезення. Але, поряд із цим, в межах авіаційного ринку авіакомпанії та аеропорти починають стикатися із «надконкурентцією», зумовленою боротьбою за споживачів авіатранспортних послуг.

Рис. 3. Динаміка зміни регіонального попиту на пасажирські та вантажні перевезення авіаційним транспортом, 2020 рік у порівнянні із 2019 роком, %

Джерело: побудовано за даними World Air Transport Statistics 2021 [14]

Отже, структурні зрушення в світовій економіці, спричинені глобалізаційними процесами, стають драйверами запровадження ресурсозаощаджуючої, наукоємної та інтелектуалізованої моделі економічного зростання як окремих національних економік, так і глобальної економіки в цілому. Ті держави світу, що побудуть послідовно вибудовувати свої національні транспортні стратегії на зазначених вище умовах, зможуть отримати відповідні конкурентні переваги в сфері транспортних послуг, в тому числі авіаційних.

Фактор оптимізації стратегій управління товарно-матеріальними запасами провідних компаній світу також значно впливає на рівень конкурентоспроможності авіатранспортних послуг. Більше середніх та великих компаній світу так або інакше звертають увагу на використання повітряних пасажиро- та вантажоперевезень задля скорочення термінів переміщення робочої сили або вантажів (продукції) до кінцевого споживача. Разом із цим, досить часто виникають ситуації, за яких авіа доставка використовується в аварійних випадках (нехватка сировини чи готової продукції) задля уникнення зупинення виробничих потужностей чи браку запасів в торгових мережах.

Раціоналізація та здешевлення технологічного забезпечення транспортних операцій призвели до того, що реальні тарифи на авіа доставку

постійно скорочувалися протягом останніх десятиліть. Отже, відбувається свого роду стимулювання попиту на даний вид перевезень за рахунок більш низької вартості, що додатково посилює ефект зниження транспортних витрат на повітряному транспорті із збільшенням відстані перевезень. Таким чином, на значних відстанях даний вид перевезень є вкрай конкурентоспроможним у порівнянні із іншими видами транспортних послуг.

Торгові бар'єри можуть як стимулювати економічну інтеграцію, так і бути перешкодою на її шляху через високий рівень протекціонізму. В свою чергу, торгові бар'єри можуть мати багато форм та, як вже показала еволюція світової економіки, будуть продовжувати існувати і надалі. Провідні дослідники сучасності розходяться лише в думках щодо того, чи буде збільшуватися кумулятивний вплив торгових бар'єрів у майбутньому і як можна вимірювати даний вплив. Наприклад, якщо помітні регіональні торговельні блоки на зразок NAFTA (Північноамериканської зони вільної торгівлі) та ЄС (Європейського Союзу) будуть в більшій мірі стримувати, ніж сприяти торговим відносинам за межами блоків, міжконтинентальні пасажирські та вантажні перевезення матимуть тенденцію до скорочення.

Досить помітним фактором, який перешкоджає підвищенню конкурентоспроможності авіатранспортних послуг, але сприяє підтриманню достатнього рівня їх соціальної відповідальності є нормативно-правові обмеження в авіаційному секторі. Обмеження за шумом, забрудненням навколишнього середовища та безпекою можуть чинити істотний вплив на розташування інфраструктурних об'єктів, їх ємність та квоти. Найбільш розповсюджені побоювання за даною групою факторів стосуються того, що більшість авіаперевізників не можуть відповідати екологічним вимогам, зокрема, нормам, що вказані в главі 3 стандарту ІКАО, і мають припинити свою діяльність. Разом із цим, американські та європейські органи в сфері регулювання повітряного транспорту переглядають раніше видані дозволи із конвертації декількох типів повітряних суден за інженерно-конструкторськими переконаннями. Наприклад, Федеральна авіаційна адміністрація США вже ввела обмеження на максимальне комерційне завантаження для багатьох конвертованих літаків Б-727 та Б-747 та оголосила про свої наміри переглянути й інші програми конвертації вантажних літаків. Нажаль, ступінь та об'єми передбачених змін є невідомими, що дещо ускладнює виявлення впливу даного фактору на подальші тенденційні зміни в авіаційному секторі та, відповідно, на конкурентоспроможність авіатранспортних послуг.

Хоча інтермодальна конкуренція в чистому вигляді не є характерною для авіаційного сектору, пропонується розглянути шлях її прояву як фактору, який може стимулювати або стримувати підвищення конкурентоспроможності авіатранспортних послуг. Природно, що повітряний транспорт знаходить поза

конкуренцію за критеріями швидкості та надійності, але він, як вже зазначалося вище, є «вразливим» за критерієм вартості послуг. Автомобільні перевезення є досить сильним конкурентом для повітряних перевезень на внутрішніх ринках із розвинутою мережею автодоріг (наприклад, в Північній Америці та Західній Європі). В Азіатському та Тихоокеанському регіонах альтернативою повітряним перевезенням може слугувати використання морського транспорту. Поряд із цим, в межах відстані 300-400 км конкурентоспроможність повітряного транспорту є зовсім незначною не лише через підвищення граничної вартості польоту, але й через значні часові витрати на оформлення документів та доправлення пасажирів та вантажів від міста до аеропорту. Із часом технологічні інновації можуть призвести до створення «швидких суден» (fast ships) чи інших альтернатив авіавантажним перевезенням на міжрегіональних ринках, що може посилити інтермодальну конкуренцію та призвести до зниження конкурентоспроможності авіатранспортних послуг, хоча точно спрогнозувати появу таких інноваційних конкурентів неможливо.

З метою прогнозування попиту на повітряні перевезення важливо встановити причини готовності замовників як кінцевих споживачів авіаційних послуг оплачувати відносно вищу вартість за перевезення. Різні типи замовників використовують повітряний транспорт виходячи із різних причин. Якщо говорити про відправників вантажів, то вони зосереджені на мінімізації транспортних витрат, але прагнуть до мінімізації витрат при розподілі товарів за торговою мережею та до максимального підвищення їх доданої вартості. Вартість на надійність (доставка у конкретний термін) повітряних перевезень має значний вплив на зазначені вище критерії.

Загальні витрати на дистрибуцію є сукупністю всіх витрат, що пов'язані із виробництвом, зберіганням та доставкою товарів до кінцевого споживача. Витрати на транспорт формують найбільшу долю даних витрат, але не є єдиним компонентом загальних витрат при розподілі товарів. Інші витрати включають витрати на пакування, складські витрати, зменшення товарно-матеріальних запасів і т.д. Показник доданої вартості в товаророзподілі, з одного боку, відображає переваги більш функціональної та ефективної системи дистрибуцію, а, з іншого боку, вказує на втрати, що пов'язані із відсутністю необхідного товару в потрібно місці та у заданий час. Наприклад, відсутність складських запасів може призвести до нереалізованих продажів та простою виробничих потужностей із витікаючими негативними економічними наслідками, що значно перевищуватимуть витрати на дистрибуцію.

В контексті вище зазначеного, здійснення доставки авіаційним транспортом є максимально привабливою ідеєю для виробників та продавців високовартісних товарів та товарів, які швидко псуються. В якості прикладів високовартісних товарів можна навести напівпровідники та діаманти

промислового призначення. Якщо говорити про товари, які швидко псуються, то їх можна класифікувати за декількома ознаками. Свіжі квіти та риба – це товари, які швидко псуються фізично та мають обмежений строк придатності. Інші товари, наприклад, модний одяг, є товарами, що псуються економічно, а не фізично. Так, наприклад, мінливі смаки споживачів можуть перетворити модну річ у таку, яка вийшла із моди за час, поки морське контейнерне судно доставить її із Гонконга до Нью-Йорка. Поряд із цим, деякі товари можуть псуватися як фізично, так і економічно. Відповідно, доставка із використанням авіаційного транспорту в багатьох випадках є безальтернативним шляхом для виробників та продавців розглянутих вище товарів.

Як вже зазначалося вище, із врахуванням зростаючого рівня конкуренції, навіть провідні аеропорти світу змушені створювати нові послуги для своїх клієнтів. Одним із ключових напрямків в даній сфері є будівництво логістичних центрів та обслуговування логістичних ланцюжків провідних ТНК світу, що дозволяє аеропортам виходити за межі їх традиційної діяльності – обслуговування авіакомпаній та наземного обслуговування вантажів. Вдалим прикладом тут може стати досвід Гонконгу, який традиційно спеціалізувався на транзиті вантажів, але потім направив значну частину інвестицій на розвиток власного логістичного комплексу як окремого перспективного напрямку бізнесу.

В свою чергу, перевантаженість ключових авіавузлів впливає на розробку стратегії розвитку маршрутних мережей авіакомпаній. За більшістю регіональних ринків авіаперевезень в світі прослідковується тенденція до підвищення долі рейсів в/із масштабних авіавузлів та падіння долі польотів у другорядні аеропорти. Авіакомпанії прагнуть концентрувати свої рейси у великих хабах, пропонуючи пасажирам та відправникам вантажів високу частоту польотів. Перевантаженість аеропортів обмежує можливість застосування даної стратегії. Розширення будівництва малих далекомагістральних повітряних суден надає можливість розглядати альтернативні варіанти. Так, деякі експерти схиляються до думки, що найближчим часом буде спостерігатися підвищення долі міжнародних рейсів із другорядних аеропортів світу. Масштаб даних тенденцій залежатиме від дозвільних та обмежувальних політик урядів країн світу, а також прийняття більш ліберальної політики в сфері цивільної авіації, що сприятиме інтенсифікації розвитку аеропортів світу.

Слід зазначити, що майже всі регіональні авіакомпанії входять до складу глобальних авіаційних альянсів, які є досить потужними гравцями на ринку авіаційних послуг. Альянси, в свою чергу, можуть більш активно впливати на статус вузлових аеропортів, ніж, наприклад, окремі авіакомпанії. При проведенні узгодженої маршрутної політики в межах альянсу авіакомпанії зможуть самі «створювати» хаби, що може призвести до втрати існуючими вузловими

аеропортами їх статусу та переходу до категорії аеропортів, які надають найбільш конкурентні умови обслуговування для членів відповідного альянсу.

Таким чином, всі розглянуті типи авіатранспортних підприємств є суб'єктами авіатранспортного комплексу, які чинять вплив не лише на умови функціонування у власно секторі, але й на міжнародні економічні відносини в межах регіону та світу. В той же час, дані компанії виступають в ролі суб'єктів на мікрорівні, обслуговуючи інтереси інших зацікавлених компаній в межах міжнародних економічних відносин.

На сьогодні існує ряд об'єктивних умов для подальшого вдосконалення взаємодії всіх типів авіатранспортних підприємств в межах окремих регіональних систем з метою підвищення ефективності комплексного управління переміщенням пасажирів та вантажів як в масштабах регіональної економіки, так і в глобальних масштабах. Всі елементи авіатранспортного комплексу мають взаємодіяти виходячи із принципу синергізму, орієнтуючись на тісний взаємозв'язок та взаємозалежність як між собою, так і з зовнішніми стейкхолдерами. Систему регіональних повітряних перевезень можна охарактеризувати наступними рисами:

- значна кількість взаємних залежностей. Як вже зазначалося вище, статус хабу визначається уподобаннями та інтересами глобальних альянсів авіакомпаній;
- висока капіталоємність проєктів із розвитку провідних інфраструктурних об'єктів;
- різний ступінь стійкості до впливу факторів зовнішнього середовища в залежності від поточних конкурентних переваг.

Більшість розвинених держав світу мають ряд авіакомпаній із значним парком повітряних суден та володіють достатньою мережею авіатранспортної інфраструктури, яка дозволяє ефективно обслуговувати зростаючі обсяги глобальних торгівельних потоків із використанням потужностей авіаційного транспорту. Разом із цим, знаходячись під впливом ряду зовнішніх факторів, авіаційний сектор, в свою чергу, здійснює істотний вплив на економіку країн, регіонів, світу, наприклад, в сфері зовнішньоторговельного ціноутворення, що свідчить про існування зворотних взаємозв'язків.

Висновки. Отже, авіатранспортні послуги, на відміну від інших видів послуг, орієнтовані, крім пасажирських перевезень, на клієнтів із розвинутою системою товаропотоків, можливості яких зумовлені сучасною структурою організації їх виробничої та торгівельної діяльності, а не виключно ціновими інтересами. В стратегічній перспективі це дає можливість припустити, що вектор інтересів зазначених агентів буде і в подальшому зміщуватися в сторону авіатранспортних послуг. Основна причина полягати не лише в прагненні до мінімізації власних транспортних витрат, але й витрат на дистрибуцію в цілому,

а також до максимізації доданої вартості в системі товаророзподілу. Разом із цим, темпи розвитку світової та регіональної економік, зміни в міжнародному поділі праці також впливатимуть на об'єми та товарну структуру перевезень, а також на їх географічну направленість. Глобалізації світової економіки вже впливає на розвиток авіатранспортних послуг як безпосередньо, так і через державні системи, інфраструктурна роль транспорту цілком визнається лідерами великих регіональних держав та провідних транснаціональних корпорацій, а вирішальний вплив при цьому чинить просторова організації виробничих процесів в межах глобальних ланцюжків створення доданої вартості.

Література:

1. Ареф'єва О.В. Конкуреноспроможність підприємств у міжнародному цифровому просторі: монографія. Київ: НАУ, 2019. 342 с.
2. Борисюк О.А. Структурно-динамічні особливості авіатранспортної системи України. Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Розділ II: Економічна географія. №9 (234), 2012. С. 58-63.
3. Вовк О.М., Камишна С.Ю., Очеретяна С.М. Конкуреноспроможність авіатранспортних підприємств в умовах розвитку міжнародного авіаційного простору. Економіка та управління підприємствами. Випуск 48-2. 2019. С. 31-35.
4. Горбачова О.М., Савчук Л.О. Конкуреноспроможність української авіатранспортної системи. Науковий погляд: економіка та управління. №1 (63), 2019. С. 90-95.
5. Жаворонкова Г.В. Цінність авіатранспортної послуги, як чинник підвищення конкурентоспроможності авіакомпаній України. Проблеми підвищення ефективності інфраструктури: Збірник наукових праць. Вип. 29, 2011. С. 307-312.
6. Смерічевський С.Ф., Михальченко І.Г. Особливості трансформації світового ринку авіаційних перевезень. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка». Випуск 2 (46). 2015. С. 29-37.
7. Adenigbo J.A. Factors influencing cargo agents choice of operations in Abuja airport, Nigeria. J. Air Transp. Manag. №55, 2016. Pp. 113-119.
8. ATAG. Aviation: Benefits without borders 2018. Geneva, Switzerland.
9. Boeing World Air Cargo Forecast 2020-2039. Seattle, USA, 2020. 100 p.
10. Elliott D., Bonsignori C. The influence of customs capabilities and express delivery on trade flows. J. Air Transp. Manag. №74, 2019. Pp. 54-71.
11. Fuerst F., Gross S. The commercial performance of global airports. Transp. Policy. №61, 2018. Pp. 123-131.
12. IATA. Air Cargo Market Analysis. December 2021. Retrieved from: <https://www.iata.org/en/iata-repository/publications/economic-reports/air-freight-monthly-analysis---december-2021/>
13. IATA. What Types of Cargo are Transported by Air? 7 September 2022. Retrieved from: <https://www.iata.org/en/publications/newsletters/iata-knowledge-hub/what-types-of-cargo-are-transported-by-air/>
14. International Air Transport Association. World Air Transport Statistics 2021. 2021. 31 p.
15. Malighetti P., Martini G., Redondi R. et al. Integrators' Air Transport Networks in Europe. Netw Spat Econ. №19, 2019. Pp. 557-581.
16. World Trade Organization. World Trade Statistical Review 2021. 2021. 136 p.

References:

1. Aref'ieva, O.V. (2019) *Konkurentospromozhnist pidpriemstv u mizhnarodnomu tsyfrovomu prostori: monohrafiia* [Competitiveness of enterprises in the international digital space] Kyiv: NAU. 342 p. [in Ukrainian].
2. Borysiuk, O.A. (2012) Strukturno-dynamichni osoblyvosti aviatransportnoi systemy Ukrainy [Structural and dynamic features of the air transport system of Ukraine] *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Rozdil II: Ekonomichna heohrafiia*, 9 (234), 58-63 [in Ukrainian].
3. Vovk, O.M., Kamyshna, S.Yu., Ocheretiana, S.M. (2019) Konkurentospromozhnist aviatransportnykh pidpriemstv v umovakh rozvytku mizhnarodnoho aviatsiinoho prostoru [Competitiveness of air transport enterprises in the conditions of the development of the international aviation space] *Ekonomika ta upravlinnia pidpriemstvamy*, 48-2, 31-35 [in Ukrainian].
4. Horbachova, O.M., Savchuk, L.O. (2019) Konkurentospromozhnist ukraïnskoi aviatransportnoi systemy [Competitiveness of the Ukrainian air transport system] *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia*, 1 (63), 90-95 [in Ukrainian].
5. Zhavoronkova, H.V. (2011) Tsinnist aviatransportnoi posluhy, yak chynnyk pidvyshchennia konkurentospromozhnosti aviakompanii Ukrainy [The value of air transport services as a factor in increasing the competitiveness of Ukrainian airlines] *Problemy pidvyshchennia efektyvnosti infrastruktury: Zbirnyk naukovykh prats*, 29, 307-312 [in Ukrainian].
6. Smerichevskyi, S.F., Mykhalchenko, I.H. (2015) Osoblyvosti transformatsii svitovoho rynku aviatsiinnykh perevezen [Peculiarities of the world air transport market transformation] *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia «Ekonomika»*, 2 (46), 29-37 [in Ukrainian].
7. Adenigbo, J.A. (2016) Factors influencing cargo agents choice of operations in Abuja airport, Nigeria. *J. Air Transp. Manag.* 55, 113-119.
8. ATAG (2018) *Aviation: Benefits without borders 2018*. Geneva, Switzerland.
9. Boeing (2020) *World Air Cargo Forecast 2020-2039*. Seattle, USA. 100 p.
10. Elliott, D., Bonsignori, C. (2019) The influence of customs capabilities and express delivery on trade flows. *J. Air Transp. Manag.* 74, 54-71.
11. Fuerst, F., Gross, S. (2018) The commercial performance of global airports. *Transp. Policy*, 61, 123-131.
12. IATA. *Air Cargo Market Analysis*. December 2021. Retrieved from: <https://www.iata.org/en/iata-repository/publications/economic-reports/air-freight-monthly-analysis---december-2021/>
13. IATA. *What Types of Cargo are Transported by Air?* 7 September 2022. Retrieved from: <https://www.iata.org/en/publications/newsletters/iata-knowledge-hub/what-types-of-cargo-are-transported-by-air/>
14. International Air Transport Association (2021) *World Air Transport Statistics 2021*. 31 p.
15. Malighetti, P., Martini, G., Redondi, R. et al. (2019) Integrators' Air Transport Networks in Europe. *Netw Spat Econ*, 19, 557-581.
16. World Trade Organization (2021) *World Trade Statistical Review 2021*. 136 p.

УДК 339.97:339.7

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-142-152](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-142-152)

Кондрат Ірина Юріївна кандидат економічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0001-7401-3128>

Ярошевич Наталя Богуславівна кандидат економічних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка», вул. С. Бандери, 12, м. Львів, 79013, тел.: (032) 258-21-93, <https://orcid.org/0000-0003-3836-067X>

ЗЕЛЕНІ ОБЛІГАЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФІНАНСУВАННЯ ПРОЄКТІВ ЕКОЛОГІЧНОГО СПРЯМУВАННЯ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Спираючись на рекомендації ООН, кожна відповідальна держава повинна формувати свій шлях сталого розвитку, концентруватися не лише на питанні економічного зростання, але інтересах місцевих громад і навколишнього природного середовища, що стане особливо важливим для нашої держави після війни. У статті досліджено сутність двох моделей сталого розвитку, встановлено, що Україна поки що перебуває на індустріальному шляху, але взяла на себе зобов'язання істотно скоротити викиди оксиду вуглецю та інших шкідливих газів, досягнути кліматичної нейтральності до 2060 року. Визначено, що одним з джерел фінансування проєктів екологічного спрямування є зелені облігації, глобальний ринок яких стрімко розвивається, охоплює не тільки розвинені країни, а й ринки, що розвиваються. Проаналізовано дві моделі організування ринку, на якому обертаються зелені облігації: модель розвинених країн (США, ЄС), де однакові правила емісії й обігу стандартних і зелених облігацій. Важливою умовою функціонування зеленого ринку облігації є обов'язок емітента повністю розкривати інформацію щодо напрямків використання емісійних коштів. Прозорі правила гри на ринку приваблюють щороку більше як емітентів, так і покупців зелених облігацій, наприклад, у США у 2021 році випущено зелених облігацій майже на 82 млрд. дол. США; модель ринків, що розвиваються, передбачає відокремлене регулювання ринку зелених облігацій, як у КНР. Встановлено, що суттєвою проблемою, через яку окремі китайські зелені облігації не придбавають інвестори на світових ринках, є невідповідність стандартів оцінки та розкриття інформації щодо зелених облігацій міжнародним стандартам. У зв'язку з цим формування українського ринку зелених облігацій слід здійснювати у повній

відповідності зі світовими стандартами таксономії. Здійснено порівняння динаміки індексу зелених облігацій Bloomberg Barclays MSCI Global Green Bond Index та індексу звичайних облігацій S&P Global Developed Sovereign Ex-U.S. за 2015-2021 рр., які обидва повільно зростають за винятком незначного зниження у 2021 році.

Ключові слова: сталий розвиток, фінансування, зелені облігації, екологічне спрямування, індекс зелених облігацій.

Kondrat Iryna Yuriivna PhD in Economics, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, S. Bandery St., 12, Lviv, 79013, tel.: (032) 258-21-11, <https://orcid.org/0000-0001-7401-3128>

Yaroshevych Natalya Boguslavivna PhD in Economics, Associate Professor, Lviv Polytechnic National University, S. Bandery St., 12, Lviv, 79013, tel.: (032) 258-21-11, <https://orcid.org/0000-0003-3836-067X>

GREEN BONDS AS A TOOL FOR FINANCING ECOLOGICAL PROJECTS: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Annotation. Based on the recommendations of the UN, each responsible state must shape its path of sustainable development, focus not only on the issue of economic growth, but the interests of local communities and the environment, which will become especially important for our country after the war. The article examines the essence of two models of sustainable development, it is established that Ukraine is still on the industrial path, but has undertaken to significantly reduce emissions of carbon dioxide and other harmful gases, achieving climate neutrality by 2060. It was determined that green bonds are one of the sources of financing projects in an ecological direction, the global market of which is rapidly developing, covering not only developed countries, but also emerging markets. Two models of the organization of the market in which green bonds circulate are analyzed: the model of developed countries (USA, EU), where the same rules for issuing and circulating standard and green bonds are the same. An important condition for the functioning of the green bond market is the obligation of the issuer to fully disclose information on the directions of issue funds usage. The transparent rules of the game in the market attract more both issuers and buyers of green bonds every year, for example, in the USA in 2021 green bonds were issued for almost 82 billion dollars. USA; the emerging market model provides for separate regulation of the green bond market, as in China. It was established that a significant problem, due to which certain Chinese green bonds are not purchased by investors in the world markets, is the non-compliance of the evaluation and disclosure standards for green bonds with

international standards. In this regard, the formation of the Ukrainian green bond market should be carried out in full compliance with global taxonomy standards. A comparison was made of the dynamics of Bloomberg Barclays MSCI Global Green Bond Index and the S&P Global Developed Sovereign Ex-U.S. for 2015-2021, both of which are slowly increasing except for a slight decrease in 2021.

Keywords: sustainable development, financing, green bonds, environmental orientation, green bond index.

Постановка проблеми. Вже 8 місяців Україна протистоїть широкомасштабному вторгненню російської армії, щодня несе величезні людські й матеріальні втрати. Безпрецедентними є збитки, нанесені природному довкіллю. Після перемоги необхідно буде відбудовувати промисловість, енергетику, заклади охорони здоров'я та освіти, житло й все, що зруйноване, відновлювати екологію. Глибока модернізація економіки потребуватиме значних фінансових ресурсів і бізнес-рішень, які спрямовані не лише на отримання прибутку, але й досягнення соціальної та екологічної мети, тобто інвестицій сталого розвитку. Фінансовий ринок може допомогти досягнути цієї мети, скеровуючи фінансові потоки до проектів, що підтримують зниження рівня вуглецю: від громадського транспорту до джерел відновлювальної енергетики. Окрім традиційного банківського кредитування та корпоративного фінансування, альтернативним джерелом фінансування є емісія облігацій, а саме зелених облігацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага усього світу прикута до зелених облігацій з 2007-2008 років, коли Європейський інвестиційний банк і Світовий банк успішно здійснили їх перший випуск. Зелена облігація відрізняється від звичайної через зобов'язання використовувати зібрані кошти виключно для фінансування або рефінансування зелених проектів, активів або господарської діяльності. Подібно до інших облігацій, зелена облігація – це фінансовий інструмент з фіксованим доходом для залучення капіталу від інвесторів через ринок боргового капіталу [1]. Світовий Банк визначає зелену облігацію як борговий цінний папір, що випускається для залучення капіталу спеціально для підтримки екологічних проектів чи проектів, пов'язаних зі зміною клімату. Банк є одним з емітентів зелених облігацій. Перший їхній випуск у 2008 році мав на меті досягнення трьох цілей: задоволення попиту скандинавських пенсійних фондів, які шукали фінансові інструменти з фіксованим доходом, орієнтованих на вирішення кліматичних проблем; розробка інноваційних продуктів для фінансування кліматичних проблем; підвищення обізнаності інвесторів у сфері фінансування заходів для подолання змін клімату. Основні покупці зелених облігацій географічно розміщені в США, Японії, Європі. Серед інституційних інвесторів у ці облігації є пенсійні

фонди, страхові компанії, компанії з управління активами (наприклад, Блекрок), релігійні організації тощо, які мають екологічний фокус [2].

Науковці погоджуються із трактуванням зелених облігацій як боргових інвестицій, за допомогою яких емітенти позичають кошти на певний період за фіксованою чи змінною процентною ставкою з метою фінансування екологічних проектів чи заходів [3]. Під зеленими проектами розуміють різноманітну діяльність, яка пов'язана з ресурсозбереженням та охороною природного довкілля. Подібне трактування зеленої облігації здійснюють фахівці Центру Разумкова: борговий цінний папір, який емітують для залучення коштів на фінансування проектів, результатом яких є адаптація до чи пом'якшення наслідків кліматичних змін. Його перевагою є менша вартість порівняно з традиційним банківським кредитуванням [4]. Концептуальні засади розвитку зеленого інвестування досліджує Пімоненко Т. [5]. На її думку, розвиток ринку зелених облігацій активізує фондовий ринок України в цілому. Леонов С. та ін. [6] емпірично дослідили зв'язки між ВВП на душу населення, викидами парникових газів, відновлюваною енергією в загальному кінцевому споживанні енергії, екологічними інвестиціями в європейських країнах у 2008-2016 рр. (кризовий та посткризовий період). Вчені встановили, що зелені інвестиції можуть спричинити зростання ВВП на душу населення на 6,4%, зниження викиду парникових газів на 3,08%, збільшення частки енергії з відновлюваних джерел на 5,6%. Отже, досвід європейських країн підтверджує, що європейський зелений курс (European Green Deal) сприяє вирішенню як кліматичних проблем, так і досягненню Цілей сталого розвитку. Україна стоїть на початку свого зеленого шляху. Тому питання пошуку джерел фінансування чистої, енергоефективної, низьковуглецевої, але конкурентоздатної економіки, потребують подальшого дослідження.

Мета статті - дослідження шляхів забезпечення сталого розвитку держави, сутності й тенденцій поступу глобального ринку зелених облігацій як джерела фінансування проектів екологічного спрямування, засад запровадження ринку зелених облігацій в Україні після завершення російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Концепція сталого розвитку суспільства не нова. Поштовх до свого розвитку вона отримала із публікацією звіту Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку ООН [7], в якому сталий розвиток визначено як розвиток, що задовольняє потреби сьогодення, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби. Кожна держава повинна самостійно формувати модель сталого розвитку для себе, обираючи з двох альтернативних варіантів: модель промислового розвитку, заснована на впровадженні досягнень науково-технічного прогресу, підтриманні високих темпів індустріалізації; модель

розвитку громади відповідно до її цілей, інтересів, культури, але з врахуванням наукових знань про кліматичну кризу. Багато держав обирають перший зі згаданих шляхів, намагаються залучити прямі іноземні інвестиції, грантові кошти для розбудови інфраструктури, тобто притримуються моделі індустріального розвитку. Глобалізація сприяла поширенню такого підходу. Україна належить до цих держав, про що свідчить нещодавно ухвалений Закон України "Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні" [8]. Цей закон передбачає державну підтримку українським та іноземним інвесторам із загальною сумою інвестицій від 20 млн євро (нині Кабінет Міністрів України розглядає можливість зниження порогу інвестицій до 12 млн євро) у формі податкових пільг, забезпечення інвестиційних проектів об'єктами суміжної інфраструктури, надання переважного права землекористування земельними ділянками державної або комунальної власності для реалізації інвестиційних проектів, закріплення гарантій інвестора через укладення прямого договору з урядом.

Інша модель сталого розвитку зосереджується не на економічному зростанні, а на інтересах людей у територіальних громадах та проблемах природного довкілля. Це більш складний шлях, який передбачає повернення контролю над природними ресурсами від держави до місцевих громад та зосередженні на збереженні біорізноманіття для майбутніх поколінь. Актуальність цієї моделі підтверджується кліматичною кризою, спричиненою глобальним потеплінням, яке є наслідком діяльності людей. Посилення негативних кліматичних явищ, необхідність подолання наслідків війни змушують наш уряд переосмислювати ідеї розвитку. Ще у 2021 р. уряд схвалив цілі кліматичної політики України до 2030 р. До цього часу Україна повинна на національному рівні скоротити викиди CO₂ на 65% порівняно з 1990 роком. Викиди парникових газів повинні становити не більш як 37-42% від рівня 1990 року. Стати кліматично нейтральною країною нам треба не пізніше ніж 2060 року. Розрахункові обсяги необхідного для імплементації цього варіанту фінансування ще до війни становили 256 млрд. євро [9]. Для досягнення кліматичних цілей треба знайти джерела їх фінансування на державному і місцевому рівні, а також безпосередньо суб'єктів господарювання.

Україна приєдналася до глобального ринку зелених інвестицій, інструментами якого виступають переважно зелені облігації й зелені фондові індекси. Держава вже має успішний досвід розміщення єврооблігацій серед міжнародних інвесторів і могла б емітувати зелені облігації. Емісію зелених облігацій може здійснювати особа, що реалізує або фінансує проект екологічного спрямування, тобто проект у сфері альтернативної енергетики, енергоефективності, мінімізації утворення, утилізації та переробки відходів, впровадження екологічно чистого транспорту, органічного землеробства,

збереження флори і фауни, водних і земельних ресурсів, адаптації до змін клімату, а також інший проект, спрямований на захист навколишнього природного середовища, впровадження екологічних стандартів, скорочення викидів у навколишнє природне середовище [10, стаття 18]. Кошти від розміщення зелених облігацій спрямовуються на фінансування та/або рефінансування витрат проекту екологічного спрямування. Отже, через механізм випуску зелених облігацій посилюється участь фінансового ринку для забезпечення сталого розвитку.

Обсяг світового ринку зелених облігацій у 2021 році становив 552,7 млрд. дол. США й збільшився на 75% порівняно з минулим роком. Ринок залучив нових емітентів з 58 країн, загалом їх було 839 протягом року. Середній розмір окремих облігацій зріс більш ніж на 50% і досягнув 250 млн. дол. США [11].

Виділяють дві моделі організування ринку, на якому обертаються зелені облігації:

1) модель розвинених країн (США, ЄС), у якій відсутні відмінності щодо регулювання обігу зелених і стандартних облігацій, тобто умови реєстрації, надання інформації, торгів однакові для обох типів цінних паперів. Проте емітент зобов'язаний розкрити інформацію щодо напрямків використання залучених від емісії коштів. 73% обсягу зелених облігацій 2021 року походить від розвинених країн, 50% - виникло в Європі, що становить 265 млрд. дол. США. Свою позицію найбільшого зеленого емітента зберегли США, обсяг облігацій збільшився на 63% до 81,9 млрд. дол. США порівняно 50,3 млрд. дол. США у 2020 р. Сукупна сума становить 304 млрд. дол. США, що на 50% більше, ніж у Китаї, наступної за обсягом країни (199 млрд. дол. США) [11];

2) модель ринків, які розвиваються (КНР, Індія), для якої характерним є відокремлення ринку зелених облігацій та обов'язкове регулювання державою всього процесу емісії. Емісія зелених облігацій на цих ринках розпочалася у 2014 році. Спочатку це було лише 2% світового ринку. Однак наприкінці 2020 року частка досягла 16%, що свідчить про швидке зростання. Наприклад, у Китаї зелені облігації з'явилися в квітні 2015 року. Народний банк Китаю спільно з Міністерством фінансів оприлюднили керівництво щодо побудови зеленої фінансової системи (2016 рік). Таким чином Китай став першою країною в світі, яка надає чітку державну підтримку у створенні зелених фінансових систем [12]. У 2021 році 21% від загального обсягу зелених облігацій надійшло від ринків, що розвиваються; 4% було емітовано наднаціональними структурами [11].

На сьогоднішній день не існує єдиного стандарту, що застосовується до зелених облігацій, як і механізму моніторингу виконання цих стандартів. Проте Green Bonds Principles (GBPs), встановлені Міжнародною асоціацією ринків капіталу, є схваленим зразком правил організації ринку зелених облігацій,

якими керуються більшість країн світу. Green Bond Principles – це сукупність добровільних рекомендацій, що включають чотири основні принципи [13]:

- 1) принцип оцінки і відбору проектів;
- 2) принцип використання коштів;
- 3) принцип управління коштами;
- 4) принцип звітності.

У 2015 році Китай випустив зелені облігації на суму 1,3 мільярда доларів, що становило не більше 3% від загального обсягу випущених зелених облігацій. Однак цей обсяг зріс майже в 20 разів у наступному році, перевищивши 20 мільярдів доларів, і склав 25% світових зелених облігацій. Відтоді ця цифра з кожним роком зростає за винятком 2020 року через COVID-19. Проте, ринок «зелених» облігацій у Китаї є більшим, ніж зазначено у статистичних даних, оскільки стандарти оцінки та розкриття інформації щодо зелених облігацій у Китаї не відповідають міжнародним стандартам, що знижує привабливість китайських облігацій на світових ринках. Майже половина зелених облігацій, випущених КНР у 2020 році, не відповідали стандартам Climate Bonds Initiative (CBI) [11]. Однак, Китай намагається переглянути свою систему класифікації, щоб зробити її більш узгодженою з глобальною таксономією [14]. Важлива особливість процесу – обов'язкове дотримання емітентами принципів екологічної результативності й запобігання такому явищу як “greenwashing” – навмисному введенні в оману інвесторів і державних органів щодо напрямів використання коштів, отриманих від емісії зелених облігацій.

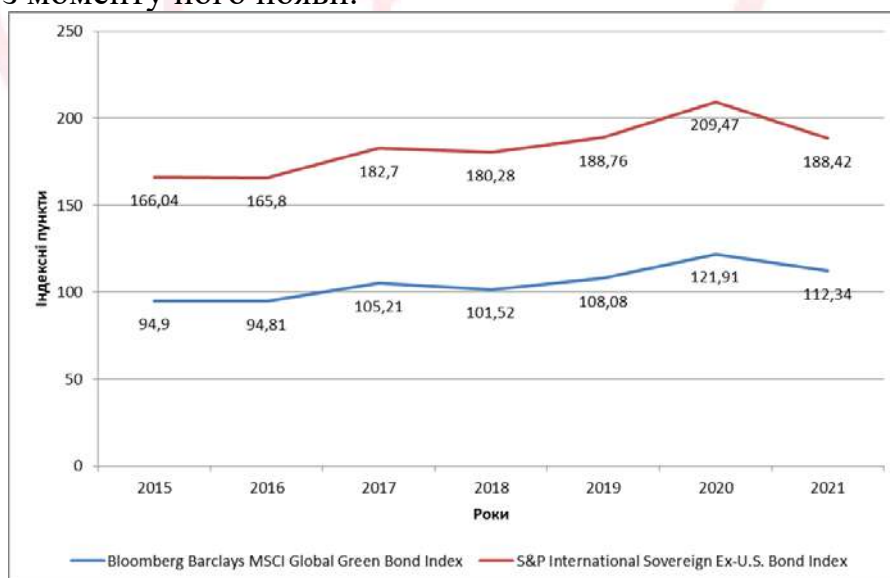
Реалізацію державної політики у сфері запровадження в Україні ринку зелених цінних паперів здійснює Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України, на яке покладено розробку вторинного законодавства з цього питання. За результатами консультацій з громадськістю та стейкхолдерами Держенергоефективності розроблено Розпорядження КМУ “Про схвалення Концепції запровадження та розвитку ринку зелених облігацій в Україні”, яке ухвалено 23.02.2022 року за один день до початку широкомасштабної російсько-української війни. Запровадження ринку зелених облігацій передбачатиме [15]:

- встановлення таксономії, зокрема метрики проектів екологічного спрямування відповідно до міжнародних критеріїв та стандартів;
- запровадження національних нормативів і правил щодо розкриття інформації емітентами зелених облігацій, стандартів звітності;
- встановлення режиму акредитації зовнішніх верифікаторів та оцінювачів зелених облігацій;
- запровадження стимулів для розвитку ринку зелених облігацій та розроблення у разі потреби відповідних державних цільових програм;
- підготовки до запровадження сек'юрітизації та визначення видів забезпечення зелених облігацій, які враховують їх особливості.

Очікується, що емісія зелених облігацій дозволить залучати фінансування за прийнятною вартістю та стимулювати соціально-економічний розвиток регіонів. Місцеві громади зможуть зменшити споживання енергії, скоротити викиди CO₂, покращивши місцеві екологічні умови, активізувати роботу суб'єктів господарювання, підвищити зайнятість населення, підвищити інвестиційну привабливість свого регіону, позитивно вплинути на життя людей. Після війни Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України розпочне здійснення пілотних проєктів щодо емісії зелених облігацій на місцевому рівні.

Індикатором боргового ринку зазвичай є індекс облігацій, який характеризує усереднену ефективну доходність державних, муніципальних та корпоративних облігацій. Для його розрахунку використовується перелік облігацій, обраних за певними критеріями. Наприклад, індекс зелених облігацій Bloomberg Barclays MSCI пропонує інвесторам об'єктивний і надійний показник глобального ринку цінних паперів з фіксованим доходом, випущених для фінансування проєктів, які мають екологічну спрямованість. Індекс створено в листопаді 2014 р., розраховують з 2015 року. Цінні папери, які входять в індекс, повинні мати інвестиційний рівень (Baa3/BBB-/BBB- або вище) із використанням середнього рейтингу Moody's, S&P і Fitch; казначейські облігації в місцевій валюті та державні облігації у твердій валюті класифікуються з використанням боргових рейтингів кожного агентства для всіх непогашених облігацій; термін обігу облігацій може перевищувати 1 рік; прийнятні лише повністю оподатковувані випуски та ін. [16]. На рис. 1 зображено динаміку Bloomberg Barclays MSCI Global Green Bond Index, починаючи з моменту його появи.

Рис. 1. Динаміка індексів Bloomberg Barclays MSCI Global Green Bond Index та S&P Global Developed Sovereign Ex-U.S. за 2015-2021 рр.

Джерело: <https://www.statista.com/statistics/1109189/bloomberg-barclays-msci-global-green-bond-index-development/>; <https://www.spglobal.com/spdji/en/indices/fixed-income/sp-international-sovereign-ex-us-bond-index/#overview>

Індекси зелених облігацій полегшують інвесторам відстеження ефективності цих цінних паперів і порівнюють їх з іншими інвестиціями. Протягом 2015-2020 років індекс Bloomberg Barclays MSCI переважно зростав, досягнувши 121,91 індексного пункту станом на кінець 2020 року. Однак до кінця 2021 року значення індексу знизилося до 112,34.

Для порівняння на рис. 1 також представлено S&P Global Developed Sovereign Ex-U.S., призначений для відстеження ефективності цінних паперів, деномінованих у місцевій валюті, які публічно випущені розвиненими країнами, за винятком казначейських облігацій США. Як бачимо, обидва індекси мають подібну динаміку. Це свідчить про зростання світового ринку зеленого боргового фінансування, формується універсальна платформа для впровадження національних зелених фінансових ринків.

Висновки. Ще до початку широкомасштабного вторгнення Україна взяла на себе амбітні зобов'язання, які стосуються значного скорочення парникових газів й досягнення кліматичної нейтральності до 2060 року. Розрахунковий обсяг фінансування для досягнення цієї мети становив більше 250 млрд. євро, не враховуючи практично знищену економіку й інфраструктуру. Інструментом залучення боргових ресурсів, крім репарацій агресора після перемоги, стануть зелені облігації, що вже закріплено в нашому законодавстві. Формуючи ринок зелених облігацій в Україні, потрібно не повторювати помилок інших держав, окремі облігації яких не відповідають стандартам СБІ, дотримуватися таксономії проектів екологічного спрямування відповідно до міжнародних вимог, у майбутньому сформувати український індекс зелених облігацій.

Література:

1. OECD (2017), Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition, Green Finance and Investment, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264272323-en>.
2. What are Green Bonds? <http://treasury.worldbank.org/cmd/htm/WorldBankGreenBonds.html>.
3. Chygryn, O. et al. Green Bonds like the Incentive Instrument for Cleaner Production at the Government and Corporate Levels: Experience from EU to Ukraine. Journal of Environmental Management and Tourism, [S.l.], v. 9, n. 7, p. 1443-1456, mar. 2019. [https://doi.org/10.14505/jemt.v9.7\(31\).09](https://doi.org/10.14505/jemt.v9.7(31).09).
4. Маркевич К. “Зелені” інвестиції у сталому розвитку: світовий досвід та український контекст. [Електронний ресурс] / К. Маркевич // Київ. - 2019. - Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_ZELEN_INVEST.pdf.
5. Пімоненко Т. Концептуальні засади розвитку зеленого фондового ринку в Україні / Т. Пімоненко // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2018. - №4. – С. 69-80.
6. Lyeonov S, Pimonenko T, Bilan Y, Štreimikienė D, Mentel G. Assessment of Green Investments' Impact on Sustainable Development: Linking Gross Domestic Product Per Capita, Greenhouse Gas Emissions and Renewable Energy. Energies. 2019; 12(20):3891. <https://doi.org/10.3390/en12203891>

7. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
8. Про державну підтримку інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні. Закон України від 17.12.2020 № 1116-IX. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text>
9. "Зелені" перегони. Як Україні не втратити доступ до ринку ЄС. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2021/02/26/671344>.
10. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки. Закон України від 23.02.2006 №3480-IV. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>.
11. Climate Bonds Initiative (2021). Sustainable Debt Highlights H1 2021. Retrieved from: <http://www.climatebonds.net/resources/reports/sustainable-debt-highlights-h1-2021>.
12. Chen, Y., and Zhao, Z. J. (2021). The Rise of green Bonds for Sustainable Finance: Global Standards and Issues with the Expanding Chinese Market. *Curr. Opin. Environ. Sustainability* 52, 54–57. doi:10.1016/j.cosust.2021.06.013.
13. ICMA (2018), «Green Bond Principles 2018». Retrieved from <https://www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/GreenBonds/June2018/GreenBondPrinciplesJune2018140618WEB.pdf>.
14. Wang J, Tang J and Guo K (2022). Green Bond Index Prediction Based on CEEMDAN-LSTM. *Front. Energy Res.* 9:793413. doi: 10.3389/fenrg.2021.793413.
15. Про схвалення Концепції запровадження та розвитку ринку зелених облігацій в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 175-р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2022-%D1%80#Text>.
16. Bloomberg Barclays MSCI ESG Fixed Income Indexes. A Market Standard for Environmental, Social, and Governance Investing in Fixed Income. Retrieved from https://www.msci.com/documents/10199/242721/Barclays_MSCI_Green_Bond_Index.pdf/6e4d942a-0ce4-4e70-9aff-d7643e1bde96/

References:

1. OECD (2017), Mobilising Bond Markets for a Low-Carbon Transition, Green Finance and Investment, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264272323-en> [in English].
2. What are Green Bonds? <http://treasury.worldbank.org/cmd/htm/WorldBankGreenBonds.html> [in English].
3. Chygryn, O. et al. Green Bonds like the Incentive Instrument for Cleaner Production at the Government and Corporate Levels: Experience from EU to Ukraine. *Journal of Environmental Management and Tourism*, [S.l.], v. 9, n. 7, p. 1443-1456, mar. 2019. [https://doi.org/10.14505/jemt.v9.7\(31\).09](https://doi.org/10.14505/jemt.v9.7(31).09) [in English].
4. Markevych, K. (2019). "Zeleni" investytsii u stalomu rozvytku: svitovi dosvid ta ukraïnskyi kontekst. ["Green" investments in sustainable development: world experience and the Ukrainian context.] Retrieved from https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_ZELEN_INVEST.pdf [in Ukrainian].
5. Pimonenko, T. (2018). Kontseptualni zasady rozvytku zelenoho fondovoho rynku v Ukraini / T. Pimonenko // *Visnyk Ternopil'skoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu. – Bulletin of the Ternopil National Economic University*, 4, 69-80 [in Ukrainian].
6. Lyeonov S, Pimonenko T, Bilan Y, Štreimikienė D, Mentel G. Assessment of Green Investments' Impact on Sustainable Development: Linking Gross Domestic Product Per Capita, Greenhouse Gas Emissions and Renewable Energy. *Energies*. 2019; 12(20):3891. <https://doi.org/10.3390/en12203891> [in English].
7. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> [in English].
8. Zakon Ukrainy "Pro derzhavnu pidtrymku investytsiinykh proektiv iz znachnymy investytsiamy v Ukraini" : vid 17.12.2020, № 1116-IX [Law of Ukraine "About state support of investment projects with significant investments in Ukraine" from December, 17, 2020, № 1116-IX]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text> [in Ukrainian].

9. "Zeleni" perehony. Yak Ukraini ne vtratyty dostup do rynku YeS [Green" races. How Ukraine does not lose access to the EU market]. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2021/02/26/671344> [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrainy "Pro rynky kapitalu ta orhanizovani tovarni rynky" : vid 23.02.2006, №3480-IV [Law of Ukraine "About capital markets and organized commodity markets" from February, 23, 2006, №3480-IV]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> [in Ukrainian].
11. Climate Bonds Initiative (2021). Sustainable Debt Highlights H1 2021. Retrieved from: <http://www.climatebonds.net/resources/reports/sustainable-debt-highlights-h1-2021> [in English].
12. Chen, Y., and Zhao, Z. J. (2021). The Rise of green Bonds for Sustainable Finance: Global Standards and Issues with the Expanding Chinese Market. *Curr. Opin. Environ. Sustainability* 52, 54–57. doi:10.1016/j.cosust.2021.06.013 [in English].
13. ICMA (2018), «Green Bond Principles 2018». Retrieved from <https://www.icmagroup.org/assets/documents/Regulatory/GreenBonds/June2018/GreenBondPrinciplesJune2018140618WEB.pdf> [in English].
14. Wang J, Tang J and Guo K (2022). Green Bond Index Prediction Based on CEEMDAN-LSTM. *Front. Energy Res.* 9:793413. doi: 10.3389/fenrg.2021.793413 [in English].
15. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro skhvalennia Kontseptsii zaprovadzhennia ta rozvytku rynku zelenykh oblihotsii v Ukraini": vid 23.02.2022, № 175-r [Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the approval of the Concept of the introduction and development of the green bond market in Ukraine from February, 23, 2022, № 175-r]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2022-%D1%80#Text>. [in Ukrainian].
16. Bloomberg Barclays MSCI ESG Fixed Income Indexes. A Market Standard for Environmental, Social, and Governance Investing in Fixed Income. Retrieved from https://www.msci.com/documents/10199/242721/Barclays_MSCI_Green_Bond_Index.pdf/6e4d942a-0ce4-4e70-9aff-d7643e1bde96 [in English].

УДК 339.13:368](477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-153-168](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-153-168)

Кривошлик Тетяна Дмитрівна кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри банківської справи та страхування, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, пр-т Перемоги, 54/1, м. Київ, 03057, тел.: (044) 371-62-84, <https://orcid.org/0000-0003-1494-0290>

РИНОК СТРАХОВИХ ПОСЛУГ НА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ УКРАЇНИ

Анотація. У сучасних умовах ринок страхових послуг є надзвичайно важливою складовою ринку фінансових послуг, від ефективності організації та рівня розвитку якого залежать злагодженість та успішність функціонування фінансової системи загалом. Основою розвитку ринку страхових послуг є наявність суспільної потреби у страховому захисті та фінансово спроможних страхових компаній, здатних задовольняти усі потреби суспільства у страховому захисті, забезпечивши безперервність відтворювального процесу шляхом відшкодування збитків та надання грошової допомоги постраждалим особам внаслідок різних небезпек.

Ринок страхових послуг виступає головною частиною страхового ринку, на якому відбувається акумуляція коштів страхувальників. Друга частина страхового ринку охоплює діяльність страховиків щодо управління страховими капіталами і відбувається на фінансовому ринку, зокрема, на фондовому ринку, ринку грошей та валютному ринку.

Отже, наявність розвинутого і добре організованого ринку страхових послуг має велике соціально-економічне значення, оскільки забезпечує залучення страхового капіталу у вигляді страхових премій, сплачених за продаж зобов'язань зі страхового захисту та подальше перетворення цих коштів на інвестиційний капітал унаслідок діяльності страхових компаній на фінансовому ринку. Проте розвиток ринку страхових послуг стримується рядом чинників та проблем, які потребують свого осмислення та розв'язання. У зв'язку із зазначеним актуалізуються питання наукового обґрунтування теоретичних та методологічних аспектів функціонування ринку страхових послуг й обґрунтування шляхів активізації його розвитку в Україні.

У статті обґрунтовано підходи щодо розкриття сутності ринку страхових послуг, показано відмінності між поняттями «ринок страхових послуг» і «страховий ринок». Розкрито особливості функціонування ринку страхових послуг, визначено його місце у складі страхового ринку та ринку фінансових

послуг України. Проаналізовано динаміку та структуру окремих макроекономічних показників сучасного стану ринку страхових послуг. Розкрито вплив цих показників на функціонування ринку страхових послуг та визначені фактори, які стримують його розвиток.

Ключові слова: ринок страхових послуг, ринок фінансових послуг, страхування, страховий ринок, страхова компанія, страховий бізнес, ризикове страхування, страхування життя.

Kryvoshlyk Tetyana Dmytrivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of Banking and Insurance Department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Prospect Peremogy 54/1, Kyiv, 03057, tel.: (044) 371-62-84, <https://orcid.org/0000-0003-1494-0290>

INSURANCE SERVICES MARKET IN THE FINANCIAL SERVICES MARKET OF UKRAINE

Abstract. In modern conditions, the insurance services market is an extremely important component of the financial services market, the efficiency of the organization and the level of development of which determine the coherence and success of the functioning of the entire financial system. The basis for the development of the insurance services market is the existence of a public need for insurance protection and financially viable insurance companies, which are capable to meet the society demand for insurance protection, ensuring the continuity of the reproduction process by indemnifying losses and providing monetary assistance to affected persons due to various risks.

The insurance services market is the main part of the insurance market, where the accumulation of policyholders' funds takes place. The latter part of the insurance market covers the activities of insurers due to the management of insurance capital and takes place in the financial market, in particular in the stock market, the money market and the foreign exchange market.

Therefore, the presence of a developed and well-organized insurance services market is of great socio-economic importance, as it ensures the attraction of insurance capital in the form of insurance premiums paid for the insurance protection obligations and the subsequent transformation of these funds into investment capital due to the activities of insurance companies in the financial market. However, the development of the insurance services market is constrained by a number of factors and problems that need comprehension and solution. In connection with the above-mentioned, the issues of scientific substantiation of theoretical and methodological aspects of the functioning of the insurance services market and justification of ways to intensify its development in Ukraine are actualized.

The article substantiates approaches to disclosing the essence of the insurance services market, shows the differences between the concepts of "insurance services market" and "insurance market". The peculiarities of the functioning of the insurance services market are revealed and its place in the insurance market and the financial services market of Ukraine is determined. The dynamics and structure of individual macroeconomic indicators of the insurance services market current state are analyzed. The influence of these indicators on the functioning of the insurance services market is revealed and the factors that hinder its development are identified.

Keywords: insurance services market, financial services market, insurance, insurance market, insurance company, insurance business, risk insurance, life insurance.

Постановка проблеми. За сучасних умов наша країна постала перед об'єктивною необхідністю активізації ринку страхових послуг. Він формує особливе соціально-економічне середовище, на якому відбуваються певні грошові відносини, з приводу купівлі-продажу страхового захисту. Необхідність страхового захисту зумовлена потребою відшкодування збитків, завданих суб'єктам господарювання та населенню, внаслідок впливу різноманітних ризиків.

Нині ринок страхових послуг є головним і невід'ємним елементом страхового ринку та ринку фінансових послуг, він виконує важливу роль у соціально-економічному розвитку країни. Його активне та динамічне функціонування забезпечує дієву систему захисту майнових інтересів суб'єктів господарювання та населення, підтримання соціальної стабільності у суспільстві, виступає фінансовим інструментом безпеки національної економіки та потужним джерелом акумулювання коштів для подальшого їх інвестування в економіку країни.

Разом з тим, відповідно до міжнародних стандартів, ринок страхових послуг в Україні за обсягами діяльності залишається досить малим. Про це свідчить показник щільності страхування, який в Україні становить близько 65,4 дол. США, тоді як у Польщі одна особа витрачає на страхування – 140 дол. США, у Німеччині – 1482 дол. США, в Японії – 5-6 тис. дол. США. Ринок страхових послуг залежить від процесів, які відбуваються на страховому ринку і піддається впливу інституційних перетворень, реорганізації системи регулювання та нагляду, інноваційних технологій, значення яких постійно зростає. Недостатній розвиток ринку страхових послуг в Україні веде до зниження добробуту населення, збільшує витрати суб'єктів господарювання на відшкодування збитків, збільшує навантаження на витратну частину бюджету щодо покриття втрат, завданих суспільству, знижує соціально-економічну стабільність у країні, що у свою чергу, негативно впливає на фінансову систему

та економічну безпеку країни, зумовлює загострення проблем інвестиційних ресурсів, і як наслідок – скорочення інвестиційної активності.

Тому наукове вивчення та інтерпретування процесів, які відбуваються на ринку страхових послуг набувають особливого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі теоретичні та практичні проблеми функціонування страхового ринку та ринку страхових послуг висвітлено у працях вітчизняних і зарубіжних учених, у тому числі Дж. Акерлофа, О. Барановського, А. Баранова, Т.Х. Беднарчик, Д. Бланда, В. Венжик, О. Вовчак, О. Гаманкової, В. Демченко, О. Димніч, О. Журавки, Ю. Клапківа, С. Осадця, Р. Пікус, В. Плиси, Н. Приказюк, С. Реверчук, Т. Стецюк, Т. Татариної, Н. Ткаченко, І. Фисун, Л. Шірінян, А. Шолойко та інших дослідників. Проте питання визначення економічної сутності ринку страхових послуг, його місця у фінансовому секторі країни, ролі у безпеці суспільства та тенденцій розвитку в сучасних умовах залишаються недостатньо опрацьованими і потребують подальшого дослідження.

Мета статті – розкриття окремих теоретичних аспектів ринку страхових послуг, аналіз сучасного стану, визначення основних тенденцій та факторів, що стримують його розвиток. З огляду на це завданнями дослідження є: обґрунтування методологічних підходів щодо розкриття сутності ринку страхових послуг; обґрунтування відмінностей між поняттями «ринок страхових послуг» та «страховий ринок»; визначення місця ринку страхових послуг у складі страхового ринку та ринку фінансових послуг України, оцінка сучасного стану ринку страхових послуг та тенденцій його розвитку; визначення факторів, що стримують розвиток ринку страхових послуг України.

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою ланкою ринку фінансових послуг України є ринок страхових послуг. Він почав формуватися тільки на початку 90-х років ХХ ст., і по суті, співпадає з початком набуття незалежності України. Становлення ринку страхових послуг відбувалося за умов переходу від соціалістичної системи господарювання до економічної системи, заснованої на ринкових відносинах. І такі макроекономічні явища того часу, як спад виробництва, неплатоспроможність та банкрутство нерентабельних підприємств, інфляція, безробіття прямо вплинули на його стан. Саме цей період характеризується бурхливим зростанням великої кількості страхових компаній за невпорядкованого законодавства. Ці компанії не мали досвіду ведення страхового бізнесу, відповідного фінансового забезпечення, що з часом призвело до закономірного виходу з ринку більшості страховиків, що у свою чергу, викликало хвилю недовіри суспільства до їх діяльності та послуг. У подальшому, розвиток ринкових перетворень у державі та удосконалення фінансової системи призвели до того, що в Україні сформувався ринок страхових послуг і він продовжує розвиватися, незважаючи

на несприятливі макроекономічні чинники, пандемію COVID-19 та воєнний стан у країні.

Поняття «ринок страхових послуг» з'явилося у 2001 р., зокрема, у Законі України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [1]. До того часу «вивчаючи ринкові процеси у страхуванні, вітчизняні вчені користувалися винятково поняттям «страховий ринок» - теж новим у той час для суспільства та української економічної науки...При цьому у визначеннях, як правило, поняття «страховий ринок» і «ринок страхових послуг» використовуються і розглядаються ученими як синоніми» [2, с. 89].

В економічній літературі початку 2000-х років і до цієї пори можна побачити думки учених, що «ринок страхових послуг» та «страховий ринок» - це тотожні поняття і використовуються як синоніми. Проте, насправді це не так, поняття «ринок страхових послуг» та «страховий ринок» досить близькі, але не тотожні.

У сучасних фахових джерелах інформації можна зустріти багато визначень страхового ринку, що пов'язано з багатоаспектністю цього поняття. Кожен аспект указує на якусь характеристику страхового ринку, яка виявляє його сутність та залежить від підходу вчених до його дослідження. Зокрема, на думку В.Д. Базилевича страховий ринок являє собою «цілісну систему економічних відносин, що виникають у процесі купівлі-продажу специфічного товару – страхового захисту, і в межах якого (страхового ринку) виникає попит і пропозиція, встановлюється ціна на даний товар» [3,с.38]. Схоже визначення наводить І.В. Яковенко: «страховий ринок – це сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги і здійснюється акт їх купівлі-продажу» [4, с.76].

Але як зауважує О.О. Гаманкова «автори цілком справедливо пояснюють існування страхового ринку потребою членів суспільства у страховому захисті. Однак ці визначення окреслюють виключно сферу купівлі-продажу послуг зі страхового захисту, залишаючи поза увагою ту частину фінансово-економічних відносин, котрі стосуються фінансового забезпечення виконання страховиками зобов'язань із надання такого захисту і є невід'ємною складовою страхового ринку» [2, с. 90].

Окремі науковці наголошують на фінансовій складовій страхового ринку, пов'язаній з формуванням грошового страхового фонду для забезпечення страхового захисту. Так, О.М. Залетов розглядає страховий ринок як «сукупність фінансово-економічних відносин, завдяки яким перерозподіляється частина національного доходу та сукупного суспільного продукту шляхом особливого методу утворення страхового фонду грошових ресурсів» [5]. В. Плиса наголошує на тому що, страховий ринок це «форма організації грошових відносин з формування та розподілу страхового фонду для забезпечення страхового захисту суспільства» [6].

Проте більш слушною нам видається думка О.О. Гаманкової, яка зазначає, що «з фінансової точки зору в макроекономічному аспекті страховий ринок являє собою замкнений цикл залучення і обертання страхових капіталів [2, с.100].

Основою страхових капіталів, які формуються на страховому ринку є залучені кошти, зокрема, страхові премії, які нагромаджуються у страхових резервах і власний капітал страхової компанії. За рахунок тимчасово вільних коштів страхових резервів та власного капіталу страхова компанія здійснює активну інвестиційну діяльність на фінансовому ринку.

Таким чином, страховий ринок нібито «розподілений» між фінансовим ринком і ринком фінансових послуг, невід'ємною складовою якого виступає ринок страхових послуг [2, с.107]. Тим самим страховий ринок одночасно є складовою фінансового ринку (зокрема, ринку грошей і ринку капіталів, на яких страховики розміщують свої капітали, використовуючи певні фінансові інструменти) та ринку фінансових послуг, на якому страховики як фінансові посередники залучають кошти страхувальників, надаючи страховий захист.

Однією із перших вітчизняних наукових праць, присвячених дослідженню важливих теоретико-методологічних аспектів ринку страхових послуг стала монографія О.О. Гаманкової «Ринок страхових послуг України: сутність, тенденції та шляхи розвитку» (2009 р.). Розкриваючи сутність ринку страхових послуг, та виходячи із специфіки діяльності страхових компаній як фінансових посередників, О.О. Гаманкова розглядає ринок страхових послуг як «особливу сферу розподільних та обмінних грошових відносин, що виникають на ринку фінансових послуг між страховиками і страхувальниками з приводу купівлі-продажу послуг із страхового захисту» [2, с.108]. І наголошує на тому, що «ринок же страхових послуг є лише початковою ланкою цього замкненого циклу, в межах якої відбувається надання страхових послуг в обмін на отримання від страхувальників коштів, які слугують джерелом утворення залученого страхового капіталу» [2, с.100]. Такої ж думки дотримуються С.К. Реверчук та О.В. Білаш, які у монографії «Ринок страхових послуг» (2013 р.) підкреслюють, що ринок страхових послуг є «...вужчим поняттям, ніж страховий ринок, адже він охоплює тільки ті фінансові відносини, які пов'язані із здійсненням купівлі-продажу страхових послуг» [7, с.10]. Ю.М. Клапків, акцентуючи увагу на суб'єктах та властивостях цього ринку у монографії «Ринок страхових послуг: концептуальні засади, технічні інновації та перспективи розвитку» (2020 р.), визначає ринок страхових послуг як «систему економічних відносин, де страхувальники, страхові компанії (товариства взаємного страхування), страхові агенти та брокери шляхом купівлі-продажу страхового захисту формують попит і пропозицію на страхові послуги [8, с.41].

Отже, розмежування понять «ринок страхових послуг» та «страховий ринок» є доцільним і важливим. Кожний із цих двох ринків має свої цілі, завдання, принципи і механізми функціонування.

Обов'язковими умовами функціонування ринку страхових послуг є наявність: конкретних об'єктів страхування, що мають споживчу вартість; потреби споживачів у страхових послугах; суб'єктів страхових відносин, зокрема, страхувальників та страховиків, страхових посередників, оцінювачів ризиків та збитків, здатних задовольнити потреби споживачів послуг.

Суб'єктами ринку страхових послуг України є страхові компанії (продавці страхових послуг), споживачі послуг (страхувальники, застраховані особи, вигодонабувачі, потерпілі-треті особи), страхові посередники (агенти та брокери), професійні оцінювачі ризиків (андерайтери) та оцінювачі збитків (аварійні комісари, сюрвейери), об'єднання страховиків (наприклад, Моторне (транспортне) страхове бюро України), Національний банк України (регулятор, який здійснює державне регулювання та нагляд за діяльністю на ринку).

Товаром на ринку страхових послуг є страхова послуга, яка, на наш погляд, являє собою юридично оформлене фінансове зобов'язання страховика з надання страхового захисту. Матеріальним проявом фінансового зобов'язання страховика виступає страхова виплата, яка здійснюється у разі настання страхового випадку за договором страхування.

Серед властивостей (ознак) страхової послуги виділимо такі:

- належить до фінансових послуг (відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [1]);
- мають право надавати лише страхові компанії – фінансові установи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності за відповідними видами страхування;
- може надаватися в обов'язковій та добровільній формі;
- має ризиковий характер, який проявляється у попередній невизначеності щодо часу її надання і розміру страхової виплати (характерна для послуг загального (ризикового) страхування);
- відносини між страховиком та страхувальником фіксуються укладенням договору страхування (страховим полісом, сертифікатом);
- має вартість (ціну) і споживчу вартість;
- надається тільки при сплаті страхувальником страхової премії;
- має невідчутний, нематеріальний характер на етапі укладання договору страхування;
- непостійність або мінливість означає, що страховик намагається як найкраще пристосувати послугу до потреб споживача, здійснюючи інноваційну діяльність, спрямовану на її удосконалення;
- не належить до послуг першої необхідності, наприклад, медичних, транспортних, комунальних, унаслідок чого її продаж для страховика ускладнений;

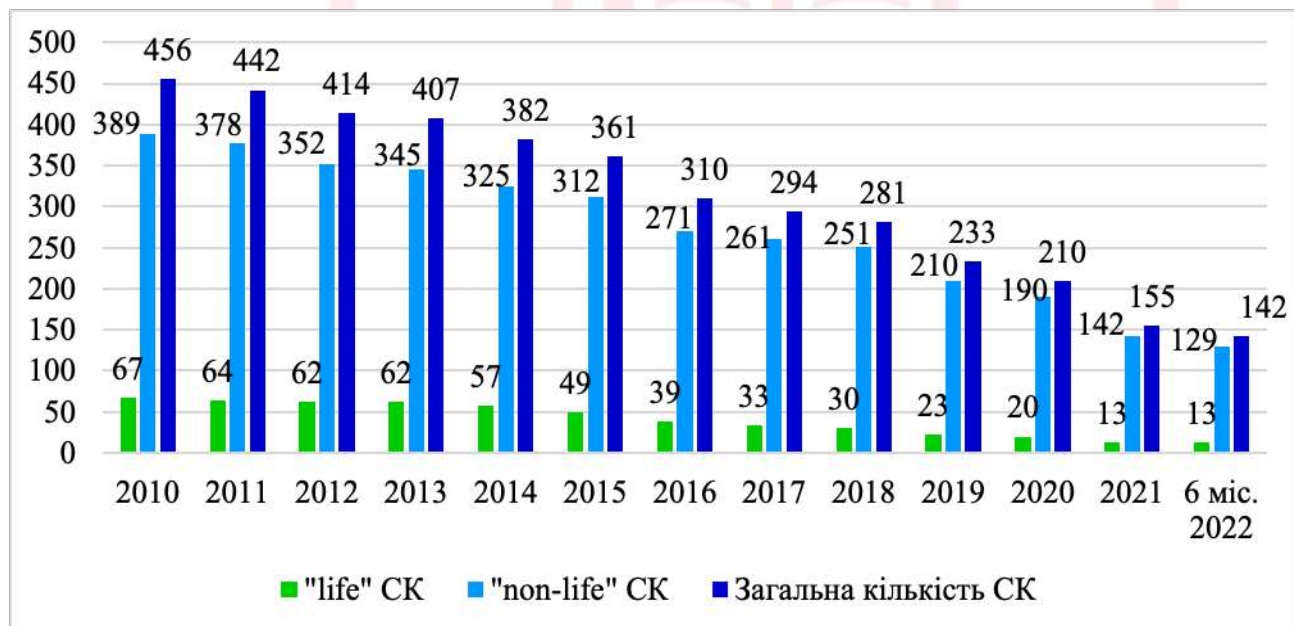

– є інструментом фінансового та соціального захисту населення і суб'єктів господарювання від непередбачуваних ризиків.

На наш погляд, основними показниками оцінки рівня розвитку ринку страхових послуг є кількість страхових компаній за видами їх діяльності, страхові премії, страхові виплати, кількість укладених договорів страхування, щільність страхування, співвідношення чистих страхових премій до ВВП (проникнення страхування), співвідношення чистих страхових премій до Державного бюджету та Пенсійного фонду України, коефіцієнт концентрації ринку (concentration ratio), індекс Херфіндаля-Хіршмана (Herfindahl-Hirschman index). Такі показники дають можливість оцінити динаміку та структуру, наданих на ринку послуг загалом та за окремими його сегментами, виявити рівень конкуренції страховиків та вплив цього ринку на економічний розвиток країни.

Головними суб'єктами, які забезпечують функціонування ринку страхових послуг є страхові компанії. Їх кількість упродовж 2010-2022 рр. в Україні зменшилася з 456 до 142 компаній, або на 68,9 %, тобто більш ніж у три рази (рис. 1).

Рис. 1. Кількість страхових компаній в Україні у 2010-2022 рр.

Джерело: складено і розраховано автором на основі [9]

На відміну від розвинутих країн, ринок страхових послуг України характеризується високою часткою компаній ризикового страхування ("non-life" СК), причому за аналізований період вона зросла з 85,3 % до 90,8 % за рахунок зменшення частки компаній зі страхування життя ("life" СК) з 14,7 %

до 9,2 %, що пов'язано із різким зменшенням їх кількості, зокрема, з 67 у 2010 р. до 13 у 2022 р. У той же час спостерігається потужне кількісне зменшення страховиків ризикового страхування з 389 у 2010 р. до 129 у 2022 р. Таке скорочення кількості страхових компаній, особливо останніми роками, є найбільшим серед усіх структур небанківського фінансового сектора України і пов'язано з тим, що «окремі страховики не виконували нормативи НБУ щодо платоспроможності, не подавали звітність про свою діяльність або вийшли з ринку за власною ініціативою» [10, с. 245].

Обсяг ринку страхових послуг «у макроекономічному аспекті доцільніше оцінювати за таким показником як «чисті страхові премії» - тобто страхові премії, акумульовані страховиками за операціями прямого страхування (без «подвійного рахунку», обумовленого перестраховими операціями» [2, с.101].

Упродовж 2017-2021 рр. загальний обсяг чистих страхових премій за усіма видами страхових послуг в Україні збільшився з 28 494,4 млн грн до 45 987,3 млн грн, або на 61,4 %. Найбільший приріст премій спостерігався за такими видами послуг як: медичне страхування – на 135,1 %, страхування життя – на 101,9 %, автотранспортне страхування – на 90,8 %, авіаційне страхування – на 52,6 %. Натомість за іншими видами ризикового страхування спостерігається тенденція зниження обсягу чистих страхових премій, зокрема, зі страхування майна з 5098,9 млн грн у 2017 р. до 3595,50 млн грн у 2021 р., або на 29,5 %; зі страхування вантажів з 4686,7 млн грн у 2017 р. до 1545,5 млн грн у 2021 р., або на 67,0 %, хоча їх абсолютні значення є досить вагомими у загальному обсязі страхових премій.

Зауважимо, що у 2020-2021 рр. страховикам не вдавалося досягти обсягу премій 2017-2018 рр., у тому числі, через серйозні виклики, пов'язані з пандемією COVID-19 та військовими діями на території України. Відповідно, зростання у майбутньому обсягу премій за цими видами страхових послуг є резервом більш динамічного розвитку ринку страхових послуг України та збільшення рівня його фінансового потенціалу.

У структурі загального обсягу чистих страхових премій у 2017-2021 рр. в Україні найбільшу частку (у середньому близько 90 %) займають премії за видами послуг ризикового страхування (табл. 1). Частка чистих премій за послугами страхування життя хоча і має тенденцію до збільшення, але є незначною: від 10,2 % - у 2017 р. до 12,8 % - у 2021 р. Збільшення цієї частки відбулося за рахунок того, що темпи зростання премій зі страхування життя (101,9 %) значно перевищували темпи зростання премій за ризиковими видами послуг (18,1 %). Проте, незважаючи на незначний розмір частки премій зі страхування життя у загальній структурі премій, можна зробити висновок про посилення впливу цього сегменту на розвиток ринку страхових послуг. Але при цьому зауважимо про неспівставно низьку частку послуг страхування життя у загальному обсязі премій в Україні у порівнянні з відповідними показниками світового ринку страхових послуг. Так, у країнах з розвинутою економікою та

високим рівнем життя населення цей показник є значно вищим, а саме: у Гонконгу – 85 %, Фінляндії – 77 %, Японії – 76 %, Великій Британії – 70 %, Норвегії – 60 %, Швейцарії – 50 %, США – 40 %.

Незначний рівень розвитку страхування життя в Україні був обумовлений невисоким рівнем платоспроможності населення та негативними чинниками макроекономічного характеру, які посилювалися у зв'язку з пандемією COVID-19.

У структурі видів послуг ризикового страхування найбільшою є частка чистих премій із автотранспортного страхування, яке охоплює страхування автотранспортних засобів, обов'язкове та добровільне страхування цивільної відповідальності автовласників та міжнародні договори "Зелена картка" (у 2017 р. становила 35,6 % і в 2021 р. збільшилася до 42,0 %) та медичного страхування, зокрема, безперервного страхування здоров'я, страхування медичних витрат і страхування здоров'я на випадок хвороби (збільшилася із 13,7 % у 2017 р. до 19,9 % у 2021 р.). Це пов'язано з тим, що зазначені послуги належать до класичних, масових видів, до яких залучені значною мірою суб'єкти господарювання та населення країни.

Таблиця 1

Структура ринку страхових послуг за окремими видами страхування в Україні у 2017-2021 рр.

Види страхування	Чисті страхові премії, %				
	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Автотранспортне страхування (у т. ч. страхування автотранспортних засобів, обов'язкове та добровільне страхування відповідальності автовласників, "Зелена картка")	35,6	35,2	36,0	38,6	42,0
Медичне страхування (у т. ч. безперервне страхування здоров'я, страхування медичних витрат та страхування здоров'я на випадок хвороби)	13,7	14,0	16,6	16,9	19,9
Страхування життя	10,2	11,3	11,7	12,2	12,8
Страхування майна	9,0	9,4	8,9	8,1	6,4
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	5,5	5,6	5,5	4,5	3,0
Страхування фінансових ризиків	6,4	4,8	5,4	4,8	3,7
Страхування вантажів та багажу	3,5	4,3	3,6	3,3	2,5
Страхування відповідальності перед третіми особами	5,7	4,8	3,6	2,4	2,1
Страхування кредитів	1,2	1,7	0,9	0,6	0,2
Страхування від нещасних випадків	3,5	3,9	3,7	3,2	3,0
Обов'язкове авіаційне страхування цивільної авіації	2,3	2,3	1,4	1,5	2,2
Страхування сільськогосподарської продукції	1,0	0,8	0,6	0,4	0,5

Джерело: складено і розраховано автором на основі [9]

Решта видів у вищезазначеній структурі страхових послуг характеризується низькою часткою. Проте найбільш помітними є частки чистих премій зі страхування майна (від 9,0 % у 2017 р. до 6,4 % у 2021 р.), страхування фінансових ризиків (від 6,4 % у 2017 р. до 3,7 % у 2021 р.), страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (від 5,5 % у 2017 р. до 3,0 % у 2021 р.), страхування вантажів та багажу (від 3,5 % у 2017 р. до 2,5 % у 2021 р.), страхування відповідальності перед третіми особами (від 5,7 % у 2017 р. до 2,1% у 2021 р.).

Страхові послуги на ринку надаються у добровільній та обов'язковій формі. У структурі чистих премій ризикового страхування найбільша питома вага припадає на послуги добровільного страхування: від 77,1 % у 2017 р. до 75,3 % у 2021 р. Частка чистих премій за послугами обов'язкового страхування, відповідно, становить від 22,9 % у 2017 р. до 24,7 % у 2021 р.

Серед видів послуг добровільного ризикового страхування найбільший розвиток отримало страхування автотранспортних засобів: у 2021 р. його частка складала 34,6 %. Друге місце посідають послуги медичного страхування (їх частка у 2021 р. - 30,3 %). Третє місце – страхування майна, у тому числі страхування майна від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (їх частка у 2021 р. - 14,4 %). Значний розвиток отримали страхування фінансових ризиків (у 2021 р. частка 5,6 %), страхування вантажів та багажу (у 2021 р. частка 3,8 %), страхування від нещасних випадків (у 2021 р. частка 4,6 %).

У структурі послуг обов'язкового страхування найбільшу частку займає страхування цивільно-правової відповідальності власників автотранспортних засобів (за досліджуваний період вона становила у середньому 88,0 %). Досить помітною є частка премій авіаційного страхування (цивільної авіації), близько 10,0 %. Частка інших видів послуг обов'язкового страхування є незначною (близько 2,0 %). Аналіз показників діяльності страхових компаній, які оприлюднені НБУ показує, що за двадцяти семи видами обов'язкового страхування у 2020-2021 рр. не було жодних надходжень страхових премій. Це свідчить про низьку затребуваність більшості видів обов'язкового страхування, які передбачені Законом України «Про страхування» [11], і зайвий раз доводить необхідність скорочення його переліку.

Якщо розглядати концентрацію ринку страхових послуг, то виявляється, що лише 50 страховиків з 142 компаній ризикового страхування акумулюють 71,0 % всіх зібраних страхових премій, а 10 страховиків зі страхування життя, відповідно, 96,6 % [9, 12]. Тобто можемо говорити про присутність на ринку страхових послуг "псевдострахування", оскільки частина страховиків мають дуже незначні обсяги страхової діяльності.

Усвідомити рівень розвитку ринку страхових послуг та його роль в економіці країни дають можливість такі показники як співвідношення чистих

страхових премій до ВВП, співвідношення чистих страхових премій до Державного бюджету та Пенсійного фонду України (ПФУ). Як свідчать дані рис. 2, частка чистих страхових премій, акумульованих на ринку страхових послуг України по відношенню до ВВП у 2017-2021 рр. становила у середньому лише 1,0 %. У країнах Європи цей показник становить у середньому 5 %, у світі – близько 6 %, зокрема, у Великій Британії, Фінляндії, Франції – на рівні 9-11 %, у Німеччині та Швеції – близько 4-7 %, у Польщі, Болгарії – близько 3 %.

Частка частих страхових премій по відношенню до доходів Держбюджету України становила у середньому 3,7 %, а по відношенню до Пенсійного фонду України, відповідно, 9,3 %. Значення усіх трьох вищезазначених показників в Україні є досить низькими і свідчать про те, що ринок страхових послуг поки що не став впливовим чинником економічного розвитку держави.

Основний принцип функціонування ринку страхових послуг полягає в тому, що вільна гра попиту та пропозиції стимулює появу таких страхових послуг, які необхідні для потенційного страхувальника. Свобода ціноутворення, виражена в страхових тарифах на страхові послуги, створює умови для конкуренції між страховиками. Конкуренція на ринку страхових послуг «спонукає страховиків до постійного пошуку нових потенційних клієнтів, удосконалення форм, методів та якості обслуговування клієнтів» [16]. Таким чином, лише за наявності конкуренції ринок страхових послуг виконуватиме свої функції.

Рис. 2. Співвідношення ринку страхових послуг до ВВП, доходів Держбюджету та ПФУ в Україні у 2017-2021 рр.

Джерело: складено і розраховано автором на основі [9, 13, 14, 15]

Крім того, наявність на ринку страхових послуг великої кількості страховиків та відчутна конкуренція між ними, активізує процеси консолідації страхових компаній та банків. Така «консолідація спрямована на зростання результуючої вартості капіталу за рахунок синергії, тобто переваг спільної діяльності» [17, с. 100]. «Процеси консолідації є тривалими, складними та вимагають значних зусиль» [18, с. 334]. Отже, посилення процесів консолідації страховиків та банків в Україні забезпечить територіальне розширення присутності страховиків на ринку, дасть можливість досягати економії від масштабу діяльності, збільшувати кількість укладених договорів страхування та обсяг страхових премій, скорочувати витрати за рахунок операційної ефективності, знижувати ризики за рахунок диверсифікації через розширення бізнес-напрямків, що у підсумку буде сприяти ефективному і динамічному розвитку ринку страхових послуг.

Висновки. Отже, на нашу думку, страховий ринок являє собою сферу обмінно-розподільних фінансових відносин, які складаються між страхувальниками (застрахованими) щодо страхового захисту їхніх майнових інтересів, страховиками та перестраховиками, які забезпечують такий захист за певну плату (страхову премію), за рахунок грошових фондів у вигляді власного і залученого капіталу та іншими суб'єктами (посередниками, операторами фінансового ринку, регулятором), які забезпечують можливість функціонування ринку.

Таким чином, страховий ринок – це широке поняття, яке об'єднує відносини, які відбуваються між страховиками та страхувальниками щодо надання страхового захисту (виникають на ринку страхових послуг) та відносини, з приводу формування та управління страховими капіталами з метою гарантування такого захисту (виникають на фінансовому ринку).

Ринок страхових послуг пропонуємо розглядати як сукупність фінансових відносин, що виникають між суб'єктами ринку з приводу купівлі-продажу послуг зі страхового захисту, на які формується попит, пропозиція та ринкові ціни.

Аналіз показників розвитку ринку страхових послуг в Україні свідчить, що абсолютним його лідером за обсягом чистих страхових премій є послуги автотранспортного страхування, частка яких у загальному обсязі страхових премій, наприклад, у 2021 р. становила 42,0 %, а в обсязі премій ризикового страхування, відповідно, 48,2 %. Цю тенденцію можна вважати позитивною, адже послуги автотранспортного страхування належать до класичних, масових видів страхування, до яких значним чином залучене населення країни та суб'єкти господарювання, які експлуатують автотранспортні засоби.

Страхування життя залишається недостатньо поширеним в Україні, частка його премій у ВВП у середньому становить 0,12 %. Натомість частка

премій за ризиковим страхуванням у ВВП є більш вагомою, хоча також є низькою і має тенденцію до зменшення (з 1,05 % у 2017 р. до 0,9 у 2021 р.).

Серед факторів, що стримують розвиток ринку страхових послуг виділимо такі: нестабільна фінансово-економічна ситуація в країні; недосконала нормативно-правова база, яка регулює діяльність страховиків; низький рівень доходів більшості населення країни та незадовільний фінансовий стан і дефіцит фінансових ресурсів в окремих суб'єктів господарювання; низький рівень страхової культури у потенційних споживачів страхових послуг; недовіра споживачів до діяльності та послуг страховиків; достатньо високий рівень інфляції, внаслідок чого розміри страхових сум за договорами страхування знецінюються; недостатня прозорість діяльності страховиків; недостатній рівень інформації про стан та можливості ринку страхових послуг.

Для подолання вищезазначених проблем, підвищення фінансового потенціалу страховиків й ефективного функціонування ринку страхових послуг в Україні варто вжити чимало заходів, і зокрема, таких: розроблення надійної та ефективної стратегії розвитку ринку; удосконалення законодавчо-нормативної бази; стимулювання діяльності страхових посередників; впровадження міжнародних стандартів ведення страхової діяльності; застосування новітніх технологій та впровадження інновацій у страховому бізнесі.

Література:

1. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг: Закон України від 12.07.2001 № 2664-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text>
2. Гаманкова О.О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика: монографія. К.: КНЕУ, 2009. 283 с.
3. Базилевич В.Д. Страховий ринок України. К.: Знання: КОО, 1998. 374 с.
4. Страхування: підручник / [керівник авт. кол. і наук. ред. С.С. Осадець]. Вид. 3-тє, без змін. К.: КНЕУ, 2006. 599 с.
5. Залетов О. Страхування : навчальний посібник. Київ : Міжн. Агенція "BeeZone", 2003. 304 с.
6. Плиса В. Страхування : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Каравела, 2005. 391 с.
7. Реверчук С. К., Білаш О. В. Ринок страхових послуг: монографія. Львів: АРС, 2013. 221 с.
8. Клапків Ю. М. Ринок страхових послуг: концептуальні засади, технічні інновації та перспективи розвитку : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 568 с.
9. Національний банк України. Огляд небанківського фінансового сектору. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic>
10. Кривошлик Т. Фінансові ресурси у формуванні фінансового потенціалу страхової компанії. *Наукові інновації та передові технології*. 2022 № 10(12). С. 235-250. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/2608/2614>
11. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 р. № 85/96-ВР 196 (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text>

12. Підсумки страхового ринку України за 2021 рік. ТОП-10 лідерів life та non-life страхування. URL: <https://forinsurer.com/news/22/05/30/41284>
13. Валовий внутрішній продукт (ВВП) в Україні за 2017-2022 рр. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>
14. Доходи держбюджету України за 2017-2021 рр. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income>
15. Доходи та видатки Пенсійного фонду України за 2017-2021 рр. Пенсійний фонд України. URL: <https://www.pfu.gov.ua/2128334-dohody-ta-vydatky-pensijnogo-fondu-ukrayiny>
16. Dymnich O., Gamankov D. Competition and monopolization in the Insurance market of Ukraine: Peculiarity and Current trends. Ljubljana school of business. Eastern European Conference of Management and Economics/ Proceedings of the 2nd International Scientific Conference "Environmental Management and Sustainable Economic Development"/ Ljubljana, May, 29, 2020. URL: https://www.vspv.si/uploads/visoka_sola/datoteke/zbornik_eecme_2020_-_proceeding_of_conference.pdf
17. Краснова І. В., Нікітін А. В., Шевалдіна В. Г. Консолідація банківського сектора: детермінанти та наслідки. *Проблеми економіки* № 1 (47), 2021. С. 98-106. URL: doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-98-106>
18. Примостка Л. О., Краснова І. В., Литвиненко О. К. Вплив форм консолідації на зростання вартості банків. *Проблеми економіки* № 4 (46), 2020. С. 334-341. URL: doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2020-4-334-341>

References:

1. Zakon Ukrayiny "Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehulyuvannya rynkiv finansovykh posluh" : vid 12 lypnya 2001 roku, № 2664-III [Law of Ukraine "On financial services and state regulation of financial services markets" from July 12, 2001, № 2664-III. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14#Text> [in Ukrainian].
2. Hamankova O. (2009). Rynok strakhovykh posluh Ukrayiny: teoriya, metodolohiya, praktyka [Market of insurance services of Ukraine: theory, methodology, practice]. Kyiv, KNEU. 283 p. [in Ukrainian].
3. Bazilevich V. (1998). Strakhovyy rynek Ukrayiny [The insurance market of Ukraine]. Kyiv: Znannia: KOO. [in Ukrainian].
4. Strakhuvannya. [Insurance]. (2006). Kyiv: KNEU. 599 p. [in Ukrainian].
5. Zalyetov O. (2003). Strakhuvannya [Insurance]. Kyiv: International Agency "BeeZone". 304 p. [in Ukrainian].
6. Plysa V. (2005). Strakhuvannya [Insurance]. Kyiv: Caravela. 391 p. [in Ukrainian].
7. Reverchuk S., Bilash O. (2013). Rynok strakhovykh posluh [Market of insurance services]. Lviv: ARS. 221 p. [in Ukrainian].
8. Klapkiv Yu. (2020) Rynok strakhovykh posluh: kontseptual'ni zasady, tekhnichni innovatsiyi ta perspektyvy rozvytku [Market of insurance services: conceptual principles, technical innovations and development prospects]. Ternopil: TNEU. 567 p. [in Ukrainian].
9. Natsional'nyy bank Ukrayiny. Ohlyad nebankivs'koho finansovoho sektoru. Nahlyadova statystyka [National Bank of Ukraine. Overview of the non-banking financial sector. Supervisory statistics]. (n.d.). *bank.gov.ua* Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/statistic> [in Ukrainian].
10. Kryvoshlyk T. (2022). Finansovi resursy u formuvanni finansovoho potentsialu strakhovoyi kompaniyi [Financial resources in the formation of the financial potential of an insurance company]. *Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi - Scientific innovations and advanced technologies*, 10(12), 235-250. (n.d.). *perspectives.pp.ua* Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/2608/2614> [in Ukrainian].

11. Zakon Ukrainy "Pro strakhuvannya" : vid 7 bereznya 1996 roku, № 1909-IX [Law of Ukraine "On Insurance" from March 7, 1996, № 1909-IX]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

12. Pidsumky strakhovoho rynku Ukrainy za 2021 rik. TOP-10 lideriv life ta non-life strakhuvannya [Results of the insurance market of Ukraine for 2021. TOP-10 leaders of life and non-life insurance]. (n.d.). *forinsurer.com/news*. Retrieved from <https://forinsurer.com/news/22/05/30/41284> [in Ukrainian].

13. Valovyy vnutrishniy produkt (VVP) v Ukraini za 2017-2022 rr. [Gross domestic product (GDP) in Ukraine for 2017-2022]. (n.d.). *index.minfin.com.ua* Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/> [in Ukrainian].

14. Dokhody derzhbyudzhetu Ukrainy za 2017-2021 rr. [Revenues of the state budget of Ukraine for 2017-2021]. (n.d.). *index.minfin.com.ua* Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/income> [in Ukrainian].

15. Dokhody ta vydatky Pensijnoho fondu Ukrainy za 2017-2021 rr. [Income and expenses of the Pension Fund of Ukraine for 2017-2021]. (n.d.). *www.pfu.gov.ua* Retrieved from <https://www.pfu.gov.ua/2128334-dohody-ta-vydatky-pensijnogo-fondu-ukrayiny> [in Ukrainian].

16. Dymnich O., Gamankov D. Competition and monopolization in the Insurance market of Ukraine: Peculiarity and Current trends. Ljubljana school of business. Eastern European Conference of Management and Economics/ Proceedings of the 2nd International Scientific Conference "Environmental Management and Sustainable Economic Development"/ Ljubljana, May, 29, 2020. URL: https://www.vspv.si/uploads/visoka_sola/datoteke/zbornik_eecme_2020_-_proceeding_of_conference.pdf [in English].

17. Krasnova, I., Nikitin, A., & Shevaldina, V. (2021). Konsolidacija bankivskoho sektora: determinanty ta naslidky [Consolidation of banking sector: determinants and effects]. *Problemy ekonomiky – Problems of economy*, 1(47), pp. 98-106, Retrieved from doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-98-106>. [in Ukrainian].

18. Prymostka, L., Krasnova, I., & Lytvynenko, O. (2020). Vplyv form konsolidacii na zrostantnja vartosti bankiv [Influence of the consolidation forms on the growth of the value of banks]. *Problemy ekonomiky – Problems of economy*, 4, pp. 334-341, Retrieved from doi: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2020-4-334-341>. [in Ukrainian].

УДК: 657.6

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-169-180](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-169-180)

Марушко Надія Семенівна кандидат економічних, доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ, вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, тел.: (095) 119-81-02, <https://orcid.org/0000-0001-7214-4394>

Горбан Ірина Михайлівна кандидат економічних, доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ, вул. Городоцька, 26, м. Львів, 79007, тел.: (067) 857-10-46, <https://orcid.org/0000-0002-0627-258X>

ДОТРИМАННЯ ПРАВОВИХ ВИМОГ В АУДИТОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Анотація. Усвідомлюючи загрозу національній безпеці та економічній системі в цілому, а також складність процесу виявлення «відмивання грошей» в міжнародній фінансовій системі, провідні західні країни прийшли до необхідності здійснення колективних заходів боротьби з даним видом злочинної діяльності. Україна, протягом останніх двох десятиріч років впроваджує правовий та фінансовий механізми у системі боротьби з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, в тому числі і в аудиторській діяльності.

В цьому контексті, найважливішим завданням, що стоїть перед державою є питання дотримання правових вимог в системі протидії відмиванню доходів, отриманих злочинним шляхом. Тому, аудитори, аудиторські фірми, як суб'єкти фінансового моніторингу, є інструментом державного регулювання фінансових відносин. Саме вони у своїй професійній діяльності зобов'язані здійснюють розробку особистих критеріїв оцінки ступеня ризику та методології управління ризиками у сфері протидії легалізації злочинних доходів, а саме оцінювати та виявляти ризики, встановлювати критерії сумнівів щодо фінансових операцій та їх класифікації, тобто провести аналіз їхніх клієнтів з урахуванням ризиків в системі відмивання нелегальних доходів.

Відомо, що на сьогодні при проведенні аудиторських процедур з перевірки дотримання вимог протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму, заходи повинні бути направлені на виявлення фактів порушень іллегалізаційного законодавства, які істотно впливають на фінансову звітність. В процесі планування і проведення аудиту, аудитор повинен враховувати фактори ризику того, що будь-які спотворення

фінансової звітності, викликані недотриманням аудитором вимог нормативно-правових актів, не будуть виявлені. Також, аудитором необхідно сформулювати всі докази з питань протидії легалізації злочинних доходів та врахувати чинники можливих фінансових наслідків, наслідків недотримання об'єктом аудиту вимог нормативних правових актів та дати оцінку достовірності всієї фінансової звітності у випадку, якщо наслідки недотримання об'єктом перевірки вимог нормативних актів є суттєвими.

Запропоновано проводити аудиторську перевірку на предмет дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, у відповідності до основних етапів: виявлення підозр недотримання законодавства, аналіз інформації, визначення впливу відсутності достатніх належних аудиторських доказів, вплив доказів про недотримання законодавства на аудиторський висновок та повідомлення про це вищій орган керівництва, планування аудиту на предмет дотримання законодавства у сфері протидії легалізації злочинних доходів.

Ключові слова: аудит, докази, ризики, аудиторська перевірка, протидія легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму.

Marushko Nadiia Semenivna Candidate of economic sciences, associate professor, Lviv State University of Internal Affairs, Horodotska St., 26, Lviv, 79007, tel.: (095) 119-81-02, <https://orcid.org/0000-0001-7214-4394>

Gorban Iryna Mykhailivna Candidate of economic sciences, associate professor, Lviv State University of Internal Affairs, Horodotska St., 26, Lviv, 79007, tel.: (067) 857-10-46, <https://orcid.org/0000-0002-0627-258X>

COMPLIANCE WITH LEGAL REQUIREMENTS IN THE AUDIT ACTIVITY WHEN COMBATING LEGALIZATION (LAUNDERING) OF INCOME OBTAINED IN CRIMINAL WAY

Abstract. Being aware of the threat to national security and the economic system as a whole, as well as the complexity of the process of detecting "money laundering" in the international financial system, leading Western countries have come to the need to implement collective measures to combat this type of criminal activity. Over the past two dozen years, Ukraine has been implementing a legal and financial mechanism in the system of combating the legalization (laundering) of incomes obtained by committing a crime, including auditing sphere.

In this context, the most important task for the state is the issue of compliance with legal requirements in the anti-money laundering system. Therefore, auditors and audit firms, as subjects of financial monitoring, are an instrument of state regulation

of financial relations. It is they who, in their professional activities, are required to develop personal criteria for assessing the degree of risk and risk management methodology in the field of combating the legalization of criminal incomes, namely to assess and identify risks, to establish criteria for doubts regarding financial transactions and their classification, i.e. to conduct an analysis of their clients taking into account the risks in the system of laundering illegal income.

It is known that today, when conducting audit procedures for verifying compliance with the requirements of combating the legalization of incomes obtained by committing crimes and the financing of terrorism, measures should be aimed at identifying facts of violations of legalization laws that significantly affect financial reporting. In the process of planning and conducting the audit, the auditor must take into account the risk factors that any distortions of financial statements caused by the auditor's failure to comply with the requirements of regulatory and legal acts will not be detected. Also, the auditor must form all the evidence on countering the legalization of criminal incomes and take into account the factors of possible financial consequences, the consequences of the audit object's non-compliance with the requirements of regulatory legal acts and give an assessment of the reliability of all financial reporting in the event that the consequences of the audit object's non-compliance with the requirements of regulatory acts are essential.

It is proposed to conduct an audit on the subject of compliance with legislation in the field of prevention and countermeasures against legalization (laundering) of incomes obtained by committing crimes, in accordance with the main stages: detection of suspicions of non-compliance with legislation, analysis of information, determination of the impact of the lack of sufficient proper audit evidence, the impact of evidence of non-compliance with legislation on the audit opinion and notification of this of the highest management body, planning of the audit on the subject of compliance with the legislation in the field of combating the legalization of criminal income.

Keywords: audit, evidence, risks, audit, combating money laundering and terrorist financing.

Постановка проблеми. В сучасних нестабільних умовах більшість країн світу вживають на державному рівні максимальні заходи щодо запобігання та протидії відмиванню грошей. При цьому важлива роль відводиться контролюючим органам. Основи міжнародної співпраці базуються на поєднанні використання різних методів та інструментів з урахуванням специфіки відповідного законодавства, в основі яких лежать рекомендації ФАТФ [9]. Відповідно, кожна держава, у межах свого правового поля, розробляє та впроваджує власні заходи щодо боротьби з відмиванням грошей. Україна здійснює процес адаптації нормативно-правового регулювання фінансової

діяльності до світових стандартів через створення органу Державного фінансового моніторингу та законодавче регулювання його діяльності, й у тому числі в аудиторській діяльності, як суб'єкта фінансового моніторингу.

Аудитори, аудиторські фірми, як суб'єкти фінансового моніторингу боротьби з відмиванням грошей, є інструментом державного регулювання фінансових відносин. У своїй професійній діяльності здійснюють розробку особистих критеріїв оцінки ступеня ризику та методології управління цими ризиками. Саме ці суб'єкти повинні продовжувати оцінювати та виявляти ризики, встановлювати критерії сумнівів щодо фінансових операцій та їх класифікації, тобто класифікації їхніх клієнтів з урахуванням ризиків в системі відмивання нелегальних доходів. Відповідальність аудитора не повинна обмежуватися виявленням «брудних грошей». Перш за все, мова йде про конфіденційність та забезпечення професійної таємниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатогранний характер даної проблеми потребує дослідження питань виникнення, виявлення причин та наслідків у системі протидії відмиванню незаконних доходів в аудиторській діяльності. Серед вітчизняних науковців, у працях яких розглянуто теоретичні засади протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом в аудиторській діяльності, варто виокремити І. М. Боднар, М.М. Василюк, Л. В. Острівна, Р. В. Пукало, Н. М. Внукова, О. Ю. Редько, С. В. Шульга та ін.

Мета статті дослідити особливості механізму протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму в аудиторській діяльності відповідно до правових вимог.

Виклад основного матеріалу. Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» [3] регламентує рамки правового поля аудиторської діяльності в Україні та регулює відносини, що виникають при її здійсненні, а саме визначає аудиторську діяльність як незалежну професійну діяльність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності, які зареєстровані в Реєстрі аудиторів з надання аудиторських послуг, що включають аудит фінансової звітності, тобто надають аудиторські послуги з перевірки даних бухгалтерського обліку та показників фінансової звітності юридичної особи з метою висловлення незалежної думки аудитора про її відповідність в усіх суттєвих аспектах вимогам НП(С)БО, МСА та МСФЗ, виконання завдань з іншого надання впевненості та інші професійні послуги, встановлює вимоги до якісного виконання аудиторських послуг через впровадження контрольних заходів [9, 10].

Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» та МСА вимагають від суб'єктів аудиторської діяльності забезпечення якості аудиторських послуг. У порівнянні з МСА, Закон вимагає

забезпечити контроль якості аудиту фінансової звітності для обов'язкового аудиту, в першу чергу для суб'єктів, що становлять суспільний інтерес і передбачає більш жорстке регулювання процесу надання аудиторських послуг та відповідальність аудиторів [3, 5]. Разом з тим, аудитори та суб'єкти аудиторської діяльності зобов'язані подавати в установленому порядку та у випадках, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму», інформацію центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення [4].

Відповідно до цього, доцільно розділити обов'язки аудиторських компаній та індивідуальних аудиторів щодо дотримання законодавства у сфері протидії відмиванню доходів, отриманих злочинним шляхом з однієї сторони - при аудиті, а з іншої при наданні бухгалтерських та юридичних послуг.

Аудиторські процедури з перевірки дотримання вимог протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом та фінансування тероризму повинні бути направлені на виявлення фактів порушень іллегалізаційного законодавства, що істотно впливає на фінансову звітність.

В процесі планування і проведення аудиту, аудитор повинен враховувати фактори ризику того, що будь-які спотворення фінансової звітності, викликані недотриманням аудитором вимог нормативно-правових актів, не будуть виявлені. До таких факторів ризику відносять:

- наявність нормативних правових актів, що безпосередньо мають відношення до аудиторської діяльності, та, які не роблять істотного впливу на фінансову звітність, і тому можуть бути не враховані в інформаційні системах, що використовуються аудитором для перевірки фінансової звітності;
- дії, направлені на приховування випадків зловживань та порушень вимог об'єкта перевірки при аудиті нормативних правових актів (змова, підробка документів, умисне невідображення в бухгалтерському обліку господарських операцій, дії вищого керівництва в обхід системи внутрішнього контролю, подання завідомо неправдивої інформації та ін.);
- відсутність у аудитора права правової кваліфікації конкретної дії (бездіяльності) об'єкта перевірки як недотримання ним вимог нормативних правових актів [2, 7, 8].

При ознайомленні з об'єктом перевірки і фінансово-господарською діяльністю, аудитор повинен отримати загальне уявлення про:

- галузеві особливості діяльності суб'єкта господарювання, в т.ч. особливості організації та ведення ним бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності;

- відповідність діяльності об'єкта аудиту вимогам нормативних правових актів.

З огляду на це, що аудитор може:

- визначити перелік нормативних актів, які встановлюють вимоги до формування показників фінансової звітності у господарюючого суб'єкта і розкриття інформації в ній;
- отримати у керівників відомості про застосування об'єктом аудиту процедур забезпечення дотриманих нормативних правових актів;
- отримати в управлінського персоналу відомості про застосування об'єктом перевірки процедур, спрямованих на виявлення і оцінку штрафів та інших претензій [2].

Такі роз'яснення і підтвердження самі по собі не є достатніми належними аудиторськими доказами, в зв'язку з чим аудитор повинен отримати і інші аудиторські докази з відповідних питань. У випадку недотримання об'єктом аудиту вимог нормативних правових актів, аудитор повинен:

- по-перше, встановити характер кожного недотримання і обставини, при яких воно мало місце або може відбутися;
- по-друге, отримати додаткову інформацію, необхідну для оцінки можливого впливу такого недотримання на достовірність фінансової звітності [1, 2, 6].

При оцінці можливого впливу випадків недотримання об'єктом аудиту вимог нормативних правових актів на фінансову звітність аудитор повинен взяти до уваги такі чинники:

- 1) можливі фінансові наслідки (санкції, збитки, завершення діяльності та ін.);
- 2) необхідність розкриття в фінансовій звітності інформації про можливі фінансові наслідки недотримання об'єктом аудиту вимог нормативних правових актів;
- 3) необхідність поставити під сумнів достовірність всієї фінансової звітності у випадку, якщо наслідки недотримання об'єктом перевірки вимог нормативних актів є суттєвими.

Виходячи з можливих наслідків недотримання об'єктом перевірки нормативних вимог, обставинами, які можуть вказувати на їх недотримання аудиторіві необхідно:

- позапланову перевірку, яка проводиться уповноваженим державними органом, накладення штрафів, інших санкцій;
- сумнівна оплата послуг, чи видача позик зовнішнім консультантам, пов'язаним сторонам, їх працівникам або державним службовцям на пільгових умовах;
- виплата посереднику винагороди, розмір якої перевищує звичайну для даного об'єкта аудиту плату або плату, незвичайну для даного виду послуг в галузі, в якій об'єкт аудиту здійснює діяльність;

- закупівлі за цінами, що значно відрізняється від ринкових;
- сумнівні платежі готівкою;
- сумнівні операції з організаціями, що зареєстровані в офшорних зонах;
- платежі за товари або послуги, які здійснюються в іншу державу, з якої здійснюється постачання відповідних товарів та послуг;
- платежі в іноземній валюті без належного оформлення документації;
- організація інформаційної системи, яка не забезпечує адекватних документальних свідчень для аудиту;
- операції, що не дозволені керівництвом об'єкта аудиту або не обліковані належним чином;
- негативна інформація про об'єкта аудиту в засобах масової інформації.

В процесі проведення аудиторської перевірки пропонуємо порядок дій аудитора, який можна використати у випадку недотримання об'єктом перевірки правових вимог. Систематизуємо дії аудитора в покроковий алгоритм (рис. 1).

На першому етапі формується загальна інформація на предмет дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Тобто аудитор передбачає, що об'єкт аудиту не дотримується вимог нормативних актів, він повинен обговорити дані припущення з керівниками об'єкта аудиту, а при необхідності - з представниками власника об'єкта аудиту.

На другому етапі визначаються обставини, при яких керівники об'єкта аудиту (представники власника) не пропонують аудитору достатню інформацію про дотримання об'єктом перевірки вимог нормативних правових актів, а вплив можливого недотримання об'єктом перевірки вимог нормативних правових актів на фінансову звітність, на думку аудитора, може бути суттєвим, аудитор повинен розглянути питання про отримання юридичної консультації.

Аудитор може проконсультуватися з юридичною службою об'єкта аудиту з приводу застосування вимог нормативних правових актів у конкретних обставинах (включаючи ймовірність недобросовісних дій) і можливого їх впливу на фінансову звітність.

На третьому етапі в процесі аудиторської перевірки аудитором не отримано достатньої інформації про дотримання об'єктом аудиту вимог чинного законодавства, тому аудитор повинен врахувати вплив відсутності достатніх належних аудиторських доказів щодо даного питання при підготовці аудиторського висновку.

Рис. 1. Основні етапи аудиторської перевірки на предмет дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом*

* власна розробка авторів

На четвертому етапі аудитор може прийняти рішення про відмову від виконання аудиторського завдання, коли керівники об'єкта аудиту (представники власника) не застосовують ніяких заходів щодо усунення недотримання об'єктом аудиту особою вимог законодавства і/або запобігання недотримання їх в майбутньому. Такі дії можуть бути необхідними, з точки зору аудитора, навіть якщо наслідки недотримання вимог законодавства не мають істотного впливу на фінансову звітність. При вирішенні питання щодо можливості відмови від виконання аудиторського завдання аудитор може отримати юридичну консультацію.

Якщо відмовитися від виконання аудиторського завдання не можна, то аудитор може вказати на недотримання об'єктом аудиту вимог законодавства у аудиторському висновку.

На п'ятому етапі, аудитор повинен переконатися, що керівництво об'єкта аудиту або представник власника причетні до недотримання об'єктом аудиту вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, аудитор повинен повідомити про це вищому органу об'єкта аудиту.

На шостому етапі законодавство передбачає обов'язок аудитора перевірити діяльності об'єкту аудиту на предмет дотримання законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, аудитор повинен включити в програму аудиту спеціальні тести і повідомити про виявлені факти недотримання вимог законодавства про свої підозри відповідному державному органу, наприклад, інформацію щодо легалізації (відмивання) доходів, отриманих отримані злочинним шляхом як корупційні правопорушення.

У тому випадку, коли аудитор дійшов висновку, що об'єкт аудиту недотримується законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, документи мають суттєвий вплив на фінансову звітність і не були належним чином відображені в обліковому процесі, аудитор повинен висловити в аудиторському висновку думку з застереженням або негативну думку.

Якщо керівники об'єкту аудиту особи або представники власника перешкоджають аудитору в отриманні достатніх належних аудиторських доказів, які підтверджують, що випадки недотримання об'єктом аудиту законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, які можуть надавати суттєвий вплив на фінансову звітність, мали місце або могли мати місце, то аудитор повинен висловити в аудиторському висновку думку з застереженням або відмовитися від висловлення думки через обмеження аудиторських доказів.

Таким чином, при проведенні аудиту аудиторська компанія повинна перевірити дотримання об'єктом аудиту вимог законодавства у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом. При цьому аудитор повинен, по-перше, встановити, чи об'єкт аудиту має відношення до організацій, які здійснюють операції з грошовими коштами та іншим майном; по-друге, якщо об'єкт аудиту належить до таких, тоді доцільно виконати аудиторські процедури з перевірки дотримання цією організацією вимог законодавства щодо ідентифікації клієнтів вигодоотримувачів, документування, зберігання і подання інформації

Держфінмоніторингу. Для здійснення вказаних аудиторських процедур доцільно розробити стандарти внутрішньої перевірки (анкети, програми і т.д.).

Висновки. Система внутрішнього фінансового моніторингу аудиторської компанії повинна будуватися з точки зору таких компонентів внутрішньої системи контролю, таких як організація, документація, моніторинг, триступенева оцінка, що забезпечує реалізацію мети компанії. Для вирішення завдання щодо ефективного протистояння легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму, аудиторська фірма повинна забезпечити належне її функціонування, беручи до уваги обсяг заходів, що застосовуються для задоволення вимог національного законодавства та міжнародних норм.

Для побудови ефективної системи внутрішнього фінансового моніторингу аудиторська фірма повинна надати оцінку ризикам операцій клієнта, пов'язаних з легалізацією (відмиванням) доходів, отриманих злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, управлінню ризиками для легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом або фінансування тероризму та здійснити розробку критеріїв цих ризиків.

Щодо вимог дотримання законодавства у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом та фінансуванню тероризму, аудиторська компанія зобов'язана надати їх оцінку, тобто встановити взаємозв'язок об'єкта аудиту з суб'єктами діяльності, які здійснюють операції з нелегальними фінансовими потоками, здійснити аудиторські процедури щодо ідентифікації клієнтів, документування їх господарських операцій, зберігання і подання інформації в Державну службу фінансового моніторингу України.

Література:

1. Бондар М. І., Бондар Т. А. Ідентифікація клієнтів аудиторами (аудиторськими фірмами) у процесі здійснення фінансового моніторингу. *Незалежний аудитор*. 2014. № 7. С. 2-10.
2. Василюк М.М. Організація та методологія контролю якості аудиторських послуг. дис. доктора екон. наук спец. 08.00.09. Національна академія статистики, обліку та аудиту, Київ, 2020. 596 с.
3. Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність: Закон України» від 21.12.2017 р. № 2258 III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text>
4. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 6 грудня 2019 року № 361-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
5. Міжнародні стандарти контролю якості, аудиту, огляду, іншого надання впевненості та супутніх послуг; пер. з англ. Н.І. Гаєвська, В.В. Галасюк, В.В. Дабіжа та ін. За ред. І.І. Нестеренко. К., 2013. Ч. 1. 1026 с.
6. Острівна Л. В. Зарубіжний досвід реалізації механізму запобігання відмиванню коштів в аудиторській діяльності *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2013. № 2. С. 119-124. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2013_2_25

7. Пукала Р.В, Внукова Н. М. Спеціально визначений фінансовий моніторинг аудиторів за міжнародними стандартами. *Сучасний стан та перспектив розвитку обліку, аналізу, аудиту, звітності і оподаткування в умовах євроінтеграції: тези доповідей II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Ужгород, 16 квітня 2020 р.)*. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. С.183–186.

8. Редько О. Ю. Аудит “у законі” або деякі аспекти відповідальності аудиторів в Україні. *Науковий вісник Національної академії статистики, обліку та аудиту: зб. наук. пр.* 2021. №3-4. С. 64-71. doi: 10.31767/nasoa.3-4-2021.07.

9. Рекомендації FATF. Міжнародні стандарти боротьби з відмиванням коштів, фінансуванням тероризму і розповсюдженням зброї масового знищення. 2018. 266 с. URL: <https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf>.

10. Шульга С.В. Методичні аспекти оцінки ризиків при наданні аудиторських послуг. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Науки: економіка, політологія, історія.* 2019. № 5 (268). С.233-256.

References:

1. Bondar, M. I., Bondar, T. A. (2014). Identifikacija klientiv auditorami (auditors'kimi firmami) u procesi zdijsnennja finansovogo monitoringu [Identification of clients by auditors (auditing firms) in the process of financial monitoring]. *Nezalezhnij auditor - Independent auditor*, 7, 2-10 [in Ukrainian].

2. Vasiljuk, M.M. (2020). Organizacija ta metodologija kontrolju jakosti auditors'kih poslug [Organization and methodology of quality control of auditing services]. *Doctor's thesis*. Kiev. Nacional'na akademija statistiki, obliku ta auditu [in Ukrainian].

3. Zakon Ukraïni «Pro audit finansovoï zvitnosti ta auditors'ku dijalnist' [The Law of Ukraine "On the Audit of Financial Statements and Audit Activity"]». (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19#Text> [in Ukrainian].

4. Zakon Ukraïni «Pro zapobigannja ta protidiju legalizacii (vidmivannju) dohodiv, oderzhanih zlochinnim shljahom, finansuvannju terorizmu ta finansuvannju rozpovsjudzhennja zbroï masovogo znishhennja» [The Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction of Legalization (Laundering) of Criminal Proceeds, Financing of Terrorism and Financing of Proliferation of Weapons of Mass Destruction"] (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text> [in Ukrainian].

5. Gaevs'ka, N.I., Galasjuk, V.V., Dabizha, V.V. (2013). *Mizhnarodni standarti kontrolju jakosti, auditu, ogljadu, inshogo nadannja vpevnenosti ta suputnih poslug [International standards of quality control, audit, review, other assurance and related services]*. K.[in Ukrainian].

6. Ostrivna, L. V. (2013). Zarubizhnij dosvid realizacii mehanizmu zapobigannja vidmivannju koshtiv v auditors'kij dijalnosti [Foreign experience of implementing the money laundering prevention mechanism in audit activities]. *Povitrjane i kosmichne pravo - Air and space law*, 2, 119-124. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2013_2_25 [in Ukrainian].

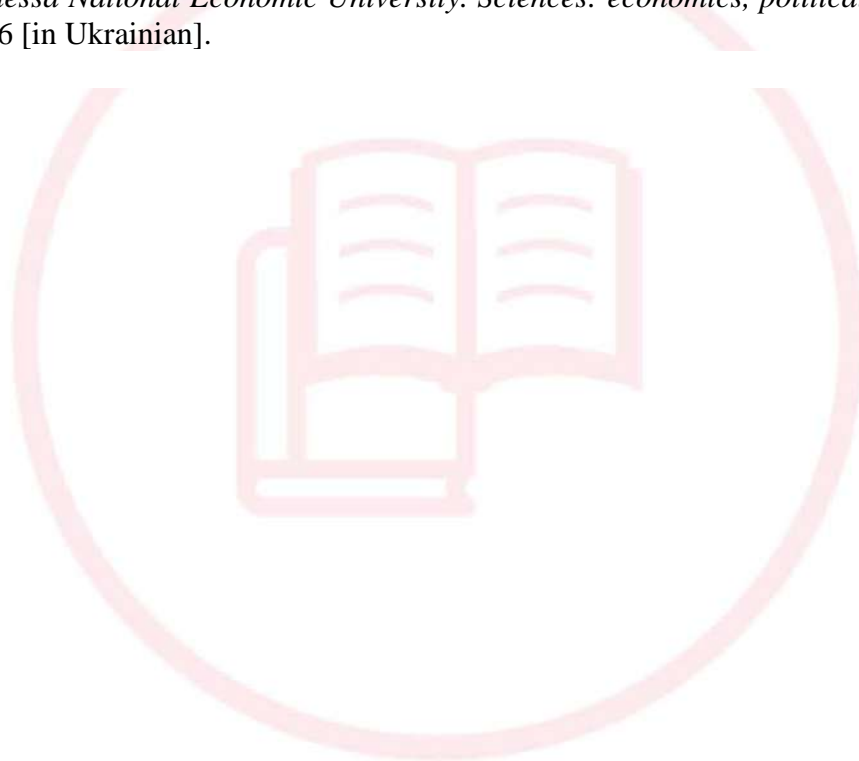
7. Pukala, R.V, Vnukova, N. M. (2020). Special'no viznachenij finansovij monitoring auditoriv za mizhnarodnimi standartami [Specially defined financial monitoring of auditors according to international standards]. [The current state and prospects for the development of accounting, analysis, auditing, reporting and taxation in the conditions of European integration]. *Proceedings from: II Mizhnarodna nauково-praktychna internet-konferentsiia «Suchasnij stan ta perspektiv rozvitku obliku, analizu, auditu, zvitnosti i opodatkuvannja v umovah evrointegracii» – The II International Scientific and Practical Internet Conference «Marketing of Innovations and Innovations in Marketing»*. (pp. 183-186). Uzhgorod: Vidavnictvo UzhNU «Goverla» [in Ukrainian].

8. Red'ko, O. Ju. (2021). Audit "u zakoni" abo dejaki aspekti vidpovidal'nosti auditoriv v Ukraïni [Audit "in the law" or some aspects of the responsibility of auditors in Ukraine]. *Naukovij visnik Nacional'noi akademii statistiki, obliku ta auditu - Scientific Bulletin of the National Academy of Statistics, Accounting and Auditing*, 3-4, 64-71. doi: 10.31767/nasoa.3-4-2021.07 [in Ukrainian].

9. Rekomendacii FATF. Mizhnarodni standarti borot'bi z vidmivannjam koshtiv, finansuvannjam terorizmu i rozpovsjudzhenjam zbroï masovogo znishhennja [FATF recommendations. International standards for combating money laundering, terrorist financing and proliferation of weapons of mass destruction]. *fii.gov.ua* Retrieved from <https://fii.gov.ua/assets/userfiles/books/5%20round%20FATF.pdf> [in Ukrainian].

10. Shul'ga, S.V. (2019). Metodichni aspekti ocinki rizikiv pri nadanni auditors'kih poslug [Methodological aspects of risk assessment in the provision of audit services]. *Naukovij visnik Odes'kogo nacional'nogo ekonomichnogo universitetu. Nauki: ekonomika, politologija, istorija - Scientific Bulletin of Odessa National Economic University. Sciences: economics, political science, history*, 5 (268), 233-256 [in Ukrainian].

УДК 339.138

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-181-195](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-181-195)

Мостова Анастасія Дмитрівна доктор економічних наук, доцент кафедри міжнародного маркетингу, Університет імені Альфреда Нобеля, вул. Січеславська набережна, 18, м. Дніпро, тел.: (098) 394-95-82, <https://orcid.org/0000-0002-3998-3441>

РОЛЬ ІНСТРУМЕНТІВ ПРОСУВАННЯ ІНТЕРНЕТ-МАГАЗИНІВ У ФОРМУВАННІ СТРАТЕГІЇ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ

Анотація. У статті аргументовано, що цифровий маркетинг надає нові можливості для розвитку торговельних компаній в Інтернеті, сприяє ефективному просуванню веб-сайту та залученню цільової аудиторії до торгових онлайн-майданчиків. Автором проведено дослідження основних інструментів цифрового маркетингу, які ефективно використовуються при просуванні Інтернет-магазинів. Досліджено особливості їх використання, переваги для бізнесу, та показано їх роль у формуванні оптимального набору інструментів впливу на Інтернет-користувача, який охоплює декілька напрямів комунікацій у цифровому середовищі. Емпіричне дослідження тенденцій використання інструментів просування Інтернет-магазинів було проведено на основі вибірки веб-сайтів з продажу жіночого одягу в Україні. Проведено аналіз залежності відвідуваності сайту від окремих показників ефективності веб-сайтів українських компаній у сфері продажу одягу. Розглянуто основні характеристики Інтернет-магазинів, такі як асортимент, видимість в органічному пошуку, трафік, кількість ключових слів, а також поведінкові метрики, такі як кількість сторінок, відвіданих за сеанс, тривалість сеансу, показник відмов. Обґрунтовано найбільш впливові показники та побудовано модель аналізу впливу факторів на відвідуваність веб-сайту. Доведено, що найбільший вплив на трафік веб-сайту має кількість ключових слів, а також видимість веб-сайту у органічному пошуку. Представлено концепцію та структуру стратегії цифрового маркетингу та показано виняткову роль цифрових інструментів у її реалізації. Доведено, що поєднання різноманітних цифрових інструментів дозволяє отримати максимальний результат від рекламної кампанії. Сформульовано рекомендації щодо оптимізації інструментів просування Інтернет-магазину та формування цифрової маркетингової стратегії компанії.

Ключові слова: інструменти цифрового маркетингу, Інтернет-магазин, трафік веб-сайту, цільова аудиторія, стратегія цифрового маркетингу

Mostova Anastasia Dmitrivna Doctor of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of International Marketing, Alfred Nobel University, str. Sicheslavska Naberezhna, 18, Dnipro, tel.: (098) 394-95-82, <https://orcid.org/0000-0002-3998-3441>

THE ROLE OF PROMOTION TOOLS FOR INTERNET STORES IN THE FORMATION OF A DIGITAL MARKETING STRATEGY

Abstract. It is shown that digital marketing provides new opportunities for the development of trading companies on the Internet, and contributes to the effective promotion of the website and the attraction of the target audience to online trading platforms. Article presents the study of the main digital marketing tools that are effectively used in the promotion of online stores. Peculiarities of their use, advantages for business have been studied. Their role in the formation of an optimal set of tools for influencing the Internet user, which covers several directions for communication in the digital environment, is shown. An empirical study of trends in the use of website promotion tools by online stores was conducted based on a sample of websites selling women's clothing in Ukraine. An analysis of the dependence of website traffic on individual performance indicators of websites of Ukrainian companies in the field of clothing sales was carried out. The main characteristics of online stores are considered, such as assortment, visibility in organic search, traffic, number of keywords, and behavioral metrics, such as the number of pages visited per session, duration of the session, the bounce rate. The most influential indicators are substantiated and a model is built to analyze the influence of factors on website traffic. Keyword count as well as visibility in organic website search has been proven to have the biggest impact on website traffic. The concept and structure of digital marketing strategy is presented and the exceptional role of digital tools in its implementation is shown. It is claimed that the combination of various digital tools allows you to get the maximum result from an advertising campaign. Recommendations for optimization of online store promotion tools and formation of the company's digital marketing strategy have been formulated.

Keywords: digital marketing tools, online store, website traffic, target audience, digital marketing strategy

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрової економіки та посилення конкуренції у сфері електронної комерції призвели до суттєвих змін у поведінці споживачів. Торгові компанії отримали низку нових можливостей за рахунок цифрового маркетингу, що пояснює зростання інтересу до інструментарію просування веб-сайту у мережі Інтернет та збільшення маркетингових бюджетів. Це закономірно, оскільки майже будь-який бізнес

має в Інтернет свою цільову аудиторію. Компанії мають змогу просувати та продавати свої товари та послуги на глобальних ринках. Інструменти цифрового маркетингу дозволяють збирати дані про цільову аудиторію, її інтереси та поведінку, що сприяє кращому таргетуванню, вдосконаленню асортименту і характеристик товарів і послуг, цінової та дистрибуційної політики компаній.

У цифровому середовищі результати маркетингових заходів можна оцінити більш точно і достовірно порівняно з офлайн, оскільки існує широкий асортимент CRM-систем та ІТ-рішень, сервісів та інструментів веб-аналітики для моніторингу метрик і ефективності рекламних кампаній. Незважаючи на це, питання розподілу бюджету на цифровий маркетинг між окремими його інструментами залишається недостатньо дослідженим. Особливо актуальним є обґрунтування різних цифрових маркетингових інструментів перед початком просування веб-сайту у мережі Інтернет, коли компанії ще не мають достатньої інформаційної бази по власним рекламним кампаніям для прийняття управлінських рішень, а рекомендації аутсорсингових маркетингових агентств, як правило, є суб'єктивними та вимагають довготривалих тестових періодів, що потребує додаткових витрат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З розвитком цифрової економіки спектр досліджень маркетингової діяльності підприємств змістився в площину Інтернет-маркетингу, де провідні українські та світові науковці та практики акцентують увагу на інформаційній складовій бізнес-середовища та інструментах цифрового маркетингу. Основними такими авторами є зарубіжні науковці Visser M., Sikkenga B., Berry M., Yang R., Deiss, R., Henneberry, R., Charlesworth A., українські науковці Ковальчук С. В., Ілляшенко С., Окландер М. та інші. Автори у своїх працях досліджують загальні аспекти застосування Інтернет-технологій (цифрових технологій) та інструментів у маркетингу.

Важливість цифрових даних та аналітики у цифровому маркетингу досліджують науковці Nemann Ch., Burbary K., Fong S., Krishnamurthy, S., Singh, N., Dodson I., Ілляшенко С. та інші. Науковці присвячують більшість своїх публікацій дослідженню інструментарію Інтернет-маркетингу, особливостям віртуальних маркетплейсів, особливостям поведінки споживачів у цифровому комунікаційному середовищі, інструментам аналітики та інтерпретації масивів цифрових даних.

Аспектам створення web-сайтів, їх ефективності, інформаційному забезпеченню досліджень конкурентного середовища в Інтернет та цифровому маркетингу присвятили свої дослідження багато зарубіжних вчених, серед яких Reynolds J., Mark G., Anodal F., Harridge-March S., Das S., Sweeney S., Dodson I., Nemann Ch., Burbary K., а також українські автори Окландер М., Окландер Т., Ілляшенко С., та інші. Нині значна кількість Інтернет-ресурсів демонструють

переваги й можливості сучасних цифрових технологій та маркетингового аналізу сайтів підприємств.

Незважаючи на значний науковий доробок провідних зарубіжних та українських науковців у дослідженні конкурентного середовища в мережі Інтернет, методичні підходи до визначення найбільш ефективних інструментів просування веб-сайтів компаній у мережі Інтернет та оптимального розподілу бюджету на цифровий маркетинг потребують подальшого розвитку та вдосконалення. Недостатньо дослідженими залишаються практичні аспекти використання сучасного цифрового інструментарію саме в конкурентному аналізі підприємств, зокрема, їх веб-сайтів, у мережі Інтернет. У сучасному високо конкурентному ринковому середовищі в умовах цифрової економіки необхідно збирати та використовувати інформацію про інструменти просування веб-сайтів конкурентів, щоб використовувати їх досвід у власних стратегіях цифрового маркетингу.

Метою статті є дослідження інструментів просування веб-сайту у мережі Інтернет та обґрунтування їх використання у стратегії цифрового маркетингу.

Виклад основного матеріалу. Маркетингове просування товарів в Інтернет-магазинах здійснюється інструментами цифрового маркетингу. Цифрові маркетингові комунікації є персоналізованою і таргетованою он-лайн взаємодією компанії з покупцями за допомогою використання цифрових каналів комунікацій та інформаційних технологій, яка інтегрована в загальну систему маркетингових комунікацій, та здійснюється з метою безперервного діалогу з покупцем та управління його лояльністю [1]. Сьогодні digital-маркетинг не лише збирає точну та об'єктивну інформацію про конкурентне середовище та цільову аудиторію, а й простежує результати просування бренду чи продукту.

Споживачі сьогодні проводять багато часу в Інтернеті та використовують для виходу в мережу свої гаджети. У перевантаженому інформаційному просторі дуже складно привернути увагу споживачів. Як наслідок, потенційні клієнти реагують на пропозиції компаній лише у тому випадку, якщо вони відповідають їх інтересам та запитам. Сьогодні реклама повинна опинитися перед очима клієнта в потрібний час і в потрібному місці – у момент, коли він знаходиться в пошуку рішення і максимально зацікавлений розглядати пропозиції товарів і послуг в Інтернеті. Тоді веб-сайти компаній отримують конверсії [3].

Щоб реалізувати ефективну рекламну кампанію, бізнесу потрібне глибоке розуміння потреб і мотивів цільової аудиторії, особливостей її поведінки, а також створення персоналізованих повідомлень. Це серйозний технологічний виклик для багатьох компаній. Гаджети не тільки виконують роль пристрою, що використовується для входу в мережу, де починається пошук існуючих

рішень для задоволення потреб клієнтів. Цифровий пристрій постійно перебуває разом із споживачем. Це відкриває можливості для його ідентифікації не тільки у просторі, але й для зіставлення його онлайн-профілю в офлайн-реальності.

Отже, цифровий маркетинг не лише використовує онлайн-комунікації для контакту з клієнтом, а й використовує особливості поведінки споживача у взаємодії з ним. Отримані компанією дані про споживача та вибір сприятливого часу для взаємодії зі споживачем підвищує ймовірність бажаної реакції у відповідь з його боку і здійснення ним покупки.

Використовуючи канали digital-маркетингу, компанія отримує трафік користувачів на свої онлайн майданчики. Кінцевою метою залучення даного трафіку, звичайно, є продажі. Але сучасний споживач рідко робить покупки на підставі лише одного контакту з брендом, тому на практиці використовується комплекс інструментів впливу на користувача, який охоплює кілька напрямків для комунікації у цифровому середовищі [14]. Розглянемо основні інструменти цифрового маркетингу, які є актуальними для Інтернет-магазинів.

Email-маркетинг є інструментом цифрового маркетингу, який використовує засоби збирання та обробки контактної інформації та систему розсилки повідомлень. Перевагою маркетингу електронних розсилок є те, що в базу потрапляють контакти людей, які мали вже знайомство з брендами та пропозиціями компанії, а значить вища ймовірність покупки.

Маркетинг у соціальних мережах (SMM) ґрунтується на тому, що соціальні мережі щоденно утримують увагу користувачів протягом тривалого часу. І медіа-платформи створили функціонал для отримання детальної інформації про інтереси аудиторії, яка сама охоче ділиться інформацією. Спеціалізовані сервіси соцмереж дають широкий вибір можливостей для взаємодії з аудиторією та просування товарів та послуг [8]. З цієї причини компанії включають соціальні мережі в першочерговий набір каналів цифрового маркетингу.

Пошук будь-якого товару чи послуги, відгуків, рекомендацій тощо, починається із пошукових систем, наприклад, Google. Пошукова оптимізація (SEO) як канал залучення трафіку, включає дослідження ключових слів, які важливі для пошуку інформації, забезпечення необхідної їх кількості в контенті сайту, а також використання платного пошукового просування у разі, якщо не вдається досягти високого результату для отримання органічного трафіку [8].

Контент-маркетинг як канал цифрового просування є відповіддю на втому людей до прямої реклами в Інтернеті. Сучасний користувач потребує корисного інформаційного контенту. Через знайомство з певною темою, вивчення різних аспектів лежить шлях до відкриття нових потреб і купівлі відповідних продуктів.

Інтернет надає безліч варіантів для розміщення платної реклами з різними підходами до аудиторії та, відповідно, цілями. Платне просування дає можливість збільшити впізнаваність, залучати нових користувачів із застосуванням параметрів контексту чи націлення, а також персоналізувати рекламну пропозицію на основі виявленого інтересу користувачем на веб-сайті або у мобільному додатку компанії.

Маркетинг через агентів впливу (influencers marketing) в Інтернет полягає в тому, що інфлюенсери (блогери), які готові ділитися цікавим контентом та власним досвідом, акумулюють навколо себе зацікавлену аудиторію, яка довіряє лідерам думок. Це використовують компанії, які співпрацюють з блогерами та просувають свої товари та послуги. Співтовариства, що збираються блогерами, мають інтерес для компаній, оскільки це величезний ресурс для формування рекомендаційного поля та розширення аудиторії покупців [8].

Отже, для дослідження тенденцій у використанні інструментів просування веб-сайтів Інтернет-магазинами було проведено аналіз вибірки веб-сайтів, які займаються продажами жіночого одягу в Україні. Дані були зібрані станом на серпень 2022 року. При формуванні вибірки використовувалися сервіси аналітики конкуруючих веб-сайтів similarweb.com, semrush.com та serpstat.com. До списку були включені компанії, веб-сайти яких з'явилися в органічних та платних оголошеннях Google на пошукові запити щодо модного жіночого одягу. До вибірки увійшли компанії, які отримували не менше 75% трафіку на веб-сайти з України, та більшу частку асортименту яких складає жіночий одяг, що продається через Інтернет. Серед асортименту – також товари чоловіків та дітей, аксесуари, взуття. Оскільки представлені компанії займаються продажем не лише одягу для жінок, це має вплив на їх стратегію Інтернет-маркетингу. Узагальнені дані представлено в таблиці.

Таблиця 1

Аналіз основних показників ефективності веб-сайтів українських компаній у сфері продажів одягу

№ п/п	Назва бренду	Асортимент, кількість позицій	SEO видимість, балів	Середній трафік за період, тис осіб на місяць	Ключові слова SEO, тис. шт.	Ключові слова для PPC реклами, шт.	Сторінок за сеанс, шт.	Тривалість сеансу, хв.	Показник відмов, %
1	https://garne.com.ua	4500	26,5	331,65	430,1	3000	3,84	3:02	48,3%
2	https://dressa.com.ua/uk	2500	39	205,77	435	2200	8,71	4:05	42,0%
3	https://issaplus.com/ua/	6000	92,98	511,51	709,4	1640	5,69	5:00	48,2%
4	https://answear.ua	900	293,9	1374	997,3	30350	7,20	5:51	41,3%
5	https://bolf.ua	1200	11,65	44,863	117,4	0	6,34	4:47	46,7%
6	https://minova.com.ua/	3000	0,68	260,37	58,67	3460	4,74	3:40	44,8%
7	https://vovk.com/	5500	13,91	286,90	228,5	4830	5,33	3:17	45,1%
8	https://assorti-odessa.com.ua/ua/	450	12,12	26,722	148,2	0	7,13	4:00	37,7%
9	https://nenka.ua	950	0,09	5,239	3,6	0	10,66	4:08	26,4%
10	https://vikamoda.com.ua/ua	1800	4,14	26,489	113,7	0	4,69	3:15	40,4%
11	https://krasota-ua.com	300	13,29	11,94	283,1	3	2,29	1:38	68,8%
12	https://vsisvoi.ua/	350	5,76	41,492	109,1	0	4,71	3:24	38,0%
13	https://kapsula.com.ua	450	2,91	26,538	113,1	0	5,14	1:29	62,3%
14	https://cardo.ua	320	0,63	9,79	62,71	39	3,35	1:22	47,8%
15	https://laluna.com.ua	3100	51,79	154,42	670,4	11100	8,25	4:57	46,1%
16	https://gepur.com/uk	2600	66,18	208,71	164,3	3200	6,56	3:41	43,5%
17	https://argo.com.ua	1800	30,37	130,91	185,5	3510	12,48	4:04	52,7%
18	https://arber.ua	400	6,49	55,912	144,4	28	5,19	2:28	51,6%
19	https://helen-marlen.com	500	22,75	41,603	370,6	148	2,56	1:39	63,9%
20	https://topsecret.ua	350	3,19	8,674	55,99	0	3,29	2:20	55,2%
21	https://oneclub.ua	800	43,09	69,643	395,6	3570	5,52	2:29	53,9%
22	https://dolcedonna.com.ua	600	1,33	14,759	73,61	743	2,18	1:20	4,2%
23	https://fashion-girl.ua	450	16,42	162,46	128,7	0	5,49	3:57	35,6%

Джерело: сформовано автором на основі сервісів аналітики serpst, semrush, similarweb, 2022

Показник видимості SEO був отриманий з аналітичного сервісу serpst.com та показує видимість Інтернет-ресурсу у балах у пошуковій машині Google в Україні (google.com.ua). Показник розраховується за співвідношенням кількості та популярності ключових фраз, за якими сайт ранжується. Дані про сумарний трафік були отримані із аналітичного сервісу similarweb і демонструють середньомісячний трафік веб-сайту станом на серпень 2022 у

пошуковій машині Google в Україні (google.com.ua). Аналогічна ситуація з кількістю ключових слів – це кількість переходів, яка була здійснена користувачами по ключовим словам у Google в Україні (google.com.ua) на конкретний веб-сайт. Аналіз щодо використання SEO просування та PPC реклами був виражений у кількості ключових слів, що відображається при аналізі домену за допомогою сервісу аналітики serpstat та показує сумарну кількість ключових фраз, за якими домен ранжується у топ-100 органічної та платної видачі Google відповідно. При цьому «0» означає відсутність PPC реклами у Google. Кількість сторінок за сеанс – це середнє значення кількості переглянутих сторінок усіма користувачами за один сеанс на сайті. Під сеансом розуміється проміжок від моменту входу до моменту виходу з сайту. Тривалість сеансу – це середній час, проведений користувачами на сайті у хвилинах та секундах. Показник відмов – це відсоток користувачів, які залишили веб-сайт одразу після першої сторінки входу, тобто не перейшли на наступні сторінки.

Зібрані дані були проаналізовані за допомогою інструментарію MS Excel. Результати аналізу кореляції між даними методом Пірсона представлені у табл. 2.

Таблиця 2

Кореляція між показниками використання веб-сайтів

Показники	Асортимент, кількість позицій	SEO видимість, балів	Середній трафік за період, тис осіб на місяць	Ключові слова SEO, тис. шт.	Ключові слова для PPC реклами, шт.	Сторінок за сеанс, шт.	Тривалість сеансу, хв.	Показник відмов, %
Асортимент, кількість позицій	1,00							
SEO видимість, балів	0,14	1,00						
Середній трафік за період, тис осіб на місяць	0,32	0,94	1,00					
Ключові слова SEO, тис. шт.	0,38	0,83	0,78	1,00				
Ключові слова для PPC реклами, шт.	0,13	0,92	0,90	0,77	1,00			
Сторінок за сеанс, шт.	0,15	0,22	0,17	0,15	0,25	1,00		
Тривалість сеансу, хв.	0,41	0,57	0,59	0,51	0,54	0,67	1,00	
Показник відмов, %	0,00	0,00	-0,05	0,18	-0,05	-0,20	-0,20	1,00

Джерело: сформовано автором

З цієї залежності можна зробити висновок, що найбільший позитивний вплив на трафік веб-сайтів розглянутих у аналізі підприємств має кількість ключових слів, а також SEO видимість веб-сайтів.

Була виявлена чітка кореляція між середнім місячним трафіком веб-сайту та SEO видимістю, SEO видимістю і кількістю ключових слів SEO та PPC реклами, кількістю ключових слів для PPC реклами і трафіком. Очевидно, що видимість, кількість ключових слів і трафік – це показники майже повністю взаємозалежні. Ці зв'язки показують, що кількість пошукових слів SEO та PPC реклами призводить до покращення видимості SEO, що в свою чергу сприяє зростанню трафіку та покращення показників в SEO [9]. Очевидно, що загальна видимість веб-сайту впливає на видимість конкретних товарних категорій за ключовими словами у пошуковій системі.

Розширення товарного асортименту або ж збільшення контенту на сайті іншим шляхом (написанням статей у блозі, деталізацією існуючого товарного асортименту, публікацією відгуків тощо) ефективно підвищує покази сторінок в пошуковій системі. Другою важливою тенденцією є те, що веб-сайти з ширшим товарним асортиментом частіше використовують PPC рекламу. Це може бути пов'язано з двома основними причинами:

1) їхня SEO видимість у конкретних товарних категоріях досягає перших позицій і вони максимізують ефект, реалізуючи рекламну кампанію у платних оголошеннях над органічним пошуком;

2) сайти, які мають більшу видимість у органічному пошуку, широко використовують роботу Інтернет-маркетологів, які займаються їх просуванням в той час, як невеликі сайти не мають можливості залучати висококваліфікованих фахівців.

У підтвердження першого твердження говорить те, що була знайдена кореляція між SEO видимістю веб-сайту, трафіком, кількістю ключових слів та використанням PPC реклами. Тобто краще просунуті по SEO сайти частіше використовують PPC рекламу. Оскільки це двосторонній зв'язок, можна стверджувати, що ті веб-сайти, які використовують PPC рекламу краще просунуті по SEO (Das, 2021). Насправді, SEO видимість сайту в пошуковій рекламі та в платних оголошеннях одночасно максимізує ймовірність бути поміченим клієнтами у пошуці і саме тому ці два інструменти часто використовуються у комплексі.

Існує статистика, що користувачі, приведені через PPC рекламу, мають кращі показники щодо здійснення покупок порівняно з іншими відвідувачами сайту [6]. Ця статистика дещо підтверджується і у нашому дослідженні, оскільки ми можемо спостерігати досить високу кореляцію між ключовими словами для

PPC реклами та такими показниками, як трафік та SEO видимість. Тобто користувачі, які переходять по платній пошуковій рекламі, є більш вмотивованими і часто довше шукають інформацію щодо вирішення власної проблеми на Інтернет-ресурсі [15].

Щодо тривалості знаходження користувачів на веб-сайті також є певні статистичні закономірності. Спостерігається середня пряма кореляція між кількістю трафіку на веб-сайті та тривалості сеансу (тобто знаходження на сайті у пошуку товарів). Очевидно, що користувачі довше перебувають на сайті, намагаючись отримати більше інформації від візиту. Саме тому постійне оновлення актуального контенту та асортименту Інтернет-магазину так необхідно.

Окрім того, є пряма середня кореляція між тривалістю сеансу та кількістю переглянутих сторінок, тривалістю сеансу та SEO видимістю, тривалістю сеансу та кількістю ключових слів для SEO та платної реклами. З одного боку усі сервіси, які надають статистику щодо Інтернет-ресурсів розраховують тривалість сеансу лише за умови переходу на другу сторінку. З іншого боку ця статистика чітко говорить про потребу у багаторівневому та взаємопов'язаному контенті, який би легко сприймався користувачем та мотивував його до здійснення покупок та збільшення середнього чеку. Також варто відмітити середній кореляційний прямий зв'язок між тривалістю сеансу та товарним асортиментом. Це демонструє нам, що Інтернет-магазини, які мають більше сторінок з товарним асортиментом, тобто більше цікавого контенту для клієнтів, краще їх утримують.

На основі кореляційного аналізу було обрано найбільш вагомі залежності, що дозволило побудувати багатофакторну регресійну модель. Вона включає наступні змінні: результативну ознаку Y – трафік, тис. користувачів; та факторні:

x_1 – кількість ключових слів PPC реклами, шт.;

x_2 – SEO видимість, бали;

x_3 – кількість ключових слів SEO, тис. шт.

Додатні значення парних коефіцієнтів кореляції Пірсона між показником трафіку веб-сайту з усіма досліджуваними показниками ($x_1 - 0,9$; $x_2 - 0,94$; $x_3 - 0,78$) вказують на наявність сильних прямих залежностей. Висока якість апроксимації цих залежностей у формі однофакторної лінійної моделі властива для показників x_1 , x_2 та x_3 . Проведений багатофакторний регресійний аналіз залежності трафіку від наведених вище факторів дозволив побудувати рівняння множинної регресії за методом найменших квадратів:

$$Y = 28762.3708 + 8.3738X_1 + 3663.2243X_2 - 0.000058X_3$$

Отже, коефіцієнт b_1 свідчить, що при збільшенні x_1 на 1, Y зростає на 8.3738. Коефіцієнт b_2 вказує, що при збільшенні x_2 на 1, Y зростає на 3663.2243. Коефіцієнт b_3 вказує, що при збільшенні x_3 на 1, Y знижується на 0.000058.

Проведемо аналіз парних коефіцієнтів кореляції R . Число спостережень $n = 23$. Число незалежних змінних у моделі - 3.

Таблиця 3

Матриця парних коефіцієнтів кореляції R

-	y	x_1	x_2	x_3
y	1	0.8973	0.9442	0.7845
x_1	0.8973	1	0.92	0.7677
x_2	0.9442	0.92	1	0.8302
x_3	0.7845	0.7677	0.8302	1

Джерело: сформовано автором

Представимо результати розрахунків t -статистики для r_{yx1} , r_{yx2} та r_{yx3} :

$$t_{\text{набл}}(r_{yx1}) = 9,31$$

$$t_{\text{набл}}(r_{yx2}) = 13,13$$

$$t_{\text{набл}}(r_{yx3}) = 5,8$$

По таблиці Стьюдента знайдено $t_{\text{крит}}$:

$$t_{\text{крит}}(n-m-1; \alpha/2) = (21; 0.025) = 2.414$$

оскільки $t_{\text{набл}} > t_{\text{крит}}$, то коефіцієнти кореляції статистично значимі.

Тісноту сумісного впливу факторів на результативну ознаку оцінює індекс множинної кореляції. Для нашої моделі коефіцієнт множинної кореляції $R = 0.947$. Це означає, що зв'язок між ознакою Y (трафік веб-сайту) і факторами X_i дуже сильний. Коефіцієнт детермінації дорівнює $R^2 = 0.947^2 = 0.8968$.

Більш об'єктивною метрикою є скоригований коефіцієнт детермінації:

$$\bar{R}^2 = 1 - (1 - R^2) * \frac{n - 1}{n - m - 1} = 1 - (1 - 0.8968) * \frac{23 - 1}{23 - 3 - 1} = 0.88$$

Скоригований багатofакторний коефіцієнт детермінації даної моделі $R^2 = 0,88$, що свідчить про високу щільність лінійного взаємозв'язку між досліджуваними факторами.

Оцінка значимості рівняння множинної регресії здійснюється за допомогою F -критерію Фішера. При цьому розраховують фактичне значення F -критерію через коефіцієнт детермінації R^2 , обчислений за даними конкретного спостереження. За таблицями розподілу Фішера-Снедекора знаходять критичне значення F -критерію ($F_{кр}$). Для цього задають рівень значимості α (завичай дорівнює 0,05) і два числа ступенів свободи $k_1 = m$ і $k_2 = n - m - 1$.

Табличне значення при ступенях свободи $k_1 = 3$ і $k_2 = n - m - 1 = 23 - 3 - 1 = 19$, $F_{кр}(3; 19) = 3.13$.

Фактичне значення критерію Фішера $F(3;19) = 55,014$. Знайдено за формулою:

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} * \frac{n - m - 1}{m} = \frac{0.8968}{1 - 0.8968} * \frac{23 - 3 - 1}{3} = 55.014$$

Оскільки фактичне значення $F > F_{кр}$, то коефіцієнт детермінації статистично значимий і рівняння регресії статистично надійне. Фактичне значно критерію Фішера перевищує його критичне значення, що свідчить про істотність багатофакторного лінійного кореляційного зв'язку між досліджуваними ознаками з ймовірністю 99%.

Інструменти просування веб-сайту та обґрунтування їх найкращого поєднання доцільно використовувати при формуванні стратегії цифрового маркетингу компанії [14]. Digital Marketing Strategy (стратегія цифрового маркетингу) є планом просування бренду, продукту через онлайн-канали. Вона передбачає інтеграцію різних digital-інструментів задля досягнення поставлених завдань. Цифрова стратегія виступає частиною загальної маркетингової політики компанії та включає цілепокладання, вибір каналів взаємодії з цільовою аудиторією, медіапланування, складання рекламного бюджету, аналітику та оптимізацію [7].

Інструменти digital-стратегії дозволяють використовувати її як для просування бренду, так і для проведення performance-маркетингу (досягнення конкретних KPI за короткий термін); найбільш ефективно для стартапу поєднувати обидва варіанти. Основою для розробки цифрової стратегії має виступати Customer Journey Map («карта шляху клієнта», CJM), що демонструє історію взаємодії споживача з компанією – з моменту виникнення ідеї про покупку до придбання та використання продукту [5].

Перелік інструментів Інтернет-маркетингу, що застосовуються, варіюється виходячи зі специфіки, цілей бізнесу, етапу шляху клієнта та його поведінки [4]. Традиційно виділяють кілька груп інструментів:

Брендинг та PR – інструменти забезпечують впізнаваність, позиціонування стартапу та продукту на ринку, демонструють цінність пропозиції. До брендингу належать відеореклама, програматик, таргетована, нативна, банерна реклама, ретаргетинг. PR включає SMM, спецпроекти, блоги, рекламу у блогерів.

Performance – завдання цієї групи інструментів полягають у забезпеченні продажів, досягненні встановлених KPI. Сюди належать SEO, контекстна реклама, таргетована реклама, programmatic-реклама, ретаргетинг, CPA-мережі.

CRM-інструменти – припускають роботу з готовою базою цільових споживачів. До групи входять розсилки (email, SMM, месенджери), телеграм-канали, ретаргетинг.

Мікс із digital-інструментів, взятих із різних груп, дозволяє отримати максимальний результат від рекламної кампанії. Щоб визначити найбільш ефективні з них, потрібно провести детальний аналіз ринку та цільової аудиторії, скласти CJM. В результаті цифрова стратегія поєднає комплекс необхідних digital-інструментів в єдиний логічний ланцюжок. Зазвичай, в компанії стратегія digital маркетингу включає кілька інструментів, які утворюють певний набір – портфель. Різними методами, найчастіше експертним методом, компанії розподіляють бюджет на реалізацію цифрового маркетингу. Інвестуючи кошти в залучення цільової аудиторії, тобто в інструменти цифрового маркетингу, частина цільової аудиторії стає реальними клієнтами, які приносять фірмі прибуток. Кожен інструмент цифрового маркетингу сприяє взаємодії з частиною цільової аудиторії. Тому доцільно поставити оптимізаційну задачу розподілу вкладень у набір інструментів цифрового маркетингу таким чином, щоб максимізувати прибутковість комплексу інструментів цифрового маркетингу. Для цього можна використовувати, зокрема, ефективні теорії портфельного інвестування для оптимізації інвестицій у цифровий маркетинг, засновані на даних веб-аналітики та моделях оцінки ефективності інструментів цифрового маркетингу у зростанні трафіку на веб-сайт, конверсій та витрат на обрані маркетингові інструменти.

Висновки. Цифровий маркетинг використовує цифрові канали комунікацій та інформаційних технологій, інтегровані в систему маркетингових комунікацій, які дозволяють взаємодіяти з клієнтами на основі персоналізації та таргетування з метою підвищення їх лояльності. Цифровий маркетинг вивчає особливості поведінки споживача, збираючи точну та об'єктивну інформацію про цільову аудиторію, та моніторить результати просування бренду чи продукту. Через канали digital-маркетингу Інтернет-магазини отримують трафік користувачів на свої веб-сайти, метою збільшення трафіку є зростання продажів. Досвід онлайн-магазинів показав, що на практиці ефективно використовувати комплекс інструментів цифрового маркетингу для впливу на користувача.

У дослідженні сформовано вибірку популярних Інтернет-магазинів та показників оцінки ефективності використання окремих цифрових інструментів. Обґрунтовано найбільш впливові інструменти цифрового маркетингу у просуванні веб-сайтів. Результати кореляційно-регресійного аналізу дозволили виявити зв'язок між кількістю ключових слів та SEO видимістю, трафіком і кількістю ключових слів, SEO видимістю і трафіком. На основі вибірки веб-сайтів Інтернет-магазинів та аналізу показано, що SEO видимість, кількість ключових слів у органічному та платному пошуку і трафік є майже повністю взаємозалежними показниками. Однак ці зв'язки свідчать також про те, що

кількість позицій товарного асортименту, яка значно збільшує кількість сторінок веб-сайту (тобто контенту), мало впливає на покращення показників в SEO. Загальна видимість веб-сайту впливає на видимість конкретних товарних категорій за ключовими словами у пошуковій системі, тобто розширення товарного асортименту або ж збільшення контенту на сайті іншим шляхом (написанням статей у блозі, деталізацією існуючого товарного асортименту, публікацією відгуків тощо) ефективно підвищує покази сторінок в пошуковій системі.

Інструменти просування веб-сайту та обґрунтування їх найкращого поєднання доцільно використовувати при формуванні стратегії цифрового маркетингу компанії. Стратегія цифрового маркетингу є планом просування бренду, продукту через онлайн-канали, що передбачає інтеграцію різних digital-інструментів задля досягнення поставлених завдань.

Мікс із digital-інструментів дозволяє отримати максимальний результат від рекламної кампанії. Щоб визначити найбільш ефективні з них, потрібно детальний аналіз ринку та поведінки споживачів, складання CJM, а також моделювання дослідження впливу різних digital-інструментів на трафік веб-сайту. В результаті цифрова стратегія зможе поєднати комплекс необхідних digital-інструментів в єдиний логічний ланцюжок з оптимальним розподілом бюджету між різними інструментами.

Література:

1. Kotler Ph., Kartajaya H., Setiawan I. (2016). Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. Somerset: Wiley.
2. Dodson I. (2016). The Art of Digital Marketing: the definitive guide to creating strategic, targeted and measurable online campaigns. New Jersey: Wiley.
3. Visser M., Sikkenga B., Berry M. (2018). Digital marketing fundamentals : From strategy to ROI. Publisher: Utrecht: Noordhoff Uitgevers.
4. Yang R. (2018). Practices Of Internet Marketing. Publisher: US: Trittech Digital Media.
5. Charlesworth A. (2018). Digital marketing: a practical approach. Publisher: Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge.
6. Hemann Ch., Burbary K. (2018). Digital marketing analytics: making sense of consumer data in a digital world. Publisher: [New York]: Pearson Education, Inc.
7. Deiss R., Henneberry R. (2020). Digital marketing. For Dummies.
8. Sweeney S. (2011). 101 ways to promote your web site : filled with proven Internet marketing tips, tools, techniques, and resources to increase your web site traffic. Gulf Breeze, FL : Maximum Press.
9. Das S. (2021). Search engine optimization and marketing a recipe for success in digital marketing. Boca Raton CRC Press.
10. Fong S. (2012). Framework of Competitor Analysis by Monitoring Information on the Web. *Journal of emerging technologies in web intelligence*. Issue 4. No. 1. Pp. 77-83.
11. Reynolds J., Mark G., Anodal F. (2004). The Complete E-Commerce Book : Design, Build & Maintain a Successful Web-based Business. 2nd ed., Irwin McGraw-Hill, New York, USA.

12. Harridge-March S. (2004). Electronic marketing, the new kid on the block. *Marketing Intelligence & Planning*. Issue 22(3). P. 297-309.
13. Krishnamurthy S., Singh, N. (2005). The international e-marketing framework (IEMF) : Identifying the building blocks for future global e-marketing research. *International Marketing Review*. Issue 22(6). P. 605-610.
14. Ілляшенко С.М. (2011). Сучасні тенденції застосування Інтернет-технологій у маркетингу. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. Т. 2, № 4. С. 64–74.
15. Цифровий маркетинг – модель маркетингу XXI сторіччя / М.А. Окландер, Т.О. Окландер, О.І. Яшкіна [та ін.]. / за ред. М.А. Окландера. Одеса : Астропринт, 2017. 292 с.

References:

1. Kotler Ph., Kartajaya H., Setiawan I. (2016). *Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital*. Somerset: Wiley.
2. Dodson I. (2016). *The Art of Digital Marketing: the definitive guide to creating strategic, targeted and measurable online campaigns*. New Jersey: Wiley.
3. Visser M., Sikkenga B., Berry M. (2018). *Digital marketing fundamentals : From strategy to ROI*. Publisher: Utrecht: Noordhoff Uitgevers.
4. Yang R. (2018). *Practices Of Internet Marketing*. Publisher: US: Tritech Digital Media.
5. Charlesworth A. (2018). *Digital marketing: a practical approach*. Publisher: Abingdon, Oxon; New York, NY : Routledge.
6. Hemann Ch., Burbary K. (2018). *Digital marketing analytics: making sense of consumer data in a digital world*. Publisher: [New York]: Pearson Education, Inc.
7. Deiss R., Henneberry R. (2020). *Digital marketing. For Dummies*.
8. Sweeney S. (2011). *101 ways to promote your web site : filled with proven Internet marketing tips, tools, techniques, and resources to increase your web site traffic*. Gulf Breeze, FL : Maximum Press.
9. Das S. (2021). *Search engine optimization and marketing a recipe for success in digital marketing*. Boca Raton CRC Press.
10. Fong S. (2012). Framework of Competitor Analysis by Monitoring Information on the Web. *Journal of emerging technologies in web intelligence*. Issue 4. No. 1. P. 77-83.
11. Reynolds J., Mark G., Anodal F. (2004). *The Complete E-Commerce Book : Design, Build & Maintain a Successful Web-based Business*. 2nd ed., Irwin McGraw-Hill, New York, USA.
12. Harridge-March S. (2004). Electronic marketing, the new kid on the block. *Marketing Intelligence & Planning*. Issue 22(3). P. 297-309.
13. Krishnamurthy S., Singh, N. (2005). The international e-marketing framework (IEMF) : Identifying the building blocks for future global e-marketing research. *International Marketing Review*. Issue 22(6). P. 605-610.
14. Illiashenko S.M. (2011). *Suchasni tendentsii zastosuvannia Internet-tekhnologii u marketynhu* [Modern trends in the use of Internet technologies in marketing]. *Marketynh i menedzhment innovatsii* [Marketing and innovation management]. Vol. 2. Issue 4. P. 64–74.
15. Oklander M.A., Oklander T.O., Yashkina O.I. et al. (2017). *Tsyfrovyyi marketynh – model marketynhu XXI storichchia* [Digital marketing – the marketing model of the 21st century]. Odessa : Astroprynt.

УДК 336.717.1(477)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-196-207](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-196-207)

Теслюк Софія Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м.Луцьк, <https://orcid.org/0000-0003-2364-0257>

Матвійчук Наталія Миколаївна кандидат економічних наук, доцент кафедра фінансів, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, <https://orcid.org/0000-0001-7168-4073>

Звірко Анастасія здобувач вищої освіти факультету економіки та управління, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, <https://orcid.org/0000-0001-7776-4461>

ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЛАТІЖНОГО РИНКУ В РАМКАХ КОНЦЕПЦІЇ OPEN BANKING

Анотація. У поданій статті визначено основні особливості ринку платіжних послуг України. Зазначено, що попри військові дії на території України обсяг безготівкових розрахунків населення зростає. Зростання обсягів безготівкових розрахунків зменшило тиск на ліквідність банківської системи та забезпечило стабільність цього сектора економіки. Така тенденція зумовила необхідність у модернізації українського платіжного ринку, а також законодавства України в цілому.

У дослідженні розкрито особливості Закону «Про платіжні послуги». Визначено, що оновлений нормативно-правовий акт забезпечив інтеграцію українського законодавства з європейським, і відповідно з другою платіжною директивою – PSD2. Поряд з цим був здійснений огляд «Стратегії розвитку платіжної інфраструктури України». Одним із основних нововведень у рамках цього проекту стало впровадження міжнародного стандарту ISO20022. Зазначено, що він функціонує завдяки використанню системи електронних платежів четвертого покоління, переваги якої відображені у статті.

У статті розкрито сутність системи open banking, визначено перелік розвинутих держав, які використовують цю технологію. Зазначено, що ефективне впровадження цієї інновації можливе лише за умови врахування специфіки вітчизняного ринку. На основі аналізу процесу функціонування open banking в нашій державі було виокремлено позитивні та негативні сторони цієї концепції для банків та для клієнтів, здійснено SWOT-аналіз функціонування банківських установ.

Обґрунтовано, що у функціонуванні системи open banking існують певні недоліки, а тому задля ефективного впровадження цієї концепції усім провайдерам фінансових послуг необхідно вдосконалити свою діяльність у запропонованих нами напрямках.

Ключові слова: ринок платіжних послуг, платіжна система, надавачі платіжних послуг, безготівкові розрахунки, міжнародний стандарт, платіжна директива, open banking.

Tesliuk Sofia Anatolyivna Ph.D. in Economics, Associate Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Department of Finance, Lutsk, <https://orcid.org/0000-0003-2364-0257>

Matviichuk Nataliia Mykolaivna PhD in Economics, Associate Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Department of Finance, Lutsk, <https://orcid.org/0000-0001-7168-4073>

Zvirko Anastasiia Higher education applicant Faculty of Economics and Management, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, <https://orcid.org/0000-0001-7776-4461>

FEATURE OF MODERNIZATION OF THE UKRAINIAN PAYMENT MARKET WITHIN THE FRAMEWORK OF THE OPEN BANKING CONCEPT

Abstract. The submitted article identifies the main features of the payment services market of Ukraine. It is noted that despite the hostilities on the territory of Ukraine, the volume of non-cash payments of the population is growing. The increase the volume of non-cash payments reduced the pressure on the liquidity of the banking system and ensured the stability of this sector of the economy. This trend has led to the need to modernize the Ukrainian payment market, as well as the legislation of Ukraine as a whole.

The study reveals the specifics of the Law «On Payment Services». It is determined that the updated legal act ensured the integration of Ukrainian legislation with the European one, and in accordance with the second payment directive – PSD2. Along with this, a review of the «Strategy for the Development of the Payment Infrastructure of Ukraine» was carried out. One of the main innovations within the framework of this project was the introduction to the use of the fourth generation electronic payment system, the advantages of which are reflected in the article.

The article reveals the essence of the open banking system, defines the list of developed countries that use this technology. It is noted that the effective

implementation of this innovation is possible only if the specifics of the domestic market are taken into account. On the basis of the process of operation of open banking in our country, the positive and negative aspects of this concept for banks and customers were identified, and a SWOT analysis of functioning of banking institutions was carried out.

It is substantiated that there are certain disadvantages in the functioning of the open banking system, and therefore, in order to effectively implement this concept, all providers of financial services need to improve their activities in the areas proposed by us.

Keywords: payment services market, payment system, provision of payment services, non-cash payments, international standard, payment directive, open banking.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій є одним із головних факторів зростання світової економіки. Основними двигунами цього процесу стають високорозвинені держави, які часто є прикладом для країн із нижчим рівнем економічного розвитку. Вплив технологій на швидкість прийняття рішень значним чином впливає і на фінансову сферу, а саме на платіжні системи. В Україні також відбувається модернізація ринку платіжних послуг, а також його інтеграція з європейським ринком, що має вагомe значення для розвитку економіки нашої держави.

Пандемія Covid-19, а також військові дії на території нашої країни призвели до зростання попиту на цифрові послуги. Це стало причиною необхідності суттєвих змін у функціонуванні платіжного ринку України. До 2019 року ринок платіжних послуг нашої держави характеризувався: низьким рівнем довіри з боку клієнтів (через недостатність фінансової грамотності громадян); незахищеністю прав споживачів та компаній, які надавали такого роду послуги; недостатньою розвиненістю законодавства; низькою конкурентоспроможністю національного ринку платіжних послуг; низьким рівнем функціонування матеріально-технічного забезпечення тощо. Унаслідок цього виникла потреба у модернізації українського платіжного ринку. Першим кроком було прийняття та впровадження в дію 1 серпня 2022 року Закону України «Про платіжні послуги», за яким однією із технологій, яка передбачала вдосконалення платіжного ринку, стала система open banking. Тому важливо ґрунтовно дослідити вплив концепції відкритого банкінгу, а також наслідки її впровадження для національної економіки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням тематики впровадження інноваційних технологій, зокрема і open banking, у банківський сектор займалися багато вітчизняних та зарубіжних вчених: Гакман Ю., Гастентефель Ю., Діденко С., Длигач А., Дроботя Я., Омельчук Н., Романовська Ю.,

Савченко Т., Сагайдак О., Татарко А. тощо. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій з такої проблематики, питання модернізації платіжного ринку України, у контексті впровадження інноваційних продуктів, залишається актуальним і на сьогодні, а тому виникає потреба у подальшому дослідженні цієї теми.

Мета статті – вивчення особливостей наслідків впровадження інноваційних продуктів, а особливо системи open banking, як основного елемента модернізації ринку платіжних послуг у процесі інтеграції українського платіжного ринку у європейське середовище.

Виклад основного матеріалу. Попри військові дії на території України обсяги безготівкових розрахунків населення зростають. За даними НБУ у травні 2022 року у порівнянні із довоєнним січнем 2022 р. величина безготівкових операцій з платіжними картками зросла на 43,0 %, тобто до 395 млрд грн. Частка безконтактних та токенизованих платіжних карток у загальній сумі активних карток зросла з 58 % (у січні 2022 р.) до 60 % (у травні 2022 року). Таким чином загальна сума безконтактних операцій у травні цього року становила 79, 2 млрд грн. [1].

Ситуація із зростанням обсягів безготівкових розрахунків зменшила тиск на ліквідність банківської системи, і відповідно забезпечила стабільність не лише цього сектора, а й багатьох секторів економіки. Така тенденція зумовила необхідність у модернізації українського платіжного ринку, а також законодавства України в цілому. Для цього ВРУ замінила, виданий ще у 2001 році, Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» на Закон «Про платіжні послуги», який відображатиме сучасний стан платіжного ринку нашої держави. Оновлений нормативно-правовий акт забезпечив інтеграцію українського законодавства з європейським, і відповідно з другою платіжною директивою – PSD2.

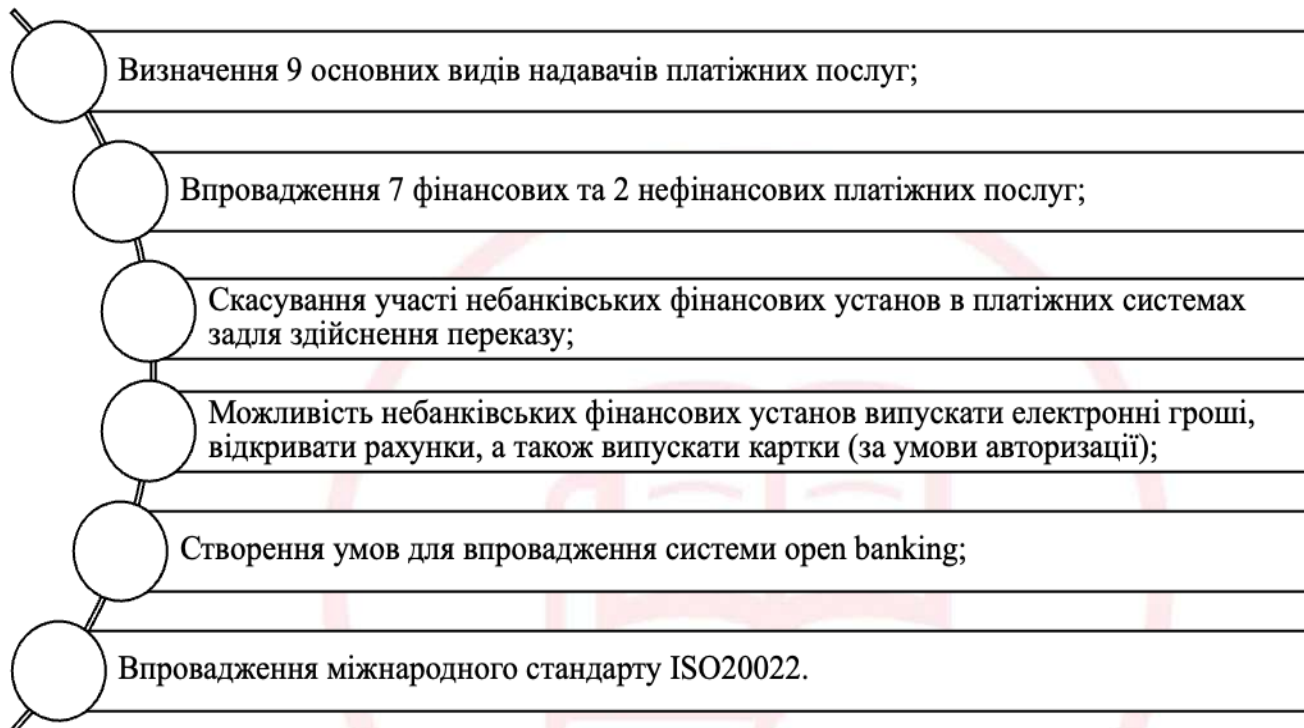
PSD2 – документ, який зобов'язує банки ЄС надавати третім особам фінансову інформацію про клієнта і списувати гроші з його рахунку навіть без укладення договору [2]. Тобто ця директива дала право юридичним особам «Third Party Providers» (TPP) використовувати фінансову інформацію клієнта банків із використанням системи підвищеної аутентифікації. Варто зазначити, що доступ до цієї інформації надається лише зі згоди клієнта і він може бути обмежений лише кількома видами операцій. Ця директива розпочала свою дію з 15 вересня 2021 року і стала одним із найважливіших чинників розвитку фінтех продуктів на міжнародному фінансового ринку.

Закон України "Про платіжні послуги" вступив в дію 1 серпня 2022 року та передбачає певні особливості, що стосуються нововведень на ринку платіжних послуг. За ним небанківські фінансові установи, оператори поштового зв'язку мають право надавати платіжні послуги протягом шести

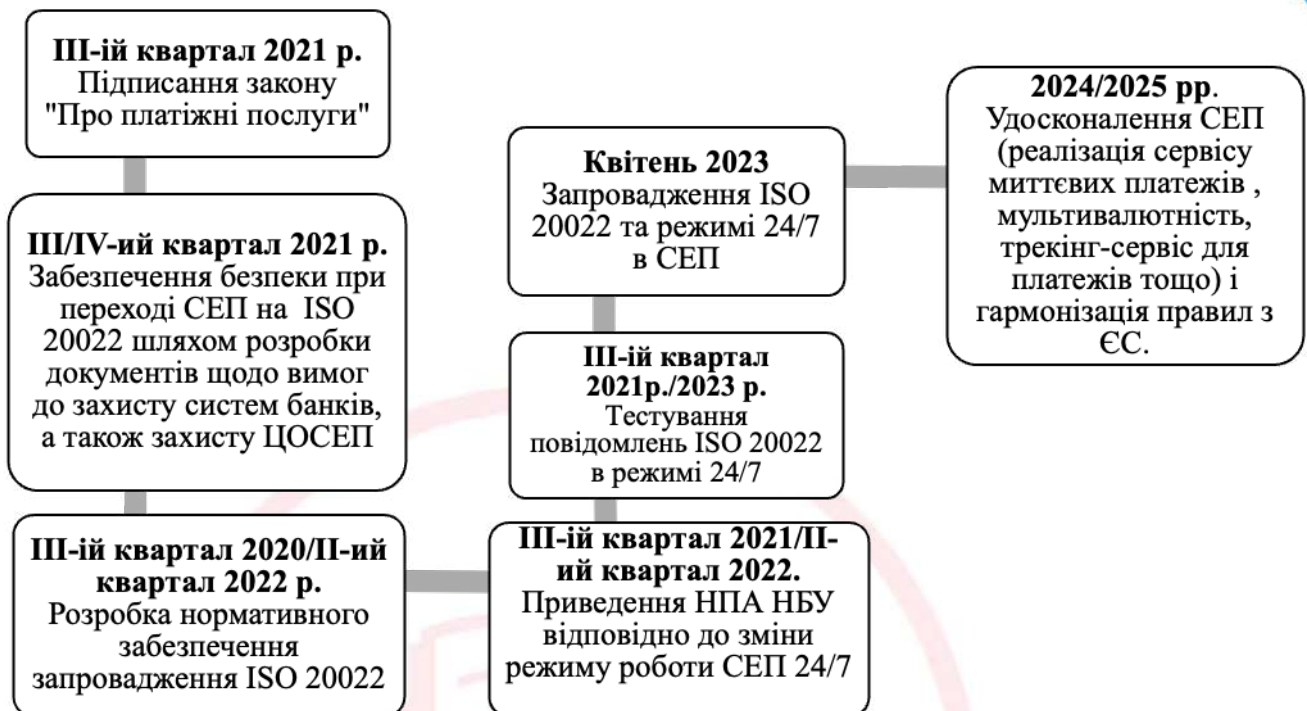
місяців після ведення в дію закону, на основі раніше наданих ліценцій НБУ. Щодо банків, то вони можуть як і раніше, відповідно до банківської ліцензії, без одержання окремої, надавати платіжні послуги, крім послуг, які пов'язані з електронними грошима. Основні зміни цього закону щодо учасників українського платіжного ринку відображені на рис. 1.

Рис. 1. Ключові зміни впровадження Закону України «Про платіжні послуги»
Джерело: розроблено автором на основі [3].

Таким чином основними надавачами платіжних послуг стають: банки, оператори поштового зв'язку, платіжні установи та їх іноземні філії, фінансові установи, установи електронних грошей, НБУ, надавачі нефінансових платіжних послуг, а також, в окремих випадках, органи державної влади. Вони можуть обрати одну з платіжних послуг і для неї розробити надійні та сучасні сервіси. Небанківські надавачі платіжних послуг відтепер будуть мати змогу випускати електронні гроші, платіжні картки, а також відкривати рахунки. До того ж при здійсненні переказів вони не зобов'язуються брати участь у платіжних системах, а можуть працювати самостійно.

Відповідно до Стратегії розвитку платіжної інфраструктури України (графік реалізації проекту відображено на рис.2), НБУ разом із SWIFT впровадили міжнародний стандарт ISO20022, що позитивно вплине на конкурентоспроможність нашої держави, а також сприятиме активній інтеграції вітчизняного ринку із світовим.

Рис. 2. Графік реалізації проекту «Розвиток платіжної інфраструктури України»

Джерело: розроблено автором на основі [4].

Його методологія полягає в розробці стандартів – формалізованого опису бізнес-процесів, їх елементів і схем взаємодії елементів в ході виконання бізнес-процесу [4]. Цей стандарт функціонує завдяки використанню системи електронних платежів четвертого покоління. Переваги впровадження СЕП 4 можна відобразити на рис. 3.

Так як Закон України «Про платіжні послуги» є документом, який сформований відповідно до європейського законодавства, то основним нововведенням у контексті нього стала система open banking. Open banking – це система, яка дозволяє будувати обмін даними про клієнта шляхом надання доступу до інформації про клієнтів через відкриті API [5]. Вона забезпечує процес об'єднання рахунків та даних між установами, які використовуються клієнтами банку, фінансовими організаціями та сторонніми постачальниками послуг.

Рис. 3. Переваги впровадження СЕП 4 для українського платіжного ринку

Джерело: розроблено автором на основі [4]

Систему open banking використовують також чимало розвинених країн, зокрема Великобританія, Канада, Австралія, низка країн Європейського Союзу тощо. Однак варто зазначити, що ефективне впровадження цієї інновації, на прикладі цих країн можливе лише за умови врахування специфіки вітчизняного ринку. Таким чином open banking є важливим елементом інновацій, готових змінити банківську галузь. Так як ці технології знаходяться на етапі впровадження, то важливо виділити переваги та недоліки впровадження системи відкритого банкінгу в Україні.

Станом на жовтень 2022 року вже 2926 банків різних країн користуються системою open banking. В Україні за аналогічний період цією інновацією скористались 6 фінансових установ: ПУМБ, Intesa Sanpaolo (Правекс-банк), ОTR Банк, Піреус Банк, Райффайзен Банк, TransferWise [6]. Тобто упродовж останнього року кількість учасників платіжного ринку, які використовують відкритий банкінг зростає. Така ситуація зумовлена, насамперед, позитивним результатом новаторів у цій галузі, які стверджували про зростання оборотів від впровадження open banking.

Аналізуючи процес функціонування відкритого банкінгу в Україні можна виділити його позитивні та негативні сторони як для банків так і для клієнтів. Основні переваги та недоліки впровадження open banking для клієнтів відображено у табл. 1.

Таблиця 1.

Переваги та недоліки впровадження open banking для клієнтів

Переваги:	Недоліки:
- зростання якості банківських послуг;	- Ризик розповсюдження або втрати персональної інформації через можливі хакерські атаки та технічні збої;
- зменшення витрат на обслуговування рахунків;	- зниження рівня конфіденційності інформації про клієнтів;
- зручність керування рахунками різних банків в одному додатку;	- низький рівень довіри населення до фінансових установ;
- можливість порівняння якості послуг різних фінансових установ;	- складний процес пристосування потенційних клієнтів до інновацій платіжного ринку.
- висока ймовірність отримання персоналізованих пропозицій для окремого клієнта;	
- можливість купівлі криптовалюти, а також здійснення інвестування у єдиній платформі;	
- зручність та доступність широкого кола фінансових послуг.	

Джерело: побудовано автором [7].

Для банків переваги впровадження системи open banking наступні:

- зменшення операційних витрат, витрат на оплату праці, економія коштів на персональному забезпеченні;
- створення єдиної бази клієнтів;
- порівняння якості власних послуг з конкурентами;
- швидка перевірка інформації про нового клієнта за рахунок бази даних клієнтів інших банків;
- підвищення репутації банку;
- постійне вдосконалення послуг (через велику конкуренцію).

До негативних ознак впровадження відкритого банкінгу для банків можна віднести:

- ризик хакерських атак та технічних збоїв, що можуть призвести до втрати персональних даних клієнтів;
- високий рівень конкуренції, адже клієнти можуть обрати для себе найбільш вигідні умови співпраці, порівнюючи умови надання послуг у різних фінансових установах;
- значні витрати на початку діяльності;

- ризик втрати клієнтів через функціонування банків поряд з іншими фінансовими установами (стартап-компаніями, фінтех-компаніями);
- велика залежність банку від рівня функціонування Інтернет-зв'язку.

Отже, проаналізувавши функціонування відкритого банкінгу в Україні можна стверджувати, що найбільше переваг ця система приносить клієнтам. Адже завдяки впровадженню цієї інновації вони мають можливість обрати найкращого для себе провайдера фінансових послуг, а також отримують доступ до широкого кола послуг. Також open banking забезпечує зменшення витрат на обслуговування рахунків, зручність здійснення фінансових операцій тощо.

Враховуючи переваги та недоліки відкритого банкінгу для банківських установ, можна виділити основні сильні та слабкі сторони функціонування банків, у порівнянні з іншими провайдерами платіжних послуг, які можна зобразити у вигляді SWOT-аналізу (рис. 4). Відповідно до цього банки повинні зосередитись, насамперед, на своїх сильних ознаках, щоб мінімізувати загрози їх діяльності, а також для побудови можливостей їх подальшого розвитку.

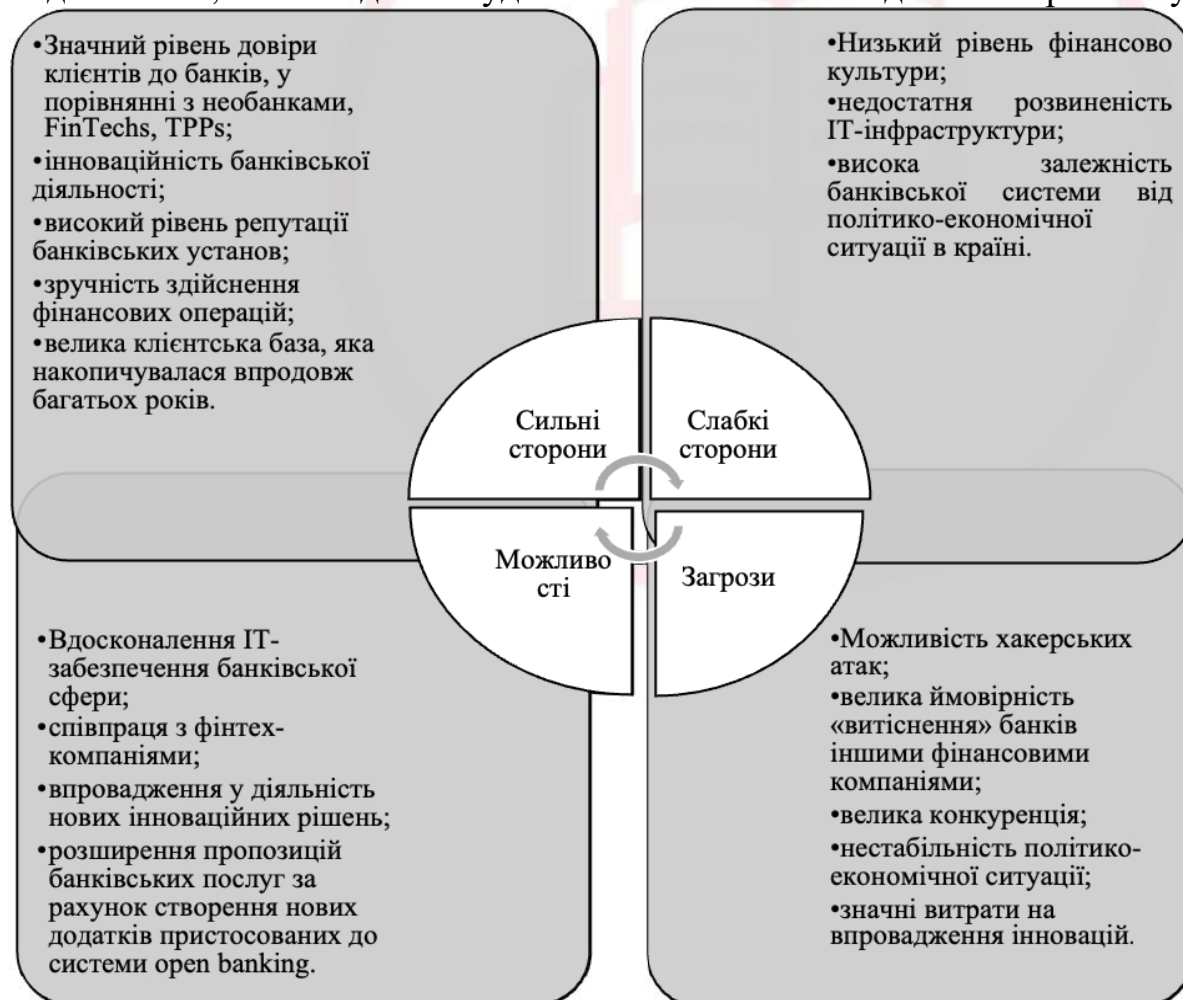

Рис. 4. SWOT-аналіз українських банків у концепції відкритого банкінгу
Джерело: розроблено автором на основі [8,9].

Таким чином при побудові SWOT матриці, крім сильних та слабких сторін, ми відокремили також загрози та можливості, які притаманні банкам України. Для підсилення конкурентних переваг банківських установ поряд з іншими фінансовими компаніями, їм необхідно здійснити ряд заходів, які будуть спрямовані, в першу чергу, на покращенні якості обслуговування клієнтів. Одними із важливих дій у цьому напрямку може стати співпраця банків з фінтех-компаніями, впровадження нових інноваційних проєктів, вдосконалення матеріально-технічного забезпечення тощо.

Якщо ж брати до уваги всіх, без винятку, провайдерів фінансових послуг, то задля ефективного впровадження системи open banking їм необхідно вдосконалити свою діяльність у напрямках відображених на рис. 5, адже ця концепція буде ефективно працювати лише тоді, коли суб'єкти платіжного ринку чітко дадуть відповіді на поставленні (у рис. 5.) запитання.

Рис. 5. Напрямки вдосконалення діяльності провайдерів платіжних послуг у рамках концепції open banking

Джерело: побудовано автором на основі даних [10].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що платіжний ринок розвинутих країн швидко модернізується, а тому в Україні необхідно пристосувати вітчизняне нормативно-правове та інформаційно-технологічне

забезпечення до швидких змін. Із впровадженням в дію закону «Про платіжні послуги» відбулася активна інтеграція українського платіжного ринку з європейським. Невід'ємною частиною цього стало впровадження концепції open banking. Ця система здійснює величезний позитивний вплив на розвиток не лише фінансової системи, а й економіки нашої країни в цілому. Використовуючи переваги технологій API, банки можуть запропонувати своїм клієнтам зручний доступ до усієї своєї фінансової інформації. Відкритий банкінг характеризується перевагами не лише для клієнтів банку, але і для самої банківської установи (зменшення операційних витрат, витрат на оплату праці, економія коштів на персональному забезпеченні; створення єдиної бази клієнтів; порівняння якості власних послуг з конкурентами; швидка перевірка інформації про нового клієнта за рахунок бази даних клієнтів інших банків тощо). Незважаючи на перелічені переваги та можливості, які створює відкритий банкінг, перед банківськими установами постає проблема вдосконалення своєї діяльності задля ефективного функціонування цієї системи. Таким чином концепція open banking має потенціал зробити революцію у сфері взаємодії людей із банками та іншими постачальниками платіжних послуг.

Література:

1. Обсяги безготівкових розрахунків в Україні зростають, попри війну. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/obsyagi-bezgotivkovih-rozrahunkiv-v-ukrayini-zrostayut-popri-viynu> (дата звернення: 04.10.2022).
2. PSD2 в Україні: що це та як вплине на банки та IT. URL: <https://ua.software/blog/psd2-v-ukraini-shcho-tse-ta-iak-vplyne-na-banku-ta-it.html> (дата звернення: 04.10.2022).
3. Про платіжні послуги: Закон України від 17.08.2022 р. № 1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> (дата звернення: 05.10.2021).
4. Впровадження стандарту ISO 20022 в платіжній інфраструктурі України. URL: https://bank.gov.ua/files/ISO20022/Review_ISO20022.pdf (дата звернення: 07.10.2021).
5. Open banking в Україні. URL: <https://ua.news/ua/money/open-banking-v-ukrayne> (дата звернення: 08.10.2022).
6. Open banking in Ukraine. URL: <https://www.openbankingtracker.com/country/ukraine> (дата звернення: 10.10.2022).
7. Дроботя Я. А., Бражник Л. В., Дорошенко О. О. Диджиталізовані інновації банківського бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2021. № 23. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/157> (дата звернення: 11.10.2022).
8. Hastenteufel J., Hagmann U. Banking 4.0 – Wo die Reise hingeht. *IUBH Discussion Papers – Business & Management*. 2020. № 5. URL: <https://d-nb.info/1208242539/34> (дата звернення: 12.10.2022).
9. Довгань Ж.М., Галіцейська Ю. М. Open-банкінг як тренд розвитку фінансових технологій. *Інноваційна економіка*. 2021. № 88. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/845-1771-1-SM.pdf> (дата звернення: 13.10.2022).
10. The future of banking is open. URL: <https://www.pwc.co.uk/industries/financial-services/insights/seize-open-banking-opportunity.html> (дата звернення: 14.10.2022).

References:

1. Obsiahy bezhotivkovykh rozrakhunkiv v Ukraini zrostaiut, popry viinu. [The volume of non-cash payments in Ukraine is growing, despite the war]. (2022). *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/ua/news/all/obsyagi-bezgotivkovih-rozrahunkiv-v-ukrayini-zrostayut-popri-viynu> [in Ukrainian].
2. PSD2 v Ukraini: shcho tse ta yak vplyne na banky ta IT. [PSD2 in Ukraine: what it is and how it will affect banks and IT]. (2021). *ua.software*. Retrieved from : <https://ua.software/blog/psd2-v-ukraini-shcho-tse-ta-iaak-vplyne-na-banky-ta-it.html> [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy “Pro platizhni posluhy” : vid 17.08.2022 r., № 1591-IX. [Law of Ukraine "On Payment Services"]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text> [in Ukrainian].
4. Vprovadzhennia standartu ISO 20022 v platizhnii infrastrukturi Ukrainy. [Implementation of the ISO 20022 standard in the payment infrastructure of Ukraine]. (2022). *bank.gov.ua*. Retrieved from https://bank.gov.ua/files/ISO20022/Review_ISO20022.pdf [in Ukrainian].
5. Open banking v Ukraini. [Open banking in Ukraine]. (2021). *ua.news*. Retrieved from <https://ua.news/ua/money/open-banking-v-ukrayne> [in Ukrainian].
6. Open banking in Ukraine. (2022). *openbankingtracker.com*. Retrieved from <https://ua.news/ua/money/open-banking-v-ukrayne> [in Belgium].
7. Drobotia, Ya. A., Brazhnyk, L.V., Doroshenko O.O. (2021). Dydzhitalizovani innovatsii bankivskoho biznesu. [Digitized innovations of the banking business.] *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and society*, 23. Retrieved from <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/157> [in Ukrainian].
8. Hastenteufel J., Hagmann U. (2020). Banking 4.0 – Wo die Reise hingeht. *IUBH Discussion Papers –Business & Management*. Erfurt. 3. Retrieved from <https://d-nb.info/1208242539/34> [in Germany].
9. Dovhan Zh.M., Halitseiska Yu.M. (2021). Open-banking yak trend rozvytku finansovykh tekhnolohii. [Open banking as a trend in the development of financial technologies]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 88. Retrieved from <file:///C:/Users/User/Downloads/845-1771-1-SM.pdf> [in Ukrainian].
10. The future of banking is open. (2022). *www.pwc.co.uk*. Retrieved from <https://www.pwc.co.uk/industries/financial-services/insights/seize-open-banking-opportunity.html> [in UK].

УДК 336.71:338.28

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-208-218](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-208-218)

Унинець-Ходаківська Валентина Павлівна кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри фінансових ринків та технологій, в.о. ректора, Державний податковий університет, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, 08205, тел.: (093) 144-55-67, <https://orcid.org/0000-0001-7263-9637>.

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ FINTECH-ІНДУСТРІЇ

Анотація. У статті визначено причини цифрової трансформації ринку фінансових послуг, розкрито сутність FinTech, виявлено основні ключові ознаки тлумачення цього поняття, розроблено періодизацію розвитку FinTech-індустрії, охарактеризовано основні інноваційні технології, які впливають на поведінку учасників ринку фінансових послуг та здійснено діагностику стану глобального FinTech-ринку. Встановлено, що цифрова трансформація ринку фінансових послуг вплинула на поведінку його учасників, загострюючи протиріччя між класичними фінансовими посередниками та технологічними компаніями. Технологічні компанії, доступ яких на ринок фінансових послуг значно спростився, найбільш ефективно інтегрують інновації, швидше пропонують нові продукти і сервіси, змінюють бізнес-моделі й готові надавати послуги майже у всіх ринкових сегментах. Традиційні гравці під тиском FinTech-компаній вимушені адаптувати власні продукти та розробляти нові сервіси, щоб утримувати свою нішу на ринку. На основі аналізу наукових джерел визначено ознаки фінансових технологій з огляду на особливості їх виявлення як фінансової індустрії, сукупності стартапів, фінансової галузі, фінансової інновації. Для розуміння семантичних особливостей трактування «FinTech» застосовано логіко-історичний підхід, за допомогою якого розроблена періодизація розвитку FinTech-індустрії. Виявлено, що передумовою зростання FinTech-ринку став такий комунікативний засіб, як Internet, у зв'язку з чим охарактеризовано технології, які впливають на процеси ринкової трансформації і базуються на Internet-комунікаціях. З'ясовано, що технології мобільного зв'язку, збереження обробки даних, прав і зобов'язань, цифрових валют, забезпечення підтримки фінансових послуг, штучного інтелекту та біометричні технології лежать в основі ринкової трансформації. Аналіз глобальних трендів показав, що FinTech-ринок стрімко розвивається з досить переконливими перспективами як у глобальному просторі, так і в Україні.

Ключові слова: FinTech-компанії, FinTech-ринок, FinTech-індустрія, цифрові технології, інновації, фінансові послуги, фінансові продукти.

Unynets-Khodakivska Valentyna Pavlivna Doctor of Philosophy, associate professor, professor of the Department Financial Markets and Technologies, acting Rector, State Tax University, Universitetska St., 31, Irpin, 08205, tel.: (093) 144-55-67, <https://orcid.org/0000-0001-7263-9637>.

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE FINANCIAL SERVICES MARKET IN CONTEXT OF THE FINTECH INDUSTRY DEVELOPMENT

Abstract. The article identifies the causes of the digital transformation of the financial services market, reveals the essence of FinTech, defines the main key features of the interpretation of this concept, develops the periodization of the development of the FinTech industry, characterizes the main innovative technologies that influence the behavior of participants in the financial services market and diagnoses the state of the global FinTech market. In the process of research, it was established that the digital transformation of the financial services market influenced the behavior of its participants, exacerbating the contradictions between classical financial intermediaries and technology companies. Tech companies, whose access to the financial services market has become much easier, integrate innovations most effectively, offer new products and services faster, change business models, and are ready to provide services in almost all market segments. Traditional players under pressure from FinTech companies are forced to adapt their own products and develop new services in order to maintain their niche in the market. When studying the essence of FinTech, an analysis of scientific sources was carried out, on the basis of which the characteristics of financial technologies were determined, taking into account the peculiarities of their manifestation as a financial industry, a set of startups, the financial branch and financial innovation. To understand the semantic features of the interpretation of FinTech, a logical-historical approach was used, on the basis of which the periodization of the FinTech-industry was developed. A prerequisite for the growth of the FinTech market was such a communication tool as the Internet. In this regard, the technologies affecting the processes of market transformation and based on Internet communications are characterized. Mobile communication technologies, preservation of data processing, rights and obligations, digital currencies, provision of support for financial services, artificial intelligence and biometric technologies are recognized as the basis of market transformation. To diagnose the state of the global FinTech market, a report presented by Findexable was analyzed. The analysis of global trends showed that the FinTech market is developing rapidly with quite convincing prospects both in the global space and in Ukraine.

Keywords: FinTech-companies, FinTech-market, FinTech-industry, digital technologies, innovations, financial services, financial products.

Постановка проблеми. У сучасному світі поширення цифрових технологій спричинило радикальні зміни у фінансовому секторі. Поява більш упорядкованих і безпечних продуктів та сервісів позитивно вплинула на швидкість транзакцій, зниження витрат на їх проведення, спрощення процесів обміну інформацією, підвищення ефективності обробки даних, зниження вартості входження нових компаній на ринок, формування переваг споживачів тощо. Нові гравці, а саме FinTech-компанії, впливаючи на зону комфорту традиційних постачальників фінансових послуг, змусили останніх прийняти їхні правила гри, прискоривши процес цифрової трансформації ринку фінансових послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження певних аспектів FinTech, знайшло відображення у роботах таких авторів, як І. Д'яконова, С. Волосович, В. Коваленко, О. Криклій, А. Мазаракі, Л. Павленко, С. Полях, А. Семенов, С. Цирулик та інші. Однак, стрімкий розвиток FinTech-індустрії спонукає до проведення подальших досліджень, які торкаються, зокрема, теоретичних основ FinTech, діагностики стану і виявлення драйверів зростання FinTech-ринку.

Мета статті. Метою статті є визначення причин цифрової трансформації ринку фінансових послуг, систематизація і узагальнення існуючих поглядів на розкриття суті FinTech, дослідження інноваційних фінансових технологій, які впливають на поведінку учасників ринку фінансових послуг та діагностика стану глобального FinTech-ринку.

Виклад основного матеріалу. Розвиток фінансових інновацій спричинив руйнування традиційних моделей ведення бізнесу та усталених моделей відносин із споживачами. Як наслідок, спостерігається тенденція переведення певних видів фінансових послуг у цифрову площину та виникнення нових видів сервісів і продуктів, які пропонуються FinTech-компаніями, що забезпечують отримання споживачами низки фінансових послуг онлайн без залучення традиційних фінансових посередників.

Для стандартизації фінансових сервісів і продуктів створюються передумови з прийняття платформних рішень. Ландшафт фінансових послуг швидко змінюється, а вектор розвитку ринку спрямовується у бік домінування дистриб'юторів над первинними виробниками.

Цифрова трансформація ринку фінансових послуг вплинула на поведінку його учасників, загострюючи протиріччя між класичними фінансовими посередниками та технологічними компаніями. Фінансові інновації, які були пов'язані, перед усім, з впровадженням інтернет-банкінгу, операціями за платежами, кредитуванням й інвестуванням, змінили формат надання послуг і спростили комунікації між постачальниками цих послуг та споживачами.

Руйнівний вплив впроваджених цифрових технологій на діяльність традиційних фінансових посередників класифікується дослідниками за такими рівнями [1]:

- високий рівень руйнування відбувається в сфері грошових переказів, платежів та управління особистими фінансами;
- середній – охоплює послуги, що надаються за позиками та інвестиціями;
- низький – включає базові банківські послуги.

Запропоновані рівні руйнівного впливу цифрових технологій на діяльність фінансових посередників визначаються відповідно до мобільності проникнення інновацій на ринок фінансових послуг. Так, наприклад, перекази, платежі, заощадження більш легко піддаються цифровізації, а відтак й трансформаційні процеси у цьому секторі є найбільш активними.

Для досягнення цілей статті вважається за доцільне дослідити існуючі підходи до тлумачення поняття «FinTech» (таблиця 1).

Таблиця 1

Квінтесенція «FinTech»

Автор (джерело)	Визначення FinTech
Рада з фінансової стабільності [3]	FinTech – це забезпечені технологіями інновації у фінансових послугах, які можуть спричинити появу нових бізнес-моделей, додатків, процесів чи продуктів, що мають суттєвий вплив на надання фінансових послуг
Коваленко В. [4]; РвС [5]	Сутність FinTech доцільно окреслити взаємозв'язком двох основних компонентів: інновацій, які засновані на технологіях традиційного банківського сектора та нових моделях надання фінансових послуг
Мазаракі А., Волосович С. [6]; Д'яконова І., Павленко Л., Криклій О. [7]	FinTech – це інноваційні технології, які використовуються фінансовими інститутами, органами державного управління, торговельними організаціями для задоволення потреб споживачів фінансових, адміністративних послуг та товарів в умовах розвитку економіки споживання
Поченчук Г.М. [8]	У широкому розумінні FinTech означає сферу фінансової системи економіки, яка об'єднує компанії, що використовують новітні розробки для надання якісніших фінансових послуг. У вузькому значенні FinTech – це самі компанії, які належать до цієї галузі
Семенов А., Цирулик С. [9]	FinTech – це послуги, що надаються технологічними компаніями за допомогою спеціального програмного забезпечення та зосереджені на задоволенні фінансових потреб клієнтів, пропонуючи зручні, ефективні, автоматичні та прозорі онлайн продукти порівняно з класичними фінансовими послугами.

Складено за джерелами: [3-9]

Дослідження наукової літератури (таблиця 1) надало можливість систематизувати ключові ознаки FinTech, які розкриваються у наступному:

– FinTech – це фінансова індустрія, що включає в себе не тільки традиційних учасників фінансового ринку, але й FinTech-компанії;

– FinTech – сукупність стартапів, які реалізуються у фінансовому секторі відповідними компаніями, заснованими з метою реновації існуючих фінансових систем;

– FinTech – фінансова галузь, яка складається з компаній, що використовують в своїй діяльності фінансові інновації для підтримки та надання фінансових послуг;

– FinTech є фінансовими інноваціями, які істотно змінюють більшість фінансових сервісів.

Для розуміння семантичних особливостей аналізованого поняття застосовано логіко-історичний підхід, на основі якого розроблена періодизація FinTech-індустрії (таблиця 2).

Таблиця 2

Історичні етапи розвитку FinTech-індустрії

Періоди	Основні тренди
FinTech 1.0 (1886-1950 pp.)	Створення специфічної інфраструктури, спрямованої на підтримку глобальних фінансових послуг через імплементацію таких технологій, як телеграф з метою прискорення передачі інформації [10, с.218-219].
FinTech 2.0 (1951-1967 pp.)	Період використання технологій телебачення, що дозволило через передачу інформації способом візуалізації, здійснювати гравцям фінансового ринку аналіз продуктів комунікативної кореспонденції.
FinTech 3.0 (1968-1990 pp.)	Період переходу від аналогових до цифрових фінансів, який ознаменувався формуванням цифрової фондової біржі і створенням міжбанківської системи передачі інформації та здійснення платежів.
FinTech 4.0 (1991р. – теперішній час)	Період розвитку Internet-комунікацій та трансформацій у фінансовому секторі з метою підвищення ефективності торгів, зниження вартості транзакцій та створення інноваційних бізнес-моделей.

Складено автором на основі джерела [10, с.218-219]

Історичні періоди (таблиця 2) розмежовувалися з огляду на основні етапи науково-технічного прогресу у сфері цифрових комунікацій. Як видно передумовою зростання FinTech-ринку став такий комунікативний засіб, як

Internet. Тому на наступному кроці дослідження доцільно охарактеризувати технології, які базуються на Internet-комунікаціях:

1. Технології мобільного зв'язку – реалізується через мобільні пристрої (смартфони, смарт-годинники, смарт-кільця та ін.). Внаслідок розвитку названих технологій з'явився мобільний банкінг, який передбачає управління банківським рахунком з допомогою мобільних пристроїв. Багатофункціональність мобільних технологій визначає їх найбільшу популярність серед споживачів.

2. Технології збереження, обробки даних, прав і зобов'язань та аналітики фінансової інформації:

- блокчейн – технологія для обліку і збереження даних або цифровий реєстр трансакцій і угод, що складається з багатьох блоків даних у хронологічному порядку, захищений криптографічними ключами;

- великі дані (Big Data) – це технології обробки та використання структурованих та неструктурованих даних великих обсягів, методи пошуку необхідної інформації у великих масивах. Джерелами даних виступають різні інтернет-документи, соціальні мережі, транзакції за банківськими картками, радіочастотна ідентифікація, пристрої аудіо- й відеореєстрація та ін.

- аналітика фінансової інформації – це технологія, що дозволяє виявляти нові споживчі категорії і переваги та створювати максимально персоналізовані продукти.

3. Технології цифрових валют – базуються на використанні грошових коштів, що не мають матеріального втілення, але використовуються в якості грошових знаків (електронні гаманці, PayPal, ApplePay, Maxi, Global Money, НПС «Простір» та ін.), а також криптовалюти – біткоїн, ефіріум, лайткойн та ін.)

4. Технології забезпечення підтримки фінансових послуг (маркетплейси) – це платформи для здійснення фінансових угод. У широкій пропозиції представлені платформи прямого кредитування в форматі P2P, які допомагають позичальникам отримати фінансування від приватних або інституційних інвесторів, онлайн балансове кредитування або платформи, що мають власні кредитні портфелі та збирають свій відсоток впродовж життєвого циклу такого портфелю.

5. Технології штучного інтелекту або технології, які дозволяють створювати інтелектуальні машини і програмні продукти, що надають можливість виконувати творчі функції притаманні людині. Штучний інтелект забезпечує розпізнавання мови та текстів, здатен приймати рішення у заданому алгоритмі, виконувати переклад на різні мови та ін.

6. Біометричні технології або технології, що базуються на біометрії, вимірі унікальних характеристик окремо взятої людини. Мова йде про динамічні (поведінкові) і статичні (фізіологічні) характеристики. До перших

належать голос, жести, хода та ін., до других – відбитки пальців, геометрія обличчя, сітківка ока та ін. У фінансовому секторі біометрія використовується в системах ідентифікації та аутентифікації з метою підвищення безпеки транзакцій.

Характеристика найбільш актуальних цифрових технологій, які застосовуються на ринку фінансових послуг, надала можливість з'ясувати, по-перше, що фінансові інновації докорінно змінюють формат фінансових послуг, розширюючи швидкість їх постачання для забезпечення потреб споживачів. По-друге, цифрові технології розширюючи інформаційну базу ринкових пропозицій, спонукають клієнтів до оволодіння фінансовою грамотністю. По-третє, актуалізуються питання щодо профілактики і мінімізації кіберзагроз, а відтак є сенс стверджувати, що велика кількість фінансових ризиків набувають технологічну природу.

Для діагностики стану глобального FinTech-ринку проаналізовано звіт, який надається Findexable – глобальною компанією з розробки даних та аналітики для приватного ринку фінансових технологій. За основу дослідження взято глобальний Fintech-індекс (Global Fintech Index), який формується з огляду на кількість приватних Fintech-компаній, якість аналізованих Fintech-компаній, локальне ділове середовище. Рейтингування здійснюється через моніторинг компаній з 264 міст, що знаходяться у 83 країнах (таблиця 3).

Дані таблиці 3 свідчать, що у 2020 р. лідируючі місця посідають Сполучені Штати Америки (1 місце), Великобританія (2 місце), Сінгапур (третє місце). У наступному році позиції дещо змінилися, зокрема стосовно третього міста, яке перейшло до Ізраїлю.

Таблиця 3

Рейтинги глобального FinTech-індексу у 2020-2021 роках

Рейтинг 2020 р.	Країна	Рейтинг 2021р.	Країна
1	Сполучені Штати Америки	1	Сполучені Штати Америки
2	Великобританія	2	Великобританія
3	Сінгапур	3	Ізраїль
4	Литва	4	Сінгапур
5	Швейцарія	5	Швейцарія
6	Нідерланди	6	Австралія
7	Швеція	7	Швеція
8	Австралія	8	Нідерланди
9	Канада	9	Німеччина
10	Естонія	10	Литва
11	Німеччина	11	Естонія
43	Україна	48	Україна

Складено за джерелом [11-12]

Україна не має високих рейтингів у звітах Findexable. У 2021 році країна перемістилася з 43 на 48 місце. Причина зниження рейтингу скоріше полягає у відставанні темпів зростання вітчизняного FinTech-ринку у порівнянні з іншими країнами, ніж у гальмуванні його розвитку, адже за аналізований період було зареєстровано 5 нових FinTech-компаній. З огляду на сьогоденні факти можна відмітити, що у першому півріччі 2022р. таких компаній в Україні зареєстровано 28, з них 26 – у м. Києві, одна – у м. Одесі й одна – у м. Харкові [13].

Досить примітним є той факт, що екзистенційна загроза для глобального FinTech-ринку від спалаху пандемії Covid-19 не мала свого яскравого виявлення. Коли пандемія почала поширюватися по усьому світові (початок 2019 р.), спостерігалось різке падіння угод на первинному фінансовому ринку. Однак FinTech-компанії продовжували впроваджувати інновації, щоб підтримувати економіку, поки населення знаходилося по домівках. Уряди країн активно заохочували населення до переходу на електронні засоби платежів. На думку експертів KPMG (Klynveld Peat Marwick Goerdeler), з огляду на допандемічні темпи для такого зростання знадобилось би два-три роки. Доказом є фактичні показники обсягу глобального FinTech-інвестування, яке у 2018 році складало \$148,6 млрд., а у 2021 р. – \$210 млрд. [14].

За результатами аналітичного звіту щодо впливу Covid-19 на тенденції розвитку FinTech-ринку, представленого на Світовому економічному форумі (World Economic Forum), станом на 2020 р. 60% фірм звітували про запуск нових продуктів в період пандемії. Найбільш поширеними були зміни у компаніях, які займаються цифровими платіжами. Так, 38% компаній розробили і розгорнули додаткові платіжні канали. Кількість і обсяг транзакцій у річному обчисленні зросла на 13% і 11% відсотків відповідно [15, с. 16-17; 16, с.14].

Проте, на думку експертів, позитивний вплив Covid-19 на глобальні тенденції FinTech-ринку мав нерівномірне виявлення у різних бізнес-моделях. Наприклад, дослідники вважають, що стрімке зростання онлайн-платежів та впровадження великої кількості мобільних додатків стало драйверами зростання FinTech-ринку. На відміну від цифрових платежів для розвитку кредитних платформ пандемія мала негативні наслідки. Опитування показало, що більш, ніж у половини FinTech-компаній фінансовий стан погіршився, а 21% компаній підтвердили великий негативний вплив пандемії на стан формування їхніх капітальних резервів [15, с.18, 21].

Аналіз глобальних трендів показав, що цифрова трансформація ринку фінансових послуг під впливом FinTech є невідпинним процесом з досить переконливими перспективами розвитку.

Висновки. Колінеарність розвитку фінансового сектору та інформаційних технологій змінили динамічні параметри функціонування ринку

фінансових послуг, що виявилось у підвищенні ефективності і покращенні якості фінансових послуг, створенні сприятливих умов для впровадження інновацій і просування бізнесу, збільшенні пропозицій нових фінансових продуктів та сервісів, активізації діяльності традиційних гравців ринку й зміцненні комунікацій між постачальниками фінансових послуг та споживачами.

Технологічні компанії, доступ яких на ринок фінансових послуг значно спростився, найбільш ефективно інтегрують інновації, швидше пропонують нові продукти і сервіси, змінюють бізнес-моделі й готові надавати послуги майже в усіх ринкових сегментах. Традиційні гравці під тиском FinTech-компаній вимушені адаптувати власні продукти та розробляти нові сервіси, щоб утримувати свою нішу на ринку.

Глобальні тренди FinTech-ринку доводять стрімкість розвитку цього сектору на ринку фінансових послуг, а прогнози показують, що така тенденція є зростаючою. Однак цифровізація підвищує фінансові ризики, які в сучасних умовах набувають технологічної природи з причин переходу значної частини фінансових угод і операцій у віртуальне середовище. Саме цей аспект актуалізує проведення подальших досліджень у цій царині.

Література:

1. Top 10 Trends in Banking in 2016. Capgemini, 2016. URL: https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2017/07/banking_top_10_trends_2016.pdf (accessed: 25.06.2022).
2. Sound Practices: Implications of fintech developments for banks and bank supervisors : Consultative Document. August 2017. URL : <https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.htm> (accessed: 25.06.2022).
3. Financial Stability Implications from FinTech : Supervisory and Regulatory Issues that Merit Authorities' Attention. Financial Stability Board, 2017. URL: <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/R270617.pdf> (accessed: 25.06.2022).
4. Коваленко В. В. Розвиток FinTech: загрози та перспективи для банків України. *Приазовський економічний вісник*. 2018. № 4(09). С. 127-133.
5. Security challenges in the evolving FinTech landscape. PwC. PricewaterhouseCoopers Private Limited, 2016. URL: <https://www.pwc.in/assets/pdfs/consulting/cyber-security/banking/security-challenges-in-the-evolving-fintech-landscape.pdf> (accessed: 25.06.2022).
6. Мазаракі А., Волосович С. FinTech у системі суспільних трансформацій. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 2. С. 5-18.
7. Д'яконова І., Павленко Л., Криклій О. Сучасний стан та перспективи колаборації банків та FinTech. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2019. № 1 (17). С. 190-199.
8. Полях С. С. Методичні засади оцінювання взаємозв'язку між фінансовою залученістю населення і фінансовою стабільністю. *Вісник ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Економічні науки*. 2018. № 2. С. 300-309.
9. Семенов А. Ю., Цирулик С. В. Тенденції розвитку Fintech послуг на світовому та вітчизняному ринках фінансових послуг. *Бізнес Інформ*. 2018. № 10. С. 327-334.
10. Setiawan K., Maulisa N. The Evolution of Fintech: A Regulatory Approach Perspective. *Advances in Economics, Business and Management Research*. 2019. Vol. 130. P. 218-225. (accessed: 25.06.2022).

11. Global Fintech Rankings Report by Fiindexable : report. Copyright 2021 Findexable Limited. URL: <https://findexable.com/wp-content/uploads/2021/06/Global-Fintech-Rankings-2021-v1-23-June-21.pdf> (accessed: 28.07.2022).
12. The Global Fintech Index. Copyright 2020 Findexable Limited. URL: https://findexable.com/wp-content/uploads/2019/12/Findexable_Global-Fintech-Rankings-2020exSFA.pdf (accessed: 28.07.2022).
13. Фінтех компанії України. *Bankchart* : web site. URL: <https://bankchart.com.ua/spravochniki/kompanii/any/35> (дата звернення: 25.06.2022).
14. Pulse of Finteh 2021 *KPMG* : web site. URL: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/02/pulse-of-fintech-h2-21.pdf> (accessed: 28.07.2022).
15. The Global Covid-19 FinTech Market Rapid Assessment Study. *World Economic Forum* URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Covid19_FinTech_Market_Rapid_Assessment_Study_2020.pdf (accessed: 28.07.2022).
16. Заєць О. І., Деяк Х. В. Оцінка впливу пандемії Covid-19 на функціонування міжнародного ринку Fintech. *Sciences of Europe*. № 81(2), 2021. С.12-16.

References:

1. Top 10 Trends in Banking in 2016. (2016). Capgemini. Retrieved from https://www.capgemini.com/wp-content/uploads/2017/07/banking_top_10_trends_2016.pdf
2. Sound Practices: Implications of fintech developments for banks and bank supervisors : Consultative Document. (2017). Retrieved from <https://www.bis.org/bcbs/publ/d415.htm>
3. Financial Stability Implications from FinTech : Supervisory and Regulatory Issues that Merit Authorities' Attention. (2017). Financial Stability Board. Retrieved from <https://www.fsb.org/wp-content/uploads/R270617.pdf>
4. Kovalenko V. V. (2018) Rozvytok FinTech: zaghrozy ta perspektyvy dlja bankiv Ukrainy [Development of FinTech: threats and prospects for Ukrainian banks]. *Pryazovs'kyj ekonomichnyj visnyk [Priazovsky economic bulletin]*. 4 (9), 127-133. [in Ukrainian].
5. Security challenges in the evolving FinTech landscape. PwC (2016). Available at: <https://www.pwc.in/assets/pdfs/consulting/cyber-security/banking/security-challenges-in-the-evolving-fintech-landscape.pdf>.
6. Mazaraki A., Volosovych S. (2018) FinTech u systemi suspiljnykh transformacij [Fintech in the system of social transformations]. *Visnyk KNTEU - Bulletin of KNTEU*, 5-18 (in Ukrainian).
7. D'jakonova I., Pavlenko L., Krykljij O. (2019) Suchasnyj stan ta perspektyvy kolaboraciji bankiv ta FinTech [Current state and prospects of collaboration between banks and FinTech]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnja – Difficulties and prospects of economics and managemen*, 1 (17), 190-199 [in Ukrainian].
8. Poljakh S. S. Metodychni zasady ocinjuvannja vzajemozv'jazku mizh finansovoju zaluchenistju naselennja i finansovoju stabiljnistju [Methodological bases for assessing the relationship between the financial involvement of the population and financial stability]. *Visnyk KhNAU im. V. V. Dokuchajeva. Ekonomichni nauky – Bulletin of KhNAU them. V. V. Dokuchaev. Economic sciences* 2018, 2, 300-309 [in Ukrainian].
9. Semenogh A. Ju., Cyruyk S. V. Tendenciji rozvytku Fintech poslugh na svitovomu ta vitchyznjanomu rynkakh finansovykh poslugh [Trends in the development of Fintech services in the global and domestic markets for financial services]. *Biznes Inform*, 2018, 10, 327-334 [in Ukrainian].
10. Setiawan, K, Maulisa N. (2019) The Evolution of Fintech: A Regulatory Approach Perspective V-130, ICLAVE 2019, 218-225. Retrieved from <https://www.atlantispress.com/article/125937726.pdf>
11. Global Fintech Rankings Report by Fiindexable : report. Copyright 2021 Findexable Limited. Retrieved from <https://findexable.com/wp-content/uploads/2021/06/Global-Fintech-Rankings-2021-v1-23-June-21.pdf>
12. The Global Fintech Index. Copyright 2020 Findexable Limited. Retrieved from https://findexable.com/wp-content/uploads/2019/12/Findexable_Global-Fintech-Rankings-2020exSFA.pdf
13. Fintekh kompanii Ukrainy [Fintech companies of Ukraine]. Available at: <https://bankchart.com.ua/spravochniki/kompanii/any/35> (accessed: 25.06.2022) (in Ukrainian).

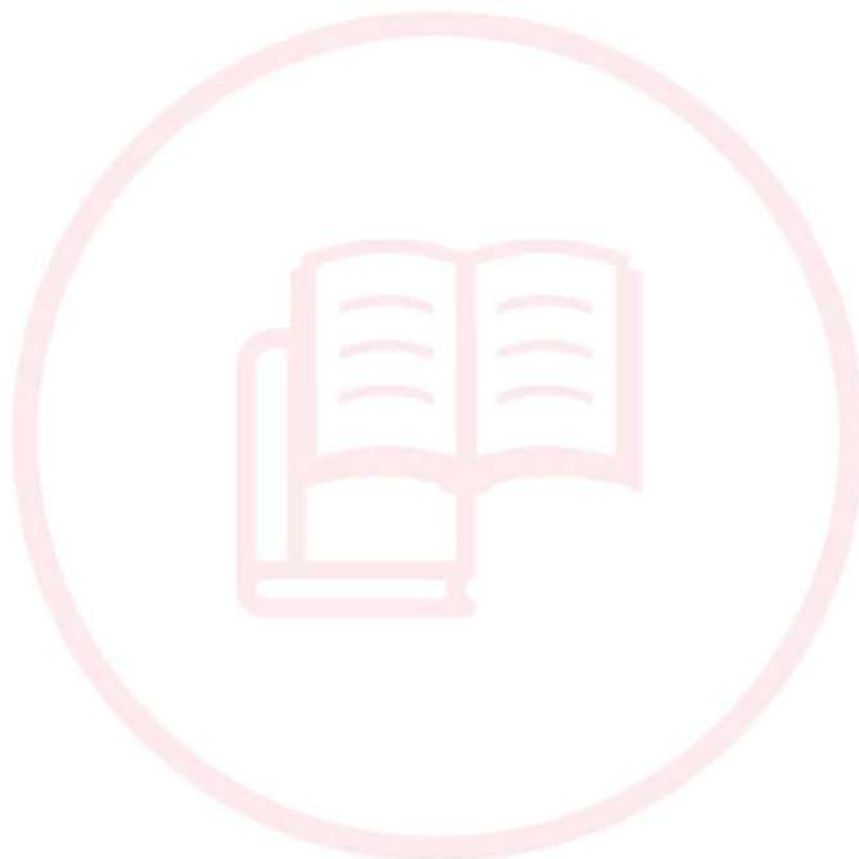
ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 10(28) 2022

14. Pulse of Fintech 2021 *KPMG*. Retrieved from <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2022/02/pulse-of-fintech-h2-21.pdf>

15. The Global Covid-19 FinTech Market Rapid Assessment Study. World Economic Forum Retrieved from https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Covid19_FinTech_Market_Rapid_Assessment_Study_2020.pdf

16. Zayecz` O. I., Deyak X. V. (2021). Ocinka vply`vu pandemiyi Sovid-19 na funkcionuvannya mizhnarodnogo ry`nku Fintech [Assessment of the Impact of the Covid-19 Pandemic on the Functioning of the Fintech International Market]. *Sciences of Europe*, 81, (2), 12-16. [in Ukrainian].

УДК: 330.131.5:005.334:631.11

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-219-229](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-219-229)

Ус Галина Олександрівна доктор економічних наук, професор, Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, вул. Нечуя-Левицького, 16, м. Черкаси, 18036, тел.: (0472) 64-70-55, <https://orcid.org/0000-0001-8954-591X>

Суліменко Олексій Сергійович аспірант II курсу, Східноєвропейський університет імені Рауфа Аблязова, вул. Нечуя-Левицького, 16, м. Черкаси, 18036, тел.: (0472) 64-70-55

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ VALUE AT RISK В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ РИНКОВИМИ РИЗИКАМИ АГРАРНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. Управління ринковими ризиками підприємства вимагає не лише розуміння типів та суті ринкового ризику, а й коректного підходу до його вимірювання. Саме це допомагає визначати подальші стратегії управління ризиками. Value at Risk (VaR) є типовою моделлю оцінки ринкового ризику, яку використовують ризик-менеджери комерційних та інвестиційних банків, а також інших компаній, що піддаються впливу ринкових ризиків. VaR узагальнює найгірші втрати на цільовому горизонті, що не будуть перевищені із заданим рівнем значущості.

Для коректної оцінки рівня ризику всієї компанії або інвестиційного портфеля, VaR вимагає декомпозиції даного портфеля на фактори ризику, оскільки навіть один форвардний валютний контракт може мати декілька факторів ризику.

У статті визначено основні підходи (параметричний метод, метод історичного моделювання та метод моделювання Монте-Карло) розрахунку VaR та їхні переваги та недоліки. Оскільки кожен з цих підходів має слабкі сторони, на практиці компанії часто використовують модифіковані підходи. Наприклад, трейдингова компанія Avere, що входить до групи компаній Кернел, використовує експоненційно зважене середнє ковзне, що дозволяє надати більшу вагу нещодавнім спостереженням факторів ризику порівняно з давнішими значеннями – усунення одного з недоліків підходу історичного моделювання.

Було визначено, що модель VaR аграрних підприємств має слабку сторону в припущенні про логнормальний розподіл, який не є стійким після

від'ємних значень нафтових ф'ючерсів в 2020 році. Крім того, ряд досліджень вказують на те, що ціни на аграрні товари не мають нормального розподілу.

Також розкрито особливості товарних цінових ризиків, які дозволяють запропонувати напрямки вдосконалення VaR для аграрних компаній: а) яскраво виражену сезонність може покращити модель авторегресії і ковзної середньої; б) включення аналізу головних компонент дає можливість додати відомі драйвери цін на товарні ф'ючерси та, водночас, зменшити обчислювальне навантаження.

Ключові слова: ринкові ризики, аграрні підприємства, Value at Risk, логнормальний розподіл, модель авторегресії і ковзної середньої, аналіз головних компонент.

Us Halyna Oleksandrivna Doctor of Economic Sciences, professor, Rauf Ablyazov East European University, 16, Nechuya-Levyts'koho St., Cherkasy, 18036, tel.: (0472) 64-70-55, <https://orcid.org/0000-0001-8954-591X>

Sulimenko Oleksii Serhiyovych 2nd year graduate student, Rauf Ablyazov East European University, 16, Nechuya-Levyts'koho St., Cherkasy, 18036, tel.: (0472) 64-70-55

THEORETICAL APPROACHES TO IMPROVEMENT OF THE VALUE AT RISK MODEL IN THE MARKET RISK MANAGEMENT SYSTEM OF AN AGRICULTURAL ENTERPRISE

Abstract. Enterprise market risk management requires not just an understanding of the types and essence of market risk but also a correct approach to its measurement. It helps determine subsequent risk management strategies. Value at Risk (VaR) is a standard market risk measurement model used by risk managers of commercial and investment banks, as well as other companies exposed to market risks. VaR summarizes the worst losses over a target horizon that will not be exceeded with a given significance level.

To correctly assess the risk level of the entire company or investment portfolio, VaR requires the decomposition of the portfolio into risk factors since even one forward currency contract can have several risk factors.

The article defines the main approaches (the parametric method, the historical simulation method, and the Monte Carlo simulation method) of VaR calculation and their advantages and disadvantages. Considering each of the aforementioned approaches has weaknesses, companies often use modified approaches in practice. For example, trading company Avere, part of the Kernel group of companies, uses an exponentially weighted moving average, which allows more weight to be given to

recent observations of risk factors compared to older values – eliminating one of the drawbacks of the historical simulation method.

It was determined that the VaR model used by agricultural enterprises has a weakness in the assumption of a log-normal distribution, which is not sustainable after the negative oil prices in 2020. In addition, a number of studies indicate that agricultural commodities prices don't follow a normal distribution.

The specifics of commodity price risks are also revealed, which allows proposing ways to improve the VaR for agricultural companies: a) pronounced seasonality can be improved by the autoregressive moving average model; b) the addition of principal component analysis makes it possible to add known drivers of commodity futures and, at the same time, reduce the computational load.

Keywords: market risks, agricultural companies, Value at Risk, log-normal distribution, autoregressive moving average model, principal component analysis.

Постановка проблеми. Процес управління ринковим ризиком значною мірою залежить від використання моделей. Модель — це спрощене зображення явища реального світу. Фінансові моделі намагаються вловити важливі елементи, які визначають ціни та чутливість на фінансових ринках. При цьому вони надають важливу інформацію, необхідну для управління ринковим ризиком. Наприклад, моделі інвестиційного ризику допомагають менеджеру портфеля зрозуміти, наскільки ймовірно зміниться вартість портфеля за умови зміни певного фактору ризику. Вони також дають уявлення про прибутки та збитки, які, як можна обґрунтовано очікувати, зазнає портфель, і частоту, з якою можуть відбуватися великі збитки.

Однак ефективне управління ризиками — це набагато більше, ніж просто застосування фінансових моделей. Воно вимагає застосування суджень і досвіду не тільки для того, щоб знати, як правильно використовувати моделі, але й для того, щоб оцінити сильні сторони та обмеження моделей і знати, коли доповнити або замінити одну модель іншою моделлю чи підходом.

Стандартною моделлю для оцінки ринкового ризику є Value at Risk (VaR), що в найзагальнішому вигляді вимірює потенційну втрату вартості ризикованого активу або портфеля протягом визначеного періоду для даного довірчого інтервалу. У 1990-х роках VaR почав широко використовуватися для вимірювання ринкового ризику в торгових портфелях. Однак його походження можна простежити ще в 1922 році, коли Нью-Йоркська фондова біржа встановила вимоги до капіталу для фірм-членів [1]. VaR також має коріння в теорії портфеля та грубому показнику, схожому на VaR, опублікованому в 1945 році Лівенсом [2].

Хоч VaR переважно використовують комерційні та інвестиційні банки, ця модель також застосовується ризик-менеджерами будь-яких компаній, що піддаються впливу ринкових ризиків (валютних, процентних та цінних).

Незважаючи на широке використання, VaR не є ідеальною моделлю для оцінки ринкових ризиків та неодноразово піддавався критиці протягом свого використання через ряд обмежень, що впливають на кінцевий результат величини ризику для активу, портфеля чи компанії. Іноді помилки можуть бути достатньо великими, щоб VaR вважався оманливим показником ризику. Причини помилок можуть відрізнятися через особливості підприємств та показників. Як наслідок, управлінцям необхідно розуміти всі переваги та недоліки VaR як моделі вимірювання ринкових ризиків для прийняття рішень, що дозволять мінімізувати загальний рівень ризику компанії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж багатьох років VaR досліджувалася вітчизняними та іноземними вченими, такими як Павлюк О., Мельник Т., Швець Н., Джоріон Ф., Дамодаран А., Лівенс Д., Каbedo Д., Мойя І. та ін. Не зважаючи на це, використання моделі VaR в системі управління ринковими ризиками сільськогосподарських експортерів залишається недостатньо дослідженими, адже велика частина наукових публікацій присвячена використанню VaR в банках.

Мета статті – дослідження особливостей застосування та розробка рекомендацій щодо вдосконалення моделі Value at Risk в системі управління ринковими ризиками сільськогосподарського підприємства.

Виклад основного матеріалу. Федеральна резервна система США визначає ринковий ризик як такий, що охоплює ризик фінансових втрат у результаті коливань ринкових цін [3]. Ринковий ризик оцінюється на основі, але не обмежуючись, оцінкою наступних факторів:

- Чутливість доходів підприємства або економічної вартості його капіталу до несприятливих змін процентних ставок, курсів іноземних валют, цін на товари або цін на акції.
- Здатність керівництва визначати, вимірювати та контролювати ринковий ризик, враховуючи розмір, складність та профіль ризику компанії.
- Характер і складність ризику процентної ставки, що виникає внаслідок неторгових позицій.
- У відповідних випадках характер і складність ринкового ризику, що виникає внаслідок торгівлі та зовнішньої діяльності.

Консалтингова компанія Deloitte пропонує наступний підхід до управління ринковим ризиком:

Рис. 1. Підхід до управління ринковим ризиком Deloitte
Джерело: складено автором за даними [4]

Перший етап необхідний для забезпечення прийняття кращих торгових та інвестиційних рішень на основі більш точних моделей ціноутворення та аналізу факторів ризику. Визначення профілю ризику потрібне для розуміння того як активи та портфелі впливають на вимоги до капіталу, прибутковість і загальний ризик-апетит компанії. Далі варто оцінити вплив регуляторних реформ для визначення пріоритетів бізнесу. Наступним етапом є інтеграція моделей ринкового капіталу та кредитного ризику контрагента для інформування та покращення стратегічного управління портфелю ринкового ризику. Трансформація засобів контролю ризиків дозволить отримати інформацію для визначення можливостей зростання компанії. Також рекомендовано віддавати пріоритет кількісним стратегіям управління ризиками.

Джоріон Ф. (2007) визначає ринковий ризик менеджмент як проектування та імплементація процедур для ідентифікації, вимірювання та управління ринковими ризиками. Value at Risk відноситься до другого етапу з методології Джоріона (2007) та до першого з класифікацій Делойт, оскільки саме ця модель допомагає управлінням оцінити розмір ринкового ризику.

Ризикова вартість (Value at Risk або VaR) — це мінімальний збиток у грошових одиницях або у відсотках від вартості портфеля, який, як очікується, буде понесений певний відсоток часу протягом певного періоду з урахуванням припущених ринкових умов[6]. Джоріон Ф. (2007) пропонує наступне інтуїтивне визначення VaR: VaR узагальнює найгірші втрати на цільовому горизонті, що не будуть перевищені із заданим рівнем значущості. Більш формально, VaR описує квантиль прогнозованого розподілу прибутків і втрат протягом цільового горизонту. Якщо c є певним рівнем значущості, VaR відповідає нижньому хвостовому рівню $1-c$ [5, с. 106]. Для коректної оцінки

рівня ризику всієї компанії або інвестиційного портфеля, VaR вимагає декомпозиції даного портфеля на фактори ризику, оскільки навіть один форвардний валютний контракт може мати декілька факторів ризику (процентний, валютний), що ускладнює вимірювання ринкового ризику.

Джоріон (2007) формалізує VaR наступним чином:

$P(L > VaR) \leq 1-c$, де

- L – втрати;
- c – рівень значущості;
- VaR – втрати, оцінені моделлю VaR.

Це означає, що, наприклад, для 99% рівня значущості, VaR є таким граничним рівнем втрат, що ймовірність отримати більші втрати є меншою за 1%.

Основними методами оцінки VaR є параметричний метод, метод історичного моделювання та метод моделювання Монте-Карло. Їхню сутність, переваги та недоліки відображено в Таблиці 1.

Таблиця 1

Аналіз основних методів оцінки VaR

Назва методу	Зміст	Переваги	Недоліки
Параметричний (варіацій-коваріації)	Поділити активи портфеля на прості стандартизовані інструменти, що відображають один фактор ризику. Оцінити варіацію та коваріацію між інструментами, базуючись на історичних даних. Порахувати волатильність портфеля та VaR, припускаючи нормальний розподіл.	Значення ризику легко обчислити, якщо зроблено припущення щодо розподілу доходів і обраховано середні значення, варіацію та коваріацію.	Неправильне припущення щодо розподілу: якщо умовні доходи не розподіляються нормально, обчислена VaR буде менша за справжню VaR. Варіація та коваріація може бути некоректною, оскільки їхній обрахунок на історичних даних містить стандартну помилку. Нестационарні змінні: виникає, коли варіації та коваріації активів змінюються з часом.
Історичного моделювання	Емпіричні дані розподіляються на позитивні та негативні прибутки. VaR визначається як відповідний квантиль негативних та позитивних змін цін.	VaR визначається фактичними рухами цін: немає припущень про нормальність чи інші типи розподілу, що впливають на висновки. Простота розрахунку.	Обчислення виключно на основі історичних змін цін. Тренди в даних: всі історичні точки мають однакову вагу та зміни цін на початку вибірки впливають так само на розрахунок як і зміни останніх даних. Нові активи чи ринкові ризики: хоча це може бути критикою будь-якого з

			трьох підходів до оцінки VaR, даний підхід має найбільші труднощі при роботі з новими ризиками та активами з очевидної причини: немає доступних історичних даних для обчислення.
Моделювання Монте-Карло	Поділити активи портфеля на прості стандартизовані інструменти, що відображають один фактор ризику. Визначити розподіли ймовірностей для кожного з факторів ринкового ризику та як	Не потрібно робити нереалістичні припущення щодо нормальності доходів. Можна використовувати як суб'єктивні судження, так і	Симуляція настільки якісна, наскільки коректний розподіл ймовірностей для вхідних даних, які в неї вводяться. Із зростанням кількості факторів ринкового ризику, їх взаємодія стає складнішою, моделювання стає важчим для виконання, тому що
	ці фактори ринкового ризику рухаються разом (кореляції). У кожному циклі моделювання змінні набувають різних значень, і вартість портфеля відображає результати. Після повторної серії прогонів, яка зазвичай обчислюється тисячами, отримуємо розподіл вартості портфеля, який можна використовувати для оцінки VaR.	іншу інформацію для покращення прогнозованого розподілу ймовірностей. Можна оцінювати опціони та подібні до опціонів цінні папери	треба оцінити розподіли ймовірностей для великої к-ті змінних; к-ть симуляцій, які потрібно виконати, доведеться суттєво збільшити

Джерело: складено автором на основі [7], [8], [9]

Аграрні компанії піддаються наступним ринковим ризикам:

- Валютний ризик;
- Процентний ризик;
- Товарний ціновий ризик.

Для вимірювання ринкового ризику управлінці цих підприємств також використовують модель VaR. Так, трейдингова компанія Avere, що входить до групи компаній Кернел, найбільшого в Україні виробника та експортера соняшникової олії, ключового постачальника сільськогосподарської продукції з

регіону Чорноморського басейну на світові ринки, використовує підхід VaR, заснований на одноденному часовому горизонті з 95% довірчим інтервалом, припускаючи логнормальний розподіл прибутків. Параметри оцінюються за допомогою експоненційно зваженого ковзного середнього за 75-денний період із вагою 0.94 [10].

Такий підхід Кернел не є стандартним, а є модифікацією підходів, описаних в Таблиці 1, що дозволяє уникнути певних недоліків. Так, експоненційно зважене середнє ковзне дозволяє надати більшу вагу нещодавнім спостереженням ринкового ризику порівняно з давнішими значеннями – усунення недоліку підходу історичного моделювання. Проте в особливостях даної моделі VaR є слабкі сторони, що пов'язані з товарним ціновим ризиком та його розподілом.

Товарний ризик стосується динаміки зміни цін на товари, які аграрні підприємства експортують чи імпортують та щодо яких укладають деривативні контракти: соняшникова олія, кукурудза, пшениця тощо. Вважається, що ціни на товари не можуть набувати від'ємних значень. Це припущення є ключовим в логнормальному розподілі, яке використовує Кернел в модифікації VaR. Останній досвід показав, що під час ринкової невизначеності сировинні ринки можуть бути в епіцентрі цінової турбулентності. Так, в квітні 2020 року після початку епідемії коронавірусу, ціни на нафту вперше в історії були негативними через надлишок пропозиції та відсутність попиту. Хоч нафта не є експортним чи імпортним товаром Кернелу, припущення про відсутність від'ємної ціни для сільськогосподарських товарів вже не є стійким після негативних значень нафтових ф'ючерсів.

Логнормальний розподіл цін є зручним для VaR, оскільки саме цей розподіл також припускається в стандартній моделі визначення цін на опціони – моделі Блека Шоулза. Опціони – один з видів деривативів, що активно використовується аграрними компаніями для хеджування товарних ризиків, в тому числі й Кернел. Однак припущення про логнормальний розподіл може бути помилковим і з інших причин, що не стосуються від'ємних цін. Так, дослідження ОЕСР показали [11], що зміни цін на сільськогосподарські товари, як правило, не розподіляються нормально; спостерігається вища частота як великих, так і малих змін ціни, ніж можна було б очікувати за теоретичного нормального розподілу ймовірностей. Це ж саме підтверджують й дослідження Дуглас Джордана (1985) та ван Орда та ін. (2021). Хоч логнормальний розподіл відрізняється від нормального, дослідження розподілів є одним з напрямків покращення моделі VaR.

Однією з особливостей цін на аграрні товари є яскраво виражена сезонність. Так, протягом місяців старого врожаю, коли пропозиція зазвичай нижча, ціна на зерно має тенденцію бути вищою, ніж у місяці торгівлі новим

урожаем [14]. Пропонується поєднати історичне моделювання з моделями часових рядів, які дозволяють враховувати сезонність. Так, Каbedo та Мойя (2002) показали, що кращі оцінки VaR можна отримати, підібравши модель часових рядів (модель авторегресії і ковзної середньої (ARMA)) за історичними даними та використовуючи параметри цієї моделі для прогнозування VaR.

Ще одним напрямком вдосконалення VaR для аграрних підприємств може бути включення аналізу головних компонент (Principal component analysis, PCA) до моделі. Так, Джамшидан і Чжу (1997) пропонують те, що вони назвали моделюванням сценаріїв, де вони використовують аналіз головних компонент як перший крок для зменшення кількості факторів. Замість того, щоб дозволити кожній змінній приймати всі потенційні значення, вони розглядають можливі комбінації цих змінних для отримання сценаріїв. Це дозволяє а) зменшити обчислювальне навантаження через меншу кількість змінних; б) додати відомі драйвери цін на товарні ф'ючерси, що покращить прогнозу здатність моделі. Дудда та ін. (2022) використовують PCA в аналізі спільних драйверів товарних ф'ючерсів та знайшли, що фундаментальні (економічні), фінансові та індикатори невизначеності впливають на товарні ф'ючерси. Це може допомогти оцінювати VaR на довший період, адже фундаментальні економічні фактори дозволяють точніше визначати поточний режим динаміки товарних цін.

Висновки. Value at Risk є ключовою моделлю для вимірювання ринкового ризику, тому важливо розуміти сильні та слабкі сторони кожного обчислювального підходу: параметричного методу, методу історичного моделювання та методу моделювання Монте-Карло. Аграрні підприємства піддаються товарному ризику, який має певні особливості, що не дозволяють визначити логнормальний розподіл як оптимальне припущення в розрахунку моделі.

Включення моделі авторегресії і ковзної середньої (ARMA) може вдосконалити обрахунки VaR через покращення прогнозування сезонності як важливої характеристики товарних ф'ючерсів. Також аналіз головних компонент (PCA) допоможе як додати відомі драйвери товарних ризиків, так і зменшити обчислювальне навантаження моделі.

Література:

1. Holton G. A. History of Value-at-Risk: 1922-1998. *Method and Hist of Econ Thought*. 2002. URL: <https://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpmh/0207001.html>.
2. Leavens D. Diversification of Investments. *Trusts and Estates*. 1945. No. 80. P. 469–473.
3. The Fed - Supervisory Policy and Guidance Topics - Market Risk Management. *Federal Reserve Board - Home*. URL: https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/topics/market_risk_mgmt.htm.
4. Company Management and Risk Management in the 21st century | Deloitte Kazakhstan | Risk. *Deloitte Kazakhstan*. URL: <https://www2.deloitte.com/kz/en/pages/risk/articles/company-managementandriskmanagementinthe21stcentury.html>.

5. Jorion P. Value at risk: The new benchmark for managing financial risk. 3rd ed. New York : McGraw-Hill, 2007. 602 p.
6. Measuring and Managing Market Risk. CFA Institute. URL: <https://www.cfainstitute.org/en/membership/professional-development/refresher-readings/measuring-managing-market-risk>.
7. Damodaran A. VALUE AT RISK (VAR). *Stern School of Business*. 2007. URL: <https://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/pdfiles/papers/VAR.pdf>.
8. Павлюк О., Мельник Т. АНАЛІЗ НАЙПОШИРЕНІШИХ МЕТОДІВ РОЗРАХУНКУ «VALUE AT RISK, VAR». *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2022. Т. 3, № 44. С. 43–49.
9. Швець Н., Юшкалюк А. VaR як основний метод розрахунку величини інтегрального фінансового ризику банківських установ. *Економіка та суспільство*. 2017. № 9. С. 1092–1099.
10. Financial Reports - Kernel. *Kernel*. URL: <https://www.kernel.ua/investor-relations/financial-reports/>.
11. Commodity price variability: its nature and causes. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. 1993. URL: [https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD\(93\)71&docLanguage=En](https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD(93)71&docLanguage=En).
12. Douglas Gordon J. The Distribution of Daily Changes in Commodity Futures Prices. *Research Papers in Economics*. 1985. URL: <https://ageconsearch.umn.edu/record/156817>.
13. van Oordt M. R. C., Stork P. A., de Vries C. G. On agricultural commodities' extreme price risk. *Extremes*. 2021. Vol. 24, no. 3. P. 531–563. URL: <https://doi.org/10.1007/s10687-020-00401-3>.
14. Understanding Seasonality in Grains. *CME Group*. URL: <https://www.cmegroup.com/education/courses/introduction-to-agriculture/grains-oilseeds/understanding-seasonality-in-grains.html>.
15. Cabedo J., Moya I. Estimating oil price 'Value at Risk' using the historical simulation approach. *Energy Economics*. 2002. Vol. 25. P. 239–253. URL: [https://doi.org/10.1016/s0140-9883\(02\)00111-1](https://doi.org/10.1016/s0140-9883(02)00111-1).
16. Jamshidian F., Zhu Y. Scenario Simulation: Theory and methodology. *Finance and Stochastics*,. 1996. Vol. 1, no. 1. P. 43–67. URL: <https://doi.org/10.1007/s007800050016>.
17. Common Drivers of Commodity Futures / T. L. Dudda et al. *Queen's Management School*. 2022. No. 5. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4231994.

References:

1. Glyn A. Holton. (2002). History of Value-at-Risk: 1922-1998. *Method and Hist of Econ Thought*. <https://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpmh/0207001.html>
2. Leavens, D.H. (1945) Diversification of Investments. *Trusts and Estates*, 80, 469-473.
3. *The Fed - Supervisory Policy and Guidance Topics - Market Risk Management*. (n.d.). https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/topics/market_risk_mgmt.htm
4. *Company Management and Risk Management in the 21st century*. (2015, March 10). Deloitte Kazakhstan. <https://www2.deloitte.com/kz/en/pages/risk/articles/company-managementand-riskmanagementinthe21stcentury.html>
5. Jorion, P. (2007). *Value at Risk: The New Benchmark for Managing Financial Risk, 3rd Edition* (3rd ed.). New York: McGraw Hill.
6. *Measuring and Managing Market Risk*. (n.d.). CFA Institute. <https://www.cfainstitute.org/en/membership/professional-development/refresher-readings/measuring-managing-market-risk>.

7. Damodaran, A. (2007). VALUE AT RISK (VAR). *Stern School of Business*. <https://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/pdfiles/papers/VAR.pdf>.
8. Pavliuk O., Melnyk T. (2022). ANALIZ NAIPOSHYRENISHIKH METODIV ROZRAXHUNKU «VALUE AT RISK, VAR» [ANALYSIS OF THE MOST COMMON CALCULATION METHODS «VALUE AT RISK, VAR»]. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. Vol. 3, no. 44. P. 43–49.
9. Shvets N., Yushkaliuk A. (2017). VaR yak osnovnyi metod rozrakhunku velychyny intehralnoho finansovoho ryzyku bankivskykh ustanov [VaR AS THE MAIN METHOD OF CALCULATING OF THE INTEGRATED FINANCIAL RISK OF THE BANK]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*. No. 9. P. 1092–1099 [in Ukrainian].
10. *Financial Reports*. (2022, July 22). Kernel. <https://www.kernel.ua/investor-relations/financial-reports/>.
11. Commodity price variability: its nature and causes. (1993). *Organisation for Economic Co-Operation and Development*. [https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD\(93\)71&docLanguage=En](https://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD(93)71&docLanguage=En).
12. J. Douglas Gordon. (1985). The Distribution of Daily Changes in Commodity Futures Prices. *Research Papers in Economics*. <https://ageconsearch.umn.edu/record/156817>.
13. van Oordt, M. R. C., Stork, P. A., & de Vries, C. G. (2021). On agricultural commodities' extreme price risk. *Extremes*, 24(3), 531–563. <https://doi.org/10.1007/s10687-020-00401-3>.
14. *Understanding Seasonality in Grains*. (n.d.). CME Group. <https://www.cmegroup.com/education/courses/introduction-to-agriculture/grains-oilseeds/understanding-seasonality-in-grains.html>.
15. David Cabedo, J., & Moya, I. (2002). Estimating oil price 'Value at Risk' using the historical simulation approach. *Energy Economics*, 25(3), 239–253. [https://doi.org/10.1016/s0140-9883\(02\)00111-1](https://doi.org/10.1016/s0140-9883(02)00111-1).
16. Jamshidian, F., & Zhu, Y. (1996). Scenario Simulation: Theory and methodology. *Finance and Stochastics*, 1(1), 43–67. <https://doi.org/10.1007/s007800050016>.
17. Dudda, T. L., Klein, T., Nguyen, D. K., & Walther, T. (2022). Common Drivers of Commodity Futures. *Queen's Management School*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4231994.

УДК 005.8:005.342

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-230-241](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-230-241)

Химич Оксана Володимирівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту, Національний університет "Львівська Політехніка", вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, 79000, тел.: (0322) 58-21-11, <https://orcid.org/0000-0002-0629-8528>

МЕТОДИКИ ПОШУКУ ІДЕЙ ДЛЯ СТАРТАПУ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Анотація. Можна стверджувати про стрімку динаміку розвитку українських стартапів, а також інфраструктури для їх підтримки та акселерації. Актуальність та необхідність вивчення тематики розвитку стартапів у післявоєнний період, як один з перспективних напрямів активізації підприємницької діяльності. Ключовим та найпершим питанням у цьому процесі є дослідження методики пошуку ідей для стартапу з врахуванням сучасних післявоєнних викликів. Наявність стартап проект та успішних кейсів формують репутації креативної, інтелектуальної та інвестиційно привабливої країни.

Невизначеність з одного боку та відсутність у стартаперів знань про те, як розпочати власний бізнес з іншого боку, створює проблему збільшення кількості успішних проект. Будь-який стартап розпочинається з ідеї та бажання і мотивації її реалізувати. У статті представлено складові успішного початку пошуку ідеї для стартапу. До таких віднесено внутрішньоособистісну мотивацію та рівень експертності у відповідній сфері та ринкові потреби та ринкове середовище. Представлено методи пошуку справи, яка захоплює та мотивує стартаперів. Розглянуто філософію «ікігай», яка досить поширена та актуальна. Для більш чіткого розуміння сутності ідеї для стартапу, представлено її складові, які необхідно враховувати, коли формується сама ідея: короткий опис її сутності, розуміння формат її реалізації, методу її монетизації. Виокремлено три важливі завдання, які потрібно виконати стартаперу на початковій стадії проекту, тобто зародженні ідеї, а саме: визначити напрям, сферу діяльності стартапу, визначити потенціалу ринку, визначити потреби клієнта. Визначення цих трьох напрямів та розуміння їхньої сутності дасть можливість стартаперу на стадії зародження ідеї її протестувати.

У статті представлено послідовність дослідження і методів визначення ринкових потреб та інтересів споживачів. Також наведено автором існуючі та відомі методи пошуку ідей для стартапу.

Відзначено, досліджуючи тематику пошуку ідей для стартапу та сучасні виклики, те, що ідея має бути спрямована на визначення та розуміння проблеми, яка існує в споживача, і як її вирішує продукт стартапу.

Ключові слова: пошук ідей, стартап, методики пошуку ідей, мотивація, тренди.

Khymych Oksana Volodymyrivna PhD, Associate Professor of Department of Administrative and Financial Management, Lviv Polytechnic National University, Stepana Bandera St., 12, Lviv, 79000, tel.: (0322) 58-21-11, <https://orcid.org/0000-0002-0629-8528>

METHODS OF SEARCHING FOR STARTUP IDEAS: MODERN CHALLENGES

Abstract. We can argue about the rapid dynamics of the development of Ukrainian startups, as well as the infrastructure for their support and acceleration. The relevance and necessity of studying the topic of the development of startups in the post-war period, as one of the promising directions for the activation of entrepreneurial activity. The key and the first issue in this process is researching the methodology of finding ideas for a startup, taking into account modern post-war challenges. The presence of startup projects and successful cases form the reputation of a creative, intellectual and investment-attractive country.

Uncertainty on the one hand and the lack of knowledge among startups about how to start their own business on the other hand creates a problem of increasing the number of successful projects. Any startup begins with an idea and the desire and motivation to implement it. The article presents the components of a successful start of the search for an idea for a startup. These include intrapersonal motivation and level of expertise in the relevant field and market needs and market environment. Methods of finding a business that fascinates and motivates startups are presented. The philosophy of "ikigai", which is quite widespread and relevant, is considered. For a clearer understanding of the essence of an idea for a startup, its components are presented, which must be taken into account when the idea itself is formed: a brief description of its essence, an understanding of the format of its implementation, the method of its monetization. There are three important tasks that a startup must perform at the initial stage of a project, that is, the birth of an idea, namely: determine the direction and scope of the startup, determine the market potential, and determine the client's needs. Determining these three directions and understanding their essence will give a startup at the nascent stage of an idea the opportunity to test it.

The article presents the sequence of research and methods of determining market needs and interests of consumers. The author also provides existing and known methods of finding ideas for a startup.

It was determined, by researching the topic of finding ideas for a startup and modern challenges, that the idea should be aimed at defining and understanding the problem that the consumer has and how the startup's product solves it.

Keywords: idea search, startup, idea search methods, motivation, trends.

Постановка проблеми. Постановка проблеми. Українські стартапи приваблювати інвесторів з усього світу та активно захоплювати міжнародні ринки до початку військового вторгнення Росії до України. Згідно із цими даними [1], в Україні налічується 1700 продуктових і 533 сервісні компанії, 1233 з яких розміщувалися в Києві, усі ці дані є емпіричною оцінкою стану українського стартап-ринку 2021 року. Можна стверджувати про стрімку динаміку розвитку українських стартапів, а також інфраструктури для їх підтримки та акселерації. В продовження актуальності тематики дослідження українських стартапів представимо інші дані звіту [1], які свідчать про те, що 2020 рік був більш ніж успішним для українського стартап-сегмента. Загалом в українські стартапи було вкладено понад \$571 млн інвестицій, що на \$27 млн більше, ніж роком раніше. Іншим рекордом 2020-го стало фінансування на ранніх стадіях – у рамках посівного та А-раундів було залучено понад \$161 млн, що більш як втричі перевищує показник 2019 року. Наведені дані підтверджують актуальність та необхідність вивчення тематики розвитку стартапів у післявоєнний період, як один з перспективних напрямів активізації підприємницької діяльності. Вважаємо, що ключовим та найпершим питанням у цьому процесі має стати дослідження методик пошуку ідей для стартапу з врахуванням сучасних післявоєнних викликів. Наявність стартап проект та успішних кейсів формують репутації креативної, інтелектуальної та інвестиційно привабливої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні засади досліджуваних проблем, таких як залучення інвестицій, активізація інноваційного підприємництва, роль держави в процесі активізації інноваційної діяльності, висвітлено в основних працях таких закордонних вчених, як Гітман Л. Дж., Йонк М. Д., Массе П., Кейнс Дж. , Шумпетер Й.А., Портер М.А., Шерер Ф.М. та ін.

Також Нуутінен А., Раярінен М., Рувінен Р. [3] порівнюють дві конкурентні гіпотези, що пояснюють, як інноваційність впливає на виживання стартапів. Гейсдоерфер М., Владімірова Д., Еванс С. Однак дослідження показують, що багато інновацій бізнес-моделі зазнають невдачі. Всупереч важливість теми, причини невдачі є відносно невивченими, і немає вичерпного огляду інноваційної літератури щодо стійкої бізнес-моделі Geissdoerfer M., Vladimirova D., Evans S. [4].

Найбільш відомий підхід до пошуку ідей для стартапів було представлено Еріком Райзом у його книзі «Ощадливий стартап» [4]. Однак крім прихильників його теорії, є також і критик. Наприклад, Ф. Л. Лізареллі [5] розглядають недоліки та прогалини у теорії ощадливого стартапу.

Відповідно до аналізу літературних джерел можна зробити висновок, що не існує єдиного узгодженого підходу до ефективного шляху розвитку стартапу, тому питання дослідження та удосконалення методики пошуку ідей для стартапу в сучасних умовах післявоєнної відбудови країни потребує подальшого дослідження.

Мета статті – дослідження та удосконалення методики пошуку ідей для стартапу в сучасних умовах післявоєнної відбудови країни з урахування нових викликів.

Виклад основного матеріалу. Особливо часто термін «стартап» використовується стосовно інтернет-компаній та інших фірм, що працюють у сфері ІТ, проте це поняття поширюється і на інші сфери діяльності. Оскільки ця сфера активно захоплює наше життя в усіх сферах. Більшість сучасних стартапів базують свою діяльність на основі гіпотез, далекогозорість щодо їх майбутнього успішного функціонування вірогідно визначити не можливо. Адже стартап – це завжди ризику та невпевненість в подальших кроках [7].

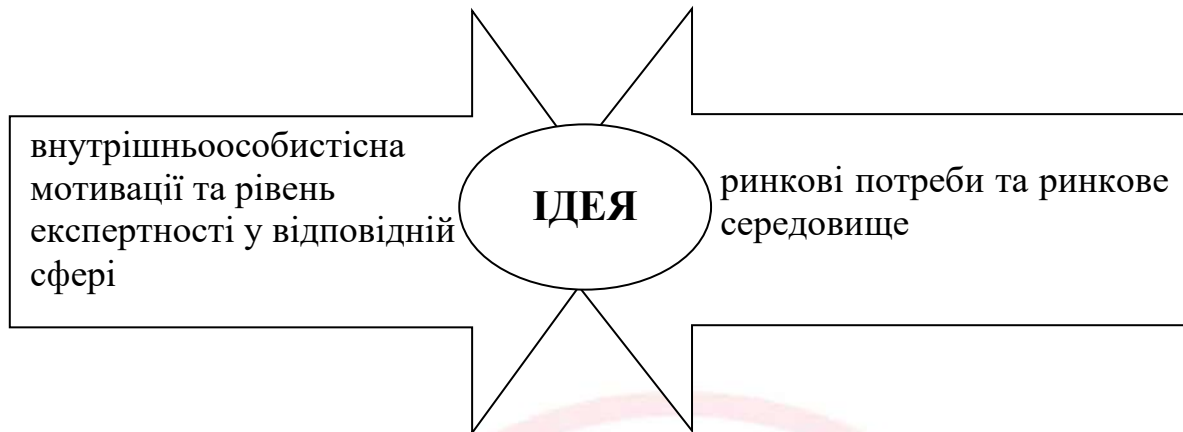
Невизначеність з одного боку та відсутність у стартаперів знань про те, як розпочати власний бізнес з іншого боку, створює проблему збільшення кількості успішних проектів.

Хочеться процитувати Сема Альтмана, співзасновника та CEO в «OpenAI» та ексоцільника «Y Combinator» [7]: «Формула кінцевого результату виглядає приблизно як добуток таких складових: ідея, продукт, реалізація, команда та везіння, де везіння – це випадкове число від нуля до десяти тисяч. Приблизно так. І якщо вам все вдасться в чотирьох сферах, які ви можете контролювати, то на скромний успіх точно можна розраховувати».

Будь-який стартап розпочинається з ідеї та бажання і мотивації її реалізувати. Як зазначив Пітер Тіль у своїй книзі «Від нуля – до одиниці», що стартап, де наробили помилок від самого початку, неможливо виправити, тому правильно організована основа для розвитку ідей є надзвичайно важливою [7]. На нашу думку, необхідно перш за все зрозуміти внутрішню мотивацію до створення стартапу, визначити ваші сильні риси та діяльність, яка приносить вам задоволення.

За нашими дослідженнями для початку успішного пошуку ідеї для стартапу необхідно поєднання двох складових, а саме (рис. 1):

1. внутрішньо-особистісної мотивації та рівень експертності у відповідній сфері;
2. ринкових потреб та ринкового середовища.

Рис. 1. Складові успішного початку пошуку ідеї для стартапу

Розпочнемо з внутрішньоособистісної мотивації особи, яка хоче створити стартап чи реалізувати інноваційну бізнес-ідею. Неможливо якісно та з повною віддічею зануритися в реалізацію ідеї, якщо стартапер не вважає це своїм покликанням, і що це його мрія, праця над якою приносить йому.

Отже, перш за все потрібно виокремити внутрішньоособистісну мотивацію. Наразі існує багато інструментів та методів, які дають змогу це зробити, тобто знайти сферу, яка подобається тобі. Звичайно процес складний і змінний з багатьма невідомими, але він необхідний.

На думку багатьох фахівців у галузі психології, люди, у яких присутня внутрішня мотивація, стають більш креативними, продуктивними та більш психологічно стійкими [10].

Вважаємо, що для стартапів пріоритетною є внутрішня мотивація. Існує багато методів пошуку справи, яка захоплює, але хочемо зупинитися на цікавій філософії «ікігай», яка досить поширена та актуальна. Філософія «ікігай» перекладається як «сєнс життя», але її значення набагато глибше. Ікігай – це те, що робить ваше життя наповненим. Те, що змушує вас радісно прокидатися вранці. Це справа вашого життя, до якої ви відчуваєте непідробну жагу [11].

Сфери життя людини, на перетині яких вона отримує «ікігай», тобто знаходить власне призначення:

- досягнення;
- знання;
- відчуття;
- самооцінка;
- особистість.

Важливим елементом мотивації для стартапера є його оточення. Коло осіб, в якому знаходиться людина, визначає її думки, звички, поведінку, життєві цілі та пріоритети. Наше оточення врешті-решт впливає і на наше

мислення, і на те, чому ми навчаємося. До стабільної тривалої взаємодії людей застосуємо закон сполучених посудин. Зрештою, все зрівнюється, і ми маємо однакові думки, однакові погляди, один і той самий застія на всіх рівнях.

Для чіткішого розуміння сутності ідеї для стартапу, представимо її складові, які необхідно враховувати, коли формується сама ідея рис. 2:

1) короткий опис її сутності;

Рис. 2. Складові формування ідеї для стартапу *(сформовано автором)

2) розуміння формату її реалізації;

3) методу її монетизації.

Тобто сама ідея на етапі зародження має відповідати певним критеріям. Короткий опис сутності ідеї становить собою, зрозумілість ідеї для кожного, тобто що собою буде являти продукт чи послуга, представлена в одному, двох реченнях. Ідей може бути безліч, проте як безпосередньо реалізувати цю ідею, знання механізму та форми реалізації надає справжньої цінності їй. Щодо методу монетизації, варто сказати, що в більшості стартапи це комерційні проекти, метою яких є отримання прибутку від їх діяльності. Звичайно, стартап може бути і соціальним проектом, але все-таки вони зустрічаються набагато рідше. Ось чому, розуміння яким чином можна отримати прибуток з стартапу – ідеї є дуже важливо на початку її створення.

Вважаємо, що є три важливі завдання, які потрібно виконати стартаперу на початковій стадії проекту, тобто зародженні ідеї, а саме:

- 1) визначити напрям, сферу діяльності стартапу;
- 2) визначити потенціал ринку;
- 3) визначити потреби клієнта.

Визначення цих трьох напрямів та розуміння їхньої сутності дасть можливість стартаперу на стадії зародження ідеї її протестувати. Визначення

напряму чи сфери діяльності створює широке коло для пошуку та зміни напрямку ідей, вразі їх провалу. Питання дослідження потенціалу ринку дуже важливе і є ключовим на раундах інвестицій. Відповідь на нього дає бачення росту ринку та наявність грошей на ринку у відповідній сфері. Щодо потреби клієнта, то це ключове питання, яке постійно потребує відповіді протягом діяльності стартапу. Якщо стартап не розуміє, яку ключову проблему клієнта він вирішує тоді та клієнт її не знає, а відповідно продажі і ріст компанії буде повільним.

Розглянемо другу складову успішного початку пошуку ідеї для стартапу, а саме ринкові потреби та ринкове середовище. Білл Гросс [12], який заснував безліч стартапів і допоміг вийти на ринок багатьом іншим підприємцям, вирішив дізнатися, чому одні стартапи успішні, а інші зазнають невдачі. Він зібрав інформацію щодо сотень компаній і виокремив п'ять факторів, які найбільшим чином забезпечили їхній успіх. Головним фактором майбутнього успіху компанії виявився є вибір часу виходу її на ринок, тобто, готовність ринку до продукту чи послуг. На другому місці – команда і виконання, а ідея, її унікальність, відмінність від інших, опинилася на третьому місці. Отже, ідея відіграє не провідну роль.

Можна впевнено стверджувати, що забезпечення потреб ринку і споживача – це один з ключових складників успіху стартап-компаній. Усі успішні стартапи завойовували ринки, які були в тренді і які викликали велику зацікавленість зі сторони суспільства. Перейдемо до дослідження та методів визначення ринкових потреб, інтересів споживачів (табл. 2). Заповнення таблиці дослідження та визначення трендів передбачає розподіл подія, які відбуваються у світі на три групи.

Таблиця 2

Дослідження та визначення трендів*

Тренди		
кліки, неочікувані зміни, виклики	тренди	початкові тренди
1	1	1
2	2	2
..	..	..
N	n	n

* запропоновано автором

В стовпчик під назвою «кліки, неочікувані зміни, виклики» вписуються події, які стали неочікуваними та значно змінили хід подій у країні чи світі – це своєрідний «клік», дуже важливий і значний для суспільства та бізнесу. Ці події, становлять собою нові світові чи регіональні виклики та потреб і проблем, які виникають і призводять до зміни в житті людей. Зокрема яскравим

«кліком», тобто неочікуваним викликом 2020 р. стала коронавірусна інфекція COVID-19, яка докорінно змінила життя людей та економічні вектори. Також надзвичайним викликом стала війна Росію проти України, яка розпочалася у 2022 році. Заповнюючи стовпчик під назвою «тренди», відносяться наявні тренди у світі. Те, що цікавить людей, що захоплює їхню увагу, що для них наразі є актуальним та важливим і на що вони витрачають кошти. До стовпця під назвою «початкові тренди» можна віднести так звані початкові дослідження та результати науково технічного прогресу, тобто продукти чи послуги на початкових стадіях розвитку, до яких прикуто увагу суспільства, але вони ще не є масово представлені на ринку.

На основі даних таблиці 2 формують проблеми, які виникнуть внаслідок подій, які відбулися. Це дасть підґрунтя, для розуміння майбутніх потреб людей, а отже, і можливостей та ідей стартапу. Важливе доповнення до таблиці та інструментів пошуку успішних ідей для стартапу є дати відповідь на питання «чому зараз потрібна ваша ідея?». Відповідь прихована в розумінні того, чому було неможливо все це зробити, наприклад, пару років тому або навпаки – через пару років від поточного моменту.

Українські стартап ідеї перетворюються на успішні світові компанії [1]:

- платформа для підвищення ефективності діяльності бізнесу на основі штучного інтелекту People.ai у 2021 році отримала 100 млн дол. інвестицій;
- SaaS-компанія для покращення документообігу AirSlate отримала від інвесторів 90 млн дол.;
- платформа для пошуку репетиторів Preply змогла залучити 35 млн дол. за 2021 рік;
- рішення для організації кібербезпеки SOC Prime отримало інвестиції в розмірі 11 млн дол.;
- стартап 3DLOOK, що займається скануванням тіла людини за фото, отримав додаткові 3,5 млн дол. інвестицій у 2021 році;
- інвестори вклали в розробника платформи для оброблення зображень Let's Enhance понад 3 млн дол.;
- перспективність платформи для дизайнерів Awesomic інвестори оцінили в 2 млн дол. інвестицій;
- інструмент для аналізу фінансового стану бізнесу Upswot залучив у 2021 році 3,4 млн дол.;
- по 1 дол. млн отримали від інвесторів стартап ComeBack Mobility – розробник розумних насадок на милиці та сервіс для організації онлайн-івентів Party.Space.

Також важливо назвати вже існуючі та відомі методи пошуку ідей для стартапу [12]:

- брейнштурм;

- тіньова мозкова атака;
- метод 365;
- метод запитань;
- метод розкладання на частини.

Найвідомішим та найпопулярнішим з усіх є брейнстормінг («мозкова атака»), який винайшов Алекс Осборн (США, 40-ві роки ХХ ст.). Його основні принципи: колективний пошук ідей, відокремлення процесу генерації ідей від критики. У процесі генерації висловлені ідеї розвиваються і модифікуються вільними асоціаціями і аналогіями.

Тіньова мозкова атака — різновид мозкового штурму, орієнтований переважно на навчання і тренування творчих здібностей. Метод дозволяє залучити до колективної творчості всіх учасників процесу, навіть тих, яким для творчого пошуку потрібна тиша та відсутність метушні. Під час тіньової мозкової атаки в аудиторії формується група активних «генераторів ідей» із 5-7 осіб, яка працює за правилами звичайного мозкового штурму. З решти учасників формується одна або декілька груп «тіньового кабінету» (між ними може бути організоване змагання). Члени «тіньового кабінету» стежать за ходом роботи «активних генераторів», фіксуючи ідеї і рішення, що висуваються ними. Вони не беруть безпосередньої участі в обговоренні, проте у них також виникають ідеї під впливом «активних генераторів».

Один з варіантів мозкової атаки – метод 635, який означає: шість учасників, три пропозиції, п'ять передач по колу. Шість учасників письмово пропонують як мінімум по три пропозиції з розв'язання проблеми протягом п'яти хвилин. Пропозиції передаються по колу. В результаті 18 вихідних пропозицій варіюються п'ять разів з різних точок зору.

Метод запитань (списки контрольних запитань, розробники — Д. Пойа, А. Осборн, Т. Ейлоарт) передбачає відповіді на запитання, які можуть наштовхнути на цікаву ідею модифікації об'єкта. Метод ефективний, якщо розробник має багату уяву, вміє абстрагуватися від стереотипів. Нижче наведено приблизний перелік запитань:

- Чи можна знайти для цього інший спосіб використання?
- Чи можна це адаптувати?
- Чи існує вже щось подібне? Що можна у нього скопіювати?
- Що можна змінити (колір, зміст, рух, запах, форму)?
- Чи можна збільшити (час, частоту, потужність, розмір)?
- Додати ще якісь компоненти?
- Чи можна зменшити (зробити нижче, коротше, простіше)?
- Чи можна замінити іншим? Замінити один інгредієнт? Інший матеріал?

Джерело енергії?

- Чи можна перекомпонувати (інший графік, ритм, лад)?

Метод розкладання на частини: формується перелік основних характеристик ідеї чи предмета і кожна розглядається окремо з метою її удосконалення. Кожну характеристику розглядають і пропонують її певним чином змінити.

Y Combinator – американський акселератор технологічних стартапів, запущений у березні 2005 року. Його використовували для запуску понад 3000 компаній, включаючи Airbnb, Coinbase, Cruise, DoorDash, Dropbox, Instacart, Quora, PagerDuty, Reddit, Stripe і Twitch. Станом на січень 2021 року сукупна оцінка найкращих компаній YC становила понад 300 мільярдів доларів. Одна з найбільших акселераційних компаній у світі. Доцільно навести сім методів генерації ідей для стартапів від «Y-Combinator» [8]:

- 1) розпочинати потрібно із того, що добре вдається команді стартапу. Половина успішних компаній починали саме з такого методу;
- 2) варто подумати про речі, які б вам хотілося б, щоб хтось для вас зробив, або вирішив проблему, яка існує;
- 3) подумати чим би можна займатися із задоволенням 10 років навіть, якщо це не принесло б успіху;
- 4) звертати увагу на те, що змінюється у світі, та думати про те, що дають ті зміни;
- 5) шукати компанії, що недавно досягли успіху, та подумати над новими варіантами розвитку для них та їхніх продуктів;
- 6) провести консультації та інтерв'ю зі знайомими (експерти), розпитуючи про невирішені проблеми;
- 7) шукати галузі, де є проблеми.

Варто зазначити, що українські стартапи є привабливими для інвесторів та розв'язують актуальні проблеми споживачів. За даними DealBook of Ukraine: 2021 edition [1], три українські стартапи стали компаніями «єдинорогами», тобто компаніями, капіталізація яких перевищує 1 млрд. дол. До списку цих компаній віднесено Gitlad, Grammarly та блокчейн-проект Bitfury. Можна сміливо стверджувати, про якість української екосистеми стартапів, ґрунтуючись на основі експертних оцінок, які представлені дослідницькими компаніями.

Лондонська дослідницька компанія RA Capital разом з інноваційним парком UNIT.City та Українським фондом стартапів дослідили ринок, провівши опитування з-поміж засновників 60 таких проєктів. За результатами проведеного дослідження: понад 90% опитуваних виявили впевненість в тому, що українська екосистема є найкращим місцем для розвитку стартапів. Усі опитані відповіли, що їхня команда розробників живе в Україні. А із засновників 82% особисто перебувають в Україні. З-поміж причин продовжувати роботу в Україні учасники опитування назвали високу

кваліфікацію кадрів (36%) та високу якість і перспективність української екосистеми стартапів (33%). Додатково зазначили, що робота в США не дає переваг, але вимагає більше операційних затрат [1].

Найважливіше, що необхідно відзначити досліджуючи тематику пошуку ідей для стартапу та сучасні виклики, те, що ідея має бути спрямована на визначення та розуміння проблеми, яка існує в споживача, і як її вирішує продукт стартапу. Бо існує поширена помилка, коли стартапери зосереджуються на продукті та усіх можливих його функціях, забуваючи про сутність проблеми так комунікацію зі споживачем.

Висновки. Дослідження медики пошуку ідей для стартапу та сучасні виклики, які є в цьому напрямі дає підставу стверджувати про актуальність тематики. Можна зробити висновки, що ідея для стартапу, важлива складова і формування її відповідно до визначених вимог та критеріїв підсилить її та підвищить ймовірність реалізації успішного стартапу. Запропоновані методи пошуку ідеї, дають чітке розуміння дій та їх послідовності для стартапера. Подальшими напрямками дослідження мають бути ранжування відповідних інструментів пошуку ідей для стартапу за ефективністю та оцінювання їх результативності.

Література:

1. DealBook of Ukraine: 2021 edition. Режим доступу: <https://www.slideshare.net/YevgenSysoyev/dealbook-of-ukraine-2021-edition>.
2. Lizarelli, F. L., Torres, A. F., Antony, J., Ribeiro, R., Salentijn, W., Fernandes, M. M., & Campos, A. T. (2022). Critical success factors and challenges for Lean Startup: a systematic literature review. *TQM Journal*, 34(3), 534-551. <https://doi.org/10.1108/TQM-06-2021-0177>.
3. Huytinena A., Pajarinenb M., Rouvinen P. Does innovativeness reduce startup survival rates? *Journal of Business Venturing*. Volume 30, Issue 4, July 2015, pp. 564-581.
4. Geissdoerfer M., Vladimirova D., Evans S. Sustainable business model innovation: A review. *Journal of Cleaner Production* Volume 198, 10 October 2018, Pages 401-416.
5. The Lean Startup: How Constant Innovation Creates Radically Successful Businesses. Eric Ries. 2011. 336 p.
6. Lizarelli, F. L., Torres, A. F., Antony, J., Ribeiro, R., Salentijn, W., Fernandes, M. M., & Campos, A. T. (2022). Critical success factors and challenges for Lean Startup: a systematic literature review. *TQM Journal*, 34(3), 534-551. <https://doi.org/10.1108/TQM-06-2021-0177>
7. Mullins J. *The Customer-Funded Business: Start, Finance, or Grow Your Company with Your Customers' Cash* / Mullins J. New Jersey: Wiley, 2018. 304 p.
8. Sam Altman – Co-Founder & CEO of OpenAI and ex-president of Y Combinator – Режим доступу: <https://www.ycombinator.com>.
9. Пітер Тіль. «Від нуля до одиниці! Нотатки про стартапи, або Як створити майбутнє». – Наш формат. – 2015. – 232 с.
10. А.І. Лівінський, А.О. Дирда Стартап: засади ефективної взаємодії // Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми теорії та практики менеджменту» (Державний університет «Одеська політехніка», м.Одеса, 27 травня 2022) // 2022. с. 37-39.

11. Кен Могі «Маленька книжка ікігай. Секрети щастя по-японськи» // Рідна мова // 2019 р. – 160 с.

12. Bill Gross. The single biggest reason why start-ups succeed. – [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=bNpx7gpSqbY&t=66s>

12. Подольчак Н. Ю. Технології розробки стартапів: навчальний посібник // Н. Ю. Подольчак, Т. В. Шаповалова, О. В. Химич, Ю. О. Блинда, О. О. Корчинська, О. І. Дума, Я. В. Левицька, Н. О. Іванкова, О. Л. Перхач, В. Я. Карковська, Н. А. Олесько. – Львів: «Растр-7», 2021. – 130 с.

References:

1. DealBook of Ukraine: 2021 edition. www.slideshare.net/ Retrieved from <https://www.slideshare.net/YevgenSysoyev/dealbook-of-ukraine-2021-edition> [in English].

2. Lizarelli, F. L., Torres, A. F., Antony, J., Ribeiro, R., Salentijn, W., Fernandes, M. M., & Campos, A. T. (2022). Critical success factors and challenges for Lean Startup: a systematic literature review. *TQM Journal*, 34(3), 534-551. <https://doi.org/10.1108/TQM-06-2021-0177> [in English].

3. Hyytinen, A., Pajarinen, M., Rouvinen, P. (2015). Does innovativeness reduce startup survival rates? *Journal of Business Venturing*, 30, Issue 4, July, 564-581 [in English].

4. Geissdoerfer, M., Vladimirova, D., Evans, S. (2018). Sustainable business model innovation: A review. *Journal of Cleaner Production*, 198, 10, 401-416 [in English].

5. The Lean Startup: How Constant Innovation Creates Radically Successful Businesses. Eric Ries. 2011. 336 p.

6. Lizarelli, F. L., Torres, A. F., Antony, J., Ribeiro, R., Salentijn, W., Fernandes, M. M., & Campos, A. T. (2022). Critical success factors and challenges for Lean Startup: a systematic literature review. *TQM Journal*, 34(3), 534-551. <https://doi.org/10.1108/TQM-06-2021-0177> [in English].

7. Mullins J. The Customer-Funded Business: Start, Finance, or Grow Your Company with Your Customers' Cash / Mullins J. New Jersey: Wiley, 2018. 304 p. [in English].

8. Sam Altman – Co-Founder & CEO of OpenAI and ex-president of Y Combinator. www.ycombinator.com Retrieved from <https://www.ycombinator.com> [in English].

9. Piter, Til'. (2015). «Vid nulja do odinici! Notatki pro startapi, abo Jak stvoriti majbutne» [“From zero to one! Notes on startups, or How to create the future”]. Nash format [in Ukrainian].

10. Livins'kij, A.I., Dirda, A.O. Startap: zasady efektivnoї vzaemodії [Startap: principles of effective interaction]. Materiali HI Mizhnarodnoї naukovo–praktichnoї konferencії «Aktual'ni problemi teorії ta praktiki menedzhmentu» (Derzhavnij universitet «Odes'ka politehnika», m.Odesa, 27 travnja 2022) // 2022. s. 37-39 [in Ukrainian].

11. Ken, Mogi (2019). «Malen'ka knizhka ikiraj. Sekreti shhastja po-japons'ki» [“The Little Book of Ikigai. Secrets of happiness in Japanese”]. *Ridna mova - Native language* [in Ukrainian].

12. Bill Gross. The single biggest reason why start-ups succeed. www.youtube.com Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=bNpx7gpSqbY&t=66s> [in English].

12. Podol'chak, N. Ju. (2021). *Tehnologії rozrobki startapiv [Technologies for the development of startups]*. L'viv: «Rastr-7» [in Ukrainian].

УДК 343.132:343.148

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-242-252](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-242-252)

Шот Анна Петрівна кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку, аналізу та контролю, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, тел.: (067) 689-93-64, <https://orcid.org/0000-0002-9156-501X>

Мосолова Юлія Олександрівна здобувач освітнього ступеня «магістр», Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, тел.: (097) 962-90-69

АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВНОЇ АУДИТОРСЬКОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Анотація. В статті розглянуто основні напрямки взаємодії органів державного фінансового контролю та правоохоронних органів. Державний фінансовий контроль, який здійснюється Державною аудиторською службою України є вагомою функцією управління фінансовою системою, що спрямована на упередження та запобігання фінансово-економічних порушень у сфері використання бюджетних коштів. Проведене дослідження результатів взаємодії Державної аудиторської служби із правоохоронними органами за результатами її діяльності (ревізій, перевірок, аудитів) протягом 2018-2020 рр. й визначено, що органи Держаудитслужби постійно беруть участь у проведенні спільних з правоохоронними органами заходів, спрямованих на виявлення та припинення зловживань і порушень у фінансово-економічній та бюджетній сфері. Досліджено динаміку передачі матеріалів контрольних заходів, проведених Держаудитслужбою, до правоохоронних органів та стан реагування протягом 2019-2021 рр. Проаналізовано стан організації судово-позовної роботи Держаудитслужби та розгляду звернень громадян протягом 2019-2021 рр. Доведено, що спільна співпраця органів державного фінансового контролю та правоохоронних органів забезпечує ефективну боротьбу зі злочинами в економічній сфері. Також здійснено аналіз взаємодії Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів з правоохоронними органами за результатами проведення аудитів за 2019-2021р. Обґрунтовано, що завдяки вжитим заходам і постійному контролю Держаудитслужби суттєво покращилася якість матеріалів контрольних заходів, що проводяться за зверненнями правоохоронних органів та передаються їм. Доведено, що стан нормативно-правового забезпечення узгодженої діяльності цих суб'єктів постійно вдосконалюється.

Ключові слова: державний фінансовий контроль, аудит, Держаудитслужба, правоохоронні органи, ревізії, перевірки, зустрічні перевірки, фінансовий моніторинг, бюджетні кошти.

Shot Anna Petrivna Associate professor, Department of Accounting, Analysis and Control, Lviv National University of Ivan Franko, University St., 1, Lviv, 79000, tel.: (067) 689-93-64, <https://orcid.org/0000-0002-9156-501X>

Mosolova Yuliia Oleksandrivna Holder of a master's degree, Lviv National University of Ivan Franko, University St., 1, Lviv, 79000, tel.: (097) 962-90-69

ANALYSIS OF INTERACTION OF THE STATE AUDIT SERVICE OF UKRAINE WITH LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES

Abstract. At the article examined the main areas of interaction between state financial control bodies and law enforcement agencies. It was determined that state financial control, which is carried out by the State Audit Service of Ukraine, is an important function of managing the financial system, which is aimed at prevention and prevention of financial and economic violations in the budgetary sphere. Today, the issue of cooperation and interaction of the State Audit Service of Ukraine with law enforcement agencies, as well as the results and problems of cooperation, remains relevant.

Some problems were identified both with regard to the coordination of audit and investigative actions, the organization of the implementation of the decisions made, and the assistance of the police authorities to the employees of the State Audit Service during the exercise of their powers.

The conducted research showed that the bodies of the State Audit Service are constantly involved in conducting joint activities with law enforcement agencies aimed at identifying and stopping abuses and violations in the financial, economic and budgetary spheres. The dynamics of the transfer of materials of control measures carried out by the State Audit Service to law enforcement agencies and the state of response during 2019-2021 were studied. The state of the organization of the State Audit Service's legal and lawsuit work and consideration of citizens' appeals during 2019-2021 was analyzed. It was proved that the joint cooperation of state financial control bodies and law enforcement bodies ensures interaction of the State Audit Service, its interregional territorial bodies with law enforcement bodies based on the results of audits for 2019-2021. It is substantiated that thanks to the measures taken and the constant control of the State Audit Service, the quality of the materials of control measures, which are carried out at the request of law enforcement agencies and handed over to them, has significantly improved. It has been proven that there is

a need to improve regulatory and legal support for the coordinated activities of these entities.

Based on the results of the investigation, it was concluded that thanks to the efforts and aspirations of the state financial control bodies and law enforcement agencies, an effective fight against crimes in the economic sphere is ensured, and the maximum level of indicators of the level of financial security in the state will be achieved only thanks to their fruitful cooperation.

Keywords: state financial control, audit, State Audit Service of Ukraine, law enforcement agencies, revisions, inspections, counter-checks, financial monitoring, budget funds.

Постановка проблеми. Завдання з протидії тінізації економіки держави, організованій злочинності й корупції покладено як на контролюючі, так і на правоохоронні органи. Саме тому, ефективне здійснення функцій державного фінансового контролю органами Державної аудиторської служби України неможливе без тісної співпраці та взаємодії з правоохоронними органами. Практичний досвід свідчить, що останніми роками взаємовідносини органів Держаудитслужби з правоохоронними органами постійно вдосконалюються та врегульовуються відповідними нормативними документами. Питання наскільки співпраця Держаудитслужби з правоохоронними органами є ефективною і які на сьогодні є результати та проблеми співпраці є актуальними і потребують дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку державного фінансового аудиту в системі державного фінансового контролю висвітлена у наукових працях Бардаша С.В., Будника Л.А., Гуцаленка Л.В., Семенової А.В., Скорби О.А., Слободяник Ю.Б., Табенської Ю.В., Хомутенко В.П. та інших. Повноваження правоохоронних органів у сфері забезпечення економічної безпеки держави досліджували такі науковці, як О. П. Альохіна, Г. В. Атаманчук, Б. М. Лазарева Д. І. Голосніченко, І. П. Голосніченко, А. А. Кармолицький, Ю. М. Козлова, А. В. Солонар, Ю. М. Старилова, О. І. Харитонова та інші. Проте додаткового дослідження потребують питання взаємодії Держаудитслужби та правоохоронних органів у вирішенні проблемних питань стосовно координування ревізійних та слідчих дій, організації виконання прийнятих рішень, сприяння органами поліції працівникам Держаудитслужби під час здійснення своїх повноважень та інші.

Метою статті є дослідження проблем взаємодії Держаудитслужби України з правоохоронними органами та проведення аналізу результатів їхньої співпраці.

Виклад основного матеріалу. У своїй діяльності Держаудитслужба дотримується принципів прозорості, відкритості та налаштована на діалог і

співпрацю з органами державного фінансового контролю, правоохоронними органами, органами державної влади і місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства.

В процесі аудиторської та контрольно-ревізійної діяльності Державна аудиторська служба України взаємодіє з правоохоронними органами. У разі недопущення працівників аудиторської служби на територію підприємства, установи, організації, відмови у наданні документів для аудиту чи ревізії та будь-якої іншої протиправної дії органи поліції на прохання цих осіб зобов'язані негайно вжити відповідних заходів для припинення такої протидії, забезпечити нормальне проведення аудиту чи ревізії, охорону працівників аудиторської служби, документів і матеріалів, що перевіряються, а також вжити заходів для притягнення винних осіб до встановленої законом відповідальності.

Взаємодія органів державного фінансового контролю та правоохоронних органів здійснюється відповідно до їх основних функцій у двох напрямках:

- по-перше, за ініціативи правоохоронного органу щодо організації ревізій (перевірок) із питань, що належать до компетенції служби, надання ревізійних матеріалів та іншої інформації за матеріалами ревізій (перевірок) у порядку, визначеному Законом України "Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні"[1];

- по-друге, за ініціативи органів Держаудитслужби стосовно передачі матеріалів планових ревізій (перевірок) у порядку, визначеному чинним законодавством, у разі виявлення істотних порушень фінансової дисципліни, нестач коштів і матеріальних цінностей, інших зловживань, за які передбачено кримінальну відповідальність та/або коли в діях посадових осіб об'єктів контролю вбачаються ознаки корупційних діянь [2].

Необхідно відмітити, що важливим у відносинах органів Держаудитслужби з правоохоронними органами є питання організації та сприяння в проведенні зустрічних звірок, якщо основна ревізія чи перевірка відбувається в одному регіоні, а їх необхідно провести в іншому, а також не допуску на об'єкт зустрічної звірки, встановлення місця знаходження об'єкта зустрічної звірки.

З метою здійснення моніторингу результативності проведених контрольних заходів за зверненнями правоохоронних органів, ефективності витрачання робочого часу та бюджетних коштів, запроваджено надання правоохоронними органами інформацій про результати розслідування кримінальних справ, які порушені за матеріалами ревізій органів Держаудитслужби або до яких долучено такі матеріали.

Варто зазначити, що взаємовідносини органів Держаудитслужби з правоохоронними органами постійно вдосконалюються та врегульовуються відповідними нормативними документами. Проте наявні певні проблемні

питання як стосовно координування ревізійних та слідчих дій, організації виконання прийнятих рішень, так і щодо сприяння органами поліції працівникам Держаудитслужби під час здійснення своїх повноважень.

На сьогодні органи Держаудитслужби постійно беруть участь у проведенні спільних з правоохоронними органами заходів, спрямованих на виявлення та припинення зловживань і порушень у фінансово-економічній сфері держави, у тому числі бюджетній сфері.

Показники взаємодії Держаудитслужби з правоохоронними органами за результатами її діяльності (ревізій, перевірок, аудитів) протягом 2019-2021 рр. в частині переданих (направлених та вручених Держаудитслужбою) матеріалів правоохоронним органам наведені у табл. 1.

Динаміка передачі матеріалів контрольних заходів, проведених Держаудитслужбою, до правоохоронних органів та стан реагування протягом 2019-2021 рр. подана на рис. 1.

Таблиця 1

Результати взаємодії Держаудитслужби в частині переданих (направлених та вручених) нею матеріалів правоохоронним органам протягом 2019-2021 рр.

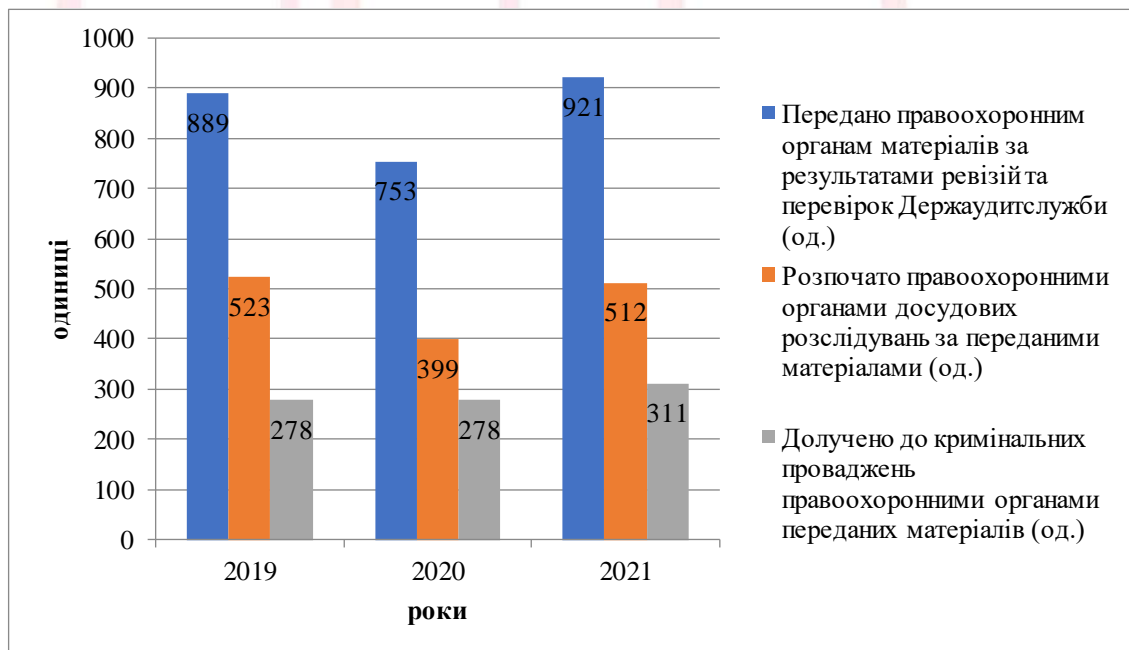
Показники	Роки						
	2019	2020	2021	Відхилення 2021 р. проти, (+/-)			
				2019		2020	
				Од./млрд.	%	Од./млрд.	%
Передано правоохоронним органам матеріалів за результатами ревізій та перевірок Держаудитслужби (од.)	889	753	921	+32	+3,6	+168	+22,3
Розпочато правоохоронними органами досудових розслідувань за переданими матеріалами (од.)	523	399	512	-11	-2,1	+113	+28,3
Долучено до кримінальних проваджень правоохоронними органами переданих матеріалів (од.)	278	278	311	+33	+11,9	+33	11,9
Вручено Держаудитслужбою письмових повідомлень про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (од.)	261	193	183	-78	-30,0	-10	-5,2
Пред'явлено Держаудитслужбою до судів позовів щодо відшкодування втрат фінансових і матеріальних ресурсів:							
- од.;	38	50	31	-7	-18,4	-19	-38
- на загальну суму (млн. грн.)	8,4	44,1	516,8	508,4	+6052,4	472,7	+1071,9

Ініційовано Держаудитслужбою цивільних позовів перед органами прокуратури	374	304	296	-78	-20,9	-8	-2,6
Направлено до Державної служби фінансового моніторингу інформацій про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом:							
- од.;	86	86	2	-84	-97,7	-84	-97,7
- на загальну суму (млрд. грн.)	1	1	0,5	-0,5	-50,0	-0,5	-50,0

Джерело: складено на основі [3].

За проаналізованими даними, які подані у табл. 1 і на рис. 1 ми можемо стверджувати, що у 2020 році спостерігалось зменшення кількості матеріалів, які передаються правоохоронним органам за результатами ревізій та перевірок Держаудитслужби і кількості матеріалів ревізій та перевірок, що долучені правоохоронними органами до кримінальних проваджень, проте у 2021 році їх кількість стрімко зросла.

Рис. 1. Динаміка передачі матеріалів контрольних заходів, проведених Держаудитслужбою, до правоохоронних органів та стан реагування протягом 2019-2021 рр.

Джерело: побудовано на основі [3].

Збільшується у 2021 р. порівняно з 2019 р. на 32 од. кількість розпочатих правоохоронними органами досудових розслідувань за переданими

Держаудитслужбою матеріалами; також збільшується і кількість долучених до кримінальних проваджень правоохоронними органами переданих Держаудитслужбою матеріалів: на 33 од. у 2021 р. порівняно з 2019 та 2020 роками.

Все це вказує на те, що і на далі ведеться активна співпраця з правоохоронними органами, органами прокуратури і судами за результатами проведення Держаудитслужбою контрольних заходів, зокрема і державних аудитів.

Разом з цим посилення уваги до об'єктів перевірок та суворість застосування до порушників фінансово-бюджетного законодавства санкцій повинне зумовлювати підвищення свідомості керівників бюджетних установ, державних підприємств та інших розпорядників та одержувачів бюджетних коштів у процесі виконання ними покладених на них законодавством функцій і завдань.

На сьогодні органи Держаудитслужби постійно беруть участь у проведенні спільних з правоохоронними органами заходів, спрямованих на виявлення та припинення зловживань і порушень у фінансово-економічній та бюджетній сфері. Показники взаємодії Держаудитслужби з правоохоронними органами за результатами її діяльності (ревізій, перевірок, аудитів) протягом 2019-2021 рр. в частині переданих (направлених та вручених Держаудитслужбою) матеріалів правоохоронним органам наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Стан взаємодії Держаудитслужби, її міжрегіональних територіальних органів з правоохоронними органами за результатами проведення аудитів за 2019-2021р.

Показники	Роки						
	2019	2020	2021	Відхилення 2021 р. проти, (+/-)			
				2019		2020	
				Од.	%	Од.	%
1. Ініційовано прийняття законодавчих і нормативно-правових актів (в тому числі регуляторних)	28	17	25	-3	-10,7	+8	+47,1
2. Кількість переданих до правоохоронних органів (за їх зверненням) аудиторських звітів	80	66	67	-13	-16,3	+1	+1,5
3. Кількість направлених до Державної служби фінансового моніторингу інформацій про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом	4	9	2	-2	-50	-7	-77,8
4. Кількість направлених інформацій про результати аудитів органам управління об'єктів аудитів, головним розпорядникам бюджетних коштів, КМУ	287	141	101	-186	-64,8	-40	-28,4

5. Інформування правоохоронних органів про результати аудитів	193	102	103	-90	-46,6	+1	+1,0
6. Кількість долучених аудиторських звітів та матеріалів аудитів до кримінальних проваджень	22	26	47	+25	+113,6	+21	+80,8

Джерело: побудовано на основі [3].

З даних табл. 2 випливає, що за результатами проведених державних аудитів у 2019-2021 рр. взаємодія Держаудитслужби і правоохоронних органів характеризується незначними кількісними показниками переданих аудиторських звітів, інформації про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, долучених аудиторських звітів та матеріалів аудитів до кримінальних проваджень тощо. Це перш за все зумовлено несуттєвою часткою державних аудитів у загальній кількості контрольних заходів, які здійснює Держаудитслужба. Зменшується кількість переданих до правоохоронних органів (за їх зверненням) аудиторських звітів: на 13 од. у 2021 р. проти 2019 р.; кількість направлених інформацій про результатами аудитів органам управління об'єктів аудитів, головним розпорядникам бюджетних коштів, КМУ: на 186 од. у 2021 р. проти 2019 р. і на 40 од. проти 2020 р. Проте зростає кількість долучених аудиторських звітів та матеріалів аудитів до кримінальних проваджень: на 25 од. у 2021 р. проти 2019 р. і на 21 од. проти 2020 р. Зменшуються і показники інформування правоохоронних органів про результати аудитів: у 2021 р. на 90 од. менше, ніж у 2019 р., але на 1 од. більше, ніж у 2020 р., що є позитивною тенденцією.

Держаудитслужбою здійснюється активна взаємодія з правоохоронними органами, зокрема: Генеральною прокуратурою України, Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою, Національним антикорупційним бюро України та Національною поліцією України щодо забезпечення відшкодування збитків, завданих унаслідок вчинення кримінальних правопорушень, виявлених за результатами контрольних заходів.

Таблиця 3

Стан організації судово-позовної роботи Держаудитслужби та розгляду звернень громадян протягом 2019-2021 рр.

Показники	Роки						
	2019	2020	2021	Відхилення 2021 р. проти, (+/-)			
				2019		2020	
				Од.	%	Од.	%
Суди першої інстанції							
1. Кількість справ направлених у суди першої інстанції:							
- од.,	159	303	769	+187	+161,2	+144	+90,57
- у сумі (млрд. грн.),	2,04	1,1	2,7	-0,77	-41,18	-1,3	-46,1
у т.ч.:							

1.1. У справах за позовами Держаудитслужби:							
- од.,	11	8	19	-1	-11,1	-3	-27,27
- у сумі (млрд. грн.)	0,06	0,5	0,9	-0,04	-7,4	+0,44	+733,33
1.2. У справах за позовами проти Держаудитслужби:							
- од.,	126	272	736	+197	+262,67	+146	+115,87
- у сумі (млрд. грн.)	1,9	0,05	1,8	-1,07	-95,54	-1,85	-97,37
2. Розглянуто в судах першої інстанції справ:							
- од.,	79	77	148	+24	+45,28	-2	-2,53
- у сумі (млрд. грн.)	0,66	0,57	0,8	+0,1	+21,28	-0,09	-13,6
2.1. На користь Держаудитслужби:							
- од.,	60	47	48	+28	+147,4	-13	-21,67
- у сумі (млрд. грн.)	0,65	0,08	0,02	-0,33	-80,49	-0,57	-87,69
Суди апеляційної інстанції							
3. Кількість справ направлених у суди апеляційної інстанції:							
- од.,	32	55	79	+18	+48,65	+23	+71,88
- у сумі (млрд. грн.)	0,31	1,04	1,09	+0,62	+147,6	+0,73	+235,48
4. Винесено рішень на користь Держаудитслужби:							
- од.,	17	16	27	-21	-56,76	-1	-5,6
- у сумі (млрд. грн.)	0,04	0,93	0,26	+0,54	+138,5	+0,89	
Суди касаційної інстанції							
5. Розглянуто справ у судах касаційної інстанції:							
- од.,	11	18	12	-	-	+7	+63,64
- у сумі (млрд. грн.)	0,3	0,03	0,06	-	-	-0,27	-90,0
6. Винесено рішень на користь Держаудитслужби:							
- од.,	8	9	6	-	-	+1	+12,5
- у сумі (млрд. грн.)	0,15	0,01	0,06	-	-	-0,14	-93,33
7. Загальна кількість справ, направлена Держаудитслужбою у суди:							
- од.,	788	231	397	-391	-49,62	+166	+71,86
- у сумі (млрд. грн.)	1,94	2,86	2,92	+0,98	+50,52	+0,98	+2,1

Джерело: побудовано на основі [3].

Дані табл. 3 свідчать про те, що Держаудитслужбою протягом 2019-2021 рр. забезпечена взаємодія із судовою владою шляхом участь Служби у судах

першої інстанції, апеляційних та касаційних судах. Отже, завдяки вжитим заходам і постійному контролю Держаудитслужби суттєво покращилася якість матеріалів контрольних заходів, що проводяться за зверненнями правоохоронних органів та передаються їм, це підтверджується тим, що відсутні повернення їх на доопрацювання через низьку якість, а також нарікань, претензій та актів прокурорського реагування [4].

Висновки. Держаудитслужба України є одним із суб'єктів, який забезпечує економічну безпеку держави. Тому, важливим напрямом роботи даного органу у питанні протидії економічним загрозам залишається здійснення державного фінансового контролю, покликаного сприяти виявленню ймовірних порушень встановлених вимог під час розподілу, формування, а також використання усіх публічних фінансових ресурсів. І саме від успішної діяльності Дежаудитслужби значною мірою залежить ефективне функціонування фінансової системи країни.

Взаємодія правоохоронних органів та органів державного контролю є необхідною умовою ефективності протидії порушенням бюджетного законодавства. Сучасний стан нормативно-правового забезпечення узгодженої діяльності цих суб'єктів постійно вдосконалюється.

Не дивлячись на недоліки в законодавстві, завдяки зусиллям і прагненням органів державного фінансового контролю та правоохоронних органів забезпечується ефективна боротьба зі злочинами в економічній сфері та в найближчій перспективі буде досягнуто максимального рівня показників рівня фінансової безпеки в державі.

Подальші дослідження за цією тематикою можуть бути спрямовані на проведення аналізу результатів взаємодії регіональних органів Держаудитслужби з правоохоронними органами та їх співпраця з Бюро економічної безпеки.

Література:

1. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні : Закон України від 26.01. 1993 р. № 2939-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>.
2. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія / Ю.В. Гаруст, В.І. Мельник. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.
3. Офіційний сайт Державної аудиторської служби України. URL: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/category/122898>.
4. Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами Державної аудиторської служби України під час призначення та проведення ревізій у кримінальному провадженні [Текст] : метод. рек. / [А. А. Вознюк, О. М. Брисковська, А. П. Запотоцький та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. С. С. Чернявського. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 40 с.

References:

1. Pro osnovni zasady zdiisnennia derzhavnoho finansovoho kontroliu v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 26.01. 1993 r. № 2939-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text>.
2. Pravoohoronni orhany na zakhysti ekonomichnoi bezpeky Ukrainy: administratyvno-pravovyi aspekt: monohrafiia / Yu.V. Harust, V.I. Melnyk. – Sumy : vydavnycho-vyrobnyche pidpriemstvo «Mriia», 2019. 256 s.
3. Ofitsiynyi sait Derzhavnoi audytorskoï sluzhby Ukrainy. URL: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/category/122898>.
4. Vzaiemodiia orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z pidrozdilamy Derzhavnoi audytorskoï sluzhby Ukrainy pid chas pryznachennia ta provedennia revizii u kryminalnomu provadzhenni [Tekst] : metod. rek. / [A. A. Vozniuk, O. M. Bryskovska, A. P. Zapototskyi ta in.] ; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. S. S. Cherniavskoho. – Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2018. 40 s.

СЕРІЯ «Право»

УДК 343.137

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-253-264](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-253-264)

Зеленський Сергій Миколайович кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, Центральноукраїнський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-0945-4485>

Цумарєв Марат Іванович кандидат політичних наук, заступник директора Центральноукраїнський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-3638-4117>

Левченко Вікторія Олексіївна кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства, Центральноукраїнський інститут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-2106-6426>

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ПРОВАДЖЕННЯХ ПО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація. У статті здійснено дослідження економіко-правового аспекту судової психолого-психіатричної експертизи у провадженнях по кримінальних правопорушеннях неповнолітніх. Необхідність призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи обумовлена потребою виявлення рівня психічного розвитку та інших особливостей особи неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого.

Використовуються результати комплексної судової психолого-психіатричної експертизи по виявленню захворювань, які позбавляють можливості усвідомлювати свої дії та/або керувати ними. Встановлення індивідуальних психічних особливостей неповнолітнього підозрюваного або

обвинуваченого дозволяє органу, який призначив експертизу, виконати вимоги кримінального процесуального закону. Такі особливості можуть впливати на поведінку неповнолітнього у передкримінальний, кримінальний чи посткримінальний період.

Комплексна судова психолого-психіатрична експертиза визначена як різновид міжродових комплексних судових експертних досліджень. Її особливістю є спільний розгляд і інтегративна оцінка підсумків скоординованого застосування спеціальних знань з психології та психіатрії.

Встановлено, що судові експертні технології розвиваються у напрямі розробки нових родів та видів судових експертиз. Запропоновано визначати економічну ефективність судових експертних технологій та їх місце в цілому у системі технологій. Процесуальна економія безпосередньо пов'язується із часом проведення судової експертизи.

Стосовно прикладних аспектів реалізації судових експертних технологій звернуто увагу на характерну тенденцію у судовій експертній діяльності. Масовий характер провадження судових експертиз не виключає забезпечення їх високої ефективності та якості й однаковості у застосуванні методів і методик судового експертного дослідження.

Окрім розробки нових методів та методик судового експертного дослідження виникає потреба у визначенні економічної ефективності технічних засобів, які забезпечують достовірність результатів судової експертної діяльності.

Сутнісною властивістю судових експертних технологій названо експертне завдання. За цією властивістю запропоновано відмежовувати їх від інших видів технологій, які використовуються в інших сферах життєдіяльності людини.

Проаналізовано специфіку предметів судової психіатричної експертизи і судової психологічної експертизи. В якості основних функціональних спрямувань наведено такі: для судової психіатричної експертизи характерною є мета встановлення фактичних даних про наявність або відсутність патологічних відхилень у психічній діяльності піддослідної особи та їх значення для кримінального провадження; для судової психологічної експертизи метою названо встановлення фактичних даних про наявність або відсутність впливу на психічну діяльність піддослідної особи не патологічних психічних відхилень вікового чи ситуаційного, емоційного або особистісного характеру.

Ключові слова: експертиза, дослідження, неповнолітній, провадження, психологія, психіатрія.

Zelensky Sergey Mykolayovych Ph.D. (Law), assistant professor, Head of Department, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-0945-4485>

Tsumariiev Marat Ivanovych Candidate of Political Science, Deputy Director, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-3638-4117>

Levchenko Victoria Oleksiivna Ph.D. (Law), assistant professor of Department, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-2106-6426>

ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL AND PSYCHIATRIC EXAMINATION IN PROCEEDINGS FOR CRIMINAL OFFENSES BY MINORS

Abstract. The article examines the economic and legal aspect of forensic psychological and psychiatric examination in proceedings for criminal offenses by minors. The need to appoint a complex forensic psychological and psychiatric examination is due to the need to identify the level of mental development and other characteristics of the person of a minor suspect or accused.

The results of a complex forensic psychological and psychiatric examination are used to detect diseases that deprive the ability to be aware of one's actions and/or to control them. Establishing the individual mental characteristics of a minor suspect or accused allows the authority that appointed the examination to fulfill the requirements of the criminal procedural law. Such features can affect the behavior of a minor in the pre-criminal, criminal or post-criminal period.

Complex forensic psychological and psychiatric examination is defined as a type of intergeneric complex forensic expert research. Its feature is a joint consideration and integrative assessment of the results of the coordinated application of special knowledge in psychology and psychiatry.

It has been established that forensic expert technologies are developing in the direction of developing new types and types of forensic expertise. It is proposed to determine the economic efficiency of forensic expert technologies and their place as a whole in the system of technologies. Procedural economy is directly related to the time of forensic examination.

With regard to the applied aspects of the implementation of forensic expert technologies, attention is drawn to a characteristic trend in forensic expert activity. The massive nature of forensic examinations does not preclude ensuring their high efficiency and quality and uniformity in the application of methods and techniques of forensic examination.

In addition to the development of new methods and techniques of forensic expert research, there is a need to determine the economic efficiency of technical means that ensure the reliability of the results of forensic expert activity.

An essential property of forensic expert technologies is the expert task. According to this property, it is proposed to distinguish them from other types of technologies used in other spheres of human life.

The specifics of the subjects of forensic psychiatric examination and forensic psychological examination were analyzed. The following are the main functional directions: forensic psychiatric examination is characterized by the goal of establishing factual data about the presence or absence of pathological deviations in the mental activity of the subject and their significance for criminal proceedings; for a forensic psychological examination, the goal is to establish factual data about the presence or absence of non-pathological mental deviations of an age or situational, emotional or personal nature on the mental activity of the subject.

Keywords: examination, research, minor, proceedings, psychology, psychiatry

Постановка проблеми. У провадженнях по кримінальних правопорушеннях неповнолітніх необхідним є призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи (далі – КСППЕ) задля виявлення рівня психічного розвитку та інших особливостей особи неповнолітнього, як суб'єкта кримінального правопорушення. Встановлення даних обставин передбачено п. 1 ч. 1 ст. 485, ст. 486, ч. 2 ст. 499 КПК України. Крім того, оскільки більшість кримінальних правопорушень вчиняються неповнолітніми у складі різних груп, то в ряді випадків можна вважати доцільним призначення експертизи ієрархії злочинної групи та індивідуально-рольового статусу її членів. Також, використовуються результати КСППЕ по виявленню у неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого захворювань, які позбавляють можливості усвідомлювати свої дії та/або керувати ними, індивідуальних психічних особливостей, що дозволить органу, який призначив експертизу, виконати вимоги кримінального процесуального закону. Проведення такої експертизи сприяє встановленню впливу індивідуальних психічних особливостей неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого на його поведінку у передкримінальний, кримінальний чи посткримінальний період, зокрема, виявлення таких властивостей його особистості, як навіювання, агресивність тощо.

Актуальність дослідження полягає у необхідності наукового аналізу економіко-правових аспектів судової психолого-психіатричної експертизи у провадженнях по кримінальних правопорушеннях неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідували теоретичні та практичні питання судової психолого-психіатричної експертизи у

кримінальному провадженні українські вчені І. Дідюк, В. Ілейко, А. Канищев, Р. Колісніченко, М. Костицький, О. Мотлях, В. Первомайський та ін.

Мета статті – дослідити економіко-правові аспекти судової психолого-психіатричної експертизи у провадженнях по кримінальних правопорушеннях неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Станом на сьогодні в Україні вчені досі ще мало приділяють увагу науковим розробкам щодо КСППЕ [1, с. 53].

У тому числі в зв'язку з цим відсутні і розробки економічного аспекту виконання КСППЕ та підготовки експертного висновку. То ж постає необхідність наведення та аналізу основних економіко-правових характеристик КСППЕ, виходячи з її призначення та розробки пропозицій щодо напрямів можливого й доцільного використання висновків КСППЕ у кримінальному і цивільному процесах.

КСППЕ можна визначити як різновид міжродових комплексних судових експертних досліджень, що базується на спільному розгляді й інтегративній оцінці підсумків скоординованого застосування спеціальних знань з психології та психіатрії задля дослідження психічної діяльності підозрюваних/обвинувачуваних з метою отримання достовірної, повної та всебічної загальної (єдиної) відповіді на поставлені питання, які виступають предметом експертизи і входять до сфери спільної компетенції експертів.

Показовою є ухвала Броварського міськрайонного суду Київської області від 30 березня 2021 року по справі № 363/5232/19, провадження № 1-кп/361/280/21. Зокрема, на вирішення КСППЕ було поставлено такі питання:

- чи страждає неповнолітній обвинувачений на цей час психічною хворобою, яка позбавляє його можливості усвідомлювати свої дії чи керувати ними? Якщо так, то коли розпочалася ця психічна хвороба і до якої категорії хворобливих станів належить даний психічний розлад?

- чи може неповнолітній обвинувачений на цей час розуміти значення своїх дій і керувати ними?

- чи потребує неповнолітній обвинувачений на цей час застосування щодо нього примусових заходів медичного характеру і, якщо так, то яких саме?

- чи перебував неповнолітній обвинувачений у момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту? [2].

В подальшому, отримавши висновок КСППЕ, за п. 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8, суд повинен з'ясувати при перевірці й оцінці висновку судового експертного дослідження такі питання: компетентність експерта і чи не вийшов він за межі своїх повноважень; чи було додержано вимоги законодавства при призначенні та проведенні експертизи; чи не було обставин, що виключали участь експерта в справі; достатність поданих експертів об'єктів дослідження; повноту відповідей на порушені питання та їх

відповідність іншим фактичним даним; узгодженість між дослідницькою частиною і підсумковим висновком судового експертного дослідження; обґрунтованість судового експертного висновку і його узгодженість із іншими матеріалами справи [3].

Більшість сфер життєдіяльності людини в нинішньому глобальному світі базується на використанні технологій, що дозволяють із впевненістю отримати потрібний результат. Так, не тільки природничі, а й гуманітарні науки включили до свого термінологічного апарату важливе поняття «технологія». В теорії судової експертизи допоки що не приділено достатньо уваги вивченню цього поняття. При цьому поняття «судові експертні технології», проте без розгорнутої їх характеристики, зустрічається у публікаціях відомих вчених, присвячених судовій експертній діяльності. Зокрема, розробкою судових експертних технологій можна вважати розвиток нових родів та видів судових експертиз. Найчастіше стосовно судової експертизи розглядаються лише універсальні технології, запозичені з інших сфер життєдіяльності людини, такі, як нано-технології чи інформаційні технології або ін. У зв'язку із цим пропонуємо визначати економічну ефективність судових експертних технологій та їх місце в цілому у системі технологій. Процесуальна економія безпосередньо пов'язана із часом проведення судової експертизи [4, с. 76].

В подальшому розвиток теорії судової експертизи ми пов'язуємо із необхідністю вирішення проблеми заміни застарілих судових експертних технологій на нові більш ефективні. При цьому економічна ефективність буде важливим аспектом та може бути включена до предмета вивчення даної сфери наукових знань. Дослідження економічної ефективності судових експертних технологій дозволить відкрити нові перспективи щодо вдосконалення судової експертної діяльності, дозволить вирішити багато практичних проблем на основі їх теоретичного аналізу. Стосовно прикладних аспектів у реалізації судових експертних технологій потрібно звернути увагу на таку характерну тенденцію у судовій експертній діяльності. Через масовий характер провадження судових експертиз актуальним є забезпечення, як високої ефективності, так і якості й однаковості у застосуванні методів і методик судового експертного дослідження. Це пов'язується в свою чергу із необхідністю вирішення питань нормативного і методичного регулювання судової експертної діяльності.

Безсумнівно, крім розробки нових методів та методик судового експертного дослідження, слід приділяти значну увагу визначенню економічної ефективності технічних засобів, що забезпечують достовірність результатів судової експертної діяльності.

Технологія розглядається нами, як система етапів і прийомів, методів і процесів, так і технічних засобів й умов, об'єкт, предмет і мету діяльності. Вона

потребує чіткого нормативного регулювання. Формою нормативних знань при цьому є методики, технологічні карти, протоколи, безпосередньо нормативні правові акти тощо, які забезпечують необхідний очікуваний результат. Стосовно судового експертного дослідження цим результатом є достовірні знання про юридично значущі факти, що відображаються у експертному висновку. Таким чином економічна ефективність судової експертної технології пов'язана із чітким процедурним регулюванням технологічного процесу вирішення експертного завдання.

Очевидною є сутнісна властивість судових експертних технологій. Це експертне завдання. Саме за цією властивістю відмежовують їх від інших видів технологій, що запроваджені в інших сферах життєдіяльності людини. Відповідно до типової структури методики судового експертного дослідження (стандартної технології) вона завжди чітко визначена стосовно тієї чи іншої методики.

Судова психіатрична й судова психологічна експертизи у загальній класифікації судових експертиз відносяться до одного класу і розглядаються нами в якості суміжних родових досліджень. Це обумовлено єдиною спрямованістю названих експертиз на дослідження особливостей психічної діяльності людини. Також, на нашу думку не викликає сумнівів, що до одного класу може бути віднесена і КСППЕ, яка є похідною від родових суміжних експертиз.

На основі наукового аналізу специфіки предметів судової психіатричної експертизи і судової психологічної експертизи можемо в якості основних функціональних спрямувань навести такі: для судової психіатричної експертизи метою є встановлення фактичних даних про наявність або відсутність патологічних відхилень у психічній діяльності піддослідної особи та їх значення для кримінального провадження, а також встановлення у кожному конкретному випадку психічної норми та можливих відхилень від норми, тобто патологічних межових станів; для судової психологічної експертизи метою є встановлення фактичних даних про наявність або відсутність впливу на психічну діяльність піддослідної особи не патологічних психічних відхилень вікового чи ситуаційного, емоційного або особистісного характеру. Стосовно КСППЕ визначимо специфіку її предмету, яка полягає у тому, що функціональною спрямованістю цього дослідження є встановлення наявності або відсутності результату взаємодії, обумовлених особистісними особливостями, хворобливих (психопатологічних) й нехворобливих (вікових, емоційних, ситуаційних, у тому числі групових) психічних чинників та визначення, з урахуванням поєднання цієї системи чинників у психічній діяльності піддослідної особи, найбільш точного і повного ступеню їх впливу на характер їх відображення у психіці, рефлексії і регуляції юридично значимої

поведінки даної піддослідної особи в період, який цікавить слідчого або суд, а також виявлення особливостей регуляції психічної діяльності та (або) поведінки неповнолітнього, як суб'єкта кримінальних правових відносин, характеру його психічної діяльності, який має юридичне значення.

Серед вчених не виникає дискусії з приводу визначення специфіки предметів судової психіатричної і судової психологічної експертиз, але визначення специфіки предмету КСППЕ є дискусійним. При її визначенні часто змішують предмети дослідження судової психіатричної і судової психологічної експертиз і представляють самостійний предмет дослідження, який в свою чергу представляється новою (особливою) галуззю знань.

Ми не погоджуємось з такою позицією оскільки, виходячи з визначених нами специфіки та функціональної спрямованості щодо реалізації спеціальних знань у сфері наук психіатрії й психології, судової психіатрії й судової психології, критеріями розмежування судової психіатричної і судової психологічної експертиз є такі:

- психіатрія, як наука, судова психіатрія, як її галузь і нарешті судова психіатрична експертиза вивчають розлади психічної діяльності, а саме виявляють і оцінюють, діагностують і здійснюють їх лікування, проводять реабілітаційні, епідеміологічні, організаційні й профілактичні заходи тощо. При цьому проводиться розмежування так званої психічної норми і психічної патології разом із встановленням відповідності між окремими варіантами норми, включаючи крайні їх прояви. Межі психічних розладів встановлюються за чинною класифікацією психічних розладів із урахуванням національних класифікаційних і наукових розробок;

- психологія, як наука, судова психологія, як її галузь і судова психологічна експертиза вивчають особливості психічної діяльності піддослідної особи без урахування психічних розладів, а саме: оцінюють, аналізують, описують тощо. Зазначимо при цьому, що розділом психології патопсихологією вивчаються особливості окремих сфер психічної діяльності осіб, які страждають психічними розладами, що використовується у діагностиці й експертній оцінці психічних розладів.

Оцінка психічної діяльності піддослідної особи експертами психіатрами і психологами відбувається на основі спільного вирішення єдиного експертного завдання з урахуванням компетенції кожного спеціаліста в своїй галузі. Межі компетенції спеціалістів у сфері психіатрії і психології визначаються об'єктом і предметом експертизи. Це стосується, на наш погляд, як однорідної, так і аналізованої нами КСППЕ. При цьому КСППЕ не має окремого самостійного предмету дослідження, а поєднує в собі предмети тих суміжних галузей знань, які входять до конкретного комплексного судового експертного дослідження. Стосовно КСППЕ, де об'єктом дослідження виступає неповнолітній

підозрюваний чи обвинувачений, досліджується й оцінюється психічна діяльність піддослідної особи на різних її рівнях, лінією розмежування яких є напрями спеціальних знань щодо встановлення наявності або відсутності психічного розладу.

Межі компетенції експертів, що беруть участь у КСППЕ, визначаються тим обсягом спеціальних знань, яким володіє кожен із цих експертів. Так, лікар-спеціаліст-психіатр здійснює діагностичну й експертну оцінку психічного стану особи, тобто норми та психічної патології з відповідним встановленням варіантів норми, у тому числі її крайніх варіантів, а також диференційну діагностику і оцінку психічних розладів тощо. Професійний психолог оцінює особливості психічної діяльності особи без урахування психічних розладів у певні процесуально значущі періоди, тобто індивідуальні психологічні особливості піддослідної особи, можливі затримки розвитку неповнолітніх, особливості емоційного стану особистості тощо.

Назвемо основні ознаки КСППЕ, які відрізняють її від однорідної комісійної судової психіатричної експертизи, в тому числі із залученням експерта-психолога в якості консультанта:

- на нормативному рівні: а) постанова чи ухвала про призначення КСППЕ; б) наявність поставлених на вирішення експертних питань, які відносяться до сфери психіатрії і психології;

- на рівні організації проведення КСППЕ встановлюється наявність або відсутність досліджень об'єкта експертизи за цим напрямом, які проведені із залученням експертів у різних галузях спеціальних знань за затвердженою технологією цих досліджень з виділенням їх етапів, відображеною в експертному висновку або акті КСППЕ;

- на спеціально-медичному рівні встановлюється наявність або відсутність досліджень з обґрунтованими (вмотивованими) відповідями на поставлені експертні питання у межах компетенції обраних експертів, залучених до проведення КСППЕ. Враховуємо, що коли нормативний рівень цілком залежить від суду або слідчого, які призначили експертизу, а організаційний та медичний рівні самі потребують нормативного та методичного регулювання на базі відповідних наукових розробок провідних наукових установ МОЗ України.

У кримінальному процесі на вирішення залученого експерта лікаря психіатра ставлять наступні основні питання: 1) встановлення наявності або відсутності психічного розладу у певний період часу, який цікавить суд або слідчі органи; 2) оцінка особливостей виявленого і діагностованого психічного розладу, таких як ступінь тяжкості і сталість, динаміку і прогредієнтність тощо; 3) встановлення наявності або відсутності здатності особи усвідомлювати свої дії та/або керувати ними у певний період часу, який цікавить суд або слідчі

органи; 4) встановлення наявності або відсутності необхідності у застосуванні примусових заходів медичного характеру [5]. Ставляться й інші питання, що деталізують основні питання, чи носять роз'яснювальний або загальнотеоретичний характер. Задля вирішення названих нами питань передбачено перевірку наявності спеціальних знань, підтверджених дипломом про медичну освіту і відповідної вузькопрофільної підготовки [6].

Питання, які стосуються індивідуальних психологічних особливостей піддослідної особи, що не пов'язано з виявленням психічних розладів, емоційного стану чи рівня психічного розвитку неповнолітнього тощо, якщо такі цікавлять слідство та суд, передбачено можливість перевірки наявності диплому про освіту та відповідного документу, що підтверджує вузькопрофесійну підготовку у судовій психології.

Постановка питань до експертів, які стосуються наявності або відсутності психічного розладу та його впливу на здатність особи усвідомлювати свої дії й керувати ними в юридично значимій ситуації, а саме питань діагностики і експертної оцінки, цілком входять до компетенції експерта психіатра. Призначення і проведення КСППЕ лише для вирішення цього питання є економічно недоцільним та необґрунтованим науково. Результати, які отримує експерт-психіатр за допомогою методів дослідження, застосованих ним, вважаємо провідними, а допоміжними є методи, які сприяють отриманню цих результатів.

До допоміжних відносимо психологічний метод дослідження, який може бути цілком реалізованим шляхом залучення до проведення експертизи спеціалістів-консультантів [7].

При визначенні питань до експертів, які із необхідністю розділяються межами їх компетенції та для їх вирішення кожен з експертів повинен провести власне повноцінне, етапне, структурованого відповідно чинного законодавства, то економічно доцільним і зрозумілим з правової та обґрунтованим з наукової точок зору буде призначення й проведення КСППЕ.

Висновки. Наукові та методичні розробки і рекомендації стосовно КСППЕ, щодо її предмету та вирішення експертних завдань й оформлення висновків, що розроблені ще у радянські часи та використовуються нині експертними установами МОЗ України, вже не відповідають вимогам часу та кримінальним процесуальним вимогам стосовно «спеціальних знань» експерта, встановлення меж його компетенції та персонального виконання і підготовки експертного висновку [8, с. 20]. в повному обсязі кожним із експертів з різних галузей знань та їх персональної відповідальності кожного за свій висновок. Вони потребують перегляду й уточнення з урахуванням чинного законодавства та нормативно-правових актів України стосовно комплексної експертизи [9].

Економіко-правовий аналіз КСППЕ показав економічну обґрунтованість і доцільність її призначення і проведення при визначенні питань до експертів, які із необхідністю розділяються межами їх компетенції.

Сутнісною властивістю судових експертних технологій є експертне завдання. За ним відмежовують судові експертні технології їх від інших видів технологій, запроваджених в інших сферах життєдіяльності людини.

Література:

1. Ілейко В. Р., Каніщев А. В. Науково-методичні аспекти комплексної судової психолого-психіатричної експертизи в Україні // Архів психіатрії. 2011. Т. 17, № 3. С. 53-57.
2. Ухвала Броварського міськрайонного суду Київської області від 30 березня 2021 року по справі № 363/5232/19, провадження № 1-кп/361/280/21 [Електронний ресурс]. URL <https://vkursi.pro/vsudi/decision/95921825>
3. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8 [Електронний ресурс]. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>
4. Каніщев А. В. Аналіз практики призначення комплексної судової психолого-психіатричної експертизи у відношенні неповнолітніх обвинувачених. Архів психіатрії. 2012. Т. 18, № 3. С. 74–78.
5. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 5: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04.
6. Номенклатура лікарських спеціальностей : наказ МОЗ України від 22 лютого 2019 р. № 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0294-19#n4>.
7. Діючий перелік спеціальностей. Реєстр атестованих судових експертів :сайт. URL: https://minjust.gov.ua/legal_expertise
8. Судова психіатрія та судово-психіатрична експертиза : навчальний посібник / І.М. Григус та ін. Львів, 2019. 119 с.
9. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038–XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038>

References:

1. Ieiko V. R., Kanishchev A. V. Naukovo-metodychni aspekty kompleksnoi sudovoi psykhologo-psykhiatrychnoi ekspertyzy v Ukraini // Arkhiv psykhiatrii. 2011. T. 17, № 3. S. 53-57.
2. Ukhvala Brovarskoho miskraionnoho sudu Kyivskoi oblasti vid 30 bereznia 2021 roku po spravi № 363/5232/19, provadzhennia № 1-kp/361/280/21 [Elektronnyi resurs]. URL <https://vkursi.pro/vsudi/decision/95921825>
3. Pro sudovu ekspertyzu v kryminalnykh i tsyvilnykh spravakh postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 30.05.1997 r. № 8 [Elektronnyi resurs]. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>
4. Kanishchev A. V. Analiz praktyky pryznachennia kompleksnoi sudovoi psykhologo-psykhiatrychnoi ekspertyzy u vidnoshenni nepovnolitnykh obvynuvachenykh. Arkhiv psykhiatrii. 2012. T. 18, № 3. S. 74–78.
5. Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro zlochyny nepovnolitnykh: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 16 kvitnia 2004 r. № 5: [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04.
6. Nomenklatura likarskykh spetsialnostei : nakaz MOZ Ukrainy vid 22 liutoho 2019 r. № 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0294-19#n4>.

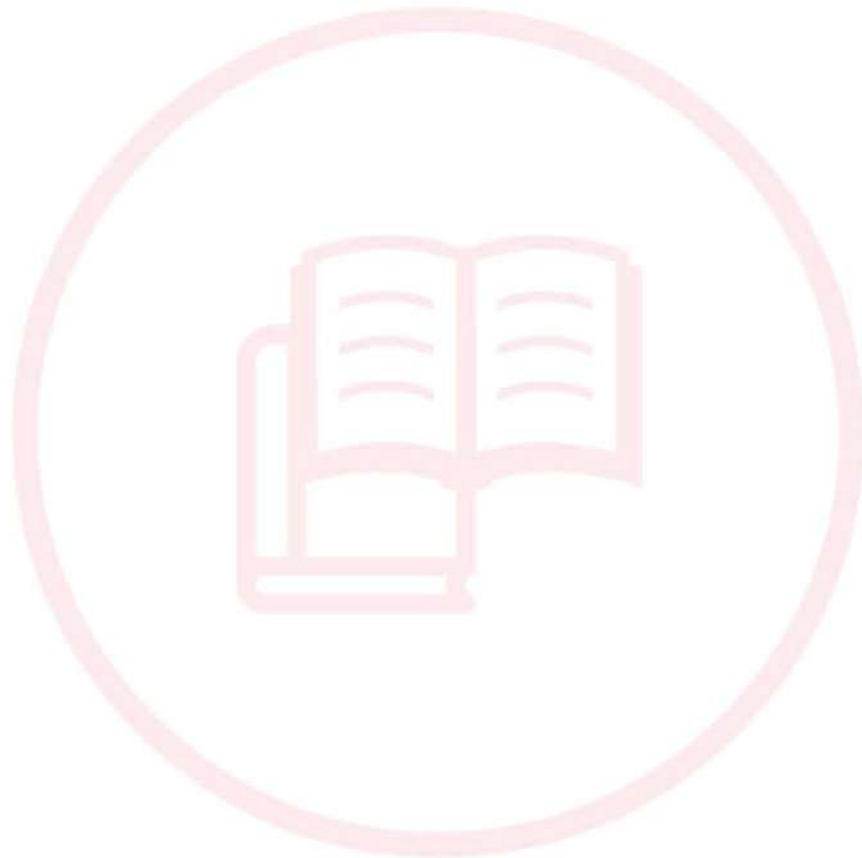
ISSN (print) 2708-7530

Наукові перспективи № 10(28) 2022

7. Diiuchy perelik spetsialnosti. Reiestr atestovanykh sudovykh ekspertiv :sait. URL: https://minjust.gov.ua/legal_expertise

8. Sudova psykhiatriia ta sudovo-psykhiatrychna ekspertyza : navchalnyi posibnyk / I.M. Hryhus ta in. Lviv, 2019. 119 s.

9. Pro sudovu ekspertyzu : Zakon Ukrainy vid 25 liutoho 1994 r. № 4038–KhII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038>

УДК 343.55:340.152(045)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-265-279](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-265-279)

Личак Володимир Васильович здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня, кафедра кримінального права і процесу Юридичного факультету, Національний авіаційний університет, просп. Любомира Гузара, 1, м. Київ, 03680, <https://orcid.org/0000-0001-7017-2738>

ОГЛЯД ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО ДОСВІДУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ШЛЮБУ І СІМ'Ї (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ)

Анотація. Стаття присвячена комплексному огляду історико-правового досвіду кримінально-правової охорони шлюбу і сім'ї та змісту кримінальної відповідальності за правопорушення проти шлюбу і сім'ї у цивілізаціях Стародавнього світу, що беруть свій початок із середини IV тисячоліття до нашої ери до V століття нашої ери.

Відомості про відповідальність за порушення проти шлюбу і сім'ї містяться в історичних джерелах цивілізацій Стародавнього Сходу – Стародавньої Месопотамії, Стародавнього Єгипту, Стародавнього Китаю і Стародавньої Індії, а також античних цивілізаціях Стародавньої Еллади та Стародавнього Риму. На жаль, про право та законодавство окремих з перелічених цивілізацій на певних етапах їхнього розвитку відомо небагато. Окрім того, у наявних джерелах існує багато розбіжностей, тому досліджувалася лише література про найвідоміші пам'ятки права та законодавства Стародавнього світу, відомості про які збереглися до нашого часу, зокрема: Закони Хаммурапі, Закони Ману, Артхашастра, Закони Драконта, Закони Солона тощо, у яких містяться, зокрема, і кримінально-правові норми.

На підставі здобутків історико-правової науки ми можемо з упевненістю стверджувати, що задовго до кримінального закону в його нинішньому розумінні існувала реакція держави на різні прояви правопорушень проти шлюбу і сім'ї з формуванням відповідної системи суворих покарань. На думку автора, виникнення охорони шлюбу і сім'ї саме кримінально-правовими методами зумовлене потребами суспільного розвитку, в яких відображені закономірності тогочасного суспільного життя цивілізацій Стародавнього світу.

Автором встановлено, що уявлення про кримінально-правову охорону шлюбу і сім'ї в різних цивілізаціях Стародавнього світу на різних етапах їхнього розвитку схоже, однак акценти розставлені по-різному. Автор звертає

увагу, що спільним для більшості з досліджених цивілізацій Стародавнього світу правопорушенням проти шлюбу і сім'ї була подружня зрада (зазвичай лише з боку дружини) та кровозміщення (інцест). Історичні джерела свідчать, що за правопорушення проти шлюбу і сім'ї здавна застосовувалися досить суворі покарання, аж до смертної кари.

Ключові слова: охорона шлюбу і сім'ї, Стародавній світ, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, подружня зрада, інцест

Lychak Volodymyr Vasylovych Student of higher education of the third (educational and scientific) level, Department of Criminal Law and Procedure National Aviation University, Lubomyr Huzar Ave., 1, Kyiv, 03680, <https://orcid.org/0000-0001-7017-2738>

OVERVIEW OF THE HISTORICAL AND LEGAL EXPERIENCE OF THE CRIMINAL AND LEGAL PROTECTION OF MARRIAGE AND FAMILY (ON THE EXAMPLE OF THE COUNTRIES OF THE ANCIENT WORLD)

Abstract. The article is devoted to a comprehensive review of the historical-legal experience of the criminal-legal protection of marriage and the family and the content of criminal liability for offenses against marriage and the family in the civilizations of the Ancient World, which originate from the middle of the 4th millennium BC to the 5th century AD.

Information about responsibility for violations against marriage and the family is contained in the historical sources of the civilizations of the Ancient East – Ancient Mesopotamia, Ancient Egypt, Ancient China and Ancient India, as well as the ancient civilizations of Ancient Hellas and Ancient Rome. Unfortunately, little is known about the law and legislation of some of the listed civilizations at certain stages of their development. In addition, there are many discrepancies in the available sources, so only the literature on the most famous monuments of law and legislation of the Ancient World, information about which has survived to our time, was studied, in particular: Laws of Hammurabi, Laws of Manu, Arthashastra, Laws of Dracont, Laws of Solon, etc. which contain, in particular, criminal law norms.

Based on the achievements of historical and legal science, we can state with confidence that long before the criminal law in its current sense, there was a reaction of the state to various manifestations of offenses against marriage and the family with the formation of a corresponding system of severe punishments. According to the author, the emergence of the protection of marriage and family by criminal law methods is determined by the needs of social development, which reflect the patterns of social life of the civilizations of the Ancient World.

The author established that the concept of criminal legal protection of marriage and family in different civilizations of the ancient world at different stages of their development is similar, but the emphasis is placed differently. The author draws attention to the fact that adultery (usually only on the part of the wife) and incest were offenses against marriage and the family common to most of the studied civilizations of the Ancient World. Historical sources indicate that for offenses against marriage and the family, fairly severe punishments, up to the death penalty, have long been applied.

Keywords: protection of marriage and family, Ancient world, criminal responsibility, criminal offense, adultery, incest

Постановка проблеми. Протягом усієї історії розвитку суспільства норми права та законодавства передбачали різноманітні покарання за порушення проти шлюбу і сім'ї. Вивчення історико-правового досвіду кримінально-правової охорони шлюбу і сім'ї, безперечно, має вагоме значення. Сфера інтересів цього дослідження охоплює декілька тисяч років і включає історію шести правових систем Стародавнього світу з найрізноманітнішими формами правового регулювання, в тому числі тих, які певною мірою можна вважати колискою правових систем окремих держав-членів Європейського Союзу. Це дослідження дасть змогу сформулювати бачення історії щодо регламентації кримінальної відповідальності за порушення проти шлюбу і сім'ї у праві та законодавстві цивілізацій Стародавнього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема кримінальної відповідальності за правопорушення проти шлюбу і сім'ї не є новою. Історіографія нараховує чимало робіт, пов'язаних із цим питанням. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкриті у працях таких зарубіжних вчених як: М. Е. Алі, Дж. Б. Рейнольдс, Я. Шлезак, Є. М. Веспер, М. Педрацкі, Х. Віндрю, С. Янг, В. Боярський, В. Камацевич, Р. Краєвський, А. Новак, І. М. Лур'є, В. О. Томсинов, В. І. Кальянов, В. В. Кучма та вітчизняних: В. О. Качур, М. Й. Колос, В. М. Андрієвич, А. В. Грубінко, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко, О. Сікан та інших.

Мета статті – дослідження норм права та законодавства країн Стародавнього світу, які регламентують кримінально-правову відповідальність за посягання на шлюб і сім'ю.

Виклад основного матеріалу. Визначення сутності та особливостей відповідальності за посягання на шлюб і сім'ю в різні періоди історії Стародавнього світу найперше вимагає аналізу основних джерел права країн Стародавнього Сходу (Стародавньої Месопотамії, Стародавнього Єгипту, Стародавнього Китаю та Стародавньої Індії).

Стародавня Месопотамія. Сім'я була основною одиницею месопотамського суспільства. Сім'я зазвичай складалася із чоловіка (батька), дружини (матері) та їхніх дітей і могла, крім батьків чоловіка, включати його братів і сестер. Повага і послух батькові вважалися священним обов'язком для всіх членів сім'ї, а мати стояла вже після батька, тому її відповідальність була обмежена управлінням домашніми справами та вихованням дітей [1, с. 118].

Задовго до Законів Хаммурапі, приблизно в 3500 р. до н. е., шумерська табличка містила коротку згадку про покарання, які можна віднести до відповідальності за посягання проти шлюбу і сім'ї: «Якщо дружина ненавидить свого чоловіка і скаже йому: «Ти не мій чоловік», її можуть кинути в річку». «Якщо чоловік скаже своїй дружині: «Ти не моя жінка», він заплатить їй половину мани срібла» [2, с. 23].

Закони Урукагіни (бл. 2400 р. до н. е.), царя міста-держави Лагаша, передбачали смертну кару за поліандрію¹ та перелюб. Правопорушників закидали камінням із вигравіруваними відмітками, що ідентифікують вчинені правопорушення [3, с. 75]. Варто відмітити, що за перелюб карали лише дружину, оскільки протилежні відомості не збереглися [4].

Законами Ур-Наму, засновника III династії Ура (бл. 2112–2094 до н. е.) передбачалося, що «Якщо дружина чоловіка залучила іншого чоловіка і він спав з нею, він [тобто її чоловік] уб'є цю дружину. У перелюбстві цьому він [тобто перелюбник] буде вільний [від покарання]» (§ 4) [5].

За положення Шумерських законів, що датуються часами правління династій Ісіна і Ларси (XXI–XVIII ст. до н. е.) достатньо було дитині сказати своїм батькам: «Ти не мій батько, не моя мати», то вона мала залишити батьківський дім, поле, сад, рабів, худобу, що, як відзначає М. І. Колос, означало «безперспективність подальшого вільного життя такої особи в суспільстві через відсутність у неї засобів до існування» [6, с. 5].

Найважливішою юридичною пам'яткою аналізованого періоду, якій приділено найбільшу увагу вчених, є зведення законів Стародавнього Вавилону, що написане близько 1754 р. до н. е., під час правління царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.), широко відоме як Закони Хаммурапі [7, с. 66]. Хоча Законам Хаммурапі бракує цілісної системи викладу, важко не помітити, що 282 статті Законів Хаммурапі (поділ на статті був зроблений сучасними вченими) належать до окремих галузей права, а норми статей 127–195 присвячені шлюбу, сім'ї та спадкуванню, а також передбачають покарання за різні правопорушення проти шлюбу і сім'ї [8, с. 14; 9, с. 609].

Серед правопорушень, які підривали сімейні основи, Закони Хаммурапі найперше називали перелюбство (§ 129) [9, с. 609]. Стародавні вавилоняни, як і

¹ Поліандрія – стосунки, коли одна жінка має більше одного чоловіка одночасно.

їхні попередники, вважали перелюб виключно правопорушенням дружини. Дружину, яку спіймали на місці вчинення правопорушення, карали утопленням разом з коханцем [2, с. 27]. З огляду на домінуючу роль чоловіка в родині законодавець дозволяв царю помилувати свою піддану за умови прощення її чоловіком [8, с. 19]. Проте Дж. Б. Рейнольдс вказує на те, що в такому випадку чоловік не мав права вимагати покарання для коханця дружини [2, с. 27].

Якщо чоловік був взятий в полон, але забезпечив свою сім'ю їжею, а дружина не берегла своє тіло, поки чоловіка не звільнили, то її покаранням було утоплення (§ 133). Однак, якщо чоловік не забезпечив свою сім'ю їжею, то дружина могла вільно шукати іншого чоловіка (§ 134) [2, с. 26]. Якщо дружина була недоброчесною, ходила з дому, розоряла свій дім, ганьбила свого чоловіка, то її слід було кинути у воду (§ 143) [10].

Існувало покарання за кровозмішення² [11, с. 77]. Так, за статеві зносини батька з власною дочкою, батько підлягав вигнанню з общини (§ 154). Однак за статеві зносини сина з власною матір'ю, покарання було набагато суворішим і полягало у спаленні обох (§ 157). Батька, який мав статеві зносини з нареченою свого сина, з якою син вже мав статеві зносини, слід було зв'язати і кинути в річку (§ 155) [10]. Якщо син після смерті батька мав статеві зносини з мачухою, йому загрожувало вигнання з дому батька (§ 158) [12, с. 13].

Положення Законів Хаммурапі стосуються випадків відмови сина від прийомних батьків, що каралося відрізанням язика (§ 192) та вириванням ока (§ 193) [13, с. 23]. У Законах Хаммурапі протиправними були й дії, що підривали батьківську владу (§ 195) [11, с. 77]. Так, сину, який вдарив свого батька, відрізали пальці [9, с. 610]. Якщо жінка без відома батька та матері дитини підмінила їхню дитину іншою дитиною, то їй слід було відрізати груди (§ 194). Однак, якщо чоловік украв малолітнього сина іншого чоловіка, то його слід було убити (§ 14) [14].

Стародавній Єгипет. У Стародавньому Єгипті здавна існував матриархат, але із часом главою сім'ї став чоловік, а дружина, незважаючи на її досить високе становище в сім'ї, втрачає колишню рівність із чоловіком [15, с. 11]. Сім'я в Стародавньому Єгипті була міцною основою, що підтримувала безпеку і стабільність спільноти, тому стародавні єгиптяни наголошували на необхідності шлюбу і зневажали безшлюбність. Стародавні єгиптяни заохочували своїх синів одружуватися й мати багато дітей [1, с. 114].

На відміну від Стародавньої Месопотамії, перелюб був правопорушенням як для чоловіків, так і для жінок.

Давньоєгипетський сановник Птаххотеп, який жив під час правління V династії Стародавнього царства (XXV–XXIV ст. до н. е.) каже: «Якщо ти

² Кровозмішення (інцест) – статеві зв'язки між близькими родичами (братами й сестрами, батьками й дітьми тощо).

хочеш продовжити дружбу в домі, в який ти входиш як господар, як колега чи як друг, або куди б ти не входив, уникай наближення до жінок; жодне місце не процвітає, де це робиться» [2, с. 21]. У тексті Середнього царства згадується віддача на поживу крокодилу як покарання перелюбника [16, с. 109].

Стандарти Нового царства щодо статевої моралі були викладені в пункті 20 «Перша виправдувальна промова померлого» та пункті 19 «Друга виправдувальна промова померлого» (частини розділу 125 «Книги мертвих»). У цих пунктах ми читаємо: «Я не чинив перелюбу» [17]. Правові документи Нового царства, зокрема текст, що датується часами правління Рамзеса V (бл. 1150 р. до н. е.), містить перелік правопорушень, пред'явлених капітану корабля в Елефантині. У списку є звинувачення у подружній зраді з двома жінками, кожна з яких описана як «матір М.» та «дружина Н.» [2, с. 21]. Однак, за словами В. О. Томсинова юридичні документи VII–VI ст. до н. е. і особливо документи Птолемеївського періоду показують, що на практиці найчастішим наслідком перелюбу було просте розлучення подружжя [18, с. 494].

Стародавній Китай. У ранньокласовому шан-інському Китаї (XVI–XI ст. до н. е.) у сімейному праві зберігалися пережитки родового ладу, допускалися шлюби між родичами та полігамія³. Із часом було заборонено кровозмішення при укладанні шлюбів. Сім'я мала патріархальний характер. Один з основоположних принципів вимагав суворої вірності дружини чоловікові. У чоловіка могли бути «другорядні» дружини і наложниці (у разі безпліддя дружини). Заборонялися міжстанові шлюби, що мали наслідком кримінальну відповідальність, особливо шлюби вільних з рабами [19, с. 40].

Кримінальні закони займали домінуючу частину законодавства династії Цін⁴ (221 до н. е. – 206 до н. е.). Кримінальне право поділяло правопорушення на дві основні категорії: «офіційні доноси» і «неофіційні доноси». Перші розглядали правопорушення поза сім'єю, такі, як умисне вбивство або пограбування, а останні охоплювали домашні розлади, наприклад «[коли] дитина грабує свого батька чи матір, або коли батько чи мати без належних повноважень вбивають, калічать або голять своїх дітей...» [20, с. 264]. Офіційні доноси зазвичай підлягали суворому покаранню, тоді як держава розглядала неофіційні доноси як домашні справи або передбачала більш легке покарання, ніж за його офіційний аналог. З плином часу, законодавство династії Цін дедалі більше обмежувало повноваження глав сім'ї карати членів сім'ї. Натомість закон часто вимагав від глави сім'ї покласти на державу кару членів сім'ї за поведінку, яку глава сім'ї вважав неприйнятною [20, с. 264].

³ Полігамія – шлюб одного чоловіка та кількох жінок.

⁴ Не слід плутати з династією Цін, що правила в Китаї у 1636–1912 рр.

Після падіння династії Цінь наступна династія Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.) значним чином відкинула легалістичну систему поведінки свого попередника і запровадила конфуціанство.

Конфуціанство бачило суспільство організованим навколо «природних» людських стосунків. У центрі цієї схеми лежали стосунки між батьком і сином, що характеризувалися обов'язком поваги та підкорення, які останній повинен мати перед першим. Ця вертикальність охоплювала взаємодію між старшими та молодшими братами, чоловіками та дружинами, правителями та їхніми підданими. Кожна ієрархічна пара несе зобов'язання щодо поваги та підпорядкування між її членами, а політичні стосунки є паралельними відносинам у сім'ї [20, с. 248]. Оскільки система спорідненості мала пріоритет у системі конфуціанських обрядів, вони також виступали за те, щоб правитель визнав єдність сім'ї та уникав втручання в сім'ю для підтримки правопорядку. Хороша конфуціанська сім'я стежила за поведінкою своїх членів і вживала заходів у разі будь-яких порушень. Покарання здійснювалися в сім'ї, а не публічно, і обов'язком сім'ї було домогтися покаяння та морального виправлення кривдника [21, с. 34].

Стародавня Індія. Право Стародавньої Індії формувалося під впливом двох джерел. Першими були збірки релігійно-моральних розпоряджень (дхармашастри), що розроблялися і тлумачилися брахманами на основі священних книг; другим – література світського характеру, представлена трактатами, що присвячені проблемам політики та права (аргхашастри) [7, с. 66].

Важливе місце серед дхармашастр займають Закони Ману (II ст. до н. е. – II ст. н. е.), які містили детальні норми про шлюб і сім'ю. Шлюб розглядався як релігійний і моральний обов'язок людей, його метою було виконання релігійного обов'язку, продовження роду тощо [7, с. 66; 22, с. 101]. Норми кримінального права у Законах Ману містили багато пережитків первісного ладу, носили кастовий характер, тобто вони були нерівноправні [23, с. 76]. Закони Ману велику увагу приділяли правопорушенням проти сім'ї та моралі [24, с. 97].

Перелюб був одним з великих гріхів та тяжких правопорушень. У Законах Ману норми про перелюб розташовувалися за нормами, які передбачають відповідальність за вбивство. Правило гласило: «Людей, які домагаються чужих дружин, цареві слід виганяти, піддавати покаранню, що вселяє трепет». Усі винні у перелюбстві, яким вважалися і таємні розмови з чужою дружиною, послужливість, загравання з нею, дотик до її одягу та прикрас – підлягали смертній карі [22, с. 104]. Шудру за позашлюбний зв'язок з брахманкою карали смертю, у вайшія конфісковували майно, кшатрія платив великий штраф, а брахман піддавався штрафу чи вигнанню. Шудри піддавалися смертній карі за зв'язок не лише з брахманкою, а й із жінкою будь-якої вищої

варни. Невірну дружину, слід було зацькувати собаками, а її коханця покласти на розпечене залізне ложе [25, с. 47].

У Артхашастрі, як і в Законах Ману, перерахована різна ситуативна поведінка дружини, яка оцінювалась як непристойна та підлягала штрафуванню, зокрема, за: натяки на бажання статевих зносин (словесні або тілом) – жінка мала сплатити 24 пана⁵, а чоловік – подвійну суму; натяки на бажання статевих зносин та встановлення фізичного контакту (хватування за волосся, укуси, шкрябання нігтями) – з жінки стягувалося 96 пана, а з чоловіка подвійна сума. У разі порушення заборони, яка встановлювалась судом, на відносини між чоловіком і жінкою передбачалися різні штрафи. При цьому, враховувалося, чи була близькість між ними, чи ні [26, с. 198].

В Артхашастрі є положення, які забороняли домашнє насильство. Так, чоловік зобов'язаний утримуватися від вживання таких слів, як «гола» або «зовсім гола», «виродка», «без батька і без матері». Чоловік мав право вдарити дружину три рази по спині розщепленою бамбуковою тростиною або мотузкою, а також рукою. У випадку, якщо чоловік переступив ці межі, то він мав піддатися штрафу відповідно у розмірі половини штрафу, що призначається за образу словами або діями. Те саме покарання встановлене і для жінки, яка з ревності, там, де немає для цього приводу, виявила жорстокість до чоловіка [27, с. 166].

Артхашастра не допускала інцест. Так, якщо хтось мав зносини із сестрою батька або матері, з дружиною брата матері, з невісткою, власною дочкою або сестрою, то йому відрубували статеві органи, і він підлягав смертній карі. Жінка, якщо погодилася на це, підлягала такому ж покаранню [27, с. 258].

Артхашастра передбачала покарання за перелюбство. Так, якщо кшатрій дозволив собі недозволені зносини з брахманкою, яка знаходиться під охороною, то з нього стягувався вищий вид штрафу – сахаса⁶, якщо вайші – то в нього конфіскувалося все майно, і якщо шудра – то він мав бути спалений, при цьому загорнутий у соломі. Якщо хто-небудь дозволяв собі зносини з дружиною государя, то у винного зварювали у чані [26, с. 117].

Наступним етапом розвитку Стародавнього Світу стали античні цивілізації Стародавньої Еллади⁷ та Стародавнього Риму [28].

Стародавня Еллада. Право Стародавньої Еллади буде розглядатися на прикладі Атен, що мали найрозвиненішу правову систему.

Шлюбно-сімейні відносини в атенському праві набули широкого розвитку. Шлюб вважався обов'язком, а безшлюбність вважалася аморальною,

⁵ Пана, що зустрічається в Артхашастрі, являє собою одиницю ваги, рівну 9,33 г, і мідну монету цієї ваги.

⁶ Сахаса – штраф в розмірі до 1000 пана.

⁷ Еллада – самоназва Греції.

ухилення від весілля розцінювалося як нехтування культу предків. До неодружених ставилися як до хворих. Офіційно визнавалася лише моногамія⁸, багатоженство було забороненим [22, с. 156]. Влада батька над дітьми спочатку була дуже широкою, але з часом її рамки звузилися [15, с. 46].

За законами Залевка (662 р. до н. е.) за кожне окреме правопорушення встановлювалися чіткі покарання, які були вкрай суворими навіть за незначні порушення. Наприклад, за перелюбство осліплювали [26, с. 97–98]. У 621 р. до н. е. Драконтом були запроваджені суворі покарання, які принесли йому «славу» [29, с. 16]. Найвище покарання – смертна кара, яка накладалася, зокрема, за подружню зраду [30, с. 68].

Давньогрецький історик Плутарх, описуючи закони Солона (бл. 594 р. до н. е.), називав їх «дивними». Дивність цих законів Плутарх бачив у тому, що правопорушнику загрожувала смерть за перелюбство, а за згвалтування – штраф. На думку І. А. Логвиненка та Є. С. Логвиненко, тодішній законодавець вважав подружню зраду більш тяжким правопорушенням, ніж згвалтування, оскільки подружня зрада руйнувала основи сім'ї [31, с. 31].

Р. Краєвський відзначає, що у Стародавній Елладі чоловікам зазвичай прощали перелюб, оскільки поза сім'єю чоловік міг мати стільки жінок, скільки він міг собі дозволити матеріально. Перелюбні дружини, вигнані з дому своїми чоловіками, позбавлялися права входити в храм і не мали права носити сукню. Якщо дружина була затримана чоловіком під час здійснення подружньої зради, то чоловіку дозволялося продати її або тримати в рабстві. Крім того Р. Краєвський наголошує на тому, що ситуація з перелюбом у Стародавній Спарті була іншою, оскільки цілком імовірно, що у Стародавній Спарті перелюб не вважався правопорушенням. Однак за чинним у Локріді законом перелюбник був зобов'язаний виколоти собі очі [32, с. 84–85].

У Стародавній Елладі статеві зносини між батьками та дітьми були заборонені. Елліни віддавали перевагу шлюбом двоюрідних братів та сестер, дядьків з племінницями. Вважається, що це пов'язане з концепцією ендогамної сім'ї⁹. Пізніше зносини між близькими родичами були заборонені під страхом смертної кари або вигнання. Окрім того, у мітології Стародавньої Еллади були присутні елементи кровозмішення, які мали б служити застереженням для смертних. Найбільш відомим є міт про Едіпа [12, с. 14–15].

Стародавній Рим. У Стародавньому Римі сім'я була згуртованим і міцним соціальним осередком, виняткова влада в якому належала *pater familias*¹⁰ [33, с. 36]. Тільки шлюб як «союз чоловіка і жінки, поєднання всього

⁸ Моногамія – сімейні відносини лише з однією людиною протягом тривалого часу.

⁹ Ендогамія – правила, що дозволяють вибирати собі партнера всередині певних суспільних груп (каста, національність, плем'я, віросповідання тощо).

¹⁰ Буквально «батько сім'ї».

життя, спільність божого та людського права» був основою римської сім'ї та встановлював права й обов'язки подружжя [34, с. 50].

Перелюб був дуже тяжким порушенням в очах стародавніх римлян, незалежно від того, чи був укладений шлюб із владою чоловіка (*cum manu*) чи шлюб без влади чоловіка (*sine manu*) [35, с. 173]. Давньоримський політик і письменник Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.) наставляв: «Якщо застанеш свою дружину під час перелюбства, можеш убити її без суду, уникаючи покарання. Вона ж, якщо ти її втягнеш у розбещення чи обдуриш, не сміє пальцем до тебе доторкнутися й не має на це права» [36, с. 32–33].

У Стародавньому Римі періоду Республіки заборона кровозмішних стосунків мала релігійно-етичне значення. Інцест був не правопорушенням, а своєрідною забороною кровозмішних контактів, яка впливала із священних норм, які пов'язані з порушенням морального порядку [12, с. 16].

У період Римської імперії (30/27 р. до н. е. – 476 р. н. е.) продовжувало діяти законодавство Римської республіки, доповнене численними імператорськими актами [25, с. 80].

Феномен жіночої подружньої невірності в Стародавньому Римі із часом набув такого поширення, що у 18 р. до н. е. імператор Август видав *Lex Julia de adulteriis* (Закон Юлія про перелюб) [32, с. 85]. Цим законом скасовувалися всі попередні законодавчі акти із цього питання, а сама подружня зрада визначалася як порушення чужого шлюбу (розділ 1); батько, який спіймав когось на відкритому правопорушенні зі своєю дочкою, міг вбити чоловіка на місці, а також й дочку. Чоловік міг зробити те саме, але з більшими обмеженнями (розділ 2) [37]. Однак Р. Краєвський відзначає, що ці закони мало що зробили для зменшення випадків подружньої невірності [32 с. 85].

Хоча Закон Юлія про перелюб не передбачав інцесту як окремого забороненого діяння, він регулював це питання переважно в контексті перелюбства або згвалтування, що спричиняло набагато суворіші покарання. Основним покаранням було вигнання на острови. Обов'язкову заборону на шлюб між дядьком і племінницею було знято за ініціативою імператора Клавдія, який хотів одружитися з дочкою свого брата. Істотні зміни в правовому регулюванні заборони інцесту були внесені Конституцією 342 р., прийнятою імператорами Констанцієм і Костянтином, яка знову запровадила заборону на шлюб з дочкою брата чи сестри, що раніше була скасована Клавдієм, і запровадила за такі діяння смертну кару. Крім того, Констанцій у Конституції 355 р. розширив заборону відносин між родичами у другому ступені в бічній лінії [12, с. 16–17].

Висновки. У світі, де контроль держави над своїми людьми був непередбачуваним, регулювання шлюбу і сім'ї було державною турботою, що відповідало тогочасним суспільним інтересам, оскільки країни Стародавнього

світу ототожнювали силу свого суспільства із силою його сім'ї. У результаті, збереження сім'ї було важливішим за індивідуальні бажання її членів.

Боротьба з правопорушеннями проти шлюбу і сім'ї, на відміну від багатьох інших правопорушень, має багатотисячолітню історію. Для багатьох сучасників це видається дивним і незрозумілим, однак відомості про відповідальність за порушення проти шлюбу і сім'ї містяться в історичних джерелах давньосхідних цивілізацій – Месопотамії, Єгипту, Китаю та Індії, а також античних цивілізаціях Еллади та Риму. У цій статті автором продемонстровано, що правителі найрозвиненіших країн Стародавнього світу усвідомлювали небезпечність порушень проти шлюбу і сім'ї, тому впроваджували за них сувору відповідальність, аж до смертної кари. Спільними для більшості країн Стародавнього світу правопорушеннями проти шлюбу і сім'ї були – перелюбство та кривозмішення (інцест).

Література:

1. Ali M. E. Marriage and Divorce in Ancient Egypt and Ancient Iraq (Mesopotamia): A comparative Study. *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*. 2020. Vol. 14. № 1. P. 113–126. DOI: <https://doi.org/10.21608/ijhth.2020.122056>
2. Reynolds J. B. Sex Morals and the Law in Ancient Egypt and Babylon. *Journal of Criminal Law & Criminology*. 1914. № 5(1). P. 20–31.
3. Ślęzak J. System kar i represji karnej w starożytności. *Studia Gdańskie. Wizje I rzeczywistość*. 2015. T. XI. S. 73–84.
4. Урукагіна. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Урукагіна>
5. Закони Ур-Намму. URL: <http://www.biblicalstudy.ru/Lib/Epigraph/7.html>
6. Колос М. Й. Стародавній Схід: генезис кримінально-правового регулювання та охорони суспільних відносин. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 2(12). С. 1–30.
7. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков. Волгоград : Изд-во Волгоградского госуд. университета, 2001. 548 с.
8. Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) : навч. посіб. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2012. 242 с.
9. Андрієвич В. М. Закони царя Хаммурапі як пам'ятка політичної думки Стародавнього Сходу. Тези Всеукр. наук.-практ. онлайн конф. здобувачів вищої освіти і молодих вчених, присвячена Дню науки, 11–15 трав. 2020 р. Житомир : Державний університет «Житомирська політехніка». С. 609–610. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/14.-gumanitarni-i-sotsialni-nauky.pdf>
10. Цар Хаммурапі. Кодекс законів. Текст законів. URL: <http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html>
11. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
12. Vesper E. M. Antyczne inspiracje niemieckich regulacji prawnych w zakresie kazirodztwa. *Miscellanea Historico-Iuridica*. 2016. T. XV. Z. 1. S. 11–31. DOI: <https://doi.org/10.15290/mhi.2016.15.01.01>
13. Pędracki M. Przepisy prawne najstarszych «kodeksów» mezopotamskich ustanawiające kary dla ludzi wolnych. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 1997. T. 6. № 2(12). S. 7–41.

14. Закони Хаммурапі. URL: https://www.wiki.uk-ua.nina.az/Закони_Хаммурапі.html
15. Желудков А. В., Буланова А. Г. История государства и права зарубежных стран : конспект лекций. Москва : Приор-издат, 2003. 176 с.
16. Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э. Ленинград : Изд-во Государственного Эрмитажа, 1960. 356 с.
17. 125 Глава «Книги мертвых». URL: <http://izbakurnog.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000008/st009.shtml>
18. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта : монография Москва : ИКД Зерцало-М, 2011. 512 с.
19. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Тернопіль, 2010. 392 с.
20. Windrow H. A Short History of Law, Norms, and Social Control in Imperial China. *Asian-Pacific Law & Policy Journal*. 2006. Vol. 7. № 2. P. 244–301.
21. Yang X. The confucianization of law and the lenient punishments in China. *International Journal of Criminal Justice Sciences*. 2015. № 10(1). P. 32–47.
22. Прудников М. Н. История государства и права зарубежных стран : учеб. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2013. 811 с.
23. Хома Н. М. Історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. 3-тє вид. Львів : Новий Світ-2000, 2008. 480 с.
24. Попенко Я. В., Гапотій В. Д., Куйбіда Є. О. Історія держави і права зарубіжних країн (Стародавній світ та доба Середньовіччя) : підруч. Мелітополь : МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. 603 с.
25. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 400 с.
26. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.
27. Кальянов В. И. Архашастра, или Наука политики : пер. с санскрита / ред. В. В. Струве. Москва-Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1959. 796 с.
28. Загальні особливості цивілізацій Стародавнього Світу. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10848/>
29. Wojarski W. Kara śmierci w prawach państw antycznych. *Kara śmierci w starożytnym Rzymie* / red. H. Kowalski, M. Kuryłowicz. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1996. S. 9–22.
30. Kamacewicz W. Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje. *Kortowski Przegląd Prawniczy*. 2017. № 2. S. 67–72.
31. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Статус жінки в античному світі: особливості шлюбно-сімейних відносин у Стародавніх Атенах. *Право і безпека*. 2021. № 4(83). С. 28–37. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.03>
32. Krajewski R. Karalność cudzołóstwa na przestrzeni wieków. *Wybrane problemy kary i karalności* / red. A. Wedeł-Domaradzka, A. Purat. Bydgoszcz, 2016. S. 83–91.
33. Nowak A. Pojęcie władzy ojcowskiej w rzymskim prawie kanonicznym. *Studia Prawnoustrojowe*. 2002. № 1. S. 35–54.
34. Качур В. О. Союзи чоловіка і жінки у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 19. Т. 1. С. 49–52.
35. Сікан О. Перелюб (адюльтер) як злочин проти сім'ї. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 172–179. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1986>

36. Логвиненко Є. С. Захист прав жінок на статеву недоторканність і статеву свободу: історія та сучасність. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 30–38. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-6>

37. Lex Julia de adulteriis (18 BC). URL: <http://www.csun.edu/~hcfll004/Adulteriis.html>

References:

1. Ali, M.E. (2020). Marriage and Divorce in Ancient Egypt and Ancient Iraq (Mesopotamia): A comparative Study. *International Journal of Heritage, Tourism and Hospitality*, 14(1), 113–126.
2. Reynolds, J.B. (1914). Sex Morals and the Law in Ancient Egypt and Babylon. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 5(1), 20–31.
3. Ślęzak, J. (2015). System kar i represji karnej w starożytności [The system of penal punishments and repression in antiquity]. *Studia Gdańskie. Wizje I rzeczywistość – Gdańsk Studies. Visions and reality*, XI, 73–84 [in Polish].
4. Urukahina [Urukagina]. (n.d.). *wikipedia.org*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Урукагіна> [in Ukrainian].
5. Законы Ур-Намму [Zakonyi Ur-Nammu]. (n.d.). *biblicalstudy.ru*. Retrieved from <http://www.biblicalstudy.ru/Lib/Epigraph/7.html> [in Russian].
6. Kolos, M.Y. (2015). Starodavnii Skhid: henezys kryminalno-pravovoho rehuliuвання ta okhorony suspilnykh vidnosyn [Ancient East: the genesis of criminal law rehuliuвання and protection of public relations]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia «Pravo» – Journal of NUOA. Law Series*, 2(12), 1–30 [in Ukrainian].
7. Kuchma, V.V. (2001). *Gosudarstvo i pravo Drevnego mira i Srednih vekov [State and Law of the Ancient World and the Middle Ages]*. Volgograd: Volgogradskiy gosudarstvenniy universitet [in Russian].
8. Kuzmynets, O.V., Durnov, Ye.S. & Sokur, Yu.V. (2012). *Istoriia derzhavy ta prava zarubizhnykh krain (skhemy, komentari, terminolohichniy slovnyk) [History of the state and law of foreign countries (schemes, comments, glossary)]*. Kyiv: Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
9. Andriievych, V.M. (2020) Zakony tsaria Khammurapi yak pamiatka politychnoi dumky Starodavnoho Skhodu [King Hammurabi's Laws as a Monument to the Political Thought of the Ancient East]. *Tezy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi onlain konferentsii zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh vchenykh, prysviachena Dniu nauky, 11–15 trav. 2020 r. – Abstracts of the All-Ukrainian scientific-practical online conference of higher education seekers and young scientists, dedicated to the Day of Science, May 11–15*. Zhytomyr: Derzhavnyi universytet «Zhytomyrska politekhnikha», 609–610. Retrieved from <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/14.-gumanitarni-i-sotsialni-nauky.pdf> [in Ukrainian].
10. Tsar Hammurapi. Kodeks zakoniv. Tekst zakoniv [King Hammurabi. Pandect of laws. Text of laws]. (n.d.). *thales2002.narod.ru*. Retrieved from <http://thales2002.narod.ru/chammuratext.html> [in Ukrainian].
11. Bandurka, O.M. (Eds.). (2020) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of the state and law of foreign countries]*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
12. Vesper, E.M. (2016). Antyczne inspiracje niemieckich regulacji prawnych w zakresie kazirodztwa [Ancient inspirations of German incest laws]. *Miscellanea Historico-Iuridica*, XV, 11–31 [in Polish].
13. Pędracki, M. (1997) Przepisy prawne najstarszych «kodeksów» mezopotamskich ustanawiające kary dla ludzi wolnych [Legislation of the oldest Mesopotamian «codes» which punish free people]. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki – Analecta: Studies and Materials from the History of Science*, 2(12), 7–41 [in Polish].

14. Zakoni Hammurapi [Laws of Hammurabi]. (n.d.). *wiki.uk-ua*. Retrieved from https://www.wiki.uk-ua.nina.az/Закони_Хаммурапі.html [in Ukrainian].
15. Zheludkov, A.V. & Bulanova, A.G. (2003) *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnykh stran [History of the state and law of foreign countries]*. Moskva: Prior-izdat [in Russian].
16. Lure, I.M. (1960) *Ocherki drevneegipetskogo prava XVI–X vekov do n. e. [Essays on ancient Egyptian law of the 16th–10th centuries BC]*. Leningrad: Gosudarstvennyy Ermitazh [in Russian].
17. 125 Glava «Knigi mertvyih» [Chapter 125 of the Book of the Dead]. (n.d.). *historic.ru*. Retrieved from <http://izbakurnog.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000008/st009.shtml> [in Russian].
18. Tomsinov, V.A. (2011). *Gosudarstvo i pravo Drevnego Egipta [State and Law of Ancient Egypt]*. Moskva: IKD Zertsalo-M [in Russian].
19. Hrubinko, A.V. (2010) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh kpain [History of the state and the laws of foreign countries]*. Ternopil: Vydavnychi viddil TNPU im. V. Hnatiuka [in Ukrainian].
20. Windrow, H.A. (2006). Short History of Law, Norms, and Social Control in Imperial China. *Asian-Pacific Law & Policy Journal*, 7(2), 244–301.
21. Yang, X. (2015). The confucianization of law and the lenient punishments in China. *International Journal of Criminal Justice Sciences*, 10(1), 32–47.
22. Prudnikov, M.N. (2013). *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnykh stran [History of the state and law of foreign countries]* (6nd ed., rev.). Moskva: Yurayt [in Russian].
23. Khoma, N.M. (2008). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of the state and law of foreign countries]* (3nd ed.). Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
24. Popenko, Ya.V., Hapotii, V.D. & Kuibida, Ye.O. (2015) *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain (Starodavni svit ta doba Serednovichchia) [History of the state and law of foreign countries (Ancient world and the Middle Ages)]*. Melitopol: MDPU im. B. Khmelnytskoho [in Ukrainian].
25. Trofanchuk, H.I. (2006). *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of the state and law of foreign countries]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
26. Lohvynenko, Ye.S. & Lohvynenko, I.A. (2019). *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnoho svitu [Punishment in the law of the ancient world]*. Kharkiv: FOP Panov, A.M. [in Ukrainian].
27. Kalianov, V.I. (1959). *Arthashastra, ili Nauka politiki: perevod s sanskrita [Arthashastra, or the Science of Politics: translated from Sanskrit]*. V.V. Struve (Ed.). Moskva-Leningrad: Akademiya nauk SSSR [in Russian].
28. Zahalni osoblyvosti tsyvilizatsii Starodavnoho Svitu [General features of the civilizations of the ancient world]. (n.d.). *osvita.ua*. Retrieved from <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/10848/> [in Ukrainian].
29. Bojarski, W. (1996) *Kara śmierci w prawach państw antycznych [The death penalty in the laws of ancient countries]. Kara śmierci w starożytnym Rzymie – The death penalty in ancient Rome*. H. Kowalski & M. Kuryłowicz (Ed.). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
30. Kamacewicz, W. (2017). Instytucja kary śmierci od starożytności po średniowiecze – wybrane kraje i kodyfikacje [The institution of the death penalty from antiquity to the Middle Ages – selected countries and codifications]. *Kortowski Przegląd Prawniczy – Kortowski Legal Review*, 2, 67–72 [in Polish].
31. Lohvynenko, I.A. & Lohvynenko, Ye.S. (2021). Status zhinky v antychnomu sviti: osoblyvosti shliubno-simeinykh vidnosyn u Starodavnikh Atenakh [The status of women in the ancient world: features of marital and family relations in ancient Athens]. *Pravo i bezpeka – Law and Safety*, 4(83), 28–37 [in Ukrainian].
32. Krajewski, R. (2016). Karalność cudzołóstwa na przestrzeni wieków [The punishment of adultery over the centuries]. *Wybrane problemy kary i karalności – Selected problems of punishment and criminal record*. A. Wedeł-Domaradzka & A. Purat (Ed.). Bydgoszcz [in Polish].

33. Nowak, A. (2002). Pojęcie władzy ojcowskiej w rzymskim prawie kanonicznym [The concept of paternal power in Roman canon law]. *Studia Prawnoustrojowe – Legal Studies*, 1, 35–54 [in Polish].

34. Kachur, V.O. (2012). Soiuzy cholovika i zhinky u Starodavnomu Rymi [Union of man and woman in ancient Rome]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo» – Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 19(1), 49–52 [in Ukrainian].

35. Sikan, O. (2020). Pereliub (adiulter) yak zlochyn proty simi [Pereliub (adultery) as a crime against the family]. *Yurydychnyi visnyk – Law Herald*, 4, 172–179 [in Ukrainian].

36. Lohvynenko, Ye.S. (2019). Zakhyst prav zhinok na statevu nedotorkannist i statevu svobodu: istoriia ta suchasnist [Protecting women's rights to sexual integrity and sexual freedom: history and modernity]. *Pravo i suspilstvo – Law and Society*, 3, 30–38 [in Ukrainian].

37. Lex Julia de adulteriis (18 BC). (n.d.). *csun.edu*. Retrieved from <http://www.csun.edu/~hcfl1004/Adulteriis.html>

УДК 343.985

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-280-288](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-280-288)

Сиводєд Іван Сергійович кандидат юридичних наук, докторант, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності, Інститут права ім. Князя Володимира Великого МАУП, Офіс Генерального прокурора України, начальник відділу, тел.: (063) 873-93-33, <https://orcid.org/0000-0002-2057-9609>

ОБСТАНОВКА ТА СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЯКІ БУЛИ ВЧИНЕНІ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу наукових підходів щодо визначення сутності кримінально-правової та криміналістичної характеристик правопорушень, які вчинялися на окупованих територіях України. Приділяється увага необхідності виокремлення таких наукових понять як «кримінально-правова характеристика певного виду кримінального правопорушення», «кримінально-правова характеристика групи злочинів» та «криміналістична характеристика». Розглянуто проблему формування характеристики обстановки та способу вчинення правопорушення, як системи узагальнених даних про типові ознаки кримінальних правопорушень з урахуванням зв'язків між елементами. Підкреслено практичне значення вказаної характеристики в організації розслідування правопорушень, які вчинялися на окупованих територіях України, у побудові методичних рекомендацій із досудового розслідування даної групи кримінальних правопорушень.

Формулюючи наукову концепцію з питань створення теоретичних основ криміналістичної методики розслідування правопорушень, які вчинялися на окупованих територіях, необхідно визначити головні категорії, які будуть виступати предметом дослідження. В нашому випадку однією з таких головних категорій є криміналістичне розуміння правопорушення, де для досягнення цієї мети необхідно визначити напрями і завдання дослідження, віднайти узгоджене тлумачення цієї головної категорії криміналістами науковцями та юристами-практиками, а також визначитися з поняттям криміналістичної характеристики правопорушень.

Можна взяти за аксіому твердження, що основу криміналістичного розуміння кримінальних правопорушень становить їх правове визначення.

Зазначається, що криміналістична характеристика допомагає правильно визначати ті обставини, що підлягають з'ясуванню у процесі розслідування, а що розслідування правопорушення залежить від його юридичних ознак та умов учинення. Водночас, специфікою правопорушень, які вчинялися на окупованих

територіях України є те, що на визначення цього поняття впливають результати досліджень не лише в галузі кримінального права, а також в галузях кримінології, юридичної психології та міжнародного права.

Ключові слова: правопорушення які вчинені на окупованих територіях, кримінально-правова та криміналістична характеристика, кримінальне провадження, обстановка та спосіб вчинення правопорушення, досудове розслідування.

Sivodyed Ivan Serhiyovych Candidate of legal sciences, doctoral student, Office of the Prosecutor General of Ukraine, head of department, tel.: (063) 873-93-33, <https://orcid.org/0000-0002-2057-9609>

CIRCUMSTANCES AND METHOD OF COMMITMENT OF OFFENSES WHICH WERE COMMITTED IN THE OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE

Abstract. On the morning of February 24, 2022, the troops of the Russian Federation began full-scale military operations against the state of Ukraine. The President and the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the necessary legislative acts for the activities of state authorities and its citizens, in particular the Decree of the President of Ukraine "On General Mobilization", the Law of Ukraine "On Approving the Decree of the President of Ukraine "On the Introduction of Martial Law in Ukraine", the Law of Ukraine "On approval of the Decree of the President of Ukraine "On general mobilization", the Law of Ukraine "On the foundations of national resistance", the Law of Ukraine "On the legal regime of martial law".

One of the manifestations of this negative trend in the parts of Ukrainian cities temporarily captured by terrorist groups and the Russian military is a significant increase in crime in general, and an increase, in particular, in especially serious crimes against a person, such as intentional murders, robberies, thefts, extortion, etc.

Thus, the number of registered murders during the period of hostilities in the last 8 years in Ukraine has almost tripled. Criminal proceedings were registered by the military prosecutor's office, but no inspection of the scene was carried out, no expert research was conducted on the victims, and the whereabouts of more than 600 have not been established so far. Since February 2022, the commission of all categories of offenses has increased sharply. Before the de-occupation of the territory of Ukraine, part of the offenses should be attributed to the latent account. More than 2,300 personnel are in captivity of militants, the military of the Russian Federation, and their condition is unknown to the law enforcement agencies of Ukraine.

A comprehensive study of the internal processes that determine the development of the foundations for the construction of specific methods of

investigation of offenses in domestic criminology was not conducted. Since this process has a natural nature, there was an objective need to develop methods for solving tasks typical for all cases of investigation.

Based on the complex of perception and fixation, in his opinion, the discovered information should be perceived by the subject of the search, namely: a) its potential or actual involvement in the cognitive event is clarified; b) its nature and source of acquisition are clarified (people as carriers of ideal and material traces, objects, documents, traces); c) its form of presentation is defined (verbal, alphanumeric, digital, graphic, magnetic recording, video recording, etc.); d) decoded in necessary cases, that is, its content and meaning are clarified, translation from one sign system to another, using special knowledge and technical means.

We share the author's point of view and would like to add that the obtained information must be recorded for further storage, analysis and use. In investigative activities, recording of information is carried out with the help of procedural means in a mandatory manner and with the help of technical means at the discretion of the investigator. Therefore, the recording of information includes the actions of the relevant subject of the investigation, aimed at the procedural, technical-forensic or operational consolidation and certification of the obtained information (in some cases together with its carrier) in the manner established by law and by-laws, for the purpose of further research, preservation and using.

Keywords: methods of investigation, military operations, full-scale war, temporarily occupied territories of Ukraine, specific and interspecies methods of investigation of offenses.

Постановка проблеми. В загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими, чи практичними, завданнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Удосконалення та кваліфікації правопорушень, які вчиняються військовослужбовцями та в період військового часу раніше досліджувалися наступними фахівцями Ахметшин Х.М. (Кваліфікація військових злочинів), Богуцький П.П. (Основи військового права України), Васильєв Н.В. (Поняття та склад військового злочину. Покарання за військові злочини), Герцензон О.А., Пуговкін Г.Н. (Військові злочини), Матвійчук В.К. (Військові злочини. Характеристика, методика, розслідування та запобігання), Навроцький В.О. (Кримінальне право України. Особлива частина), Панов М.І., Касинюк В.І., Харитонов С.О. (Злочини проти встановлення порядку несення військової служби (військові злочини).

Мета статті полягає у розв'язанні низки проблем при встановленні обстановки та способів вчинення правопорушень на окупованих територіях України.

Виклад основного матеріалу Із посиланням на Управління Верховного комісара ООН з прав людини, з 14 квітня 2014 року до початку вересня

2022 року від бойових дій у східній частині України (Донецька та Луганська області) постраждали або загинули від 42 до 44 тисяч людей. З 24 лютого 2022 року внаслідок війни загинуло від 13 100 до 13 300 людей. Із них 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових та приблизно 5700 бойовиків. Крім того, з початку бойових дій на Донбасі поранили 29 500–33 500 людей. Із них від 7 до 9 тисяч цивільних, 9700 - 10700 українських військових та 12700 - 13 700 бойовиків. Таким чином на цивільних припадає 25-26% від загальної кількості загиблих. Таке співвідношення стосується і поранень. Однак варто зазначити, що це співвідношення за роки суттєво змінилося: з 33-34% у 2014 році до 4-5% у 2019–2022 роках.

В ООН до статистики смертей військових віднесли і випадки, не пов'язані безпосередньо з воєнними діями. Зокрема, внаслідок необережного поводження зі зброєю, дорожньо-транспортних пригод, хвороб під час служби в зоні конфлікту, вбивств та самогубств, що становлять близько 30% від загальної кількості.

Крім того, у 2019 та 2020 роках до 40% смертей серед військових у зоні конфлікту спричинені хворобами, вбивствами, самогубствами, дорожньо-транспортними подіями та іншими причинами, не пов'язаними з бойовими діями. Однак ці випадки не включені до зазначеного співвідношення.

З 24 лютого 2022 року, коли почалося військове вторгнення Російської Федерації до України, до опівночі (за місцевим часом) 20 серпня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ ООН) зафіксувало 10 308 жертв серед цивільного населення країни: 4597 загиблих та 5711 поранених», – йдеться у повідомленні.

За даними ООН, серед загиблих: 1775 чоловіків, 1186 жінок, 128 дівчат і 144 хлопчиків, а також 41 дитина та 1323 дорослих, стать яких поки що невідома. Одержали поранення: 1159 чоловіків, 810 жінок, 127 дівчат та 168 хлопчиків, а також 176 дітей та 3271 дорослий, стать яких невідома. Як зазначили в ООН, більшість людей загинуло від вибухової зброї із широкою зоною поразки – важкої артилерії, реактивних систем залпового вогню, ракет та авіаударів.

На Київщині з лютого цього року правоохоронці виявили 1332 тіла мирних жителів, яких убили російські окупанти. Коментуючи вказані події, начальник поліції Київської області Андрій Небитов зазначив, що на жаль, досі знаходяться тіла вбитих людей, більшість з яких убиті саме зі стрілецької зброї, або автоматичної, або снайперської, останнє поховання виявлене у серпні 2022 року – 7 людей страчені. У жертв було прострілено і коліна, і голову. Усі виявлені вбиті особи виявилися цивільними людьми. Поліція Київської області зареєструвала вже понад 3 тисячі кримінальних проваджень, за фактами тяжких та особливо тяжких злочинів, які вчинили російські військовослужбовці.

Збройна агресія Російської Федерації (надалі – РФ) призвела до ряду викликів для здійснення кримінального провадження на території України. Необхідність внесення змін до кримінального процесуального законодавства України виникла ще у 2014 році з моменту початку тимчасової окупації Автономної Республіки Крим, міст Донецьк, Луганських та окремих районів цих областей, початок якої встановлено положеннями Закону України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” від 15 квітня 2014 року. Проте за вісім років триваючого збройного конфлікту всі проблемні питання так і не були ґрунтовно опрацьовані [1, с. 7-8; 2].

24 лютого 2022 року, з початком повномасштабної війни і нападом РФ на Україну, Указом Президента № 64/2022 було введено воєнний стан по всій території України. Ракетні обстріли об'єктів цивільної інфраструктури, терор та напади на населення й активні бойові дії на значній території держави призвели до фіксації значної кількості злочинів проти основ національної безпеки, а також миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Станом на 1 серпня 2022 року з моменту широкомасштабного вторгнення правоохоронними органами України зареєстровано 25161 кримінальних правопорушень за фактами вчинення порушень законів та звичаїв війни (за ст. 438 КК України) та 12340 злочинів проти національної безпеки (за ст.ст. 110, 111, 111-1, 111-2, 113 та ін. КК України). Система правосуддя України знову опинилась у ситуації 2014 року, тільки тепер у значно більших масштабах.

Правовий режим воєнного стану, відповідно до Закону України “Про правовий режим воєнного стану” від 12 травня 2015 року, визначає порядок функціонування органів державної влади в умовах збройної агресії та загрози національній безпеці, незалежності, територіальній цілісності держави, проте він не у повній мірі регулює ситуацію, яку зумовлює збройний конфлікт. При цьому норми міжнародного гуманітарного права закріплюють правову рамку, через яку оцінюється поведінка сторін конфлікту та які їх дії можуть становити найтяжчі міжнародні злочини - порушення законів та звичаїв війни.

З лютого цього року правоохоронна система України опинилась під своєрідною “лавиною” таких правопорушень. З однієї сторони, фіксуються факти вчинення воєнних злочинів, як, наприклад, напади на цивільні об'єкти, вбивства цивільних осіб, сексуальне насильство та інші, які вимагають належної уваги до деталей, значних зусиль для проведення розслідування та відповідних знань міжнародних стандартів для здійснення належної правової кваліфікації діянь. З іншої сторони, значна кількість фактів правопорушень, спрямованих проти національної безпеки, вимагають системного залучення ресурсу правоохоронних органів для їх дослідження.

На фоні цього залишаються загальнокримінальні правопорушення як маркер правопорядку у будь-якому регіоні. Тому в цих умовах вкрай важливо аби кримінальне процесуальне законодавство України надавало всі можливості для системи правосуддя виконувати покладені на неї поточні завдання та подолати нові виклики.

Усі названі елементи мають суттєве значення для розкриття і розслідування злочину та є спільними для всіх злочинних проявів. Тому загальна криміналістична характеристика злочинів повинна включати опис фактичних даних (на загальному рівні) про всі перераховані вище елементи, а також наявні між ними зв'язки і відносини. Знання цих внутрішніх зв'язків дозволяє, пізнаючи один елемент системи злочину, одержати знання про деякі інші елементи і, у кінцевому рахунку, розкрити злочин.

Систематизація елементів криміналістичних характеристик доцільно здійснювати, застосовуючи її до елементів загальної структури самого поняття людської діяльності, тобто об'єкта, суб'єкта, мети діяльності, на яку спрямовані дії суб'єкта зі здійснення своїх злочинних намірів, та інших елементів людської діяльності [229, с. 11–13].

Зі змісту проаналізованих вище визначень поняття криміналістичної характеристики правопорушень випливає, що в період проведення бойових дій, основними елементами, які необхідно розробляти теоретично в рамках цієї характеристики і враховувати на практиці, є:

- 1) обстановка (час, місце та інші обставини) вчинення;
- 2) спосіб підготовки, вчинення і спосіб приховання;
- 3) характеристика особистості злочинця і потерпілого.

Розроблення та ефективного застосування криміналістичної характеристики залежить від правильної оцінки деяких їхніх елементів, таких як спосіб учинення вбивства, на розкритті змісту якого ми зупинимося нижче.

Вивчення способів вчинення злочинів має методологічне значення для науки криміналістики. Варто вважати обґрунтованим розгляд цієї проблеми серед загальнотеоретичних положень криміналістики [259, с. 67–68].

На відміну від кримінального права в криміналістиці має значення спосіб дій злочинця не тільки в момент вчинення злочину, але й при його підготовці та приховуванні. Тому, визначаючи криміналістичний зміст поняття способу вчинення злочину, одні вчені-криміналісти вказують на необхідність розглядати спосіб вчинення злочину як окремі комплекси дій зі здійснення і приховання злочинів [39, с. 89–92], інші – розглядають його як єдиний комплекс дій з підготовки, вчинення і приховування злочину [259, с. 67–68].

Криміналістичне значення способу вчинення злочину полягає головним чином у тому, що на основі його вивчення створюються і використовуються

засоби, прийоми і методи виявлення, фіксації і дослідження доказової інформації з метою розкриття, розслідування і попередження злочинів [70].

На нашу думку, не можна цілком погодитися з висловленням тих авторів, які вважають, що місце, час і обстановка вчинення злочину повинні включатися в зміст способу вчинення злочину. Ці обставини не включаються в спосіб вчинення злочину, а, як справедливо зауважують окремі автори, вони тільки детермінують спосіб вчинення злочину, якщо ж вони будуть включені до змісту способу вчинення злочину, то останній буде ототожнений з таким елементом криміналістичної характеристики злочинів, як обстановка вчинення злочину. Тому обстановка вчинення злочину (місце і час) тільки детермінують відповідний спосіб вчинення злочину. Не можна також погодитися з тим, що спосіб вчинення злочину є додатковим діянням допоміжного характеру стосовно основного. Нерідко спосіб вчинення злочину не становить додаткової дії стосовно основної, а внутрішньо властивий самій дії, характеризує останню і є при цьому її найбільш суттєвою ознакою [259, с. 67–68].

Дії з підготовки, вчинення і приховання злочину поєднуються задумом злочинця. Це знаходить своє вираження, зокрема, у тому, що характер дій, які становлять об'єктивну сторону складу злочину, в основному, визначає характер дій із підготовки і приховання злочину [132, с. 54–58].

Отже, спосіб вчинення злочину – це система взаємозалежних, цілеспрямованих актів поведінки: дій, операцій, прийомів з підготовки, вчинення і приховування злочину, вибір яких зумовлений особливостями соціального і природного середовища, особистості індивіда, характером об'єкта і предмета злочинного посягання, наявністю спільників і співучасників, попередніми відносинами між винними і предметом злочинного посягання з використанням, ужиттям, пристосуванням відповідних технічних засобів, знарядь і обстановки вчинення злочину (місця й часу).

Розглянутий термін «обстановка вчинення злочину» увійшов у криміналістичний побут порівняно давно. Він зустрічається, щоправда, в дещо звуженому розумінні як «обстановка місця події» [270, с. 15].

Ще в 30-х роках минулого століття в роботах учених з криміналістики підкреслювалося, що питання про те, як і за яких обставин вчинено злочин, які засоби, способи і знаряддя використовував злочинець, і які у зв'язку з цим сталися зміни в об'єктивній зовнішній обстановці, у речових предметах цього приміщення або місцевості, де вчинено злочин, є кардинальними, найбільш суттєвими питаннями [272, с. 46–52].

Однак для криміналістичної оцінки розслідуваних і науково досліджуваних злочинів поняття «обстановка вчинення злочину» використовувалося не повною мірою. Тільки в середині 60-х років минулого століття було зроблено спробу повніше розкрити криміналістичну сутність

розглянутого поняття і відмежувати його від близьких понять, наприклад від обстановки місця події.

Обстановка події або злочину – це конкретна життєва ситуація. Вона включає крім матеріальної обстановки місця події також й інші елементи: поведінку учасників події, різні обставини, що сприяють або перешкоджають діям цих учасників, хронологічну характеристику події, психологічні взаємини, що виникли між учасниками події, тощо. Отже, обстановка події – поняття більш широке, ніж обстановка місця події [15, с. 139–140]. Фактично це спроба розмежувати поняття місця злочину, місця події та місця огляду трупа (у разі повернення терористами тіла військовослужбовця), що входять в обстановку вчинення злочину, намітити структуру і визначити її елементи з криміналістичної точки зору.

Висновки. Роблячи висновок, по суті, необхідно відзначити, що під обстановкою та способами вчинення правопорушень на окупованих територіях потрібно розуміти дії з установлення механізмів типових подій, що підлягають розслідуванню, закономірностей і локалізації інформаційного відображення в навколишньому середовищі на різних рівнях узагальнення, що дозволяє виробити науково обґрунтовані рекомендації і прийоми пошуку, виявлення, фіксації, вилучення і використання відбитої інформації в пізнавальному процесі з ретроспективного відтворення адекватної картини правопорушення.

Література:

1. Сиводед І.С. Розслідування умисних вбивств військовослужбовців, які вчинені в умовах проведення бойових дій. Дис... вчен. ступ. к. ю. н.: 12.00.09. Київ, 2021. 22 с.
2. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення 06.08.2022).
3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо особливого режиму досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або районі проведення антитерористичної операції: Закон України від 12.08.2014 р. № 1631-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n5> (дата звернення 06.08.2022).
4. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку зі здійсненням спеціального досудового розслідування: Закон України від 27.04.2021 р. №1422-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n47> (дата звернення 06.08.2022).
5. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо порядку скасування запобіжного заходу для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період або його зміни з інших підстав: Закон України від 15.03.2022 р. №2125-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n6> (дата звернення 06.08.2022).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України № 4651-VI від 13.04.2012 : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17> (дата звернення 06.03.2021).
7. Панов М.І. Об'єктивна сторона злочину. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ – Харків, 2001. С. 102-129.

8. Кримінальний кодекс України: закон України № 2341-III від 05.04.2001 р. URL:<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення 06.03.2021).

9. Сاینчин О. С. Кримінально-правова характеристика та основи розслідування умисних вбивств. Херсон - Одеса : Гельветика, 2018. 928 с.

References:

1. Syvodied, I.S. (2021). Rozsliduvannia umysnykh vbyvstv viiskovosluzhbovtziv, yaki vchyneni v umovakh provedennia boiovykh dii [*Investigation of deliberate killings of servicemen committed in the context of hostilities*]. Dys... vchen. stup. k.iu.n.: 12.00.09. Kyiv. P. 22 [in Ukrainian].

2. Syvodied, I.S. (2021). Rozsliduvannia umysnykh vbyvstv viiskovosluzhbovtziv, yaki vchyneni v umovakh provedennia boiovykh dii [*Investigation of deliberate killings of servicemen committed in the context of hostilities*]. Dys... vchen. stup. k.iu.n.: 12.00.09. Kyiv. P. 22 [in Ukrainian].

3. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo osoblyvoho rezhymu dosudovoho rozsliduvannia v umovakh voiennoho, nadzvychainoho stanu abo u raioni provedennia antyterorystychnoi operatsii: Zakon Ukrainy vid 12.08.2014 r. № 1631-7. [*On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the special regime of pre-trial investigation in conditions of war, state of emergency or in the area of an anti-terrorist operation: Law of Ukraine dated August 12, 2014 No. 1631-7*] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1631-18#n5> (data zvernennia 06.08.2022) [in Ukrainian].

4. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen u zviazku zi zdiisnenniam spetsialnoho dosudovoho rozsliduvannia: Zakon Ukrainy vid 27.04.2021 r. №1422-9. [*On amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the improvement of certain provisions in connection with the implementation of a special pre-trial investigation: Law of Ukraine dated April 27, 2021 No. 1422-9*] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-20#n47> (data zvernennia 06.08.2022) [in Ukrainian].

5. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo poriadku skasuvannia zapobizhnoho zakhodu dlia prokhodzhenia viiskovoi sluzhby za pryzvom pid chas mobilizatsii, na osoblyvyi period abo yoho zminy z inshykh pidstav: Zakon Ukrainy vid 15.03.2022 r. №2125-9. [*On amendments to the Criminal Procedural Code of Ukraine regarding the procedure for canceling a preventive measure for military service under conscription during mobilization, for a special period or its changes for other reasons: Law of Ukraine dated March 15, 2022, No. 2125-9*] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2125-20#n6> (data zvernennia 06.08.2022) [in Ukrainian].

6. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [*Criminal Procedure Code of Ukraine*] (2017). Kh.: Odisei. P. 360 [in Ukrainian].

7. Panov, M.I. (2001). Obiektivna storona zlochynu. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna: pidruchnyk dlia studentiv yuryd. spets. vyshchykh zakladiv osvity. Kyiv. Kharkiv. S. 102-129 [in Ukrainian].

8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [*Criminal Code of Ukraine*] (2015). K. «Pravova yednist» [in Ukrainian].

9. Sainchyn, O. S. (2018). Kryminalno-pravova kharakterystyka ta osnovy rozsliduvannia umysnykh vbyvstv [*Criminal law characteristics and the basis of the investigation of intentional murders*]. Kherson - Odessa : Helvetyka. P. 928 [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Педагогіка»

УДК 378.14:796.063

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-289-301](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-289-301)

Калашник Дмитро Сергійович вчитель фізичної культури Добропільського НВК№7, здобувач освіти 4 курсу, кафедра теорії та методики фізичного виховання, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0003-0271-806X>

Журавльова Ірина Миколаївна викладач вищої категорії, старший викладач кафедри теорії та методики фізичного виховання, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків

Аксьонов Володимир Володимирович старший викладач кафедри теорії та методики фізичного виховання, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0002-2040-2993>

Калинин Константин Євгенович викладач кафедри теорії та методики фізичного виховання, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ НА УРОКАХ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Стаття присвячена удосконаленню організації уроків фізичної культури в закладах загальної середньої освіти України під час війни. Актуальність проведеного дослідження зумовлена проблемами організації якісного навчального процесу учнів на уроках фізичної культури в умовах воєнного стану.

Мета статті – розроблення шляхів вирішення проблем організації навчального процесу на уроках фізичної культури в закладах загальної середньої освіти України в умовах війни. Для досягнення мети в ході

дослідження було вирішено ряд завдань: визначено роль фізичного виховання школярів під час війни, поточний стан організації уроків фізичної культури та його особливості, реформування фізичного виховання, проблеми організації освітнього процесу на уроках фізичної культури та шляхи їх подолання.

В ході дослідження використані загальнонаукові методи пізнання. Поточний стан організації уроків фізичної культури визначено за допомогою методу критичного аналізу. Основні проблеми, які ускладнюють цей процес, виявлені в процесі синтезу інформації, а шляхи їх вирішення знайдені методами індукції та дедукції.

За результатами дослідження встановлено, що організація уроків фізичної культури в закладах загальної середньої освіти є дуже важливою для здоров'я та розвитку школярів. Однак, зважаючи на воєнний стан, організація освітнього процесу має певні особливості:

- залежність від безпекової ситуації в регіоні;
- необхідність поєднання практичних та теоретичних занять;
- використання сучасних інформаційних технологій та онлайн-контенту;
- необхідність адаптації до реформи Нової української школи.

Організацію цікавих та ефективних уроків фізичної культури ускладнює ряд проблем:

- недостатня медійна кваліфікація вчителів;
- обмежений простір для занять фізичною культурою в умовах дистанційного навчання;
- складність підготовки до уроку фізичної культури в онлайн режимі;
- відсутність взаємодії між викладачем та учнем;
- обмеженість системи оцінювання;
- важкий психоемоційний стан учнів.

Вирішення цих проблем потребує подальшого реформування системи фізичного виховання учнів, розробки безкоштовних онлайн-курсів для вчителів фізичної культури та методів оцінювання учнів, психологічної підтримки дітей.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування отриманих результатів в процесі розроблення методології організації уроків фізичної культури закладами загальної середньої освіти України.

Ключові слова: фізична культура, фізичне виховання, освітні платформи, модельна програма, Нова фізична культура

Kalashnyk Dmytro Serhiyovych Physical education teacher of Dobropil Educational Complex №7, 4th year student, Department of Theory and Methods of Physical Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council, 7 Rustaveli Lane, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0003-0271-806X>

Zhuravleva Iryna Mykolaivna Lecturer of the highest category, Senior Lecturer of the Department of Theory and Methods of Physical Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Rustaveli lane, 7

Aksenov Volodymyr Volodymyrovych Senior Lecturer of the Department of Theory and Methods of Physical Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council, 7 Rustaveli lane, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0002-2040-2993>

Kalinin Konstantin Evgenovich Lecturer of the Department of Theory and Methods of Physical Education of the Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Rustaveli lane, 7

PECULIARITIES OF THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS AT PHYSICAL CULTURE LESSONS IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS DURING THE WAR

Abstract. The article is devoted to the improvement of the organization of physical culture lessons in general secondary education institutions of Ukraine during the war. The relevance of the study is due to the problems of organizing a quality educational process of students in physical education classes under martial law.

The purpose of the article is to develop ways to solve the problems of organizing the educational process at physical education lessons in general secondary education institutions of Ukraine during the war. To achieve the goal, the study solved a number of tasks: the role of physical education of schoolchildren during the war, the current state of organization of physical education lessons and its features, the reform of physical education, the problems of organization of the educational process in physical education lessons and ways to overcome them.

General scientific methods of cognition were used in the study. The current state of organization of physical culture lessons is determined by the method of critical analysis. The main problems that complicate this process are identified in the process of synthesis of information, and ways to solve them are found by methods of induction and deduction.

The study found that the organization of physical education lessons in general secondary education is very important for the health and development of students. However, given the martial law, the organization of the educational process has certain features:

- dependence on the security situation in the region;
- the need to combine practical and theoretical classes;

- the use of modern information technologies and online content;
- the need to adapt to the reform of the New Ukrainian School.

The organization of interesting and effective physical education lessons is complicated by a number of problems:

- insufficient qualification of teachers;
- limited space for physical education classes in distance learning;
- complexity of preparation for physical education lessons;
- lack of interaction between teacher and student;
- limited evaluation system;
- difficult psycho-emotional state of students.

The solution to these problems requires further reform of physical education of students, the development of free online courses for physical education teachers and methods of student assessment, psychological support for children.

The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results obtained in the process of developing a methodology for organizing physical education lessons in general secondary education institutions of Ukraine.

Keywords: physical culture, physical education, educational platforms, model program, New physical culture

Постановка проблеми. Фізичне здоров'я – це основа загального розвитку та життєдіяльності людини. Фізична активність позитивно впливає на здоров'я та сприяє профілактиці різних захворювань. Так, на думку Всесвітньої організації охорони здоров'я, недостатня фізична активність є одним із основних факторів ризику смерті у світі та одним з основних факторів ризику розвитку серцево-судинних захворювань, раку та діабету. Кожна четверта доросла людина у світі недостатньо активна, понад 80% підлітків у всьому світі відчувають нестачу фізичної активності [1].

У зв'язку з цим важливо долучати дитину до занять фізичною культурою та спортом з раннього віку. Важливу роль в цьому відіграють заклади загальної середньої освіти, які змушені працювати в умовах повномасштабної війни. Частина з них зруйнована, а частина продовжує функціонувати в дистанційному або змішаному режимі. В таких умовах організація уроків фізичної культури є дуже проблематичною та має свої особливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості організації освітнього процесу на уроках фізичної культури в закладах загальної середньої освіти розглядаються в роботах багатьох науковців, таких як Непша О. В. та Ушаков В. С. [3], Маліков М. В. [4], Поліщук В. [10], Співак О. [12]. Однак недостатньо дослідженим залишається питання особливостей організації уроків фізичної культури в умовах воєнного стану.

Мета статті – розроблення шляхів вирішення проблем організації навчального процесу на уроках фізичної культури в закладах загальної середньої освіти України в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Фізична культура в закладі загальної середньої освіти (ЗЗСО) є важливою частиною освітнього процесу, адже вона включає в себе освітні, оздоровчі та виховні завдання: фізичний розвиток особистості учня, вдосконалення його рухових вмінь та навичок, формування стійкої мотивації до занять спортом [2].

Фізкультурна освіта поєднує теоретичні та практичні заняття, успішне освоєння яких вимагає від учнів використання розумових та фізичних здібностей. Найважливішим принципом фізичної культури є безперервність та постійність практичних занять для всебічного фізичного розвитку, підтримки здоров'я та позитивного емоційного стану учнів [3].

Фізичну культуру часто розглядають як другорядний предмет у навчальній програмі. Нерідко ЗЗСО скорочують час фізкультури, щоб звільнити місце для «серйозніших» предметів. Проте фізична культура відіграє важливу роль в освітньому процесі. Справа в тому, що освітній процес досить монотонний та малорухливий, і це призводить до певної втрати інтересу до навчання. Заняття фізкультурою дозволяють привести учнів у рух, урізноманітнити навчальний процес, зробити його більш цікавим та інтерактивним. Серед інших переваг занять фізкультурою в закладі загальної середньої освіти можна відзначити:

- позитивний вплив на здоров'я;
- покращення успішності з інших предметів, що вивчаються;
- розвиток лідерських якостей;
- формування міцних зв'язків між однолітками;
- розвиток самодисципліни;
- розвиток моторики та зміцнення м'язів [4].

Таким чином, користь від фізичного виховання в закладах загальної середньої освіти дуже велика. Під час війни спортивні заняття особливо важливі. Вони сприяють психологічному розвантаженню, дають відчуття спокою та відволікають дітей від тривожної повсякденності. Зважаючи на це, дуже важливо організувати уроки фізичної культури таким чином, щоб учні почували себе комфортно та захищено, адже заклад середньої освіти є осередком, який надає змогу дітям отримати не тільки знання, а й психологічну допомогу.

Станом на 1 вересня 2022 року в результаті вторгнення російських військ на територію України, постраждало 2405 закладів загальної середньої освіти. 270 ЗЗСО повністю зруйновані та не підлягають відновленню. За останніми офіційними даними, внаслідок війни постраждало 1116 дітей, 380 з яких вбито [5].

Кожного дня кількість жертв та руйнувань зростає. В зв'язку з цим організація освітнього процесу з усіх без виключення предметів, залежить від безпекової ситуації в кожному регіоні [6]. З урахуванням цього, а також обсягу навчального навантаження, віку, фізичних, психічних та інтелектуальних особливостей здобувачів освіти, визначається структура та тривалість навчального тижня, дня та уроку, а також форма навчання. Даний обов'язок покладено на педагогічну раду закладу загальної середньої освіти.

Рішення про те, в якій формі буде здійснюватися освітній процес, приймається на основі висновку спеціальної комісії, до складу якої входять представники регіональних підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій та Національної поліції [7]. Міністерство освіти і науки України (МОН) пропонує три форми навчання, які можуть застосовуватися в умовах війни:

- очне навчання, яке запроваджується при наявності в навчальних закладах належним чином облаштованих укриттів для всіх учасників освітнього процесу в разі повітряної тривоги чи іншої небезпеки. В школах з невеликими укриттями, які не вміщують всіх учнів та вчителів, організовується позмінне навчання;
- дистанційне навчання, яке запроваджується у ЗЗСО в регіонах з активними бойовими діями, а також на тимчасово окупованих територіях;
- змішане навчання, яке поєднує очний та дистанційний формат, запроваджується у відносно безпечних регіонах.

Впродовж навчального року форма організації освітнього процесу може змінюватися в залежності від того, якою є безпекова ситуація в тому чи іншому регіоні.

Фізична культура – один з тих предметів, який потребує поєднання практичних та теоретичних занять, тому в умовах війни його організація є досить проблематичною в тих регіонах, в яких запроваджений дистанційний формат навчання. Для того, щоб зберегти рухову активність дітей під час дистанційного навчання, їх спілкування одне з одним та залучити до спільних вправ, вчителі фізичної культури змушені були переглянути свої робочі програми дисциплін, зміст навчальних курсів та засоби оцінювання. Для проведення онлайн-занять з фізичної культури ними використовуються платформи, рекомендовані Міністерством освіти та науки України (Табл. 1).

Таблиця 1.

Освітні платформи для проведення онлайн-занять з фізичної культури та інших предметів [8]

Освітня платформа	Застосування
HUMAN ШКОЛА	Універсальна платформа для закладів освіти, яка пропонує зручні та сучасні інструменти, такі як система управління навчанням, аналітика, рефлексія, шкільна соціальна мережа
ЄДИНА ШКОЛА	Освітня платформа, призначена для закладів освіти, учнів, їх батьків та органів управління освітою. Серед основних цифрових інструментів, які пропонуються учасникам освітнього процесу, варто відзначити електронний журнал та електронний щоденник
MOODLE	Освітня платформа, яка може використовуватися як для організації дистанційного навчання, так і для очних занять
GOOGLE CLASSROOM	Інтернет-портал, призначений для закладів освіти, який об'єднує такі корисні сервіси, як Google Drive, Google Docs, Sheets and Slides, Gmail, Google Calendar
Zoom	Зручний та простий у використанні сервіс для дистанційного навчання, онлайн-зустрічей та конференцій. Програма підходить для індивідуальних та групових занять
НОВІ ЗНАННЯ	Система дистанційного навчання для керівників закладів освіти, вчителів, учнів та їх батьків. Можливості даного сервісу включають електронний журнал та щоденник, розклад, звіти, соціальні функції та онлайн-бібліотеку

Примітка: систематизовано автором

Для того щоб зберегти рухову активність дітей, вчителі фізичної культури записують або демонструють вправи онлайн, надають додаткові інструкції та проводять консультації щодо вправ та завдань на вищезазначених освітніх платформах. Вони використовують різноманітний контент, який самостійно шукають на різних інтернет-ресурсах:

- Youtube («Комплекс фізичних вправ (розминка)», «Колове тренування», «Фізичні вправи з м'ячем, кулькою іграшкою», «Комплекс вправ (здорова спина)», «Методика навчання стрибків на скакалці», «Комплекс фізичних вправ», «Дистанційне навчання з фізкультури», «Комплекс вправ для розминки»);
- Facebook («Комплекси вправ під музичний супровід», «Координаційна драбинка», «Діджитал-фізкультура» для школярів за участі зірок спорту», «Руханки для учнів (музичний супровід)», «Руханка від українських спортсменів», «Комплекс фізичних вправ»);
- nus.org.ua («Відеоуроки для школярів») [9].

В 2021/2022 навчальному році у всіх закладах загальної середньої освіти була запроваджена так звана модельна програма фізичної культури. Дана програма реалізується в рамках Нової української школи (НУШ) – ключової

реформи Міністерства освіти та науки України. Модельна програма з фізичної культури випробовувалась в 140 українських школах з 2021 року, однак її впровадження стало обов'язковим для 5 класів в 2022 та для 6 класів в 2023 навчальному році.

Модельна навчальна програма спрямована не на розвиток фізичних якостей учнів, а на їх спортивну підготовку. Ключовою особливістю програми є те, що обов'язкові модулі видів спорту відсутні. Натомість вчителі разом з учнями можуть обирати 3-4 модулі, які можуть одночасно викладатися на кожному уроці. Протягом навчального року ці модулі змінюються. Таким чином, на вибір учням пропонується від 12 до 16 варіативних модулів, які включають 7 нових видів спорту: корфбол, чирлідінг, петанк, флорбол, регбі-5, бадмінтон, фризбі Алтимат.

Відповідно до модельної навчальної програми, на уроки фізкультури в закладах загальної середньої освіти відводиться не менше 3 годин в тиждень. Також запроваджене формувальне оцінювання досягнень учнів. Що стосується матеріального забезпечення, то інвентар закуповується для кожного варіативного модуля окремо. Клопотання про закупівлю інвентарю подається вчителем до керівника ЗЗСО, директора департаменту чи начальника управління Об'єднаної територіальної громади.

Значна увага приділяється вивченню теоретичного матеріалу, яке розширює кругозір учнів, розвиває їх інтелект, активізує пізнавальну діяльність [10].

На жаль, реалізація нової програми з фізичної культури у ЗЗСО співпала з повномасштабною війною. Однак не дивлячись на це, вчителі почали освоювати нові підходи до викладання та впроваджувати їх в навчальний процес. «Першопрохідцями» в цьому напрямі стали освітяни Рівненської області, а саме понад шістдесят вчителів фізкультури закладів загальної середньої освіти та працівники департаменту освіти [11]. Вони пройшли тренінг «Сучасні навички та практичні кейси вчителя фізичної культури», організатором якої виступає Міжнародний благодійний фонд Parimatch Foundation. Саме цей фонд спільно з МОН реалізує програму «Нова фізична культура» на території всієї України. Він підтримує та розвиває потенціал вчителів фізичної культури і забезпечує матеріально-технічну базу закладів освіти. Спортивний інвентар закуповується для тих шкіл, які найбільше цього потребують. Станом на 1 жовтня 2022 року, спортивний інвентар вже отримали ЗЗСО Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької, Рівненської, Волинської, Закарпатської, Хмельницької, Дніпропетровської, Чернігівської, Донецької, Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Полтавської, Черкаської, Житомирської, Сумської та Київської областей. Підтримка Міжнародного благодійного фонду Parimatch Foundation буде

відбуватися й надалі. Зокрема, планується подальше укомплектування ЗЗСО спортивним інвентарем та розвиток потенціалу вчителів, які викладають фізичну культуру шляхом їх залучення до онлайн-тренінгів.

Враховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що організація освітнього процесу на уроках фізичної культури в закладах загальної середньої освіти в умовах війни має певні особливості, а саме: залежність від безпекової ситуації в регіоні, необхідність поєднання практичних та теоретичних занять, використання сучасних інформаційних технологій та онлайн-контенту, необхідність адаптації до реформи НУШ.

Разом з тим, організацію уроків фізичної культури в умовах воєнного стану ускладнює ряд проблем.

1. Недостатня кваліфікація та неготовність більшості вчителів до реформування уроків фізичної культури, яке проводиться в рамках НУШ, та неможливість такої підготовки в очному форматі [12].

2. Обмежений простір для занять фізичною культурою в умовах дистанційного навчання, яке запроваджене в більшості ЗЗСО в умовах воєнного стану. Учні, які беруть участь у онлайн-заняттях з фізичного виховання, часто не можуть забезпечити собі достатньо місця для ефективної участі у фізичній активності, а також мають обмежений доступ до спортивного інвентарю та обладнання, необхідного для проведення онлайн-занять з фізичної культури та спорту. Вони використовують матеріали, які знаходяться у вільному доступі вдома, що значно скорочує кількість навчальних вправ з фізичного виховання, які можна викладати в такому форматі.

3. Складність підготовки до уроку фізичної культури для вчителя. Відеозйомка, монтаж, створення онлайн-матеріалів для занять фізичною культурою, перегляд відеороликів із записами виконання вправ студентами займають у викладача набагато більше часу, ніж звичайні заняття з фізкультури. Така переробка часто не враховується у навчальному навантаженні та оплаті праці викладачів.

4. Відсутність взаємодії між викладачем та учнем ускладнює передачу цінності фізичного виховання.

5. Оціночні засоби, що використовуються при онлайн заняттях, дуже обмежені, а оцінка досягнень учнів неможлива через проведення занять в дистанційному форматі.

6. Важкий психоемоційний стан учнів, який впливає на їх успішність. Особливо це стосується вимушених переселенців, які змушені були покинути свої домівки та переїхати в інші області України чи за кордон.

Наявність цих та інших проблем підтверджує опитування серед батьків школярів, проведене Службою освітнього омбудсмена напередодні навчального року. Згідно з його результатами, найбільшою проблемою є складний психоемоційний стан дітей (Рис. 1).

Рис. 1. Проблеми організації навчання під час війни, % [13]

Примітка: систематизовано автором

Вирішення більшості проблем можливе тільки після закінчення війни, однак для збереження фізичної активності учнів ЗЗСО в умовах воєнного стану та покращення їх фізичного та психоемоційного стану, якому сприяють уроки фізичної культури, рекомендується здійснення наступних заходів:

- подальше реформування фізичного виховання учнів, яке проводиться в рамках Нової української школи, впровадження модельної системи у всі заклади загальної середньої освіти, розробка інших програм;
- розробка безкоштовних онлайн-курсів для вчителів фізичної культури, аналогічних курсу «Нова фізична культура» від Parimatch Foundation, які б допомагали опановувати сучасні інструменти для організації корисних, цікавих та ефективних уроків;
- розробка нових методів оцінювання знань, умінь та навичок, які ефективно використовуватимуться на онлайн-уроках;
- психологічна підтримка дітей-переселенців, а також тих учнів, які опинилися в складних життєвих обставинах, проведення бесід та виховних уроків на тему війни.

Висновки. Фізична культура відіграє важливу роль в освітньому процесі. В умовах війни організація занять з цього предмету в закладах загальної середньої освіти є дуже актуальною. Спортивні заняття сприяють психологічному розвантаженню, дають відчуття спокою та відволікають дітей від тривожної повсякденності.

Організація освітнього процесу на уроках фізичної культури в закладах загальної середньої освіти під час війни має певні особливості, до яких можна віднести залежність від безпекової ситуації, необхідність поєднання практичних та теоретичних занять, використання сучасних інформаційних

технологій та онлайн-контенту, необхідність адаптації до реформи Нової української школи. Організація повноцінних уроків фізичної культури ускладнюється багатьма проблемами: недостатньою підготовкою вчителів, відсутністю умов для онлайн-занять фізичної культурою, складністю підготовки до уроку, відсутністю взаємодії між викладачем та учнем, недосконалістю системи оцінювання, важким психоемоційним станом учнів. Для їх подолання необхідне подальше реформування фізичного виховання учнів, розробка безкоштовних онлайн-курсів для вчителів фізичної культури та методів оцінювання учнів, психологічна підтримка дітей.

Практичне значення дослідження полягає в можливості застосування отриманих результатів в процесі розроблення методології організації уроків фізичної культури закладами загальної середньої освіти України.

Література:

1. Hanrahan M. Over 80% of adolescents worldwide don't get enough exercise, putting health at risk: Study. abcnews.go.com, 2019. URL: <https://abcnews.go.com/Health/80-adolescents-worldwide-dont-exercise-putting-health-risk/story?id=67222258>
2. Інструктивно-методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році. znayshov.com, 2022. URL: https://znayshov.com/News/Details/instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shchodo-orhanizatsii-osvitnoho-protsesu_2022_2023
3. Непша О. В., Ушаков В. С. Фізична культура як середовище виховання школярів. Наука III тисячоліття: пошуки, проблеми, перспективи розвитку: збірник тез. Бердянськ: БДПУ, 2017. 39 с.
4. Маліков М. В. Фізіологія фізичних вправ: навч. посіб. Запоріжжя: ЗДУ, 2003. 112 с.
5. Бекало М. Росія за все відповідь: скільки шкіл пошкоджені або зруйновані внаслідок війни. 24tv.ua, 2022. URL: [https://24tv.ua/education/skilki-shkil-poshkodzeni-zruynovani-povnistyu-vnaslidok-viyni_n2149188](https://24tv.ua/education/skilki-shkil-poshkodzeni-abo-zruynovani-vnaslidok-viyni_n2149188)
6. Про початок навчального року під час дії правового режиму воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2022 р. № 71. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pochatok-navchalnogo-roku-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voennogo-stanu-v-ukrayini-i240622-711>
7. Новий навчальний рік під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. pon.org.ua, 2022. URL: <https://pon.org.ua/novyny/9721-novyi-navchalnyi-rik-pid-chas-dii-pravovogo-rezhimu-voennogo-stanu-v-ukraini.html>
8. Платформи та сервіси дистанційного навчання. regional-lyceum.zt.ua, 2022. URL: <https://regional-lyceum.zt.ua/pedahoham/platformy-ta-servisy-dystantsiinoho-navchannia.html>
9. Онлайн-ресурси на допомогу вчителям. cprppl.osv.org.ua, 2021. URL: <https://cprppl.osv.org.ua/news/1610966934/>
10. Поліщук В. Іноваційні методи навчання на уроках фізичної культури. naurok.com.ua, 2022. URL: <https://naurok.com.ua/inovaciyni-metodi-navchannya-na-urokah-fizichno-kulturi-284512.html>
11. Рівненська область долучилася до програми «Нова фізична культура». mon.gov.ua, 2022. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/rivnenska-oblast-doluchilas-do-programi-nova-fizichna-kultura>

12. Співак О. Важливість уроків фізичної культури в школі. fitness.org.ua, 2018. URL: <https://fitness.org.ua/dlia-chogo-potribna-fizkyltyra-v-shkoli-vajlivist-yrokiv-fi/>

13. Про проблеми навчання дітей під час війни. vseosvita.ua, 2022. URL: <https://vseosvita.ua/news/pro-problemy-navchannia-ditei-pid-chas-viiny-73756.html>

References:

1. Hanrahan, M. (2019). Over 80% of adolescents worldwide don't get enough exercise, putting health at risk: Study. Retrieved from: <https://abcnews.go.com/Health/80-adolescents-worldwide-dont-exercise-putting-health-risk/story?id=67222258> [In English]

2. Instruktyvno-metodychni rekomendatsiyi shchodo orhanizatsiyi osvith'oho protsesu ta vykladannya navchal'nykh predmetiv u zakladakh zahal'noyi seredn'oyi osvity u 2022/2023 navchal'nomu rotsi. (2022). [Instructional and methodological recommendations regarding the organization of the educational process and the teaching of educational subjects in institutions of general secondary education in the 2022/2023 academic year]. Retrieved from: https://znayshov.com/News/Details/instruktyvno-metodychni_rekomendatsii_shchodo_orhanizatsii_osvitnoho_protsesu_2022_2023 [in Ukrainian]

3. Nepsha, O. V., Ushakov, V. S. (2017). Fizychna kul'tura yak seredovyshche vykhovannya shkolnyariv [Physical culture as a medium for education of schoolchildren]. Nauka III tysyacholittya: poshuky, problemy, perspektyvy rozvytku: zbirnyk tez. Berdyans'k: BDPU. 39 [in Ukrainian]

4. Malikov, M. V. (2003). Fiziolohiya fizychnykh vprav: navch. Posib [Physiology of physical exercises: training. manual]. Zaporizhzhya: ZDU. 112 [in Ukrainian]

5. Bekalo, M. (2022). Rosiya za vse vidpovist': skil'ky shkil poshkodzheni abo zruynovani vnaslidok viyny [Russia will answer for everything: how many schools were damaged or destroyed as a result of the war]. Retrieved from: https://24tv.ua/education/skilki-shkil-poshkodzheni-zruynovani-povnistyu-vnaslidok-viyni_n2149188 [in Ukrainian]

6. Pro pochatok navchal'noho roku pid chas diyi pravovoho rezhymu voyennoho stanu v Ukrayini: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 24 chervnya 2022 r. № 71. (2022). [About the beginning of the academic year during the legal regime of martial law in Ukraine]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-pochatok-navchalnogo-roku-pid-chas-diyi-pravovogo-rezhimu-voyennogo-stanu-v-ukrayini-i240622-711> [in Ukrainian]

7. Novyy navchal'nyy rik pid chas diyi pravovoho rezhymu voyennoho stanu v Ukrayini. (2022). [New academic year during the legal regime of martial law in Ukraine]. Retrieved from: <https://pon.org.ua/novyny/9721-novyi-navchalnyi-rik-pid-chas-dii-pravovogo-rezhymu-voiennoho-stanu-v-ukraini.html> [in Ukrainian]

8. Platformy ta servisy dystantsiynoho navchannya. (2022). [Distance learning platforms and services]. Retrieved from: <https://regional-lyceum.zt.ua/pedahoham/platformy-ta-servisy-dystantsiynoho-navchannya.html> [in Ukrainian]

9. Onlayn-resursy na dopomohu vchytelyam. (2021). [Online resources to help teachers]. Retrieved from: <https://cprppl.osv.org.ua/news/1610966934/> [in Ukrainian]

10. Polishchuk, V. (2022). Inovatsiyini metody navchannya na urokakh fizychnoyi kul'tury [Innovative teaching methods in physical education classes]. Retrieved from: <https://naurok.com.ua/inovatsiyini-metodi-navchannya-na-urokah-fizichno-kulturi-284512.html> [in Ukrainian]

11. Rivnens'ka oblast' doluchylasya do prohramy «Nova fizychna kul'tura». (2022). [Rivne region joined the "New physical culture" program]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/news/rivnenska-oblast-doluchilas-do-programi-nova-fizichna-kultura> [in Ukrainian]

12. Spivak, O. (2018). Vazhlyvist' urokiv fizychnoyi kul'tury v shkoli [The importance of physical education lessons at school]. Retrieved from: <https://fitness.org.ua/dlia-chogo-potribna-fizkyltyra-v-shkoli-vajlivist-yrokiv-fi/> [in Ukrainian]
13. Pro problemy navchannya ditey pid chas viyny. (2022). [About the problems of teaching children during the war]. Retrieved from: <https://vseosvita.ua/news/pro-problemy-navchannia-ditei-pid-chas-viiny-73756.html> [in Ukrainian]

УДК 331.109

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-302-312](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-302-312)

Калінін Андрій Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», 25026, м. Кропивницький, вул. Варшавська, 2, тел.: (099) 292-32-45, <https://orcid.org/0000-0002-1081-7861>

Лебедєв Олег Павлович кандидат юридичних наук, доцент кафедри правознавства, Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (066) 336-84-49, <https://orcid.org/0000-0003-4940-7314>

Гора Альона Валеріївна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом», вул. Варшавська, 2, м. Кропивницький, 25026, тел.: (067) 595-53-97, <https://orcid.org/0000-0003-4608-3836>

АУТПЛЕЙСМЕНТ ПЕРСОНАЛУ: ПСИХОЛОГІЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. Відмічено, що скандали у ЗМІ через скорочення персоналу, судові позови з колишніми співробітниками, поширення звільненими працівниками негативної інформації про компанію, погіршення соціально-психологічного клімату в частині колективу, що залишилася тощо, позначається на довірі до компанії. Як наслідок, спостерігається зниження рівня продуктивності праці та лояльності персоналу до компанії, а також відбувається погіршення ділової репутації компанії, що може негативно позначитися на її нематеріальних активах та знизити конкурентоспроможність зазначеного бізнесу.

Зазначено, що у США, Японії, країнах Європейського Союзу, аутплейсмент як соціально-орієнтована технологія вивільнення персоналу є найпоширенішим видом послуг у сфері кадрового консалтингу. Актуалізовано, що «сутність аутплейсменту полягає в тому, щоб допомогти співробітникам, що потрапили під скорочення, адаптуватися в нових для них обставинах, виробити власну стратегію пошуку відповідного робочого місця і, врешті-решт, знайти роботу».

Доведено, що врахування психологічного аспекту аутплейсменту для вивільнених працівників дозволяє керівництву компанії зберегти дружні

відносини із звільненими співробітниками, знизити рівень стресу та психологічного дискомфорту у працівників, які втратили постійну роботу, отримати їм допомогу у пошуку нової роботи та скористатися ін. перевагами.

Проаналізовано, економічний аспект аутплейсменту, що полягає у забезпеченні економічно ефективної підтримки кар'єрного розвитку, яка здатна допомогти вивільненим працівникам швидко знайти нове місце на ринку праці. При цьому роботодавці виграють від рішень аутплейсменту, оскільки вони економлять гроші на організаційних та юридичних витратах, які можуть виникнути під час звільнення. Ця послуга дозволяє співробітникам, які звільняються, триматися фінансово «на плаву» під час переходу на інше місце роботи, і зробити це швидко та успішно.

Ключові слова: аутплейсмент, роботодавець, звільнення, персонал, підприємство, працевлаштування, ринок праці.

Kalinin Andrii Mykolaiovych Candidate of Pedagogical Sciences (Ph.D), Associate professor, Head of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0002-1081-7861>

Lebedev Oleg Pavlovich Candidate of Law (Ph.D), Associate Professor of the Department of Law, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4940-7314>

Hora Alona Valeriivna Candidate of Economic Sciences (Ph.D), Associate professor of the department of economics and personnel management, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", 25026, Kropyvnytsky, Varshavska St., 2, tel.: (0522) 27-50-07, <https://orcid.org/0000-0003-4608-3836>

EMPLOYEE OUTPLACEMENT: PSYCHOLOGICAL, ECONOMIC AND LEGAL ASPECTS OF IMPLEMENTATION IN MODERN CONDITIONS

Abstract. It was noted that scandals in the mass media due to staff reductions, lawsuits against former employees, spreading of negative information about the company by dismissed employees, deterioration of the social and psychological climate in the remaining part of the team, etc., affect trust in the company. As a result, there is a decrease in the level of labor productivity and staff loyalty to the

company, as well as a deterioration in the company's business reputation, which can negatively affect its intangible assets and reduce the competitiveness of the specified business.

It is noted that in the USA, Japan, and the countries of the European Union, outplacement as a socially-oriented technology for the release of personnel is the most common type of service in the field of personnel consulting. It has been updated that "the essence of outplacement is to help laid-off employees adapt to their new circumstances, develop their own strategy for finding a suitable workplace and, ultimately, find a job."

It has been proven that taking into account the psychological aspect of outplacement for laid-off employees allows the company's management to maintain friendly relations with the laid-off employees, reduce the level of stress and psychological discomfort of employees who have lost their permanent job, get them help in finding a new job and use other advantages.

The economic aspect of outplacement is analyzed, which consists in providing cost-effective career development support that can help released employees quickly find a new place on the labor market. At the same time, employers benefit from outplacement solutions because they save money on organizational and legal costs that may arise during layoffs. This service allows employees who leave to stay financially "afloat" during the transition to another place of work, and to do it quickly and successfully.

Key words: outplacement, employer, layoff, employee, enterprise, labor employment, market.

Постановка проблеми. В умовах воєннополітичних, соціально-економічних, технологічних, гуманітарних та ін. глобальних викликів сьогодення та можливостей майбутнього перед керівництвом сучасних підприємств все актуальнішою постає потреба у запровадженні соціально-орієнтованого підходу у сфері HR-менеджменту. Нового значення для українського ринку праці набуває аутплейсмент як сучасна технологія вивільнення персоналу.

Попри розвинуту практику за кордоном, в Україні аутплейсмент не набув достатнього поширення серед вітчизняних роботодавців через недостатню обізнаність відносно цієї технології, що дозволяє мінімізувати ризики (психологічні, економічні, правові тощо) при скороченні (звільненні) тих чи інших категорій працівників, а також недостатнє розуміння того, що інвестиції в людський капітал, зокрема, у соціально-орієнтоване вивільнення персоналу, створюють позитивний бренд роботодавця й надійного партнера та сприяють збільшенню соціально-економічних вигід підприємства у майбутньому.

З огляду на вище зазначене, особливої актуальності набувають психологічні, економічні та правові аспекти застосування аутплейсменту в Україні в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аутплейсменту в Україні почали вивчатися відносно не давно. Однак дана проблема знайшла відображення у працях таких вітчизняних науковців як О. Абесінової, Л. Балабанової, О. Бойко, Д. Богині, В. Довгої, О. Зайцевої, А. Зленко, О. Іванісова, Н. Крещенко, О. Крушельницької, В. Лаптева, Ю. Лопатинського, Н. Маркової, Г. Назарової, Є. Палюха, О. Пащенко, Г. Писаревської, О. Ткача та інших. Поруч з цим, окремі питання аутплейсменту потребують подальшого поглибленого вивчення та актуалізують подальші наукові розвідки з вибраної проблематики. Вирішенню цієї проблеми і присвячена дана стаття.

Метою статті є дослідження особливостей процесу аутплейсменту персоналу та застосування його психологічних, економічних та правових аспектів в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Світовий ринок праці зазнав значних змін під час Четвертої промислової революції та після глобальної пандемії COVID-19. До кадрових і рекрутингових агенцій по наданню допомоги щодо оптимізації чисельності персоналу звертаються комерційні банки, фінансово-кредитні установи, торговельні та ін. компанії, тобто організації, які змушені звільняти співробітників з причин зміни кон'юнктури ринку, скорочення життєвого циклу професій, зміни організаційної структури підприємства, спричинення політичних, економічних, технологічних та ін. криз, викликів і загроз.

Звіт міжнародної консалтингової компанії McKinsey & Company (2020 р.) демонструє, що компанії мають зосередитись на створенні сильного почуття довіри серед команди, оскільки співробітники тепер шукають надійне середовище та підтримку у непрості часи [1].

В той же час, скандали у ЗМІ через скорочення персоналу, судові позови з колишніми співробітниками, поширення звільненими працівниками негативної інформації про компанію, погіршення соціально-психологічного клімату в частині колективу, що залишилася тощо, позначається на довірі до компанії. Як наслідок, спостерігається зниження рівня продуктивності праці та лояльності персоналу до компанії, а також відбувається погіршення ділової репутації компанії, що може негативно позначитися на її нематеріальних активах та знизити конкурентоспроможність зазначеного бізнесу.

Згадаємо випадок 2020 року, коли під час пандемії COVID-19, відомий американський оператор з прокату електросамокатів «Bird» (оцінка вартості бренду 2 млрд доларів США) ухвалив рішення про скорочення витрат компанії шляхом «жорсткого» скорочення чисельності персоналу. Компанія звільнила

406 співробітників (із 1387), які пішли на віддалену роботу (home-office формат) в умовах карантинних обмежень та працювали напружено протягом двох тижнів. Працівники отримали загальне запрошення на Zoom вебінар під назвою «COVID-19 Update», де їм було оголошено про їхнє звільнення. Одразу після заяви про звільнення було заблоковано робочі акаунти співробітників, а їхні особисті речі, які залишились в офісі, пообіцяли надіслати їм поштою [2]. Цей випадок «жорсткого» скорочення чисельності персоналу спричинив хвилю обурень і негативно вплинув на репутацію компанії як соціально безвідповідального роботодавця у непростий час. Очевидно, що ділова репутація компанії є одним із найважливіших її нематеріальних активів, який у жодному разі не можна недооцінювати.

Практика методу «м'якого» скорочення персоналу вже давно використовується у провідних зарубіжних компаніях, які очолюють світові рейтинги соціально відповідальних роботодавців. Розглянемо приклад, коли керівництву американської багатонаціональної технологічної компанії «Amazon» (Amazon.com, Inc.) вдалося вжити превентивних (запобіжних, попереджувальних) заходів, які стосувалися подолання негативного явища як вивільнення персоналу внаслідок швидких темпів впровадження технологій та автоматизації операцій бізнесом. У 2012 році компанія «Amazon» запустила програму «Вибір професії» (англ. «Career Choice program»), спрямовану на співробітників, які працювали погодинно. Керівництво компанії дало змогу співробітникам здобути нову або додаткову освіту та отримати навички для того, щоб в подальшому реалізувати себе в компанії або поза нею. Skorистатись зазначеною програмою могли співробітники, які працювали в компанії більше одного року. Компанія оплачувала 95 % вартості навчання співробітників та покривала вартість до 12 тис. доларів США за навчання та підручники протягом чотирьох років. Починаючи з 1 січня 2022 року, програма «Вибір професії» була розширена в США, щоб оплачувати вже 100 % вартості навчання для своїх працівників в різних освітніх установах по всій країні. Компанія фінансує навчання лише в тих професійних напрямках, які мають великий попит (незалежно від того, чи є ці навички необхідними для кар'єри саме в «Amazon») за даними таких джерел, як наприклад, Американське бюро статистики праці. Починаючи з 2012 року понад 50000 співробітників «Amazon» по всьому світу взяли участь у програмі «Career Choice» і пройшли навчання для затребуваних професій, зокрема авіамеханіків, дизайнерів систем автоматизованого керування, водіїв комерційних вантажівок, медичних асистентів, медсестер тощо [3]. Компанія «Amazon» активно співпрацює як з освітніми установами, так і з роботодавцями та кадровими агенціями, та є хорошим прикладом піклування про своїх співробітників. Таким чином, за рахунок вдалого аутплейсменту, компанія підвищила свою репутацію серед

працівників, клієнтів і партнерів та постає у суспільстві як соціально відповідальний лідер.

У США, Японії, країнах Європейського Союзу, аутплейсмент як соціально-орієнтована технологія вивільнення персоналу є найпоширенішим видом послуг у сфері кадрового консалтингу.

За різними джерелами [4-8], аутплейсмент виник після закінчення Другої світової війни у США, коли виникла гостра необхідність повернення громадян до довоєнних видів трудової діяльності. Методику, спрямовану на перенавчання ветеранів та пошук роботи для них розробив Бернард Халдейн, який згодом відкрив своє консалтингове агентство. Поширення набув у Європі 1970-1980 рр. через світову кризу. До сер. 1990-х сфера послуг аутплейсменту розширювалася. Американська Асоціація спеціалістів з управління людськими ресурсами (Society for Human Resource Management – SHRM) визначає 1996-й роком започаткування сучасних аутплейсментових послуг, коли Джеймс Челенджер у Чикаго заснував компанію з надання аутплейсментових послуг Challenger, Gray & Christmas. Сьогодні обсяг ринку цих послуг оцінюють у 4 млрд доларів США. Після 2000 р. у США послугу аутплейсменту використовують біля 80 % підприємств, у Європі – лише 15-20 %. В Україні аутплейсмент не набув широкого застосування через необізнаність та високу вартість цієї послуги. Ця технологія використовується переважно для менеджерів вищої та середньої ланок управління серед великих міжнародних та національних компаній, які мають високий рівень корпоративної соціальної відповідальності.

У Великій українській енциклопедії дається наступне визначення: аутплейсмент (англ. «outplacement», від англ. «out» – поза, і англ. «placement» – працевлаштування, призначення на посаду) – це форма розірвання трудових відносин між компанією і працівниками, що передбачає залучення спеціалізованої організації для надання допомоги з працевлаштування звільненим співробітникам [4]. Аутплейсмент використовується у випадках, коли звільнення пов'язані з реорганізацією, ліквідацією компанії чи скороченням штату тощо, і не є наслідком порушення трудової дисципліни.

Слід зазначити, що «сутність аутплейсменту полягає в тому, щоб допомогти співробітникам, що потрапили під скорочення, адаптуватися в нових для них обставинах, виробити власну стратегію пошуку відповідного робочого місця і, врешті-решт, знайти роботу» [7, с.787].

В залежності від способу реалізації виділяють три основні види аутплейсменту [9]:

1) відкритий – працівники знають про те, що їх звільняють, а роботодавець за допомогою кадрової служби компанії або посередника надає їм допомогу в подальшому працевлаштуванні (процедура скорочення є відкритою,

прозорою; залежно від ситуації процес проведення аутплейсменту варіюється від 3-х до 12 місяців);

2) закритий або конфіденційний – працівник не знає про звільнення, переважно, ця послуга стосується топ-менеджерів і керівників відділів, відкритий конфлікт з якими є не бажаним (процедура скорочення є конфіденційною: звільнений співробітник нічого не повинен підозрювати і має думати, що вихід з компанії – це тільки його рішення; оптимальний процес проведення аутплейсменту складає 6 місяців);

3) масовий – застосовується в умовах численного скорочення персоналу при обмеженому бюджеті компанії (групові програми включають практичні заняття в малих і середніх групах, а також підтримку кожного з учасників зусиллями професійних кар'єрних консультантів; цей вид аутплейсменту може тривати від місяця до року).

На основі узагальнення теоретичних напрацювань вітчизняних та закордонних дослідників розглянемо психологічні, економічні та правові аспекти застосування аутплейсменту в сучасних умовах.

Психологічний аспект аутплейсменту для вивільнених працівників полягає в тому, щоб зняти стрес стосовно ситуації, що склалася, вселити в людину впевненість у власних силах, розкрити її потенціал і показати їй нові можливості, що відкриваються перед нею. Саме такий підхід допоможе швидше та успішніше пройти цей складний період життя та допоможе адаптуватися до умов ринку праці, що змінилися.

Психологічна підтримка для звільнених працівників включає [8]:

– психологічну підтримку та консультацію професійного коуча (психолога) щодо варіантів подальшого життя, визначення ціннісних орієнтацій працівника (зокрема, оцінка професіоналізму працівника; проходження тестів з профорієнтації: виявлення професійних нахилів, покликання, можливість реалізувати давню мрію про улюблену справу, продовження кар'єрного зростання);

– допомогу при розробці стратегії просування кандидата на ринку праці, а саме опис послідовності дій, методів пошуку роботи тощо;

– допомогу при написанні резюме, супроводжувального листа, розсилку відповідних документів потенційним роботодавцям та в різні агенції з найму;

– допомогу при проходженні співбесід;

– визначення спектра вакансій, сумісних із професійними та особистими якостями людини та подальший моніторинг вакансій на ринку праці;

– проходження курсів щодо підвищення кваліфікації або перекваліфікації працівника;

– індивідуальний або груповий коучинг (хоча переважно роботодавці наполягають, щоб із кожним звільненим співробітником консультанти з аутплейсменту працювали індивідуально);

– допомогу по оптимізації профілю претендента в соціальних мережах чи сайтах;

– комплексний підхід щодо пошуку нового місця роботи з подальшою професійною адаптацією (отримання кількох пропозицій про роботу; консультант повинен допомогти вибрати ті варіанти вакансій, що найбільше підходять претенденту; можливе надання порад претенденту щодо проходження випробувального терміну на новому місці роботи; після працевлаштування претендента програма аутплейсменту автоматично припиняється).

Таким чином, врахування психологічного аспекту аутплейсменту для вивільнених працівників дозволяє керівництву компанії зберегти дружні відносини із звільненими співробітниками, знизити рівень стресу та психологічного дискомфорту у працівників, які втратили постійну роботу, отримати їм допомогу у пошуку нової роботи та скористатися ін. перевагами.

Економічний аспект аутплейсменту полягає у забезпеченні економічно ефективної підтримки кар'єрного розвитку, яка здатна допомогти вивільненим працівникам швидко знайти нове місце на ринку праці. При цьому роботодавці виграють від рішень аутплейсменту, оскільки вони економлять гроші на організаційних та юридичних витратах, які можуть виникнути під час звільнення. Ця послуга дозволяє співробітникам, які звільняються, триматися фінансово «на плаву» під час переходу на інше місце роботи, і зробити це швидко та успішно.

Як свідчить закордонний досвід, рекрутингові компанії та великі міжнародні аутплейсмент-компанії можуть стягувати понад 20000 доларів США за одного працівника. Інші постачальники, які стягують плату в розмірі 500 доларів США за одного працівника, мають обмежену підтримку, яка включає лише допомогу по написанню резюме та супровідних листів [10].

Реалізація процесу аутплейсменту прямо пов'язана з ціною, яка в свою чергу залежить від замовленого пакету послуг і посади працівника, який підпадає під звільнення. Зазвичай, мінімальна вартість послуг аутплейсменту на українському ринку праці складає місячну заробітну плату, максимальна вартість досягає до 25% від річного фонду оплати праці працівника. Все залежить від посади, кваліфікації та комплексу послуг, які роботодавець збирається замовити [7-8]. Дешеві програми аутплейсменту, які надають кадрові агентства, не завжди є високоякісними. Вони часто не включають пропозиції якісного спеціалізованого постачальника за співвідношенням ціни та якості, а саме:

– досвідчені консультанти з працевлаштування, які добре знають галузь і місцевий ринок праці;

– широкий спектр послуг аутплейсменту (консультування; оцінка кар'єри; аналіз потреб у навчанні; консультування у написанні резюме, супровідних

листів, ведення профілю в LinkedIn, Gainrep; стратегії пошуку роботи; робота з рекрутерами; коучинг співбесіди; ефективні переговори по зарплаті; відкриття бізнесу та ін.);

- глибока, індивідуальна турбота та увага до клієнтів;
- розширений доступ до бібліотеки ресурсів і матеріалів;
- розгалужена мережа менеджерів з підбору та оцінки персоналу та персоналу;
- зворотній зв'язок з клієнтами.

В Україні найчастіше аутплейсментом займаються кадрові агенції та рекрутенгові компанії. Таку послугу як аутплейсмент пропонують такі компанії як Ancor, Doromoga Staffing Company, Hudson, Total HR Consulting, Navigator, Консалтинговий Альянс та ін.

Слід пам'ятати, що ефект від аутплейсменту досить важко оцінити, адже він має не тільки психологічні та економічні, але і вплив законодавчого підґрунтя. Наприклад, законодавство України забороняє використання найманої праці без юридичного оформлення працевлаштування та інших трудових відносин.

Якщо у США та у більшості європейських країн надання послуг аутплейсменту регламентовано на законодавчому рівні, то в Україні правова природа аутплейсменту до кінця не визначена.

Одна із цілей аутплейсменту полягає у наданні вивільненим працівникам допомоги правового характеру в процесі адаптації до мінливих умов ринку праці. Особливість аутплейсменту у тому, що ця послуга надається не тим працівникам, яких звільняють внаслідок порушення трудової дисципліни та невиконання ними своїх обов'язків або коли вони йдуть за власним бажанням. Це відбувається у разі скорочення персоналу, ліквідації чи реорганізації підприємства, тобто коли сторони трудового договору взаємно задоволені поточними трудовими відносинами, але об'єктивні обставини змушують їх достроково розірвати трудовий договір (контракт). Так, у колективній та індивідуальній трудових угодах має бути термін термін виходу кандидата до нової компанії, майбутня зарплата та мінімальний склад компенсаційного пакета. Дотримання вимог законодавства щодо процедури скорочення чисельності або штату працівників дозволить роботодавцю не тільки уникнути можливих трудових спорів та штрафних санкцій, але й зберегти свою репутацію на ринку праці та лояльність персоналу [11-12].

Висновки. Отже, використання технології аутплейсменту у вітчизняній практиці є вкрай актуальним не тільки заради збереження репутації роботодавця та можливості зменшення ризиків судових витрат та інших юридичних ускладнень підприємства, але і через зменшення негативних

психологічних, економічних, правових наслідків процедури скорочення (звільнення) для працівників та ринку праці.

Література:

1. Organization Practice COVID-19 and the employee experience: How leaders can seize the moment. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/ Organization/ Our%20Insights/COVID%2019%20and%20the%20employee%20experience%20How%20leaders%20can%20seize%20the%20moment/COVID-19-and-the-employee-experience-How-leaders-can-seize-the-moment.pdf> (дата звернення 22.10.2022).
2. Ben Bergman. It Felt Like a Black Mirror Episode' The Inside Account of How Bird Laid off 406 People in Two Minutes via a Zoom Webinar. Apr.,1, 2020. URL: <https://dot.la/bird-layoffs-meeting-story-2645612465.html> (дата звернення 24.10.2022).
3. What is Amazon Career Choice? Amazon.com, Inc. URL: <https://www.aboutamazon.com/news/workplace/career-choice> (дата звернення 24.10.2022).
4. Аутплейсмент // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Аутплейсмент>. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82> (дата звернення: 25.10.2022).
5. Зленко А.М. Аутплейсмент – мистецтво звільнення персоналу. Економічний вісник університету. 2014. Вип. 22(1). С. 63-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/есву_2014_22%281%29__13 (дата звернення: 20.10.2022).
6. Ткач О.А. Аутплейсмент – сучасний спосіб звільнення персоналу. Ефективна економіка. № 12. 2014. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3936> (дата звернення: 21.10.2022).
7. Лобза А.В., Каширіна А.П. Шляхи подолання проблем виведення персоналу зі штату організації. Молодий вчений. 2016. № 12. С. 785-788.
8. Лопатинський Ю. М., Водянка Л. Д., Шелюжак І. Г. Аутплейсмент персоналу як необхідний елемент кадрової політики. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. Збірник наукових праць №1-2 (278-279), 2021. С. 108-114. DOI:10.32680/2409-9260-2021-1-2-278-279-108-114
9. Іщук Л. В. Аутплейсмент – новий підхід до звільнення. Ефективна економіка. 2014. № 12. С. 18-29.
10. How much does outplacement cost? Glide Outplacement. URL: <https://www.outplacement.net.au/outplacement-services-cost/> (дата звернення: 21.10.2022).
11. Калінін А.М., Колісніченко Р.М., Гавриленко О.Є. Мотивація праці в сучасних умовах: економічні, психологічні та правові аспекти. Наукові перспективи. 2022, № 1(19). С. 334-351. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-1\(19\)-334-350](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-1(19)-334-350)
12. Подоляка А.М. Вплив профілактики адміністративних правопорушень на виникнення конфліктних проваджень / Європейські перспективи. 2013. Вип. 10. С. 41-47.

References:

1. Organization Practice COVID-19 and the employee experience: How leaders can seize the moment. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business %20Functions/ Organization/ Our%20Insights/COVID%2019%20and%20the%20employee%20experience%20How%20leaders %20can%20seize%20the%20moment/COVID-19-and-the-employee-experience-How-leaders-can-seize-the-moment.pdf> (data zvernennja 22.10.2022).
2. Ben Bergman. It Felt Like a Black Mirror Episode' The Inside Account of How Bird Laid off 406 People in Two Minutes via a Zoom Webinar. Apr.,1, 2020. URL: <https://dot.la/bird-layoffs-meeting-story-2645612465.html> (data zvernennja 24.10.2022).

3. What is Amazon Career Choice? Amazon.com, Inc. URL: <https://www.aboutamazon.com/news/workplace/career-choice> (data zvernennja 24.10.2022).
4. Autplejsment // Velika ukraïns'ka enciklopedija. URL: <https://vue.gov.ua/Autplejsment>. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D0%B9%D1%81%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82> (data zvernennja: 25.10.2022).
5. Zlenko A.M. Autplejsment – mistectvo zvil'ennja personalu. Ekonomichnij vis- nik universitetu. 2014. Vip. 22(1). S. 63-66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2014_22%281%29_13 (data zvernennja: 20.10.2022).
6. Tkach O.A. Autplejsment – suchasnij sposib zvil'ennja personalu. Efektivna ekonomika. № 12. 2014. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3936> (data zvernennja: 21.10.2022).
7. Lobza A.V., Kashirina A.P. Shljahi podolannja problem vivedennja personalu zi shtatu organizacii. Molodij vchenij. 2016. № 12. S. 785-788.
8. Lopatins'kij Ju. M., Vodjanka L. D., Sheljuzhak I. G. Autplejsment personalu jak neobhidnij element kadrovoi politiki. Naukovij visnik Odes'kogo nacional'nogo ekonomichnogo universitetu. Zbirnik naukovih prac' №1-2 (278-279), 2021. S. 108-114. DOI:10.32680/2409-9260-2021-1-2-278-279-108-114
9. Ishhuk L. V. Autplejsment – novij pidhid do zvil'ennja. Efektivna ekonomika. 2014. № 12. S. 18-29.
10. How much does outplacement cost? Glide Outplacement. URL: <https://www.outplacement.net.au/outplacement-services-cost/> (data zvernennja: 21.10.2022).
11. Kalinin A.M., Kolisnichenko R.M., Gavrilenko O.Є. Motivacija praci v suchasnih umovah: ekonomichni, psihologichni ta pravovi aspekti. Naukovi perspektivi. 2022, No 1(19). S. 334-351. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-1\(19\)-334-350](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-1(19)-334-350)
12. Podoljaka A.M. Vpliv profilaktiki administrativnih pravoporushen' na viniknennja konfliktnih provadzen' / Єvropejs'ki perspektivi. 2013. Vip. 10. S. 41-47.

УДК 378:351.74:343.1(043.3)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-313-323](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-313-323)

Костюченко Максим Анатолійович старший викладач кафедри фізичної підготовки, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, <https://orcid.org/0000-0003-3889-1307>

СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ «ЛІДЕРСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРА ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ»

Анотація. У статті з'ясовано, що лідерство в Державній кримінально-виконавчій службі України та є невід'ємним чинником ефективності діяльності персоналу. Це важливе і навіть першочергове завдання в розвитку лідерської компетентності, що зумовлене, насамперед, вимогами документів, що регламентують зміст і особливості професійної підготовки фахівців пенітенціарного відомства. Лідерство й управління в установах виконання покарань залежать від екстремального характеру умов діяльності, статутної системи, особистісних характеристик офіцера-лідера. З урахуванням наукових праць щодо специфіки лідерства та особливостей професійної діяльності фахівця в установах виконання покарань, його лідерську компетентність трактовано як інтегративну особистісну властивість, що охоплює мотивацію до лідерства, свідоме ставлення до лідерства, знання про його історію і практику у кримінально-виконавчій службі, вміння самостійно розв'язувати складні завдання і практичні проблеми кримінально-виправної діяльності. Офіцер має володіти навичками лідерської комунікації та організації командної роботи, здатність продуктивно організовувати свій особистісний ріст як професіонала та лідера. Необхідною складовою також є вміння точно визначати мету службової діяльності, чітко формулювати завдання підлеглим, раціонально організовувати і спрямовувати службову діяльність підлеглих, впевнено відчувати себе в колективі, що й досягається наявністю лідерських якостей особистості офіцера-лідера, а саме: високий професіоналізм, відповідальність і надійність, прагнення успіху, впевненість у собі, самостійність, вміння впливати на своїх підлеглих, комунікабельність, емоційна врівноваженість і стресостійкість.

Тож, основними компонентів лідерської компетентності офіцера Державної кримінально-виконавчої служби відносять особистісний, когнітивний та діяльнісний компоненти.

Ключові слова: лідерство, лідерська компетентність, лідерські якості, особистісний, когнітивний і діяльнісний компоненти, структура, формування, професійна підготовка.

Kostyuchenko Maksym Anatoliyovych Senior lecturer of the Department of Physical Training, Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, <https://orcid.org/0000-0003-3889-1307>

THE ESSENCE AND STRUCTURE OF THE CONCEPT OF “LEADERSHIP COMPETENCE OF AN OFFICER OF THE STATE CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE”

Abstract. The article proves that leadership in penitentiary institutions of the State Criminal and Executive Service of Ukraine is an integral factor in the effectiveness of their activities. This is an important and even a priority task for the development of leadership competence, which is determined, first of all, by the requirements of the documents regulating the content and features of the professional training of specialists of the penitentiary department. Leadership and management in penitentiary institutions depend on the extreme nature of the operating conditions, the statutory system, and the personal characteristics of the leader officer.

Regarding the scientific works on the specifics of leadership and the features of the professional activity of a specialist in penitentiary institutions, his leadership competence is interpreted as an integrative personal property that includes motivation for leadership, a conscious attitude to leadership, knowledge of his history and practice in the criminal and executive service, the ability to independently to solve complex tasks and practical problems of criminal and correctional activities. A leader should have leadership communication skills and the organizational skills of teamwork, the ability to productively organize one's personal growth as a professional and leader.

An essential feature of a leader officer is the ability to accurately define the purpose of official activities, clearly formulate tasks for subordinates, rationally organize and direct the official activities of subordinates, feel confident in the team. All this is achieved by the presence of the leadership qualities of the personality of the leader officer, namely, it is necessary to have: high professionalism, responsibility and reliability, the desire for success, self-confidence, independence, the ability to influence subordinates, sociability, emotional balance and stress resistance. Thus, taking into account the above, it can be concluded that the components of the leadership competence of the officer of the State Criminal Enforcement Service should be personal, cognitive and operational components.

Keywords: leadership, leadership competence, leadership qualities, personal component, cognitive and activity components, structure, formation, professional training.

Постановка проблеми. У наш час формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів кримінально-виконавчої служби є

важливим завданням педагогічної науки. Сформованість лідерської компетентності в офіцера – керівника службового колективу стає передумовою досягнення результативності роботи установ з виконання покарань. Лише офіцер-лідер може належним чином здійснювати необхідний управлінський вплив на колег та ув'язнених, керувати процесом змін та оцінки довгострокових результатів, моделювати відповідальність, визначати пріоритети потреб, розвивати людські ресурси.

Постановка проблеми. Про важливість формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів йдеться у низці відомчих документів. Зокрема у Концепції державної політики у сфері реформування ДКВС України [1], Положенні про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу ДКВС України [2] йдеться про нагальну необхідність поліпшення якості професійної освіти, впровадження принципів компетентнісного підходу, розвитку лідерського потенціалу майбутніх фахівців.

Разом з тим дані пілотного дослідження свідчать про те, що випускники Академії Державної пенітенціарної служби не набувають достатнього рівня вмінь і навичок – складових лідерської компетентності. Доводиться також констатувати, що зміст, форми і методи формування лідерської компетентності не повною мірою ураховують передові європейські практики. З огляду на це потребує ґрунтовного дослідження проблематика формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів, зокрема визначення сутності та специфіки власне самого поняття «лідерська компетентність офіцера Державної кримінально-виконавчої служби України».

Метою статті є характеристика сутності та структури поняття «лідерська компетентність офіцера Державної кримінально-виконавчої служби України».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати аналізу наукових розробок з проблеми засвідчує, що поняття компетентнісного підходу стало предметом уваги у педагогіці порівняно недавно, з другої половини ХХ століття. Спочатку цією проблематикою зацікавились дослідники зі США та Західної Європи з огляду на необхідність відповідності підготовки фахівців вимогам працедавців. Зокрема Д. МакКлелланд, який одним з перших почав розробляти цей підхід, охарактеризував основні компетенції для оцінки продуктивності випускника діяльності в життєвих ситуаціях. Дослідник виокремив комунікативні уміння, необхідні для взаємодії в суспільстві, терпіння і витривалість, вміння визначати цілі та здібності морально-вольової сфери [3, с. 1–14.].

У структурі лідерської компетентності на сьогодні вчені виокремлюють серед її складових сталий набір особистісних характеристик, орієнтуючись на властивості лідерства чи структури особистості. Зокрема Р. Стогділл пропонує

характеризувати феномен лідерства на основі кількох десятків елементів, які групує за такими категоріями: фізіологічні дані; соціальне походження; інтелектуальні здібності; особистісні характеристики; соціальні характеристики. Серед особистісних характеристик автор особливо звертає увагу на ентузіазм, упевненість, а серед соціальних – на адміністративні здібності, популярність, тактовність [4].

Представники Голландського інституту державного управління К. Векінг та Н. Нортан виокремлюють сім ключових компетенцій, необхідних для того, щоб займати вищі керівні посади в країнах-членах ЄС та Європейській комісії. Йдеться про такі компетенції, як відкритість мислення і поведінки, інноваційність, добросесність, соціальні навички, спрямованість на результат, організаційні навички та ін. [5].

Р. Кубанов звертає увагу на класичні та сучасні ознаки лідера. Зокрема серед класичних йдеться про розум або інтелектуальні здатності, панування або перевагу над іншими, упевненість у собі, активність та енергійність, знання справи, серед сучасних – репутацію (суспільну думку про людину, що базується на історії її життя, особистих досягненнях і заслугах), амплуа (соціальну роль), легенду (історію життя людини, представлену в іміджі), місію (соціально важливі цілі, корисність для суспільства) 6, с. 177].

На думку С. Максименка, у структурі лідерства доцільно виокремлювати суб'єкта (лідера), його мету, мотиви, зміст (знання про лідерство), способи (методи спільної діяльності лідера та послідовників), дії і результат [7, с. 9]. Психолог М. Пророк виокремлює соціальної ролі лідера в суспільстві, зазначаючи, що лідер повинен уміти брати на себе відповідальність, бути гнучким в управлінні; визначати і структурувати свою роботу і роботу підлеглих, створювати в групі атмосферу співробітництва, розвивати у членів групи відданість загальній справі та мотивацію до досягнень, бути енергійним і наполегливим, стійким до стресу, приділяти постійну увагу особистісному і професійному росту та відкривати перед командою нові горизонти перспективних цілей [8, с. 84].

Інша група дослідників орієнтується більше на структуру особистості. Зокрема О. Романовський, О. Пономарьов, Т. Гура, А. Книш, В. Бондаренко виокремлюють чотири групи якостей лідера, які характеризують його як особистість: когнітивно-емоційні якості, морально-вольові якості, соціально-комунікативні та індивідуально-парадоксальні якості [9, с. 7–8]. В. Ягоднікова з урахуванням досліджень особистісних рис лідера виокремлює мотиваційні, емоційно-вольові, особистісні лідерські якості, а також ділові вміння [10, с. 9].

О. Романовський та І. Горбач з урахуванням особливостей і вимог професійної діяльності запропонували структуру лідерського потенціалу майбутніх фахівців ДКВСУ, яка складається із шести компонентів, зокрема

особистісно-рефлексивного, когнітивно-професійного, ціннісно-мотиваційного, емоційно-вольового, стратегічно-діяльнісного та комунікативно-організаційного [11, с. 81–82].

Загалом учені розглядають лідерську компетентність як важливу особистісну характеристику, що охоплює особистісну та мотиваційну сферу (впевненість у собі, ініціативність, творчість, чесність, сміливість, врівноваженість, самостійність, амбіційність, потреба в досягненнях, наполегливість, енергійність, працездатність), комплекс знань, здібностей, умінь і навичок (уміння згуртовувати колектив, кооперуватися, завойовувати популярність і престиж, такт і дипломатичність, брати на себе ризик і відповідальність, організувати, переконувати), необхідних для виконання лідерських функцій у професійній сфері.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням досліджень зазначених науковців, а також особливостей професійної діяльності офіцерів кримінально-виконавчої служби в структурі їх лідерської компетентності офіцера виокремлено особистісний, когнітивний та діяльнісний компоненти.

Зокрема щодо особистісного компонента необхідно зазначити, що офіцер Державної кримінально-виконавчої служби повинен мати низку особистісних властивостей – складових лідерського потенціалу, необхідних для належного виконання функцій лідера в установах виконання покарань. Насамперед необхідно вказати на якості, що пов'язані з характером його професійної діяльності в установах виконання покарань. Важливо, щоб офіцер мав почуття обов'язку, відповідальності за себе та інших людей, був дисциплінованим, вимогливим і до себе і до інших, мав сміливість іти на обґрунтований ризик. Велике значення мають також цілеспрямованість, відповідальність, енергійність, працездатність, активність, ініціативність, наполегливість, ентузіазм, цілісність, упевненість у собі, стійкість характеру.

Мають значення також його інтелектуальні здібності, допитливість, логічність, гнучкість та аналітичність мислення, креативність, проникливість, спостережливість, здатність до концептуалізації, прогностичної оцінки та передбачення наслідків своїх дій. Для належного виконання своїх професійних обов'язків він також має такі лідерські якості, як принциповість та моральна чистота, був чесним і правдивим, справедливим, скромним, мати позитивне налаштування, віру в людей, був відданий своїй справі. Ці якості він повинен проявляти як щодо колег і підлеглих, так і щодо ув'язнених.

Офіцер Державної кримінально-виконавчої служби має вирізнятися самовладанням, емоційною стійкістю, самостійністю, цілісністю, стійкістю до стресу, вірою в себе. Він повинен мати почуття власної гідності, бути емоційно зрілим, упевненим у собі, мотивованим долати труднощі та досягати успіху. Важливе значення має готовність до постійних змін, безперервного навчання,

до творчості, розуміння інновацій, здатність акумулювати попередній досвід та втілювати нові ідеї для підвищення результатів професійної діяльності.

Когнітивний компонент лідерської компетентності офіцера Державної кримінально-виконавчої служби охоплює насамперед знання, які необхідні офіцеру для того, щоб розвивати свій лідерський потенціал та здійснювати належний управлінський вплив на колег та ув'язнених.

Першочергове значення має розуміння місії установи виконання покарань, прийняття довгострокової мети та шляхів і методів загального керівництва та рекомендації для досягнення її місії. Ця компетентність створює основу для досягнення всіх інших. Лідер має роз'яснювати суть діяльності в'язниці шляхом створення, впровадження та підтримки бачення її місії, формувати консенсус за участю персоналу та зацікавлених сторін. Йдеться про здатності до стратегічного планування, прогнозування, оцінювання, визначення необхідних орієнтирів, далекоглядність та готовність прийняти різні токи зору для досягнення консенсусу [12, с. 26].

Далі слід вказати на знання класичних і сучасних теорій лідерства, теоретичних основ ефективного лідерства, стилів лідерської поведінки, його психологічних особливостей, методів ефективного управління в умовах ризику та невизначеності. Також офіцер повинен мати системні знання про методи прийняття управлінських рішень, що пов'язано зі специфікою його професійної діяльності, зокрема всі рішення він повинен приймати з урахуванням складності ситуації, ступеня ризику в конфліктах, необхідності зменшення емоційної напруги.

Офіцер кримінально виконавчої служби повинен також знати специфіку управлінського впливу, стилів управління, способів удосконалення власного стилю управління, особливості функціонального менеджменту, сутність конфліктів і способів їх вирішення, специфіку антикризового управління, включаючи застосування сили.

Офіцер кримінально-виконавчої служби повинен знати, як керувати людськими ресурсами, зокрема як визначати пріоритети потреб, урахувати попередні досягнення та поточні цілі, як розвивати людські ресурси, організовувати навчання, особливо що стосується навчання дорослих. Він має знати особливості професійного розвитку/максимізації навчання як організаційного ресурсу, шляхи досягнення задоволеності працівників, формування позитивної організаційної культури, шляхи забезпечення безпеки персоналу, зокрема навчання, обладнання, інструменти [12, с. 49].

Велике значення має знання офіцером вимог Кодексу етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. Офіцери повинні спілкуватись із колегами та засудженими, дотримуючись загальноновизнаних моральних принципів, положень національного

законодавства та міжнародних стандартів. Дотримання цих принципів необхідне і під час застосування до засуджених та ув'язнених заходів впливу з метою виправлення і профілактики їхньої асоціальної поведінки. Важливо, щоб, здійснюючи управлінський вплив, офіцери не порушували людської гідності ув'язнених, зменшували ризик скоєння повторних кримінальних правопорушень [13]. Ці знання необхідні для того, щоб підтримувати особисту чесність та етичні стандарти, навчати цього персонал, розробляти політику, норми поведінки, кодекс етики в установах виконання покарань.

Діяльнісний компонент лідерської компетентності офіцера Державної кримінально-виконавчої служби охоплює декілька підгруп умінь. Насамперед слід вказати на стратегічні вміння. Йдеться про те, що офіцер повинен бачити перспективу розвитку Державної кримінально-виконавчої служби як єдиного цілого. Його має відрізнити стратегічне мислення та бачення, зокрема цілей та напрямів діяльності, вміння концептуалізувати окремі пропозиції та ідеї в комплексні програми, формулювати та показувати перспективи, підбирати правильні ідеї та знаходити можливості для досягнення цілей.

Важливо також вказати на організаційні вміння офіцера. Він повинен організовувати діяльність персоналу в такий спосіб, щоб спрямовувати їх потенціал на виконання критично важливих завдань. Він має уміти використовувати необхідні методи управління, щоб керувати робочим навантаженням, зокрема здійснювати планування та координацію дій усіх членів службового колективу, розподіляти обов'язки і делегувати повноваження. Важливими є здатність та вміння офіцера приймати найбільш ефективні щодо конкретної ситуації рішення. Здатність самостійно приймати рішення, узяти відповідальність на себе за прийняті рішення, за результати їх виконання є однією з важливих його характеристик як лідера. У ситуації невизначеності офіцер повинен обрати відповідний курс дій серед двох або більше альтернатив, визначати послідовність використання ресурсів, що потребує сформованості у нього умінь панорамного бачення ситуації. Підлеглі мають виконувати завдання, а офіцер вирішувати, яких цілей необхідно досягти, за рахунок яких ресурсів та яким має бути контроль. Він повинен мати здатність аналізувати ситуацію, визначати ресурси для її вирішення, моделювати варіанти її вирішення.

Важливе значення мають уміння командотворення. Офіцер-лідер повинен уміти згуртовувати колектив. Для цього він має уміти визначати суспільно вагомі цілі й завдання. Цей компонент лідерської компетентності передбачає здатність офіцера підтримувати у підлеглих спрямованість на досягнення спільних цілей, уміння працювати з різномірним колективом, підтримувати творчу активність його членів і формувати командне почуття спільності. Для виконання спільних завдань він має уміти знаходити послідовників, заручатися

підтримкою, налагоджувати кооперацію, завойовувати популярність і престиж, бути готовим йти ризик, змінювати себе. Його має відрізняти вміння працювати з носіями різних стилів спілкування та налагоджувати їх ефективну взаємодію, генерувати нові ідеї і підходи, надихати колег та ув'язнених. Він повинен мати високий авторитет, уміти бути зразком, мобілізувати інших на виконання необхідних дій, сприяти тому, щоб підлеглі виявляли свої найкращі якості, розвивали свою професійну й особистісну самоактуалізацію.

Окрему групу становлять навички і вміння лідерської комунікації. «Ефективні лідери повинні мати добрі навички спілкування та визначати і використовувати найефективніші засоби спілкування залежно від події чи ситуації... Вони повинні мати ефективні стратегії для інструктажу, моніторингу та перегляду планів і дій, а також комплексний стиль консультування, який усі розуміють» [14, с. 42]. Ефективні лідери засобами комунікації «формують міцні та сприятливі стосунки з персоналом, в основі яких – довіра та взаємоповага. Вони створюють такі умови, за яких персонал чітко розуміє, що від нього очікують. Вони залучають персонал і консультуються з ним, гарантують, що їхні рішення відповідають їхнім цінностям, стандартам прав людини й принципам верховенства права» [14, с. 42].

Офіцер повинен уміти чітко та логічно висловлювати свої думки, аргументувати та відстоювати свою позицію, володіти комунікативними навичками аргументації і переконання тощо. Важлива характеристика офіцера – логічно висловлювати думки, чітко вибудовувати службові розмови з конкретними цілями, належно аргументувати свою позицію, протидіяти впливу деструктивних видів комунікації. Під час професійних контактів із засудженими офіцер має використовувати виховальний ефект мовлення, здійснювати належний вплив на засуджених. Він також повинен знати специфіку впливу комунікації на процес виправлення та ресоціалізації, знати і використовувати прийоми та техніки корекції його негативних проявів, відмовившись від застарілих підходів примусового перевиховання. Офіцер повинен уміти вести дискусію та володіти навичками переконання, що необхідно для зменшення кількості випадків застосування заходів примусу. Він повинен уміти спілкуватись і з родичами засуджених, зокрема адекватно оцінювати співрозмовників, налагоджувати з ним контакт з урахуванням їхніх статусних, статевовікових і соціально-культурних характеристик, відслідковувати невербальні сигнали, долати комунікаційні бар'єри, налагоджувати зворотний зв'язок.

Загалом офіцер повинен уміти використовувати мову як важливий інструмент лідерського впливу, від якої залежить ефективність всієї управлінської діяльності. Він повинен уміти будувати та налагоджувати комунікацію для передачі та одержання інформації, здійснювати вплив

засобами комунікації на підлеглих для організації належного виконання ними завдань професійної діяльності, а на ув'язнених – з метою їх належної ресоціалізації та мінімізації заходів силового примусу.

Висновки. Отже, лідерство в кримінально-виконавчих установах є невід'ємним чинником ефективності їхньої діяльності. Лідерство й управління в установах виконання покарань залежать від екстремального характеру умов діяльності, статутної системи, особистісних характеристик офіцера-лідера. З урахуванням наукових праць щодо специфіки лідерства та особливостей професійної діяльності фахівця в установах виконання покарань його лідерську компетентність – це інтегративна особистісна властивість, що охоплює мотивацію до лідерства, свідоме ставлення і зацікавленість інформацією про лідерство, знання про історію і практику лідерства у кримінально-виконавчій службі, вміння самостійно розв'язувати складні завдання і практичні проблеми кримінально-виправної діяльності, мати навички лідерської комунікації та організації командної роботи, здатність продуктивно організувати свій особистісний ріст як професіонала та лідера. Складовими лідерської компетентності офіцера Державної кримінально-виконавчої служби є особистісний, когнітивний та діяльнісний компоненти.

Перспективами подальших наукових досліджень є визначення діагностичного апарату для оцінки сформованості лідерської компетентності офіцерів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Література:

1. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України. Указ Президента України від 8 листопада 2012 р. № 631/2012 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012#Text> (дата звернення: 19.09.2022).
2. Про затвердження Положення про проходження первинної професійної підготовки та підвищення кваліфікації особами рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України. Наказ Міністерства юстиції України від 26 грудня 2018 р. № 4091/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-18#Text> (дата звернення: 19.09.2022).
3. McClelland D. C. Testing for Competence Rather Than For «Intelligence». *American Psychologist*. 1973. № 28 (1). P. 1–14.
4. Stogdill R. M. Team Achievement Under High Motivation. Hassell Street Press. 2021. 120 p.
5. Becking K., Hopman N. Excellent Public Leadership: 7 Competencies for Europe / ROI-REEKS, London: Sdu Uitgevers, 2005. pp. 10–31.
6. Кубанов Р. А. Лідерські якості – професійно важливий елемент особистості майбутнього маркетолога. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2012. № 22 (3). С. 175–182. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22\(3\)_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22(3)_28) (дата звернення: 17.01.2022).
7. Максименко С. Д. Лідерство як функція професійної психологічної компетентності особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 24. С. 7–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_24_3 (дата звернення: 17.01.2022).

8. Пророк М. В. Лідерські якості як важливий фактор успішності професійної діяльності фахівців соціономічних професій. *Психологічний часопис*. 2015. № 1. С. 79–85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2015_1_13 (дата звернення: 17.01.2022).
9. Психологія управлінської діяльності лідера: навч. посіб. / Романовський О. Г., Пономарьов О. С., Гура Т. В., Книш А. Е., Бондаренко В. В. Харків, 2017. 100 с.
10. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 21 с.
11. Романовський О., Горбач І. Лідерський потенціал майбутніх фахівців державної кримінально-виконавчої служби України. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2019. № 2. С. 73–84. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2019_2_9 (дата звернення: 17.01.2022).
12. Stinchcomb J. B., Smith C. J., McCampbell S. W., Mancini C. National Jail Succession Planning and Leadership Development Project. Crestview Way: Center for Innovative Public Policies, 2011. 60 p. URL: <https://nicic.gov/sites/default/files/025530.pdf> (last accessed: 12.02.2022).
13. Кодекс етики та службової поведінки персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України. Схвалено рішенням колегії Державної пенітенціарної служби України (протокол № 11ПК від 19.12.2012. URL: <http://ukrprison.org.ua/departmental/suborders/1367145079> (дата звернення: 12.02.2022).
14. Макгакін Дж. Сучасний в'язничний менеджмент. Проект «Подальша підтримка пенітенціарної реформи в Україні» Рамкової програми співробітництва Ради Європи та Європейського Союзу для країн Східного партнерства, Київ: К.І.С, 2017. 102 с.

References:

1. Ukaz Prezidenta Ukraïni "Pro Konceptiju derzhavnoï politiki u sferi reformuvannja Derzhavnoï kriminal'no-vikonavchoï sluzhbi Ukraïni» [Decree of the President of Ukraine "About the Concept of state policy in the field of reforming the State Criminal Enforcement Service of Ukraine"]. (n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/631/2012#Text> [in Ukrainian].
2. Nakaz Ministerstva justicii Ukraïni "Pro zatverdzhennja Polozhennja pro prohodzhennja pervinnoï profesijnoï pidgotovki ta pidvishhennja kvalifikacii osobami rjadovogo i nachal'nic'kogo skladu Derzhavnoï kriminal'no-vikonavchoï sluzhbi Ukraïni" [Order of the Ministry of Justice of Ukraine "On the approval of the Regulation on initial professional training and advanced training for rank-and-file and senior staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine"].(n.d). zakon.rada.gov.ua Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-18#Text> [in Ukrainian].
3. McClelland, D. C.(1973). Testing for Competence Rather Than For «Intelligence». *American Psychologist*, 28 (1), 1–14 [in English].
4. Stogdill, R. M. (2021). *Team Achievement Under High Motivation*. Hassell Street Press [in English].
5. Becking, K., Hopman, N. (2005). *Excellent Public Leadership: 7 Competencies for Europe / ROI-REEKS*, London: Sdu Uitgevers, 2005. pp. 10–31 [in English].
6. Kubanov, R. A. (2012). Liders'ki jakosti – profesijno vazhlij element osobistosti majbutn'ogo marketologa [Leadership qualities are a professionally important element of the future marketer's personality]. *Visnik Lugans'kogo nacional'nogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauki. - Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences*, 22 (3), 175–182. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22\(3\)_28](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2012_22(3)_28) [in Ukrainian].
7. Maksimenko, S. D. (2014). Liderstvo jak funkcija profesijnoï psihologichnoï kompetentnosti osobistosti [Leadership as a function of professional psychological competence of the individual]. *Problemi suchasnoï psihologii - Problems of modern psychology*, 24, 7–16. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_24_3 [in Ukrainian].

8. Prorok, M. V. (2015). Liders'ki jakosti jak vazhlij faktor uspishnosti profesijnoi dijil'nosti fahivciv socionomichnih profesij [Leadership qualities as an important factor in the success of the professional activity of specialists in socio-economic professions]. *Psihologichnij chasopis – Psychological journal*, 1, 79–85. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2015_1_13 [in Ukrainian].

9. Romanovs'kij, O. G., Ponomar'ov, O. S., Gura, T. V., Knish, A. E., Bondarenko, V. V. (2017). *Psihologija upravlins'koï dijil'nosti lidera [Psychology of the leader's managerial activity]*. Harkiv [in Ukrainian].

10. Jagodnikova, V. V. (2006). Formuvannja liders'kih jakostej starshoklasnikiv v osobistisno orientovanomu vihovnomu procesi zagal'noosvitn'oi shkoli [Formation of leadership qualities of high school students in the personally oriented educational process of a comprehensive school]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Lugans'k: Shidnoukr. nac. un-t im. V. Dalja. Lugans'k [in Ukrainian].

11. Romanovs'kij, O., Gorbach, I. (2019). Liders'kij potencial majbutnih fahivciv derzhavnoi kriminal'no-vikonavchoï sluzhbi Ukraïni [Leadership potential of future specialists of the state criminal enforcement service of Ukraine]. *Teorija i praktika upravlinnja social'nimi sistemami - Theory and practice of social systems management*, 2, 73–84. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2019_2_9 [in Ukrainian].

12. Stinchcomb J. B., Smith C. J., McCampbell S. W., Mancini S. National Jail Succession Planning and Leadership Development Project. Crestview Way: Center for Innovative Public Policies, 2011. 60 r. Retrieved from <https://nicic.gov/sites/default/files/025530.pdf> [in English].

13. Kodeks etiki ta sluzhbovoi povedinki personalu Derzhavnoi kriminal'no-vikonavchoï sluzhbi Ukraïni. Shvaleno rishennjam kolegii Derzhavnoi penitenciarnoi sluzhbi Ukraïni [Code of ethics and official conduct of the staff of the State Criminal Enforcement Service of Ukraine. Approved by the decision of the collegium of the State Penitentiary Service of Ukraine]. (n.d). ukrprison.org.ua Retrieved from <http://ukrprison.org.ua/departamental/suborders/1367145079> [in Ukrainian].

14. Makrakin, Dzh. (2017). *Suchasnij v'jaznichnij menedzhment. Proekt «Podal'sha pidtrimka penitenciarnoi reformi v Ukraïni» Ramkovoï programi spivrobotnictva Radi Ėvropi ta Ėvropejs'kogo Sojuzu dlja kraïn Shidnogo partnerstva [Modern prison management. Project "Further Support for Penitentiary Reform in Ukraine" of the Framework Program of Cooperation of the Council of Europe and the European Union for Eastern Partnership Countries]*. Kiïv: K.I.S. [in Ukrainian].

УДК 378.016:784]:7.071.2-027.236(043.3)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-324-335](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-324-335)

Мозгальова Наталія Георгіївна доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри музикознавства, інструментальної підготовки та хореографії, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел.: (093) 537-76-19, <https://orcid.org/0000-0001-7857-7019>

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬО-ВИКОНАВСЬКОЇ САМОЕФЕКТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ТА ХОРЕОГРАФІЇ

Анотація. Пріоритет якості освіти як детермінанти освітньої політики держави свідчить про розширення вимог до підготовки вчителів музичного мистецтва і хореографії, орієнтованих на творчість, новаторства, досконалість і художньо-виконавську самоефективність у педагогічній галузі. Потреба удосконалення підготовки майбутніх вчителів музичного мистецтва та хореографії, недостатня увага до формування художньо-виконавської самоефективності як одного з провідних чинників успішності їх художньо-виховної діяльності, значення самоефективності у майбутній професійній діяльності, наукова невизначеність цього феномену, а також нерозробленість методологічних засад її формування визначають актуальність даної роботи. Методологія дослідження ґрунтується на основних положеннях філософії освіти та філософії мистецтва, педагогіки вищої школи, психології творчості, закономірностях і принципах організації освітнього процесу у закладах вищої освіти. Для того щоб сформувати художньо-виконавську самоефективність необхідно застосувати такі методологічні підходи: гуманістичний, аксіологічний, акмеологічний, діяльнісний. Кожен з них передбачає дотримання принципів науковості, наступності, системності, індивідуалізації, інтеграції, педагогічної спрямованості, творчої взаємодії. У процесі роботи виникла необхідність у використанні наступних методів: системно-парадигмальний – для виявлення логіки та основних парадигм розвитку сучасної мистецької освіти; аналіз – для визначення провідних методологічних тенденцій підготовки вчителів музичного мистецтва та хореографії; узагальнення власних роздумів та положень з даного питання.

Ключові слова: вчитель, методологія, мистецька освіта, художньо-виконавська самоефективність, філософія освіти.

Mozgalova Nataliia Georgievna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Musicology, Instrumental Training and Choreography, Vinnytsia State Pedagogical University. M. Kotsyubynskoho, Ostrozkogo St., 32, Vinnytsia, 21001, tel.: (093) 537-76-19, <https://orcid.org/0000-0001-7857-7019>

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF FORMING THE ARTISTIC PERFORMANCE SELF-EFFICIENCY OF FUTURE TEACHERS OF MUSIC ART AND CHOREOGRAPHY

Abstract. The priority of the quality of education as a determinant of the educational policy of the state indicates the expansion of requirements for the training of teachers of musical art and choreography, focused on creativity, innovation, perfection and artistic and performing self-efficacy in the pedagogical field. The need to improve the training of future teachers of musical art and choreography, insufficient attention to the formation of artistic and performing self-efficacy as one of the leading factors of the success of their artistic and educational activities, the importance of self-efficacy in future professional activity, the scientific uncertainty of this phenomenon, as well as the lack of development of the methodological foundations of its formation determine relevance of this work. The research methodology is based on the main provisions of the philosophy of education and philosophy of art, pedagogy of higher education, psychology of creativity, regularities and principles of organization of the educational process in institutions of higher education. In order to form artistic and performing self-efficacy, it is necessary to apply the following methodological approaches: humanistic, axiological, acmeological, functional, competent. Each of them involves observing the principles of scientificity, continuity, systematicity, individualization, integration, pedagogical orientation, and creative interaction. In the process of work, it became necessary to use the following methods: systemic-paradigmatic - to identify the logic and main paradigms of the development of modern art education; analysis – to determine the leading methodological trends in the training of teachers of musical art and choreography; generalization of own thoughts and provisions on this issue.

Keywords: teacher, methodology, art education, artistic performance self-efficacy, philosophy of education.

Постановка проблеми. В умовах реформування та оновлення мистецької освіти в Україні як «джерела динамічного розвитку особистості впродовж життя» [1, с. 6], соціального замовлення на педагога нової генерації особливого значення набуває орієнтація освітнього процесу на формування художньо-виконавської самоєфективності майбутніх учителів музики та хореографії, оскільки саме вона забезпечує успішність не тільки мистецько-педагогічної

галузі, а й суспільства в цілому, готовність до динамічних інноваційних змін та творчої самореалізації в швидкозмінному суспільстві XXI століття.

Сучасні заклади мистецько-педагогічної освіти зможуть ефективно реагувати на виклики суспільства тільки тоді, коли до них придуть компетентні, креативні і творчі випускники вищих педагогічних навчальних закладів, здатні до саморозвитку, самореалізації та художньо-виконавської самоефективності. Ці якості, а також самостійне прийняття виважених рішень у складних, суперечливих, постійно мінливих ситуаціях мистецько-педагогічної діяльності є надзвичайно важливими для сучасних вчителів музичного мистецтва та хореографії. Тому проблема художньо-виконавської самоефективності учителів музичного мистецтва та хореографії належить до найбільш актуальних проблем сучасного мистецько-педагогічного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні її аспекти розроблені в дослідженнях А.Бандури, Ф.Лутанса, В.Ромека, А.Стайковича, Л.Х'елла та ін.. Як професійна якість майбутніх педагогів самоефективність розглядається в роботах Ф.Байбанова, С.Гончар, С.Лебединської та ін.; як один із засобів саморозвитку особистості самоефективність трактується у Р.Кричевського та Т.Гордєєвої та ін.; акмеологічні аспекти художньо-виконавської самоефективності представлені в працях А.Козир, Г.Падалки, В.Федоришина та ін.. Дотичною до проблеми художньо-виконавської самоефективності є проблема виконавського саморозвитку та виконавської самореалізації, досить повно висвітлена в роботах Н.Мозгальнової, О.Ребрової, О.Щолокової та інших.

Мета статті – визначити методологічні орієнтири проблеми формування художньо-виконавської самоефективності учителів музичного мистецтва та хореографії.

Виклад основного матеріалу. Методологічні орієнтири дослідження проблеми формування художньо-виконавської самоефективності учителів музичного мистецтва та хореографії закладені в Законі України «Про вищу освіту» (2014), а також у Законі України «Про освіту» (2017) в яких запропоновано організаційні, правові та фінансові засади функціонування системи вищої освіти та подано трактування змісту вітчизняної освіти як основи інтелектуального, фізичного, духовного і культурного розвитку особистості. В цьому документі також зазначається, що мистецька освіта є одним з напрямків спеціалізованої освіти. Вона спрямована на художньо-творчу самореалізацію особистості на основі розвитку її спеціальних здібностей, набуття компетенцій у певних видах мистецтва, набуття відповідного практичного досвіду та формування ціннісних орієнтацій в процесі мистецької діяльності [2].

Важливою для нашого дослідження стала «Концепція розвитку педагогічної освіти» в якій наголошується, що педагогічний працівник є однією

з найбільш масових професій і потребує постійної уваги держави. При цьому, основною характеристикою професії педагога вважається багатоплановість, яка у вищих своїх проявах підіймається до мистецтва. Важливо, що оцінку діяльності педагога необхідно формувати з об'єктивних та експертних показників, що отримані з різних джерел, зокрема від представників влади та громади [3]. Враховуючи, що головна роль у системі освіти належить учителю, методологічно важливою стала Державна програма «Вчитель», в якій визначені основні вимоги до підготовки та становлення особистості вчителя під час його навчання у педагогічному університеті. Зокрема, інформатизація навчально-вихованого процесу, оновлення змісту педагогічної освіти, впровадження багатоваріантних моделей і програм здобуття вищої освіти, ліквідація розриву між змістом педагогічної освіти та досягненнями педагогічної науки та практики [4].

Визначення методологічних засад формування художньо-виконавської самоефективності учителів музичного мистецтва та хореографії передбачає визначення особливостей мистецької освіти, їх відповідність пріоритетам нового педагогічного мислення, в основі якого гуманізм, розвиток особистості засобами світової культури, врахування національних традицій, орієнтація на інноваційну діяльність тощо. Важливо, що «мистецька освіта характеризується майже невлотимим для формальної фіксації розвитком особистості», тим, що «залишається, коли забувається все вивчене». Мистецька освіта не зводиться лише до фахового навчання і художньо-естетичного виховання, вона «є важливим компонентом цілісного духовного розвитку особистості, який визначає можливості підвищення загального культурного потенціалу всього суспільства» [5, с. 33].

Концепція «Нова українська школа» прогнозує, що, здобувши мистецьку освіту, особистість увійде в самостійне життя здатною творчо мислити, продукувати і втілювати оригінальні ідеї; буде обізнаною у світовій мистецькій спадщині і критично сприйматиме та інтерпретуватиме новітні явища; навчиться осмислювати власні емоції від мистецтва й свідомо коригувати свій психологічний стан мистецькими засобами, усвідомлено розширюватиме коло пізнання мистецьких явищ при тому, що відчуватиме потребу керувати власними уподобаннями в мистецтві тощо. Однією з основних компетентностей в документі визначено «...обізнаність та самовираження у сфері культури; здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Ця компетентність передбачає глибоке розуміння власної національної ідентичності як підґрунтя відкритого ставлення та поваги до розмаїття культурного вираження інших» [6]. Отже, у мистецькій освіті закладений значний компетентнісний потенціал для розвитку успішної і творчої

особистості. Це стосується не тільки предметних і міжпредметних художньо-естетичних компетентностей, а й основних життєвих компетентностей на основі художнього пізнання.

Методологічним орієнтиром модернізаційних процесів в мистецькій освіті науковці визначають філософію освіти як сукупність світоглядних теорій та ідей, що зумовлюють методологію навчання і виховання, становлення і розвиток особистості. Філософія освіти використовує підходи і знання філософії, аксіології, історії, культурології, проте її головний інтерес – освіта і педагогіка. Філософія мистецької освіти «пояснює закономірності впливу мистецтва на людину та способи духовно-практичного осягнення художніх творів. Завдання полягають у застосуванні методологічних, культурологічних, естетичних, мистецтвознавчих принципів для розкриття теоретичних моделей сутності, світоглядного значення та місця мистецтва у загальній системі людської культури і освіти» [7, с.8].

На думку В. Андрущенка, становлення сучасного філософо-освітнього дискурсу здійснюється за такими напрямками: орієнтація на світоглядний, гносеологічний та методологічний плюралізм, синтез соціально-антропологічних, позитивістських положень, розширене тлумачення раціональності, звернення до герменевтичних та культурологічних методів аналізу [8]. Також вчений звертає увагу «на п'ять принципових положень, які складають концептуальну канву сучасної філософії освіти: сучасну систему освіти України слід розглядати у контексті її становлення і розвитку (трансформації, модернізації), враховуючи нові світові реалії; сутність сучасного процесу навчання складає не лише збагачення особистості певною сумою знань чи навичок, а її всебічна підготовка до життя у глобалізованому інформаційному просторі через створення рівних умов доступу до якісної освіти; філософське підґрунтя навчально-виховного процесу складають принципи пріоритету людини як особистості, свободи вибору цінностей, реалізації можливостей саморозвитку; останнє потребує активного переоблаштування навчально-виховного процесу на засадах інформаційних технологій та мовних стратегій, розробки та впровадження інтегративних курсів та лекторіїв, підвищення ролі самостійної роботи студентів та навчальної практики [9, с. 10].

Що стосується мистецької освіти В Андрущенко відзначає, що мистецька освіта є незамінною складовою майбутнього педагога як Вчителя з великої букви, духовного наставника, друга і радника. Адже, тільки мистецтво, одним штрихом, однією лінією, однією нотою, однією гамою відтворює духовний світ особистості, а відповідно і людини як цілісності [10, с. 3].

З цим твердженням суголосна методологічна позиція О.Щолокової, яка вважає, що педагогіка мистецтва активно використовує «духовність» як

найбільш фундаментальне і значуще для неї поняття. На думку вченої, це пояснюється тим, що «людина в будь-яких обставинах повинна залишатися людиною. Технологізація та інформатизація не відмінюють духовні почуття. Добро і зло, краса і потворність, віра, надія і любов – залишаються тими сутнісними силами людини, які визначають її життя у всі часи і будь-якому соціумі. Адже не дарма духовність завжди була об'єктом філософських рефлексій, а прогресивна педагогіка намагалась повернути освіту до її головної мети – формуванню духовного потенціалу нації» [10, с. 128]. З цих позицій мистецьку освіту можна трактувати як універсальну естетико-виховну та особистісно-розвивальну складову освіти, що визначає погляд на педагогіку мистецтва як чинник цілісного розвитку особистості. Підсумовуючи сказане відзначимо, що методологія дослідження проблеми формування художньо-виконавської самоефективності майбутніх учителів музичного мистецтва та хореографії повинна відповідати основним напрямкам модернізації системи вищої освіти, із виявленням шляхів інтеграції до Європейського освітнього простору.

Для методології дослідження проблеми формування художньо-виконавської самоефективності вчителів музичного мистецтва та хореографії важливими є виділені О.Отич позиції, а саме: утвердження ідеї холізму в суспільній свідомості на початку третього тисячоліття спричинило трансформацію розщепленої наукової картини світу в цілісну, в якій гармонійно поєднуються філософська, наукова та художня картини. Внаслідок цього відбулась зміна сцієнтистської освітньої парадигми на науково-мистецьку, спрямовану на реалізацію людинотворчої й культуротворчої ролі освіти у швидкозмінному глобалізованому світі. Відповідно, вважає О.Отич, увага вчених все частіше звертається до мистецтва, в якому закладений важливий педагогічний резерв для формування та розвитку особистості. «Інтегруючись з філософією й наукою, мистецтво утворює новий теоретичний дискурс, що охоплює філософське, наукове й художнє світобачення, забезпечуючи їх полілог» [11, с.35].

З цих позицій методологічну основу дослідження проблеми формування художньо-виконавської самоефективності вчителів музичного мистецтва та хореографії складають наукові підходи різного рівня (за С.Гончаренко), а саме гуманістичний, аксіологічний, акмеологічний та діяльнісний підходи. Зупинимось докладніше на їх характеристичі.

Гуманістичний підхід є основним орієнтиром сучасної мистецької педагогіки, адже передбачає зміщення методологічних орієнтацій освіти з формування особистості на стратегію її розвитку і саморозвитку; забезпечення гуманістичної спадкоємності у мистецькій освіті, підняття її ефективності (О.Щолокова); використання і процесі навчання творів, зміст яких сповнений

гуманістичними ідеями (Г.Падалка); виховання у студентів гуманістично-ціннісного відношення до світу, інших людей, до самого себе (О.Олексюк).

Гуманістична спрямованість підготовки вчителів музичного мистецтва і хореографії полягає у створенні найсприятливіших умов для художньо-виконавського розвитку та художньо-виконавської самореалізації, передбачає індивідуалізацію та диференціацію форм і методів навчання, репертуару, зростання ролі суб'єкт-суб'єктної взаємодії під час групових та індивідуальних занять, активізацію творчого потенціалу та прагнення до самоефективності. Гуманістичний підхід в галузі підготовки майбутніх учителів музики і хореографії потрібно розглядати у взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями особистості, адже аксіологічна складова присутня буквально у всіх аспектах досліджуваної проблеми, починаючи від її тематики, мети, і закінчуючи результатом: вчитель музичного мистецтва і хореографії підготовлений до художньо-виконавської самоефективності.

Аксіологічний підхід в процесі формування художньо-виконавської самоефективності спонукає орієнтуватися на ціннісні орієнтації студентів. Цей підхід органічно притаманний мистецькій педагогіці, оскільки в його основі – розуміння і ствердження цінності людського життя, навчання і виховання, освіти і педагогічної діяльності. За цим підходом кожний студент є активним ціннісно-мотивованим суб'єктом навчальної діяльності, а в майбутньому – найважливішим суб'єктом професійної діяльності.

Орієнтація на формування у майбутніх вчителів музичного мистецтва і хореографії художньо-виконавської самоефективності актуалізує проблему художніх цінностей, що складають основу світової художньої культури. Носіями художніх цінностей є твори мистецтва. Художнім цінностям притаманна визначена специфіка, «..художня цінність є у всіх випадках інтегральною якістю твору мистецтва, в якому сплавлені часто суперечливі співвідношення естетичної і моральної, політичної і релігійної, екзистенційної цінностей» [12, с. 129]. Тобто, художні цінності, в деякому розумінні, є «аксіологічним синтезом», що включає різні види цінностей. В цьому сенсі, у формуванні художньо-виконавської самоефективності виняткового значення набувають цінності світового хореографічного і музичного мистецтва. Отже ціннісне ставлення до музичного і хореографічного мистецтва виступає як найважливіший засіб навчання і виховання, як прагнення задовольнити потреби в реалізації власних здібностей, як можливість самовираження та самореалізації у різноманітних видах художньо-виконавської діяльності.

Впровадження аксіологічного підходу в практику підготовки вчителів музичного мистецтва і хореографії передбачає цілеспрямоване їх залучення до світових художніх цінностей, усвідомлене ставлення до художньо-виконавської діяльності, що забезпечує набуття знань та оволодіння уміннями і навичками,

формує здатність до художньо-виконавського саморозвитку та самореалізації. Необхідно наголосити на ролі педагога у формуванні художньо-виконавської самоефективності студентів, що полягає у спрямуванні навчального процесу на входження майбутнього вчителя у світ художніх цінностей, через ідентифікацію себе із загальнолюдськими цінностями. Взагалі, реалізація аксіологічного підходу, висуває підвищені вимоги до особистості викладача вищого навчального закладу, актуалізуючи такі якості, як гуманістична педагогічна позиція, особистісна відповідальність за якість педагогічної діяльності, вибір професійних цінностей та цілей.

Враховуючи, що художньо-виконавська самоефективність передбачає досягнення навчального і професійного успіху, вважаємо доцільним впровадження в практику підготовки майбутніх вчителів музики і хореографії ідей акмеологічного підходу «як основи і механізму стимулювання студентів до досягнення вершин досконалості у музично-педагогічній діяльності» [13, с. 6]. Як базисна методологічна платформа цей підхід характеризується прогностичністю, адже спрямовує вчителя на прогнозування якісного результату в художньо-виконавській діяльності; на аналіз продуктивності сучасного мистецького досвіду й «виділення перспективних ідей, чинників, під впливом яких він складається; на вивчення акмевершин у музично-педагогічній роботі та проектування моделей професійної діяльності».

Акмеологія всебічно висвітлює процес розвитку особистості протягом всього життя, особливо в зрілості, коли самоефективність і самореалізація проявляються на вищому рівні. Акмеологія виявляє об'єктивні та суб'єктивні умови, які, будучи взаємопов'язаними, дозволяють вчителю оптимально реалізуватися як різнобічній мистецькій особистості та висококласному фахівцю. Різноманітні варіанти мистецьких «акме» виявляються в помітному розвитку різних художньо-виконавських умінь і навичок, зокрема і в рівні художньо-виконавської самоефективності. На переконання В.Федоришина, акмеологічному розвитку вчителів музичного мистецтва та хореографії притаманні наступні характеристики: інноваційність, гуманізація, проєктивність, гуманітаризація, інтегративність та творчість [14, с.4-5].

Згідно з акмеологічною позицією художньо-виконавська самоефективність притаманна особистості, яка орієнтована на найвищі навчальні та професійні досягнення. Це передбачає зміну мотиваційної сфери майбутнього вчителя, в якій більш випукло, ніж це було раніше, проявляється мотив досягнення художньо-виконавського і життєвого успіху. Крім того, знаходять своє відображення мистецькі інтереси, уподобання та цінності; зростає вміння планувати, а потім втілювати у навчальну і виконавську практику саме ті дії, що відповідають означеним цінностям.

З позицій акмеологічного підходу художньо-виконавська самоефективність вчителів музичного мистецтва та хореографії забезпечується розвитком процесів самості, активізацією досягнення акме, прагненням до успіху в навчальній і виконавській діяльності. Розвиток процесів самості вчителя відбувається художньо-виконавській підготовці. Провідною ідеєю теорії та методики музичного навчання є створення умов для розкриття і розвитку художньо-виконавського потенціалу кожного студента, формування в нього позитивної «Я» – концепції в процесі опанування основ мистецької діяльності. Переведення резервного потенціалу зі стану потенційного до актуального, набуття художньо-виконавської зрілості, формування професійної майстерності, стимулювання досягнення акме у навчальній і виконавській діяльності є напрямками докорінних змін фахової підготовки вчителів музичного мистецтва і хореографії в університеті. Тому, сучасна акме-орієнтована мистецька освіта повинна створити основу для наступного послідовного та безперервного художньо-виконавського саморозвитку та самореалізації фахівця як особистості й професіонала.

Відповідно до акмеологічних ідей А.Козир та Г.Падалки, художньо-виконавська самоефективність вчителів музичного мистецтва та хореографії є тотожною поняттю переконаності в своїй успішності, в своїх здібностях, уміннях і навичках, здатності досягати мети та віри у власні можливості. Важливе значення має також рефлексивне усвідомлення студентом власного виконавського розвитку як складової успішності художньо-виконавської діяльності. Оцінюючи свої здобутки в галузі музично-виконавського мистецтва, студенти повинні розвивати не тільки виконавські уміння і навички, а й здатність впливати на емоційно-естетичний розвиток школярів засобами музичного і хореографічного виконавства.

Вплив самоефективності на результативність художньо-виконавської діяльності, є безперечним, адже наявність самоефективності детермінує досягнення її продуктивності. Переконаність у власній успішності, на думку А.Бандури, може позитивно вплинути на результат діяльності [15]. Дослідники А.Стайкович та Ф.Лутанс переконані, що між самоефективністю особистості та результативністю її діяльності існує прямий зв'язок [16, с.240-261].

Тому, одним із шляхів формування художньо-виконавської самоефективності майбутніх вчителів музики і хореографії був обраний діяльнісний підхід, адже саме через діяльність і в процесі діяльності відбувається їх самоактуалізація та художньо-виконавський саморозвиток. Вектор діяльнісного підходу орієнтований на організацію процесу навчання, що набуває діяльнісного характеру. Майбутній вчитель завдяки діяльності отримує реальний шанс для виявлення потенційних можливостей для свого художньо-виконавського становлення і самоефективності. При цьому художньо-

виконавська діяльність студента може зкеруватися такими мотивами: бажання стати успішним фахівцем, прагнення спілкуватися з мистецтвом, набуття художньо-виконавського досвіду, професійний саморозвиток і самореалізація. Художньо-виконавській діяльності зазвичай відповідають декілька мотивів, тому можна говорити про її полімотивованість. В умовах мотивованого включення студента в художньо-пізнавальну діяльність вона стає цікавою, захоплюючою, що приносить задоволення. Отже, підготовка вчителів музики і хореографії з використанням діяльнісного підходу забезпечує формування нового типу педагога – фахівця здатного до художньо-виконавської самоєфективності.

Кожен із вищерозглянутих підходів передбачає дотримання принципів: науковості – передбачає поетапне формування художньо-виконавської самоєфективності з урахування набутого досвіду; системності – дозволяє розглядати формування художньо-виконавської самоєфективності студентів як цілісний процес із структурними та функціональними зв'язками; індивідуалізації – забезпечує орієнтування на особистість кожного студента в процесі формування художньо-виконавської самоєфективності; інтеграції – забезпечує інтеграцію всіх напрямів підготовки вчителів музичного мистецтва і хореографії з метою формування художньо-виконавської самоєфективності; педагогічної спрямованості – дозволяє по-новому ставити та вирішувати освітні завдання, відповідно до вимог сучасності; творчої взаємодії – дозволяє створити основу для досягнення найвищих результатів у художньо-виконавській діяльності.

Висновки. Отже, загальнофілософські й загальнонаукові методологічні орієнтири дослідження проблеми художньо-виконавської самоєфективності майбутніх учителів музичного мистецтва і хореографії убачаємо в орієнтації на такі наукові підходи: гуманістичний – забезпечує гуманістично-ціннісне спрямування процесу формування художньо-виконавської самоєфективності студентів; аксіологічний – передбачає освоєння майбутніми вчителями цінностей музичного і хореографічного мистецтва, що вмотивовує їх гармонійне входження в професійне і соціокультурне середовище; акмеологічний – забезпечує підготовку майбутніх вчителів музичного мистецтва як особистостей орієнтованих на вищі художньо-виконавські досягнення; діяльнісний – спрямований на реалізацію навчальних і професійних мотивів, адже саме діяльність є вирішальним фактором формування художньо-виконавської самоєфективності. Цим підходам відповідають наступні принципи: науковості, системності, індивідуалізації, інтеграції, педагогічної спрямованості, творчої взаємодії.

Література:

1. Каплінський В.В. Професійне становлення майбутнього вчителя в процесі загальнопедагогічної підготовки: теорія і практика. Вінниця, 2018. 492с.

2. Закон України «Про освіту» .Відомості Верховної Ради. 2017. № 38–39. 380 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 15.10.2022).
3. Концепція розвитку педагогічної освіти URL: https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2015/05/prez_krpo.pdf (дата звернення 11.10.22)
4. Державна програма «Вчитель». URL: http://ru.osvita.ua/legislation /Ser_osv/3243/ (дата звернення)
5. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька. Тернопіль, 2005.360 с.
6. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 9.10.2022).
7. Рудницька О.П. Методологія мистецької освіти. *Мистецька освіта в Україні: теорія і практика*. Суми, 2010. 255 с.
8. Андрущенко В.П. Філософія освіти XXI століття: пошук пріоритетів URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/2399> (дата звернення14.10.2022).
9. Андрущенко В.П. Мистецька освіта в системі формування педагога XXI століття. *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 14. Теорія і методика мистецької освіти*. Вип.1(6). К.:НПУ,2004. С.3-5.
10. Щолокова О.П. Категорія духовності у мистецькій освіті: компетентнісний підхід. *Естетика і етика педагогічної дії*. Київ-Полтава, 2011. с.127-136.
11. Отич О.М. Педагогіка мистецтва у системі мистецьких субдисциплін педагогіки. *Мистецька освіта в Україні: теорія і практика*. Суми, 2010. С. 35-40с.
12. Каган М.С. Філософська теорія цінності. К., 1997.205 с.
13. Козир А.В. Теорія та практика формування професійної майстерності вчителів музики в системі багаторівневої освіти: дис. д-ра. пед. наук. К., 2009. 574 с., с. 6
14. Федоришин В.І. Теорія та методика фахової підготовки майбутніх учителів музики на акмеологічних засадах: автор.докт пед наук. Київ,2014. 39с.
15. Bandura A. Social cognitive theory of self-regulation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. В.1991, vol. 50. p. 248-287.
16. Stajkovic A. D., Luthans F. Self-efficacy and work-related performance: A meta-analysis// *Psychological Bulletin*, Sep. 1998. vol. 124. № 2. p. 240-261.

References:

1. Kaplinskyi V.V. Profesiine stanovlennia maibutnoho vchytelia v protsesi zahalnopedahohichnoi pidhotovky: teoriia i praktyka. Vinnytsia,2018.492s
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» .Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2017. № 38–39. 380 s. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (data zvernennia: 15.10.2022).
3. Kontseptsiia rozvytku pedahohichnoi osvity URL: https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2015/05/prez_krpo.pdf (data zvernennia 11.10.22)
4. Derzhavna prohrama «Vchytel». URL: http://ru.osvita.ua/legislation /Ser_osv/3243/ (data zvernennia 12.10.2022)
5. Rudnytska O.P. Pedahohika: zahalna ta mystetska. Ternopil, 2005.360 s.
6. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly «Nova ukrainska shkola». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (data zvernennia: 9.10.2022).
7. Rudnytska O.P. Metodolohiia mystetskoï osvity. *Mystetska osvita v Ukraini: teoriia i praktyka*. Sumy, 2010. 255 s.
8. Andrushchenko V.P. Filosofiia osvity KhKhI stolittia: poshuk priorytetiv URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/2399> (data zvernennia14.10.2022).

9. Andrushchenko V.P. Mystetska osvita v systemi formuvannia pedahoha KhKhI stolittia. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P.Drahomanova. Serii 14. Teoriia i metodyka mystetskoï osvity. Vyp.1(6). K.:NPU,2004. S.3-5.
10. Shcholokova O.P. Katehoriia dukhovnosti u mystetskii osviti: kompetentnisnyi pidkhid. Estetyka i etyka pedahohichnoi dii. Kyiv-Poltava, 2011. s.127-136.
11. Otych O.M. Pedahohika mystetstva u systemi mystetskykh subdystsyplin pedahohiky. Mystetska osvita v Ukraini: teoriia i praktyka. Sumy, 2010. S. 35-40s.
12. Kahan M.S. Filososfska teoriia tsinnosti.K., 1997.205 s.
13. Kozyr A.V. Teoriia ta praktyka formuvannia profesiinoi maisternosti vchyteliv muzyky v systemi bahatorivnevoi osvity: dys. d-ra. ped. nauk. K., 2009. 574 s., s. 6
14. Fedoryshyn V.I. Teoriia ta metodyka fakhovoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv muzyky na akmeolohichnykh zasadakh: avtor.dokt ped nauk. Kyiv,2014. 39s.
15. Bandura A. Social cognitive theory of self-regulation. Organizational Behavior and Human Decision Processes. B.1991, vol. 50. p. 248-287.
16. Stajkovic A. D., Luthans F. Self-efficacy and work-related performance: A meta-analysis// Psychological Bulletin, Sep. 1998. vol. 124. № 2. p. 240-261.

СЕРІЯ «Психологія»

УДК 159.944:37.091.12

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-336-345](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-336-345)

Overchuk Victoriia Anatoliivna Doctor of Economics, Candidate of Psychological Sciences, Professor, Head of Psychology Department of Vasyl' Stus Donetsk National University, Yanhelia St., 4, Vinnytsia, 21050. tel.: (067) 850-11-80, <https://orcid.org/0000-0002-7744-9346>

Kuznietsova Olena Vladyslavivna Master's student of Psychology Department of Vasyl' Stus Donetsk National University, Yanhelia St., 4, Vinnytsia, 21050., tel.: (098) 549-04-68

DETERMINANTS OF PERSONALITY STRESS RESISTANCE

Abstract. The article is devoted to topical issues of formation of personality stress resistance in conditions of instability, uncertainty, poor predictability of social processes. These issues are of particular relevance in the context of the armed aggression of the terrorist state on the territory of Ukraine, when the mental load on a person increases for a long time, when constant stress puts new demands on the mind and body. The author considers stress not just as a stimulus-response reaction, but also as an interaction between the individual and the environment, including subjective perception and evaluation of stressors, which is a very personalized process. The sequence of coping strategies used by the personality to confront stressful situations is analysed by the author, regardless of situational factors and in connection with constant personality traits and temperament, such as neuroticism, extroversion, sense of humour, perseverance, fatalism, conscientiousness and openness to life experience, etc. The author singled out a number of factors on which personality stability depends: type of temperament, or neuropsychic stability, emotional balance, anxiety, self-esteem, locus of control; style of thinking; personal reference, degree of conflict, motivation to succeed, experience of social communication, and moral normativity of the personality. Particular attention is paid to one of the central categories of the stress model and the psychological condition for the development of personality stress resistance – coping, the effort by which people mobilize resources and forces inside and outside themselves that will make them feel that their problems are within their power. It was emphasized that in the

process of psychological adaptation coping strategies play a compensatory function, and psychological defense mechanisms - decompensation, but they give time to the psyche to develop more effective coping methods. It is noted that each person has its own unique combination of adaptation resources. This combination includes six basic characteristics or features that form the core of an individual fighting style: Beliefs and Values - B; Affect and Emotion - A; Social - S; Imagination and Creativity - I; Cognition and Thought - C; Physiological and Activities - Ph. This model is called "BASIC Ph". The combination of all six signs makes up an individual style of dealing with stress. Identifying such concepts as stress resistance and psychological elasticity, it should be noted that the process of its development is purely individual and depends on the absence of negative self-images and devastating self-criticism; the ability of a person to consciously manage his own behaviour in each situation; the ability to cope with grief and overcome various psychological obstacles, the desire to achieve physical health and optimism. The development of stress resistance depends not only on the external situation and on the current state of a person, but also on socially acquired qualities, skills and abilities.

Key words: stress resistance, personality, coping, individual personality traits, and the core of individual fighting style.

Оверчук Вікторія Анатоліївна доктор економічних наук, кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Янгеля, 4, м. Вінниця, 21050, тел.: (067) 850-11-80, <https://orcid.org/0000-0002-7744-9346>

Кузнєцова Олена Владиславівна магістр 2-го року навчання, спеціальності психологія, Донецький національний університет імені Василя Стуса, вул. Янгеля, 4, м. Вінниця, 21050, тел.: (098) 549-04-68

ДЕТЕРМІНАНТИ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Стаття присвячена актуальним питанням формування стресостійкості особистості в умовах нестабільності, невизначеності, поганої передбачуваності соціальних процесів. Ці питання набувають особливої актуальності в умовах збройної агресії держави-терористки на території України, коли тривалий час зростає психічне навантаження на людину, коли постійний стрес ставить перед нею нові вимоги до розуму і тіла. Авторка розглядає стрес не просто як реакцію «стимул-реакція», а як взаємодію між особистістю і навколишнім середовищем, що включає суб'єктивне сприйняття та оцінку стресорів, що є дуже персоналізованим процесом. Аналізується послідовність стратегій подолання, які використовує особистість для

протистояння стресовим ситуаціям, незалежно від ситуаційних факторів і у зв'язку з постійними рисами особистості та темпераменту, такими як невротизм, екстраверсія, почуття гумору, наполегливість, фаталізм, сумлінність і відкритість до отримання життєвого досвіду, тощо. Авторкою виокремлені низка чинників, від яких залежить стійкість особистості: тип темпераменту, або нервово-психічна стійкість, емоційна врівноваженість, тривожність, самооцінка особистості, локус-контролю; стиль мислення; особистісна референтність, ступінь конфліктності, мотивація досягнення успіху, досвід соціального спілкування, моральна нормативність особистості. Особливу увагу приділено одній з центральних категорій моделі стресу та психологічній умові розвитку стресостійкості особистості – копінг, зусиллю, за допомогою якого люди мобілізують всередині і зовні самих себе ресурси і сили, які дадуть їм відчуття, що їхні проблеми їм під силу. Підкреслено, що в процесі психологічної адаптації копінг-стратегії відіграють компенсаторну функцію, а психологічні захисні механізми – декомпенсації, проте вони дають час психіці на вироблення більш ефективних методів подолання. Зазначено, що у кожної особи є своя власна унікальна комбінація ресурсів адаптації. Ця комбінація включає шість основних характеристик або параметрів, що складають ядро індивідуального стилю боротьби: Beliefs and Values – B (переконання та моральні цінності); Affect and Emotion – A (емоції); Social – S (соціальна сфера); Imagination and creativity – I (уява і творчість); Cognition and Thought – C (пізнання і думка); Physiological and Activities – Ph (фізична активність). Дана модель має назву «BASIC Ph». Комбінація всіх шести параметрів і складає індивідуальний стиль боротьби зі стресом. Ототожнюючи такі поняття, як стресостійкість та психологічна еластичність, слід зазначити, що процес її розвитку є суто індивідуальним та залежить від відсутності негативних Я-образів та нищівної самокритики, здатності людини свідомо керувати власною поведінкою у кожній ситуації, вміння справлятися із горем та долати різні психологічні перешкоди, спрямованості до досягнення фізичного здоров'я та оптимізму. Розвиток стресостійкості залежить не лише від зовнішньої ситуації та стану людини на теперішній час, але і від соціально набутих якостей, вмінь та навичок.

Ключові слова: стресостійкість, особистість, копінг, індивідуальних особливостей особистості, ядро індивідуального стилю боротьби.

Formulation of the problem. A characteristic widespread feature of modern everyday life is stress, which is a kind of retribution for the achievement of scientific and technological progress, for the search for the meaning of life and survival in extremely difficult situations. In a situation of instability, uncertainty, poor predictability of social processes, the mental load on a person increase, constant

stress puts new demands on the mind and body of a person. The most negative effect is caused by daily, perhaps even insignificant in our opinion, but chronic stressful events (stressors), the so-called everyday stress, to which we are so accustomed that we stop noticing. People get so used to "unpleasant" events that they cease to realize the impact of many stress factors, but at the subconscious level, the body perceives them and automatically reacts to them. The negative effects of everyday stress accumulate, in the body, cause destructive effects on mental and somatic health, and disrupt human adaptation. Constant exposure to stress factors stimulates the development and formation of personality stress resistance.

The fight against stress is one of the urgent needs of society and gives grounds to study the patterns of development and formation of stress resistance of the modern personality.

Analysis of the latest research. A large number of scientific researches are devoted to the study of the problem of personality stress resistance, namely: the structure of the concept of "personality stress resistance" at different stages was studied by H. Hartman, S. Kobeis, R. Lazarus, S. Maddi, H. Selie, S. Folkman and others. This was H. Hartman, studying constructive ways to overcome stress, who first introduced the term "stress resistance". R. Lazarus considered stress resistance as a "coping strategy" to regulate relations with the environment. A number of studies of domestic and foreign scientists are devoted to typical profiles of stress-resistant persons (V. Krainiuk); stress resistance of employees in the conditions of organizational change (R. Valieiev, L. Karamushka, V. Fursa); adaptation of personality to the conditions of crisis environment (M. Contreras, A. Mariela de León and others). S. Kobeisi, S. Madli considered the concept of stress resistance of the personality in view of its vitality, A. Sokur studied personal resources of stress overcoming, L. Tsarenko studied the peculiarities of responding to a stressful situation. The study of methods of overcoming stress is devoted to the works of O. Strelnikov, L. Nauholnik, I. Prykhodko, A. Chernikov and others.

Presentation of the main material. Stress is a complex defense mechanism that represents the end of numerous dynamic and interrelated factors of biological, psychological and social nature; it is not just a stimulus-response reaction, but also the interaction between the individual and the environment, including the subjective perception and assessment of stressors, which is a highly personalized process. Specific inherited characteristics, accumulated life experience and certain learned cognitive tendencies of the individual influence the degree of vulnerability to stressors. Resilience and vulnerability to stressors, as well as the intensity of the reaction to stress, largely depend on age, gender, intelligence, and numerous personality characteristics, such as endurance, locus of control, self-efficacy, self-esteem, optimism, hostility, negative emotionality and social bias, etc.

The relationship between individual personality traits and stress is manifested in the following aspects:

- choosing or avoiding environments that are associated with specific stressors,
- a way of interpreting a stressful situation and assessing one's own abilities and capacities for proactive behaviour to cope with stress;
- the intensity of the individual's reaction to the stressor;
- coping strategies used by a person facing a stressful situation.

Studies of a large number of scientists [1] have recorded a significant sequence of coping strategies used by the individual to cope with stressful situations, regardless of situational factors and in connection with constant personality traits and temperament, such as neuroticism, extraversion, and sense of humour, perseverance, fatalism, conscientiousness and openness to life experience.

The positive impact of stress on the personality is associated with reframing (positive reassessment of stressful situations), purposeful problem solving, using spiritual or religious beliefs to find comfort, and making sense of ordinary events of everyday life to get a psychological pause in traumatic life events.

Stress resistance of a personality is a system-integrative property of a personality that ensures the predictability of psychobiological reactions to stress; optimization of socio-cultural and organizational-behavioural strategies for overcoming complex and emergency situations; determination of value-semantic transformations of post-stress consequences [2]. Scientific researches of L. Vyhotskyi, E. Klimov, O. Leontiev, B. Lomov, S. Rubinshtein allowed to identify the determinants of personality stress resistance based on the principles of the subject-activity approach. They studied the determinants of personality stress resistance by analysing the relationship between the characteristics of stress factors, psychological states and personality traits. Taking into account the understanding of determinism of human behaviour, formulated by S. Rubinshtein, stress factors act only through the influence on psychological states and personality properties. Psychological states and personality traits are decisive in the development and formation of personality stress resistance.

Today in science there are many variants of the list of psychological properties of the personality that determine its resistance to stress. Conventionally, they can be divided into individual psychological qualities, features of personal communication style and specifics of interpersonal interaction. One of the first attempts to identify personal qualities that significantly affect stress resistance and are able to change attitudes to stressful events was a study by J. Ormel, R. Sanderman and R. Stewart, who identified three main personality variables on which human stress resistance depends, namely neuroticism, self-esteem and locus of control. These variables,

according to researchers, are also able to change the human reaction to a certain adverse circumstance [3].

A number of researchers extend this list and identify the following factors on which personality resilience depends:

- type of temperament, or neuro-psychic stability,
- emotional balance,
- anxiety,
- self-esteem of the individual,
- locus of control;
- style of thinking;
- personal referentiality,
- the degree of conflict,
- motivation to achieve success,
- experience of social communication,
- moral normativity of the individual.

The type of temperament is one of the main indicators of stress resistance due to the strength and dynamics of nervous processes under the influence of stress factors.

According to the overwhelming majority of scientists, representatives of a weak nervous system, under the influence of high levels of stress, rapidly deteriorate their performance (despite the fact that at an average voltage level they are quite productive) and the level of their stress resistance is sharply reduced. For example, melancholic type of temperament is the least stress-resistant, phlegmatic - the most resistant to stress, choleric with their tendency to short emotional outbursts are not subject to severe stress [5]. Representatives of a strong type of nervous system in such conditions, on the contrary, mobilize their own psychological resources, which significantly increases the level of stress resistance and productivity.

The impact of anxiety on stress resistance depends on its intensity, the lower the level of personal anxiety; the higher the level of stress resistance of the individual, the more actively regulated the activity of the individual. People with anxiety as a character trait are more exposed to stress than people who experience anxiety due to traumatic, dangerous situations.

Self-esteem is the core of self-regulation and determines the degree of adequacy of the conditions perception of the individual's activity and his own capabilities. Inadequately high as well as inadequately low self-esteem do not contribute to the development of stress resistance. People with low self-esteem have a higher level of anxiety under threat than people with positive self-esteem; they avoid difficulties because they are convinced that they cannot cope with them. An adequately high level of self-esteem plays an important role in the organization of a

person's own appropriate behaviour, activities and relationships with other people, as it determines the criticality and demandingness to oneself, the attitude to one's own successes and failures [6]. Thus, since adequately high self-esteem has a positive effect on the level of stress resistance, it is one of the main psychological conditions for the development of stress resistance.

The influence of locus control on stress resistance depends on the main types of personal control: behavioural, which is responsible for the direction of the individual's actions; cognitive, which reflects the personal interpretation of situations; determination control, which determines the choice of the way of activity of the individual. Each of the three types of control is related to stress in a complex way, either increasing its strength, reducing it, or not affecting it at all. The inability of a person to control a stressful situation turns its effect into distress, and largely in "internals" than in "externals". The internal locus of control provides responsibility in decision-making, social activity, emotional stability, moral normativity, pronounced cognitive activity, awareness of professional and educational aspirations and prospects for the future [6].

The style of thinking is of great importance for a person's stress resistance. We cannot talk only about optimistic or pessimistic style of thinking, because they do not exist in their pure form. The style of thinking of a person depends on a specific situation, life experience and personal qualities of a person and has both advantages and disadvantages. Pessimists have the advantage that they prepare in advance for unfavourable developments and thus prevent severe stress. Optimists believe that there are no hopeless situations, that every situation has a positive side. This confidence that increases their level of stress resistance and motivates them to find new solutions to the situation. In our opinion, the tendency to an optimistic style of thinking reduces the level of personal anxiety, which is associated with the fear of not coping with difficult life situations, and this, in turn, contributes to the development of stress resistance.

There is a certain correlation between the personality conflict and its stress resistance, which is that the ability to resolve successfully conflicts leads to improved interpersonal relationships, and this, in turn, reduces the number of stressors and anxiety level, increases self-esteem, which are the main indicators of stress resistance. The low level of conflict of the personality contributes to the development of its stress resistance due to the fact that it does not provoke additional stressful situations associated with misunderstandings with other people; that it is able to cooperate constructively with other people in difficult situations, to provide and receive social support if necessary, which positively affects the productivity of its activities. Also, personal conflicts of a person, which unfold on the basis of contradictions between generally accepted moral norms and their own vision, have a

negative impact on the formation of stress resistance, which leads to an increase in internal tension.

In the 60s of the last century, L.Marfi used the term, which later became one of the central categories of the stress model and a psychological condition for the development of personality stress resistance - coping, which in English means mastering or overcoming.

Coping is an attempt to overcome the difficulties of life by restoring power and control over them. It is an effort by which people mobilize resources and forces inside and outside themselves that will make them feel that their problems can be solved. Under stress, human psychological adaptation occurs mainly through coping strategies and psychological defense mechanisms. The same life events can have different stress load depending on their subjective assessment or on what norms of response adults transmit to children. The coping response is triggered when a person identifies a situation as one that exceeds daily energy expenditure and requires additional effort. But when the demands of the situation are assessed by a person as unbearable, then overcoming can take place in the form of psychological protection. In the process of psychological adaptation, coping strategies play a compensatory function, and psychological defense mechanisms - decompensation, but they give the psyche time to develop more effective coping methods.

Coping (eng. "cope" - to withstand, to cope) is a stabilizing factor that helps the individual to maintain psychosocial adaptation during the period of stress. Coping strategies are an adaptive form of behaviour that maintains psychological balance in a problematic situation; these are ways of psychological activity and behaviour, which are developed consciously and aimed at overcoming a stressful situation. During the observation and interviewing of people under stress, it was found that everyone has their own unique combination of adaptation resources. This combination includes six basic characteristics or signs that make up the core of an individual fighting style:

- Beliefs and Values – B;
- Affect and Emotion – A;
- Social – S;
- Imagination and creativity – I;
- Cognition and Thought – C;
- Physiological and Activities – Ph.

This model is called "BASIC Ph". The combination of all six signs is an individual style of stress management. It is important to note that everyone has his or her own preferred methods of overcoming the crisis in different periods of life. In their use, these methods are developing and improving, and some remain undeveloped due to various circumstances of our lives. It is important to focus on successful cases of using internal resources. Many people turn to faith and moral values to overcome stress and crisis. It includes not only religious beliefs, but also

political beliefs, a sense of hope and philosophical "meaning", a sense of mission and purpose, the need to find their own identity and express their own belonging to his nation. Others adhere to the emotional or affective modality; they use the expression of their own emotions (crying, laughing, talking about their experiences), or non-verbal methods - drawing, reading, sewing, writing. Some people choose a social resource, drawing support in their belonging to a group, organization or profession, in solving a problem, in performing a social role. Sometimes people turn to imagination, they try to distract themselves with the help of creative imagination, inventing unrealistic solutions to the problem based on improvisation and positive thinking. Some people use the cognitive-behavioural method of copying. Cognitive strategies include factual information research, problem solving, analysis and realistic forecasting, internal support language, favourite activities. "Ph" type people react and fight with physical, bodily movement. Their methods include relaxation, desensitization, meditation, physical exercise and activity. Energy expenditure is an important aspect of many types of internal struggle. These include eating, sleeping, sex, etc.

Conclusions. The specialists' task of any profile is to help a person to adapt to a new place and return to normal life as quickly as possible. However, the disruption of the continuous course of usual activity forms (work, school, household chores, shopping, family rules) that leads to the deepening of the crisis and requires more costs to overcome stress. By identifying such concepts as stress resistance and psychological elasticity, it should be noted that the process of its development is purely individual and depends on the absence of negative self-images and crushing self-criticism; the ability of a person to consciously manage his/her own behaviour in each situation, the ability to cope with grief and overcome various psychological obstacles, the desire to achieve physical health and optimism. The development of stress resistance depends on not only the external situation and the current state of a person, but also on socially acquired qualities, skills and abilities [4]. The resources available provide stress resistance to a person, which are manifested and interact at different levels: individual, social, cultural. When some event (stressor) threatens a person's status, economic stability, close people, property, that is, some resources, then, as a result, stress occurs. Therefore, psychological support and assistance will be effective only when they are multilevel and take into account both the influence of the social environment and individual factors affecting the personality. Thus, increasing the stress resistance of the individual can be considered as an increase in its individual resource potential and the ability of the immediate environment to help protect the person from the impact of adverse factors.

References:

1. Lecic-Tosevski, D., Vukovic, O., & Stepanovic J. (2011). Stress and personality. *Psychiatriki*, 22(4), 290-7. PMID: 22271841.

2. Kohut, O.O. (2021). *Psykhologhiya stresostiykosti osobystosti: Monohrafiya [Psychology of personality stress resistance: Monograph].*: Kryvyi Rih: Publisher R.A. Kozlov [in Ukrainian].
3. Sharif, J., & Salvendy, G. (1982). Occupational stress: review and reappraisal. *Human Factors*, 24, 129-162.
4. Maddi, S. (2006). Hardiness: The courage to grow from stress. *The Journal of Positive Psychology*, 1(3), 160-168.
5. Tepiuk, Yu.O. (2018). Psykholohichni umovy rozvytku stresostiykosti osobystosti u dorosloму vitsi [Psychological conditions for the development of personality stress resistance in adulthood]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viys'kovospetsial'ni nauky - Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Military special sciences*, 1(38), 43-47 [in Ukrainian].
6. Tkachuk, T.A. (2011). *Kopinh-povedinka: stratehiyi ta zasoby realizatsiyi: (monohrafiya) [Coping behavior: strategies and means of implementation: (monograph)].* Irpin: National University of the State Tax Service of Ukraine [in Ukrainian].

Література:

1. Lecic-Tosevski D, Vukovic O, Stepanovic J. Stress and personality. *Psychiatriki*. 2011 Oct-Dec;22(4):290-7. PMID: 22271841.
2. Когут, О.О.(2021). Психологія стресостійкості особистості: Монографія. Кривий Ріг : Видавець Р. А. Козлов.
3. Sharif J. Occupational stress: review and reappraisal / J. Sharif, G. Salvendy // *Human Factors*. - 1982. - V.24. - P. 129-162.
4. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress / S. Maddi // *The Journal of Positive Psychology*. - 2006. - № 1(3). - P. 160-168.
5. Тептюк Ю.О. Психологічні умови розвитку стресостійкості особистості у дорослому віці / Ю.О. Тептюк // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*, - 2018. - №1(38). - С. 43-47.
6. Ткачук Т.А. Копінг-поведінка: стратегії та засоби реалізації: (монографія) / Т.А. Ткачук. - Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, - 2011. - 286 с.

УДК 159.378.057.87

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-346-355](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-346-355)

Бочаріна Наталія Олексіївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 08401, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30, тел.: (095) 096-08-01, <https://orcid.org/0000-0002-2429-2816>

Кучер Юлія Валеріївна здобувач магістерського рівня вищої освіти спеціальності «Психологія» факультету педагогічної освіти, менеджменту і мистецтва, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (068) 355-14-99

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Анотація. Стаття присвячена проблемам вивчення навчальної мотивації сучасних студентів, визначено психологічну природу навчальної мотивації, показано що структуру навчальної мотивації складають зовнішні та внутрішні мотиваційні сили, які впливають на характер навчальної діяльності та її результати. Визначено, що особливості розвитку навчальної мотивації сучасних студентів залежать від способів, засобів та умов навчання, усвідомлення особистого смислу навчання, предметно-рефлексивного ставлення до навчання, суб'єктною активністю. Уточнено структуру навчальної мотивації сучасного студента з урахуванням його вікової специфіки. Виявлено, що у формуванні навчальної мотивації сучасного студента особливо значущим є інтерес до професії: за наявності стійкого інтересу значно полегшується процес розвитку у нього когнітивних (пізнавальних) функцій і професійно важливих умінь. Емпіричне вивчення особливостей мотивації до навчання сучасних студентів показало, що у студентів переважає внутрішня мотивація, над зовнішньою, а це дає змогу говорити, що студенти отримують задоволення від знань у процесі навчання та від самого процесу навчання. За кількісними показниками рівнів навчальної мотивації, було визначено, що в даній групі студентів переважає середній рівень мотивації до навчання. Це свідчить, що більшість студентів ретельно планують своє майбутнє життя, ставлять для себе конкретні цілі та спрямовують сили в навчально-професійну діяльність. Сформульовано перспективи подальших досліджень, які полягають у розробленні та апробації психологічної програми розвитку навчальної мотивації сучасних студентів; у дослідженні особистісної готовності викладачів ЗВО до формування такої

мотивації та готовності практичних психологів системи освіти до відповідного психологічного супроводу цього процесу.

Ключові слова: мотиви, потреби, мотивація, навчальна мотивація, студент, навчання, освіта.

Bocharina Natalia Oleksiivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Management, Practical Psychology and Inclusive Education, Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, Sukhomlinsky St., 30, Pereyaslav, 08401, tel.: (095) 096-08-01, <https://orcid.org/0000-0002-2429-2816>

Kucher Yuliya Valeriivna Student of the master's degree in psychology, specialty "Psychology" at the Faculty of Pedagogical Education, Management and Science, Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav, Sukhomlinsky St., 30, Pereyaslav, 08401, tel.: (068) 355-14-99

FEATURES OF PRIMARY MOTIVATIONS OF SUCH STUDENTS

Abstract. The article is devoted to the problems of developing the initial motivation of current students, the psychological nature of the initial motivation is identified, it is shown that the structure of the initial motivation is formed by the external and internal motivational forces, which influence the nature of the initial activity and the result. It is indicated that the development of the initial motivation of modern students is especially important in various ways, having acquired the minds of training, learning the special meaning of training, subject-reflexive setting to training, and subjective activity. The structure of the initial motivation of the current student with the improvement of yoga age specifics is specified. It has been shown that the formation of primary motivation of a current student is especially significant - interest in the profession: for the obviousness of a strong interest, the process of development of new cognitive (cognitive) functions and professionally important minds is significantly facilitated. Empirically, the study of the peculiarities of motivation before the training of current students showed that students override internal motivation over the outer one, and I can say that students take away satisfaction from the knowledge of the learning process and the learning process itself. For some indicators of initial motivation, it was determined that in this group of students, the average level of motivation before graduation was determined. It is necessary to note that most students are seriously planning their future lives, to set specific goals for themselves and to direct forces in the initial professional activity. The prospects for further research have been formulated, which in turn contribute to the development of the initial motivation of current students in the development of the primary motivation of current students; at the final special readiness of the

graduates of the ZVO to form such a motivation and readiness of practical psychologists of the system to educate to a viable psychological support of the process.

Keywords: motives, needs, motivation, initial motivation, student, education, enlightenment.

Постановка проблеми. Сучасна система професійної освіти гнучко реагує на вимоги суспільства. Сучасний випускник закладу вищої освіти має бути компетентним, гнучким, володіти рядом професійно-важливих якостей, в тому числі високорозвиненою мотивацією. Актуальність цієї проблеми обумовлено тим, що сучасні студенти мають слабке розуміння про свою майбутню професію, більшість з них мають низьку навчальну мотивацію. Також існують відмінності очікувань студентів та реального змісту освітнього процесу. Проблема мотивації є важливою для роботодавців, так як на сучасному ринку праці потреба в фахівцях достатньо велика. В той же час ефективність освітнього процесу залежить від рівня навчальної мотивації студентів.

Студентський вік – це особливий період розвитку людини, коли відбувається формування професійної майстерності та становлення майбутнього фахівця у вищому чи середньому професійному освітньому закладі. Важливою складовою успішності навчальної та майбутньої професійної діяльності, а також задоволеність професією та позитивного ставлення до неї є висока мотивація до навчання. Одна з головних проблем в сфері сучасної освіти пов'язана з немотивованістю студентів до навчально-професійної діяльності, зміною системи цінностей молоді в області освіти. до зниження показників якості навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема навчальної мотивації відноситься до числа базових проблем психології. Таке її місце пояснюється тим, що головною психологічною характеристикою будь-якої діяльності людини, в тому числі і навчання, є її мотивація. Вивченню мотивації та мотивів присвячена велика кількість досліджень, як вітчизняних (С. Занюк, Г. Костюк, С. Максименко, М. Яницький), так і зарубіжних авторів (Д. Аткинсон, К. Клакхон, М. Рокич та ін.), які мають напрацювання в галузі теоретичних основ мотивації, загальних уявлень про її механізми (В. Моргун, С. Москвичов та ін.), взаємозв'язок мотивації з пізнавальними процесами (Т. Баларич, І. Меліхова та ін.), різними видами діяльності (М. Гусаренко, В. Шуба та ін.), а також вплив мотивації на ефективність засвоєння знань (М. Матюхіна, Л. Фрідман та ін.). Проблеми підсилення мотивації навчальної діяльності приділяли велику увагу в психологічній і педагогічній літературі. Досліджувалася сутність мотивації навчальної діяльності та її діагностика

(М. Алексеєва, О. Ковальов, Г. Костюк, І. Синиця, М. Савчин, Н. Тализіна, Г. Щукін, П. Якобсон та ін.).

Мета статті – вивчити особливості навчальної мотивації сучасних студентів.

Виклад основного матеріалу. Мотивація є однією з основних елементів особистості, обумовлюючи особливості її поведінки та діяльності. Очевидно, що без розгляду питання впливу мотивації, неможливо в повній мірі розкрити особливості спілкування, діяльності та поведінки людини. Мотивація забезпечує характер спрямованості особистості, виділяючи її та керуючись нею.

Поняття «мотивація» вперше було використано А. Шопенгауером в своїй праці «Чотири принципи достатньої причини». Тоді цей термін в психологічній науці міцно утвердився для пояснення багатьох причин поведінки людини та тварини [6]. На сьогоднішній день мотивація може бути представлена як: процес вибору між різними діями; процес, який направляє дії на досягнення цілей людини; статус індивідуальної орієнтації для визначення цілей.

Мотивація – це внутрішня енергія, яка включає в себе діяльність людини в житті та на робочому місці. Мотив – це те, що спонукає людину до праці, спрямовує її на задоволення певної потреби, яка виступає як об'єктивний закон, об'єктивна необхідність. На думку, А. Маклакова, мотиваційним фактором будь-якої діяльності є мета. Приймаючи до уваги мотивацію навчальної діяльності, потрібно підкреслити, що поняття мотиву тісно пов'язаний з поняттям цілі та необхідності [5]. Вони взаємодіють в особистості студента, так званою мотиваційною сферою, яка включає в себе всі мотивації: інтереси, потреби, цілі, мотиви, стимули, установки та схильності.

Психологія мотивації є однією з найбільш складних і суперечливих галузей сучасної психології. У психологічній літературі зустрічається чимало різних тлумачень поняття «мотивація». Одні з них пов'язані з історією дослідження цієї проблеми, інші – відображають відмінності у концептуальних підходах різних авторів або наукових шкіл. У першому підході мотиви і мотивація розглядалися як ситуативні інваріанти поведінки людини (М. Алексеєва, В. Моргун, С. Москвичов та ін.). Другий підхід пов'язаний із розумінням мотивів і мотивації як стійких диспозицій особистості, що регулюють її поведінку незалежно від ситуацій (В. Асєєв, І. Меліхова та ін.). Звичайно, можна виділити і третій підхід, який поєднує дослідників, що так чи інакше намагалися знайти компроміс між цими двома окресленими полюсами (М. Матюхіна, Л. Фрідман та ін.) [3].

Розвиток навчальної мотивації студентів можливо охарактеризувати як одну з існуючих проблем сучасної системи освіти. Її актуальність визначено оновленням змісту освітньої програми, пріоритетним завданням вироблення у студентів прийомів автономного отримання знань та формування активної

життєвої позиції. Безперечна значущість навчальної мотивації обумовлена ще й тим, що її відсутність чи низький рівень призводить до зниження базових показників розвитку випускників усіх навчальних закладів.

Оскільки навчальна діяльність студентів має для кожного свій сенс, то виявлення її характеру і в цілому сенсу навчання в кожному даному випадку відіграє вирішальну роль у виборі викладачем заходів психологічного впливу. У сучасному динамічному та швидко трансформуючому світі з'являється необхідність переосмислення цілей освіти у напрямі від парадигми засвоєння знань до розвитку особистості студента як майбутньої активної людини та фахівця. При цьому розвиток особистості полягає в формуванні її потреб та мотивів [4].

Успішна навчальна діяльність студентів базується на високому рівні мотивації до навчання. Мотивація студентів в процесі вивчення дисциплін – це методи, процеси, засоби їх мотивації до пізнавальної діяльності. Мотивами можуть бути бажання та емоції, інтереси, установки та потреби. Мотивація студентів є найбільш ефективним способом підвищення якості навчального процесу. Мотивація студентів до навчання базується на мотивації, як керівництва освітнього закладу, так і керівництва в сфері освіти та держави в цілому. Необхідно погодитися з А. Марковою в тому, що розвиток мотивів навчання – це створення необхідних умов для виникнення мотивів навчання у ЗВО. Учена стверджує, що розвиток мотивації являє собою просте збільшення позитивного чи негативного ставлення до навчання, а також подальше ускладнення структури мотиваційної сфери, задіяних мотивів, виникнення нових, більш зрілих, іноді суперечливих відносин [3]. В якості стимулів можуть виступати індивіди, дії інших людей, обіцянки, обов'язки, можливості, запропоновані індивідам в якості компенсації за їх діяння.

Таким чином, мотивів навчання може бути досить багато, так як навчальний процес відноситься до складних видів діяльності. Всі мотиви, пов'язані з навчанням студентів, можна поділити на дві великі групи: внутрішні морально-вольові регулятори та зовнішні фінансові та соціальні регулятори. Мотивація поведінки людини, як психічне явище, завжди відображає погляди, ціннісні орієнтації, установки, соціальний шар який представляє особистість.

Навчальна мотивація визначається як специфічний вид мотивації в певній діяльності – в даному випадку навчальній діяльності. Мотивація навчальної діяльності неоднорідна та залежить від багатьох факторів: індивідуальних особливостей студентів; рівня розвитку студентської групи; освітнього процесу; ставлення педагогів до свого предмету навчання та особистості студента; навчальної програми та ін. Набуття знань, умінь та навичок, які в подальшому складають основу професійної діяльності фахівця, є важливим фактором, який впливає на мотивацію студентів. Є такі студенти, які мають

бажання вчитися самостійно, а є такі, кому потрібна мотивація, тому дуже важливо розробити мотиваційні системи, які будуть підвищувати інтерес студентів до навчання, їх активність в навчально-дослідницькій та творчій діяльності. Системи мотивації вищих навчальних закладів потрібно розглядати, як комплекс заходів, направлених на підвищення навчальної мотивації шляхом організації впливу на студентів з ціллю спонукання їх до прийняття певних заходів, направлених на успішне навчання, тобто їх мотивування [5].

Головне завдання педагогів ЗВО – правильно продемонструвати навчальний матеріал для прийняття та розуміння, тобто мотивація педагога повинна включати в себе якісну презентацію матеріалу з використанням різноманітних інтерактивних елементів. Мета ЗВО – дати освіту, щоб кожний студент мав змогу накопичити в собі якомога більше знань, які йому цікаві. Немає сумніву, що кожен педагог приділяє належну увагу мотивації студентів, але ціль мотивації відрізняється у всіх, хтось, безумовно, приділяє більше уваги на відвідуваність занять студентами, а хтось на їх успішність.

Студенти не завжди можуть точно пояснити, що саме їх мотивує, коли вони вибирають ту чи іншу професію, той чи інший навчальний курс. У когось мотивація «за компанію», хтось перестає обирати, враховуючи побажання батьків, витрачаючи великі зусилля для досягнення результатів.

З більш зрілими студентами зовнішня мотивація зі сторони педагога не обов'язкова, так як вони отримують освіту в ході поточної професійної діяльності і розуміють, які саме знання їм знадобляться уже безпосередньо на практиці. Крім цього, дані студенти зазвичай отримують уже другу чи третю вищу освіту, і вони конкретно розуміють і усвідомлюють для чого і навіщо вони обрали те чи інше направлення. А абітурієнти після школи часто діють непослідовно, інколи опиняючись на тих напрямках, про які навіть не думали. Їм необхідно більше часу, щоб побачити себе в певній професії та змодельовати своє майбутнє, виходячи з профілю їх навчання.

Потрібно також відмітити, що в системі навчальних мотивів переплітаються зовнішні та внутрішні мотиви. Внутрішні мотиви вмикають його особистісний розвиток в процес навчання; іншими словами, студенту необхідно щось робити самостійно, тому що справжнє джерело людини знаходиться в ній самій. Зовнішні мотиви батьків, вчителів, групи, в якій навчається студент, виходять із навколишнього середовища, тобто вивчення є примусовою поведінкою, яке часто зустрічається у внутрішньому протистоянні індивіда. Тому особливу увагу потрібно приділяти не зовнішньому тиску, а внутрішнім пробуджуючим силам [7].

Таким чином, вивчивши різноманітні думки вчених з приводу вирішення проблеми навчальної мотивації, можливо зробити висновок, що мотивація важлива складова для розвитку студентів, вона є гарантом формування

пізнавальної діяльності і як наслідок приводить до розвитку мислення, а також набуттю знань, необхідних для успішної діяльності особистості в майбутньому житті.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей навчальної мотивації сучасних студентів. Завданням дослідження було емпірично дослідити мотивацію та мотиви навчальної діяльності студентів.

Для вивчення навчальної мотивації сучасного студентства ми використали методики, які за своїми можливостями здатні вирішити завдання дослідження: Методика К. Замфір «Вивчення мотивації навчальної діяльності» (в модифікації А. Реана) [1]; Методика В. Каташева «Вивчення мотивації навчання студентів» [1]; Методика А. Реана «Діагностика особистості на мотивацію до успіху та боязнь невдач» [2].

Дослідження проводилося у Таращанському державному технічному та економіко-правовому коледжі. До участі у дослідженні було залучено 42 студента 3 курсу Юридичного факультету, спеціальність – Правознавство, особи жіночої та чоловічої статі. Вік від 18 до 20 років.

У ході першого етапу дослідження ми використовували методику вивчення мотивів навчальної діяльності студентів К. Замфір в модифікації А. Реана [1], з її допомогою ми дослідили навчальну мотивацію студентів. На основі отриманих даних було проведено розрахунки мотиваційних комплексів: оптимальним, тобто середнім, балансом мотивів виступають такі компоненти $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$ і $ВМ = ЗПМ > ЗНМ$. Де зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) – є рівною внутрішній мотивації або нижчою за неї, але відносно висока; зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) – є дуже низькою.

Чим буде вищим мотиваційний комплекс у студента, тим більшою стає його активність та прагнення до навчання, і тільки тоді він досягає великих результатів.

Охарактеризувавши групу опитаних студентів можна сказати, що тип мотивації, який в даній групі має перевагу – це внутрішня мотивація 34 (80%) студентів. Такі студенти навчаються заради самого навчання, щоб отримати знання, а не для того, щоб здобути нагороду, наприклад, в хорошій оцінці, або отримати диплом. Саме такі студенти мають конкретну ціль і її здійснюють. Вони мають потяг та натхнення до самого навчання, переважно завжди обирають складні завдання, і це в свою чергу дуже позитивно відбивається на їх пізнавальних процесах. Друге місце посідають студенти, які мають зовнішню позитивну мотивацію – 5 (12%) респондентів. Цей тип мотивації є звичайно гіршим за тип внутрішньої мотивації, тому що тут переважає не саме прагнення до навчання та здобуття знань, а кінцевий результат, який отримує студент тобто, як оцінена буде певна діяльність студента. І третє місце посідають студенти із зовнішньою негативною мотивацією – 3 (8%) респондентів. Саме

такі студенти з даним типом мотивації характеризуються, як особи, які навчаються аби тільки навчатися, в них відсутнє будь-яке задоволення від того, що вони роблять та немає інтересу до предметів, які вони вивчають. Такі студенти навчаються тільки тому, що в них присутній страх невдач, або вони знаходяться під тиском і примусом зі сторони інших людей, які їх оточують. Комплекс мотивацій досліджуваної групи студентів має такий вигляд: $ВМ > ЗПМ > ЗНМ$.

Наступною методикою, яка проводилася для тієї ж групи студентів, була методика «Визначення мотивації навчання» В. Каташева [1]. Дослідивши студентів за цією методикою можна сказати, що переважна кількість досліджуваних студентів – а саме 70% - 32 осіб мають середній рівень мотивації до навчання. А 10% - 2 опитаних студента мають низький рівень мотивації та 20% - 8 респондентів – високий рівень мотивації. Проаналізувавши результати даного дослідження було вирішено розділити опитаних студентів на дві групи:

Перша група – це студенти, які мають високий -20% та середній – 70% рівні навчальної мотивації. Про цих студентів можна сказати, що вони ретельно планують своє майбутнє життя, ставлять для себе конкретні цілі та спрямовують всі свої сили в навчально-професійну діяльність. Вони переважно ніколи не залежать від інших, зберігають свою неповторність та індивідуальність, мають свою точку зору та власну думку і ніколи не ідуть під вплив оточуючих людей.

Друга група студентів має низький рівень навчальної мотивації – 10% респондентів. Таких студентів не дуже велика кількість, але вони все одно є. Їх можна охарактеризувати, як людей, які дуже рідко задумуються про свої плани на майбутнє та про своє професійне життя. Їх більш приваблює безтурботне звичайне студентське життя. Про цих студентів можна говорити, що вони перебувають у стадії самовизначення. Якби вони не були інтелектуальні та готові до осмислення всього, що їх оточує, все одно вони ще багато чого не знають і не мають практичного та духовного досвіду у житті та в суспільстві. Таких студентів потрібно постійно стимулювати, допомагати їм, підтримувати їх, розібратися з ними в чому полягає причина їхнього такого не бажання та нездатності вчитися.

За допомогою методики «Мотивація успіху та боязнь невдач» А. Реана [2] були отримані наступні результати дослідження: 23 респонденти, що складає 52% від всієї групи, мають виражену мотивацію на успіх, 8 (18%) студентів мають схильність до досягнення успіху. При такій мотивації на успіх дані студенти розпочинаючи будь яке діяння завжди доведуть його до кінця, досягнуть успіхів. В основі будь якої активності таких людей знаходиться надія на успіх та потреба в досягненні успіху. Такі студенти зазвичай впевнені в собі,

в своїх силах, відповідальні, ініціативні та активні. Вони відрізняються своєю наполегливістю в досягненні поставлених цілей та своєю цілеспрямованістю.

При мотивації до невдач, активність 3 (9%) студентів пов'язана з потребою уникнути осуду, зриву, покарання, невдачі. В таких студентів в основі їх мотивації лежить ідея уникнення та ідея негативних очікувань. Починаючи будь-яку справу такі студенти можуть вже заздалегідь боятися можливих невдач, думати про шляхи уникнення цієї гіпотетичної невдачі, а не шукати способи за допомогою яких буде досягнуто успіху. Студенти, які мотивовані на невдачу, зазвичай відрізняються підвищеною тривожністю, низькою впевненістю у своїх силах. Намагаються уникати відповідальних завдань, можуть впадати у стан близький до панічного. Зазвичай, ситуативна тривожність у студентів у цих випадках стає надзвичайно високою. Таким студентам дуже важливо знайти ту область діяльності, де можна реалізувати свої психофізіологічні задатки, трансформуючи їх в позитивний результат.

Висновки. Отже, проведене дослідження дало змогу охарактеризувати здібності студентів та типи мотивацій навчальної діяльності, які присутні у кожному з них та й у групі загалом. Методики емпіричного дослідження, які були використані, взаємопов'язані між собою та показали майже однаковий результат. Отримані результати дослідження говорять про те, що процес навчання необхідно побудувати так, щоб студенти мали змогу відчувати почуття задоволеності зробленої роботи, емоційний підйом від пізнання нового, побачити нові перспективи та шляхи використання вивченого в професійному чи особистому житті. Таким чином у студентів буде формуватися орієнтація на переживання таких почуттів в майбутньому, що призведе до виникнення потреб в творчості, пізнанні, в самостійному навчанні, тобто появою позитивної стійкої мотивації навчальної діяльності. Якщо проводити дані досліджування приблизно двічі на рік для студентів, то можна буде спостерігати за розвитком мотивації у групі. Саме такі дослідження за шкалами, дають змогу реєструвати мотиваційний рівень у студентів. Адже, можливо, деякі студенти підвищать свою навчальну мотивацію, а деякі, навпаки понизять.

Потрібно відмітити, що знання про мотивацію та використання їх в своєму повсякденному житті – це можливість на глибинному рівні зрозуміти себе та оточуючих людей. Також, мотивація є ключовим моментом в навчанні і в самому процесі освіти. Якщо людина має бажання досягти успіхів у своїй професійній діяльності, то їй потрібно більше приділяти уваги особистій мотивації.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розробленні та апробації психологічної програми розвитку навчальної мотивації сучасних студентів; дослідженні особистісної готовності педагогів до формування такої

мотивації, а практичних психологів системи освіти – до відповідного психологічного супроводу цього процесу.

Література:

1. Дзюбко Л., Грищенко Л. Діагностика навчальної мотивації: Збірник методик Київ: Шк. Світ, 2011. – 58 с.
2. Дубовицька Т.Д. Діагностика рівня професійної спрямованості студентів. Психологічна наука і освіта. 2004. № 2. – 82-86с.
3. Климчук В.О. Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 20 с.
4. Кочарян О.С., Фролова Є.В., Павленко В.М. Структура мотивації навчальної діяльності студентів. 2011. Навчальний посібник. Харків «ХЛП». 216 с.
5. Маклаков А.Г. Формування адаптаційного потенціалу особистості та її розвиток в процесі навчання у ВНЗ/Вісник. 2011. Т.5. №4.
6. Максименко С.Д, Соловієнко В.О. Загальна психологія: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2007. 121с.
7. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи. Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. Київ: ТОВ «Філ-студія», 2006. 156с.

References:

1. Dzyubko L., Grishchenok L. (2011). *Diagnostika navchalnoi motivatsii: Zbirnik metodik*[*Diagnosis of initial motivation: Collection of methods.*] Kyiv: Shk. Svit,[in Ukrainian].
2. Dubovitska T.D. (2004) *Diagnostika rivnya profesiinoi spryamovanosti studentiv*[*Diagnosis of the level of professional orientation of students.*]. *Psikhologichna nauka i osvita*. № 2. [in Ukrainian].
3. Klimchuk V.O. (2004). *Psikhologichni determinanti rozvitku vnutrishnoi motivatsii studentiv u navchalnii diyalnosti* [*Psychological determinants of the development of internal motivation of students in educational activities*]: avtoref. dis. kand. psikhol. nauk : 19.00.07. Kiiv. [in Ukrainian].
4. Kocharyan O.S., Frolova E.V., Pavlenko V.M. (2011) *Struktura motivatsii navchalnoi diyalnosti studentiv* [*The structure of the motivation of students' educational activities*]. *Navchalnii posibnik*. Kharkiv «KhLI».[in Ukrainian].
5. Maklakov A.G. (2011). *Formuvannya adaptatsiinogo potentsialu osobistosti ta ii rozvitok v protsesi navchanni u VNZ* [*The formation of the adaptive potential of the individual and its development in the process of studying at a university*] /*Visnik*. Т.5. №4. [in Ukrainian].
6. Maksimenko S.D, Solovienko V.O. (2007). *Zagalna psikhologiya: navchalnii posibnik*. [*General psychology: a study guide*]Kyiv : MAUP. [in Ukrainian].
7. Podolyak L.G., Yurchenko V.I. (2006). *Psikhologiya vishchoi shkoli. Navchalnii posibnik dlya magistrantiv i aspirantiv*. [*Higher school psychology. Study guide for master's and postgraduate students*]. Kyiv: TOV «Fil-studiya».[in Ukrainian].

УДК 159. 923.2

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-356-369](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-356-369)

Гудінова Ірина Леонідівна науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, вул. Паньківська, 2, м. Київ, 01033, <https://orcid.org/0000-0001-5297-8340>

ДИСКУРСИВНЕ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ДОСВІДУ ПРАЦІВНИКАМИ ОСВІТИ

Анотація. У статті розкрито основу дослідження дискурсивного конструювання професійного досвіду у працівників освіти. Метою дослідження є вивчення динаміки смислових орієнтацій, тобто цілей в професійній життєдіяльності, насиченості професійного життя і задоволення професійною самореалізацією педагогів, а також динаміки ціннісних орієнтацій, як показників смислового відношення до процесу розвитку професійного досвіду та ідентифікації себе з успішними працівниками в освітній сфері.

Ціннісні орієнтації, як предмет психологічного дослідження знаходяться на перетині двох великих наочних царин мотивації і світоглядних структур свідомості – і є індикатором спрямованості особистих смислів. Сенси, що характеризують життєві цілі, як правило, бувають буденними і не буденними, а також традиційними.

Соціокультурні сенси, які стають традиційними, на відміну від інших, більшою мірою відкриті для переоцінки і подальшого узгодження.

Унікальні сенси – це сенси які дають рух, розвиток устремління, їхня структура наповнюється переконаннями та життєвими позиціями. В цьому випадку ціннісно-смиловий простір особистості складають сенси, ідеали, цінності та цілі, що зумовлюють внутрішні орієнтири і критерії оцінки його активності, забезпечують просування людини як по професійному, так і по життєвому шляху.

Ключові слова: мисл, дискурсивне конструювання, досвід, працівник освіти.

Gudinova Iryna Leonidivna Psychologist-creator, The Institute of Psychology named by G.S.Kostuk of Ukraine NAPS, 01033 Kyiv, Pankivska St.2, tel.: (044) 288-33-20, <https://orcid.org/0000-0001-5297-8340>

DISCURSIVE EDUCATORS' PROFESSIONAL EXPERIENCE CONSTRUCTING

Abstract. The article describes the basic research areas for the discursive constructing of educators' professional experience. The purpose of the research

project will be to study the dynamics of educators' life-meaning orientations, that is, their professional goals, the richness of their professional life and satisfaction with professional self-realization, as well as the dynamics of their value orientations, as an indicator of their meaningful attitude to the professional development and the attitude to themselves as successful educational workers.

Value orientations as a theme of psychological research lay at the intersection of two large research areas: motivation and worldview structures of consciousness; and values indicate a focus of personal meanings. Senses are capable to unfold into other sense or to be multiplied.

The senses that characterize life goals can be ordinary and extra-ordinary, or even traditional sense of habits. Social-cultural senses that become traditional, unlike others, are more open to reassessment and subsequent reconciliation. Unique senses are senses that are causes for movement and for development of aspiration; and the structure of such senses is filled with beliefs and attitudes. Here, an individual's value-sense space is made up of senses, ideals, values and goals that, as internal guidelines and criteria for activity assessing, ensure the individual's advancement along the professional and life path.

Keywords: sense, discursive constructing, experience, educator.

Постановка проблеми. Ціллю наукового дослідження було провести теоретичний аналіз поставленої проблеми; виокремити та розглянути ознаки конструювання досвіду працівниками освіти такі, як проблематизація, самоідентифікації, перспективний характер, соціокультурна зумовленість, креативний ресурс, смислопороджувальні можливості, трансформація всіх сфер діяльності, стани та напрямки, що пробуджують професійні та особистісні можливості педагога.

Дискурсивне конструювання професійного досвіду є основною ідеєю нової педагогічної парадигми. Воно є одним з видів соціально-педагогічного конструювання, і розуміється як процес самобудування, освоєння і присвоєння схем і норм самоорганізації. Ознаками конструювання професійного досвіду є: процеси проблематизації, самоідентифікації; діяльнісний характер; структурно-логічна впорядкованість; ієрархічність; об'єктивність; конкретність; перспективний характер; соціокультурна обумовленість.

Мета статті - охарактеризувати базисний напрямок дослідження дискурсивного конструювання професійного досвіду в працівників освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасність потребує різновекторну підготовку освітян, здатність здійснювати професійно орієнтоване самовдосконалення і навчання, володіння розширеними знаннями, вміннями, способами творчої діяльності в площині дискурсу, і достатнім рівнем сформованої дискурсивної компетентності, динамічності та гнучкості до

сприйняття нових тенденцій і технологій в освіті. Мотиваційно-ціннісні, процесуальні і рефлексивні аспекти діяльності освітянина забезпечують здатність прогнозувати і конструювати процес майбутньої професійної діяльності. «Основним видом дискурсивного конструювання досвіду є конструювання наративне, результатом якого стає мультинаратив, роздібнений на окремі просторово-часові, подієві, емоційні складові. Провідним механізмом наративного конструювання особистісного досвіду виступає інтерпретація, як механізм смислового збагачення тексту, відкриття в ньому смислу який відсутній у початковому тексті» (Чепелева, Рудницька, 2020).

Обов'язковою умовою для освітян, як людей, що обрали для себе просвітницький шлях, самим потрібно постійно знаходитись у процесі професійного удосконалення, конструювання власного професійного досвіду з урахуванням сучасних тенденцій в освіті і соціокультурному досвіді, безперервного процесу самоосмислення, проблематизації, самоідентифікації, відчувати перспективний характер своїх дій, мати креативний ресурс смислопороджувальних можливостей, вміти трансформувати всі сфери педагогічної діяльності, створювати нові стани та напрямки, що пробуджують професійні та особистісні можливості педагога.

Дискурсивне конструювання професійного досвіду є концептуальною ідеєю нової педагогічної парадигми. Воно є одним з видів соціально-педагогічного конструювання, і розуміється як процес самобудування, освоєння і присвоєння схем і норм самоорганізації.

Ознаками конструювання професійного досвіду є: процеси проблематизації, самоідентифікації; діяльнісний характер; структурно-логічна впорядкованість; ієрархічність; об'єктивність; конкретність; перспективний характер; соціокультурна обумовленість.

Останнім часом зростає потреба в різноплановій підготовці освітян, які здатні здійснювати професійно орієнтоване самовдосконалення і навчання, володіють знаннями, уміннями, способами творчої діяльності в площині дискурсу, і рівнем сформованої дискурсивної компетентності, гнучкості до сприйняття нових тенденцій і технологій в освіті. Мотиваційно-ціннісні, процесуальні і рефлексивні аспекти діяльності освітянина забезпечують здатність прогнозувати і конструювати процес майбутньої професійної діяльності.

Професійний проект в контексті самоконструювання зазвичай має провідне місце, де йде мова про усвідомлення і здійснення свого покликання. Гостро постає питання чи жити із усталеними смисловими стереотипами, чи вживлювати в професійний досвід нові професійні смисли? З точки зору Ю.М. Кулюткіна, професійна самосвідомість є ініціативою в якій відбувається оцінка наявних досягнень, планування напрямків саморозвитку, його

здійснення тощо. Саме такий підхід окреслив структуру педагогічної самосвідомості. «Актуальне Я» – яким себе бачить і оцінює суб'єкт вчитель в даний час, воно є центральним елементом самосвідомості вчителя. «Ретроспективне Я» – яким себе бачить освітянин відносно початкових етапів в професії. Порівняння відбувається відносно до «Актуального Я». «Ідеальне Я» – яким би хотів стати. Ціннісна перспектива особистості освітянина. «Дзеркальне Я» – як тебе оцінюють інші – колеги, учні, облік ставлення до вчителя (Кулюткін, 1996). Проблематикою професійної самосвідомості в свій час займалися такі науковці, як В. Козієв, Л.М. Мітіна, В.П. Саврасов, В.А. Сластьонін, О.І. Шутенко.

У дослідженнях проблем професійної самосвідомості вчителя, насамперед аналізуються такі його складові як «образ Я», «Я-концепція», самооцінка, самопізнання, самоаналіз, самокритичність, рефлексія, емпатія, професійна відповідальність.

Дослідник В. Козієв розглядає три лінії «диференціації або структурування професійної самосвідомості» вчителя. Він виділяє такі: тимчасову – актуальне «Я тепер» і «Я-ретроспективне»; ціннісна перспектива самосвідомості – «актуальне Я» і «ідеальне Я»; соціальна перспектива – «актуальне Я» і «рефлексивне Я», центральним є актуальне. Ми згодні з автором, що по відношенню до «актуального Я» міру проявів досягнень особистості визначає «ретроспективне Я». «Ідеальне Я» представляє орієнтацію на подальший саморозвиток особистості, а «рефлексивне Я» є критерієм соціальної реальності і основним соціальним джерелом формування професійної самосвідомості вчителя. Вище перелічені положення, запропоновані В. Козієвим щодо освітянина у часово-перспективному просторі, знайшли продовження в дослідженнях інших науковців (Козієв, 1980).

Л.М. Мітіна під професійною самосвідомістю вчителя розуміє вчителя в усвідомленні ним себе в трьох складових просторі педагогічної праці: в системі своєї професійної діяльності, в системі професійного спілкування, в системі власної особистості. У структурі самосвідомості вчителя вона виділяє три компоненти: Когнітивний компонент – це процес самопізнання і результат – системи знань про себе «Образ Я». В свою чергу «образ Я» педагога формується у трьох взаємодоповнюючих системах: педагогічна діяльність, педагогічне спілкування, особистісний розвиток. Афективний компонент - характеризується сукупністю 3 відносин: 1. Ставлення до системи своїх педагогічних дій. 2. Ставлення до системи міжособистісних відносин з учнями. 3. Ставлення до своїх професійно значущих якостей. На думку дослідниці, з афективною підструктурою професійної самосвідомості вчителя пов'язане поняття самооцінка. Поведінковий компонент - включає знання про себе, власні риси, компетентність, здатність до взаємодії з учнями, а також емоційно - ціннісне ставлення до себе.

Л.М. Мітіна вважає, центральним психологічним механізмом поведінкового компонента задоволеність педагога собою і своєю професійною діяльністю.

Під поняттям задоволеність, Л.М. Мітіна розуміє співвідношення між мотиваційно-ціннісною сферою особистості вчителя і можливістю успіху діяльності із реалізації провідних мотивів. На думку дослідниці, вчитель з адекватною самооцінкою і позитивним самоствавленням, переконаний в своїй особистісній та професійній компетентності, справляє позитивний вплив на «самоцінку і самоствавлення» дітей, в своєму підсумку здійснює розвиваючий вплив на їхню особистість.

Одною із психологічних умов професійного зростання самосвідомості є фахове самовиховання педагога. Самовиховання – це свідомо діяльність, спрямована на повну реалізацію себе як особистості. Необхідним компонентом самовиховання є самоаналіз особистісного розвитку, самозвіт і самоконтроль. Такі форми самовиховання педагога як: інтелектуальне самовиховання, етичне самовиховання, фізичне самовиховання, психологічне самовиховання в комплексі призводять до гармонійного професійного зростання.

В сучасному світі все взаємопов'язане і діалогічне, і тому дискурсивна компетентність педагога повинна бути інтегральною характеристикою особи, що відображає теоретичні, мотиваційні, процесуальні і рефлексивні аспекти його професійної діяльності при розв'язанні не тільки типових, але й ускладнених професійних задач і сприяє успішному здійсненню комунікації з колегами, зарубіжними партнерами, за допомогою використання придбаних дискурсивних знань, умінь, способів творчої діяльності.

Аналіз теоретичних джерел показав, що більшість дослідників визначають дискурсивну компетентність: 1) як «контекст комунікації із специфічним професійним наповненням» (Л.С. Бейлінсон, Т.А. Ладиженська та ін.); 2) як здатність сприймати і породжувати мовні повідомлення адекватно прагматичному контексту (Н.І. Алмазова, І.А. Колеснікова, Ж.В. Мілованова та ін.); 3) як значущий елемент освітнього процесу і як характеристику інформаційної, комунікативної, пізнавальної і рефлексії діяльності (Е.В. Соїфер, Н. Boyer, P. Butzbach-Rivera, S. Moirand, P. Pendax, Y. Simard та ін.).

Дискурсивна компетентність педагога виступає як категорія, що дозволяє оцінювати результати професійної підготовки в частині реалізації таких пріоритетних напрямків, як забезпечення академічної мобільності педагога, взаємодія із колегами із зарубіжжя та суміжних галузей знань та практик в ході науково-практичних конференцій, спілкування в дистанційних, віртуальних форматах.

У цьому сенсі дискурсивна компетентність розглядається, як частина професійної компетентності, без якої педагог в самостійній діяльності не зможе

успішно виконувати свої професійні функції. А наліз категорій «дискурс», «педагогічний дискурс», «компетенція», «компетентність» показав, що в даний час немає єдиних поглядів на природу феномена «дискурсивна компетентність». Не існує її загальноновизнаної структури, немає єдності в розумінні таких категорій, як «дискурсивна компетенція» і «дискурсивна компетентність». В той же час практика свідчить про те, що несформована дискурсивна компетенція гальмує особисте зростання педагогів, заважає їх взаємодії з другими суб'єктами дискурсу, що негативно позначається на якості їх підготовки.

Мотиваційно-ціннісні, процесуальні і рефлексивні аспекти діяльності педагога забезпечують здатність прогнозувати і конструювати процес майбутньої професійної діяльності. Професійного зростання та становлення себе як компетентної особистості не може бути без сформованої точки зору з приводу будь якого фахового питання чи компетенції. Увесь будь який інформаційний фактаж у наративах педагогів супроводжується розглядом його під певним оціночним кутом зору, або як сприймається як оцінка іншого.

І тут слід розглядати достеменно плани точки зору: 1) просторовий – увага звертається на різні інформаційні факти і аспекти подій; 2) ідеологічна точка зору включає в себе фактори що визначають існування відносин спостерігача/читача до події, коло знань, здатність осмислювати, оцінку, загальний соціокультурний кругозір; 3) оціночні установки і життєві цінності; 4) часопростір, як носій життєвих змін і фактажних нашарувань; 5) мовний план (здатність «мовну точку зору» виразити у лаконічному смисловому еквіваленті); 6) перцептивний план, самий важливий фактор, що зумовлює сприйняття подій, і який часто ототожнюють з точкою зору, наративною перспективою чи фокалізацією взагалі. Це призма через яку сприймаються події. В перцептивному плані ставляться такі питання, як: «Чийми очима наратор дивиться на події?», «Хто відповідає за вибір, чи інших деталей?»; 7) події це сукупність ситуацій, дійових осіб в наративній розповіді які можуть розширюватись чи жорстко відсіюватись наратором. Так відбувається нескінчене часопростірне нарощування минулих подій/ситуацій, їх аналіз з постійною конкретизацією; 8) цитування людей які досягли смислового осягнення ситуації будь то професійної чи особистої; 9) лейтмотивність дозволяє і сприяє смислопородженню наративної розповіді а також лейтмотивність утримує в полі зору смислові інноваційні перспективи; 10) іконічність призводить самоусталеності, тематичності всіх життєвих зв'язків і наслідків, які знаходяться в системі аналогій чи контрастуючи тематичних зв'язків. Часто подія, яка стала іконічною для особистості, стає і смисловим лейтмотивом на певний час чи на все життя, як особлива точка зору цікава для цитування і особистих інтерпретацій. Готова текстова іконічна

авторська історія якщо вона такою стала для іншої особистості, відображає споріднену смислову точку зору та близькі інтерпретації, стає лейтмотивною і пріоритетною серед інших смислів.

У структурі дискурсивної компетентності виділяються наступні компоненти: мотиваційно-ціннісний, професійно-діяльнісний, когнітивно-творчий, особистий потенціал і рефлексія.

Педагогічна модель формування дискурсивної компетентності в освітян заснована на наступних принципах: комунікативно-когнітивній спрямованості, діалогічності, інтегративності, мотивованості, індивідуалізації, новизни, мовно-мисленнєвої активності; включає концептуальні ідеї, методологічні підходи, цілі, завдання, зміст, форми, методи етапи, педагогічні умови і технологію їх реалізації, критерії і показники ефективності формування дискурсивної компетентності

Професійний дискурс в професії освітянина – це готовність до безперервного професійно-особистого саморозвитку в області дискурсу. Він включає такі компоненти: когнітивний (показники: знання ціннісних основ дискурсивної діяльності; знання комунікативної складової взаємодії освітнього простору з другими учасниками дискурсу; знання основ лексичної, граматичної, інформаційно-технологічної і комунікативної сфер в системі діалогу «освітянин-освітянин, освітянин-школяр»); діяльнісний (показники: сформованість умінь в області дискурсу; володіння способами рішення професійних задач на основі дискурсу; уміння проектувати своє професійне майбутнє з урахуванням дискурсивної домінанти).

Основним способом формування готовності до конструювання особистісного досвіду є проблематизація з приводу самовизначень культурного, діяльнісного, соціального. Тільки цілеспрямована та планомірна людська діяльність здатна задовольняти пізнавальну потребу і призводити до фахового розвитку. Також у кожній системі знань є свій просторово-часовий та соціокультурний відлік, тобто життєві смисли та досягнення, які стають в подальшому фундаторами майбутніх досягнень в системі цих знань. Професійна діяльність педагога – це той спектр спроможностей і ролей, котрий визначає загально педагогічні й фахові детермінанти його самоорганізації через механізми трансформації індивідуальних і соціокультурних вимог в особистісні й педагогічні цінності, що є наслідком цілепокладання щодо самоствавлення, самозміни, самоконструювання й самозвершення в праці.

Задля дослідження здатності до дискурсивного конструювання професійного досвіду освітянами було проведено експеримент, в якому прийняли участь жінки віком від 25 до 62 років педагоги викладачі, соціальні педагоги, психологи (вища освіта і декілька вищих освіт) зі стажем від 2 - 42 років в кількості 100 респондентів Експеримент розпочато з отримання

респондентами листа-інструкції і опитувальника з експериментальними завданнями (розробка Н.В. Чепелевої, С.Ю. Рудницької, О.В. Зазимко). Опитування проводилось для з'ясування у респондентів рівня сформованості вмінь інтерпретувати (інтерпретація як механізм конструювання досвіду). Механізм інтерпретації соціокультурних та особистих текстів зазначений Н.В. Чепелевою та С.Ю. Рудницькою, як інтелектуальний процес особистості, за допомогою якого встановлюються зв'язки між соціокультурним та особистісними смислами (Чепелева, Рудницька, 2021). В свою чергу схильність до саморозвитку інтелекту, за визначенням М.Л. Смультсон, визначається динамічністю метакогніцій, провідними процесами яких є: інтелектуальна ініціація, здатність до самопостановки завдань, стратегічність, розумність вибору аналізу і рішень проблеми, рефлексія як основа розвитку ментальної моделі світу (Смультсон, 2021).

Особливості сформованості провідних метакогнітивних інтеграторів у освітян з'ясовано на основі аналізу результатів опитування за психодіагностичними методиками: «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП-98), розробка В.І. Моросанової, Є. М. Коноз (Моросанова, Коноз, 2000); опитувальник «Суб'єктивна якість вибору» (СЯВ), розробка Д.О. Леонтьєва, О.Ю. Мандрикової, Г.Х. Фам (Леонтьєв, Фам, 2011); опитувальник «Диференціальний тип рефлексивності» (ДДР), розробка Д.О. Леонтьєва, Є.М. Лаптевої, Є.М. Осіна, А.Ж. Саліхової (Леонтьєв, Осин, 2014); шкала «Діалогічності міжособистісних відносин», розробка С.В. Духновського (Духновский, 2010). Методики дозволяють визначити сформовані рівні (високий, середній, низький) за кожною шкалою.

За шкалою «Самостійність» опитувальника «Стиль саморегуляції поведінки» (ССП-98), розробка В.І. Моросанової, Є.М. Коноз) освітяни показали такий рівень сформованості інтелектуальної ініціації (в % співвідношенні). Загалом Низький рівень отримали – 0%; Середній – 35% Високий – 65%

З таких даних можна зробити висновок, що освітяни оволодівають новими видами діяльності, відкриті до сприйняття нових життєвих смислів і сучасних ідей, мають особисту точку зору і бачення вплетення нових смислів в освітній процес. Високі показники за цією шкалою свідчить про самостійність при плануванні своєї діяльності як проміжних так і кінцевих результатів діяльності. Тобто сформованість рівня смислового, перехідного до мета смислового, та мета смислового. При наявності низьких показників можна б було констатувати застарілість педагогічних поглядів, бажання виконувати вказівки керівництва, як компетентного і відповідального органу за всі наслідки. А також не сформованість таких рівнів, як передсмислового, перехідного до смислового (Моросанова, 2000).

За методикою опитувальника «Суб'єктивна якість вибору» (СЯВ), розробка Д.О. Леонтєва, О.Ю. Мандрикової, Г.Х. Фам (Леонтєв, Фам, 2011); за показниками результати маємо такі: «ґрунтовність вибору», «емоційний знак вибору», «самостійність вибору», «задоволеність вибором».

Смисловий рівень,

Опитувальник «Диференціальний тип рефлексивності» (ДДР), розробка Д.О. Леонтєва, Є.М. Лаптевої, Є.М. Осіна, А.Ж. Саліхової (Леонтєв, Осін, 2014);

Методика шкала «Діалогічності міжособистісних відносин», розробка С.В. Духновського дозволяє розглядати міжособистісні відносини через призму спільності і невимушеної діалогічності у будь яких питаннях. Параметрами діалогічності автор виділяє самоцінність і конструктивність міжособистісних відносин, де самоцінність є емоційною, а конструктивність когнітивною характеристикою.

Низький – «Не сформований передсмисловий» - 0%; «Передсмисловий» - 0 %; «Перехідний смисловий» - 2,4 %; «Смисловий» - 68%; «Перехідний до метасмислового» - 22%; «Метасмисловий» - 8%.

Середній - «Не сформований передсмисловий» - 0 %; «Передсмисловий» - 0 %; «Перехідний смисловий» - 1,5 %; «Смисловий» - 50 %; «Перехідний до метасмислового» - 33.%; «Метасмисловий» - 15.5%.

Високий - «Не сформований передсмисловий» - 0 %; «Передсмисловий» - 0 %; «Перехідний смисловий» - 18,2 %; «Смисловий» -17,6 %; «Перехідний до метасмислового» - 51%; «Метасмисловий» - 13,2%.

Висновком може слугувати твердження, що здатність освітян до діалогічних відносин на достатньо високому рівні так, як діалог передбачає не тільки володіння різноплановою інформацією соціокультурного світового досвіду, а і уміння нею ділитись, пропагувати, просто спілкуватись виносячи із діалогу істотно новий інформаційний ракурс, який гармонійно не тільки впишеться у сучасність, а і намітить нові горизонти відносин, бачень і розробок (Духновский, 2010).

Далі, емпіричне визначення рівня сформованості інтерпретаційних вмінь у освітян здійснено за допомогою наступної психодіагностичної процедури. Досліджуваним пропонувалось розглянути тексти наукового та художнього стилів мовлення з поставленими завданнями, які спрямовані на виявлення сформованості вмінь, що відповідають визначеним рівням інтерпретаційних процесів. Уміння як критерії визначення сформованості інтерпретаційних процесів детально описані С.Ю. Рудницькою при структурно-процесуальному моделюванні нарративного конструювання досвіду особистості (Рудницька, 2021, с.17).

У наведеному дослідженні використано науковий текст «Мозкова атака» (Коломинский, 1987, с. 138–144), та художній текст «Шукач» (Букай, 2008, с. 5–7).

Завдання до текстів були такими: 1. Із скількох частин, на Вашу думку, складається текст? Виділіть їх у тексті (будь-яким способом). 2. Сформулюйте головну ідею кожної частини. 3. Чи є місця у тексті, що викликають у Вас запитання? Сформулюйте ці запитання. 4. Яка проблема хвилювала, на Вашу думку, автора, коли він писав цей текст? 5. Сформулюйте основну думку тексту, узагальнення його змісту в одному реченні – так, як хотів цього автор. Чи згодні Ви з цією думкою автора? Якщо ні, сформулюйте, чому. 6. Напишіть продовження тексту, власне припущення щодо подальшого розвитку змісту тексту (1-5 речень): (а) за автора; (б) за себе. 7. Про що Вам було б цікаво спитати автора тексту? 8. Як Ви вважаєте, що спонукало автора до написання даного тексту? Яка була його мета? 9. Уявіть собі, що текст написано автором особисто для Вас. Напишіть свою відповідь автору. 10. Кому, з Вашої точки зору, було б корисно прочитати цей текст? 11. Вкажіть номери завдань, виконання яких викликало у Вас труднощі або невизначеність. Чи були недоречні завдання? Як Ви думаєте, навіщо ми ставили такі завдання? Проте, апробація довела, що експериментальні завдання у такій редакції викликають у дорослої аудиторії труднощі різного плану.

Освітня ця частину експерименту розцінили як повернення до початкового рівня своєї освіти, який для них залишився в далекому минулому і виконували його з відчуттям «школярства», відчуття марно витраченого часу.

Експериментальні завдання щодо роботи з текстами дають можливість визначити рівень розвитку\сформованості у освітян інтерпретаційних процесів. Згідно розробки Н.В. Чепелевої, С.Ю. Рудницької Гуцол К.В, розрізняємо 3 наступних рівні: передсмысловий рівень – рівень розуміння буквального значення тексту, рівень «значеннєвої» інтерпретації; смысловий рівень – рівень смислів і змісту тексту, що близький до смыслового наповнення, що його показав проведений експериментаторами смысловий аналіз тексту; метасмысловий рівень – рівень рефлексії інтенцій автора, його намірів, цілей, досвіду, дискурсу, а також підключення респондентом свого досвіду, робота з ним під впливом тексту, включення смислів і сенсу тексту в свій дискурс – тобто конструювання свого досвіду (Чепелева, Рудницька, Гуцол 2021).

Результати виконання завдань і сформованості вмінь щодо роботи з обома текстами художнім та науковим оцінювались у балах, який перекодовується в рівень: «1» – передсмысловий, «1,5» – перехідний до смыслового, «2» – смысловий, «2,5» – перехідний до метасмыслового, «3» – метасмысловий.

Рівень сформованості інтерпретаційних процесів у освітян.

Зведений результат цієї роботи представлено в таблиці

Рівень	Відсоток %
не сформований передсмысловий	0,0
передсмысловий	1,8
перехідний до смыслового	2,4
смысловий	54,2
перехідний до метасмыслового	31,4
метасмысловий	10,4
Всього	100

За результати експерименту було визначено, що найбільша частина освітян володіють смисловим рівнем (54,2%) сформованості інтерпретаційних процесів. Дещо менший відсоток (31,4 %) мають перехідний до метасмыслового рівня. У сумі ці рівні набрала переважна більшість опитаних (85,6 %). Відповідей респондентів 10,4% метасмыслового рівня обумовлені професійною кваліфікацією, бо чітко надана відповідь що спонукало автора до написання тексту і для кого, поєднали близькі за фактажем тексти, передбачили сучасний розвиток даної теми в сучасному контексті. На смисловому рівні респонденти легко означували проблеми в тексті, свої погляди на них, роздуми з приводу викладеного у тексті, ставили свої запитання до тексту, ділили текст на смислові блоки.

Результати цілком прийнятні для людей з вищою освітою, які транслюють знання широкому загалу. Результат міг бути кращим, якби респонденти поставились з більшою увагою і не вважали дослідження обтяжливим для себе. Можливо потрібно зважити на той факт, що вплинуло дистанційне навчання, яке вносить корективи в розпорядок навчального дня та певні незручності дистанційного викладання, яке не тільки виснажує а негативно впливає на процес навчання і зайняття будь якою іншою роботою. Не всі вчителі (з їхніх слів) почувають себе облаштованими у дистанційному соціокультурному просторі.

При всіх перелічених умовах все одно спостерігалась: організована робота, чітке розуміння завдання, близькість теми в тексті і дій з ним, високий рівень абстрагування і обґрунтованого критичного мислення. Цікавість до власного відслідковування причинно-наслідкових пояснень з приводу викладеного у текстах. основну думку, ідею, тему, предмет, виділяти проблему.

Відсоток 4,2% який констатував передсмысловий рівень пояснюється тим, що на нашу думку педагоги початківці не зорієнтувалися і нервували при виконанні завдання. Орієнтація на підвищення свого викладацького рівня є основна передумова успішної викладацької кар'єри. На думку Н.В. Чепелевої, здатність до породження особистих наративів втрачається за умови транслювання чужих зразків соціокультурного досвіду які просто зчіплюються

між собою за мозаїчним принципом (Чепелева, 2009, с. 9). І в сучасному суспільстві саме цим і зловживають, роблячи цей процес і початком і кінцем розуміння достатнім для існування у соціокультурному освітньому просторі.

Висновки:

1. Актуальність сучасних трансформацій в освіті полягає не тільки в розширенні досвіду гуманістичної освіти, але і в розвитку її концепцій, осмислення перспективних уявлень та інноваційних ідей освітян, що відображають та водночас стимулюють освітню практику. Сукупність особистих смислів, ціннісних смислів і актуальних потреб особи стають в майбутньому мірилом загальної структури життєвого світу людини. Ціннісні орієнтири забезпечують формування наміру (проекту чи проектних дій). Сформована точка зору констатує факт про те, що інформація осмислена і визначені смислові вектори.

2. Цінності і установки, як компоненти проектних дій людини, виступають в ролі ресурсу і обмеження для розвитку, дозволу та оцінювання актуальних професійних і не тільки ситуацій, з якими стикаються фахівці.

3. Смысл, який виник в діяльності, стає головним регулятором всієї людської життєдіяльності і слугує провідним у соціальній орієнтації людини.

4. Особливе місце серед смислових утворень займає сенс життя – певною мірою усвідомлені переживання, які мають вектори на певні спрямованості і результати власного життя, виступають критеріями суб'єктивного оцінювання і джерелом задоволеності або незадоволеності ним.

5. Освітянин як носій знань в сучасному світі розуміє, що він несе відповідальність за отримані ним соціокультурні інтерпретації які виносяться на широкий учнівський загал. Певною мірою освітянин має певну міру і незалежності і самостійності в своїх викладацьких переконаннях, але постійна система достовірності фактів утворює певні фактологічні рамки які перетинаються а іноді і накладаються на інші дисциплінарні наративи.

6. За результатами опитувальників можна стверджувати, що здатність до регуляторної автономності у педагогів як з малим так і з великим стажем роботи сформована на високому рівні, існує відкритість новим смислам, діяльності, яка позиціонує фахівця як оригінальну особистість відповідальну за свої дії і наслідки.

7. Наративне конструювання досвіду освітянами – це безперервний процес самоосмислення на основі розуміння та інтерпретації соціокультурних дискурсів, розуміння, що потрібно бути оригінальним.

8. Дослідження інтелектуальних метакогніцій у процесі формування здатності до інтерпретації соціокультурних та особистих текстів дозволяє зробити висновок, що базовим метакогнітивним інтегратором конструювання досвіду освітян є здатність до постановки завдань і яка є необхідною для запуску процесу наративного конструювання досвіду.

4. Сформованість перехідного від смислового рівня інтерпретації до метасмислового характеризується високим розвитком інтелектуальної діяльності, рефлексії, саморегуляції як показника інтелектуальної стратегічності.

5. Професійне зростання є по суті в сучасному дистанційному освітньому просторі з приставкою само (самопроекування, самоосвіта, самоорганізація власного життєвого простору). Стратегічність інтелекту забезпечує процес постійного професійного самовдосконалення.

Література:

1. Галян І.М. Формування професійної самосвідомості молодого педагога як умова його професіоналізації. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. No1 2009. С. 1–11. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2009/09gimujp.pdf (доступ 25.09.2020)
2. Митина Л.М. Психологія професіонального розвитку учителя. Москва: Флінта, 1998. 200 с.
3. Кирьянова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей. Оренбург, 1996. 190 с.
4. Козиев В.Н. Психологический анализ самосознания учителя: диссертация на соискание ученой степени канд. психол. наук. Спец.: 19.00.07 – Педагогическая, детская и возрастная психология. Ленинград, 1980. 205 с.
5. Личность: внутренний мир и самореализация. Идеи, концепции, взгляды / сост.: Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская. Санкт-Петербург: Тускарора, 1996. 175 с.
6. Чепелева, Н.В., Структурно-процесуальна модель наративного конструювання опыта в контексте развития личности. Актуальні проблеми психології: 36 наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т.2, Психологічна герменевтика, 2021. 13. С. 26 – 39.
7. Рудницкая С.Ю., Структурно-процесуальна модель наративного конструювання опыта личности. Актуальні проблеми психології: 36 наук. праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України Т.2, Психологічна герменевтика, 2021. 13. С. 4 – 26.
8. Смұльсон М.Л. Интеллект і ментальні моделі світу. // Наукові дослідження когнітивної психології, 12, С. 38-49.

References:

1. Galyan I.M. Formuvannya profesijnoyi samosvidomosti molodogo pedagoga yak umova jogo profesionalizaciyi. Naukovy`j visny`k L`vivs`kogo derzhavnogo universy`tetu vnutrishnix sprav. 2009. #1 S. 1-11. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsp/01_2009/09gimujp.pdf (dostup 25.09.2020)
2. My`ty`na L.M. Psy`xology`ya professy`onal`nogo razvy`ty`ya uchy`telya. M.: Fly`nta, 1998. 200 s.
3. Ky`r`yanova A.V. Teory`ya ory`entacy`y` ly`chnosty` v my`re cinnostej. Orenburg, 1996. -190 s.
4. Kozыrev V.N. Psy`xology`chesky`j analy`z samosoznany`ya uchy`telya: dy`ssertacy`ya kand. psy`xol. nauk.:10.00.07. Leny`ngrad, 1980. 205 s.
5. Ly`chnost`: vnutrenny`j my`r y` samorealy`zacy`ya. Y`dey`, koncepcy`y`, vzglyady.`\ sost.: Yu.N. Kulyutky`n, G.S. Suxobskaya. Spb., 1996.175 s.

6. Chepeleva, N.V., Strukturno-protsesualnaya model narativnogo konstruirovaniya opyita v kontekste razvitiya lichnosti. Aktualni problemi psihologiyi: Zb nauk. prats In-tu psihologiyi Imeni G.S. Kostyuka NAPN UkraYini T.2, Psihologichna hermenevtika, 2021. 13. S. 26 – 39.

7. Rudnitskaya S.Yu., Strukturno-protsesualnaya model narativnogo konstruirovaniya opyita lichnosti. Aktualni problemi psihologiyi: Zb nauk. prats In-tu psihologiyi Imeni G.S. Kostyuka NAPN UkraYini T.2, Psihologichna hermenevtika, 2021. 13. S. 4 – 26.

8. Smulson M.L. Intelkt I mentalni modeli svitu. // NaukovI doslidzhennya kognitivnoyi psihologiyi, 12, S. 38-49.

УДК 159. 923.2 : 316.6 (075)

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-370-385](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-370-385)

Зеленін Всеволод Володимирович кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри політичної психології та міжнародних відносин факультету психології, Національний педагогічний університет ім.М.П. Драгоманова, вул. Пирогова, м. Київ, 01601, <https://orcid.org/0000-0003-1267-9308>

Антонюк Олена Іллівна аспірантка кафедри банківської справи, Одеський національний економічний університет, вул. Преображенська, 8, м. Одеса, 65082, <https://orcid.org/0000-0003-4363-3273>

ОСВІТНІЙ КОУЧИНГ ЯК АКМЕЦЕНТРИЧНА СИСТЕМА ІННОВАЦІЙНИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У статті досліджується коучинг як інноваційний підхід у педагогіці. Проаналізовано сутність професії коуча як фахівця, що сприяє глибинному виявленню латентних талантів особистості та їхній повній соціальній реалізації. З'ясовано, що під коучингом розуміють акмецентричний процес, який допомагає окремим людям, групам і командам реалізовувати свій потенціал найбільш ефективним способом. Встановлено, що в освітній сфері коучинг застосовується для повного розкриття індивідуального та групового потенціалу з метою максимізації продуктивності та результативної в навчанні. Окреслено різницю між педагогічним та освітнім коучингом. Визначено, що специфікою стосунків учень-коуч (студент-коуч) є організаційні та лідерські практики, засновані на суб'єкт-суб'єктній співпраці у форматі командної роботи. З'ясовано, що коучинг створює в освітньому просторі особистісний вимір навчання і виховання, що сприяє самостійності й зрілості як у мисленні, так і в діях. Визначено, що освітня коуч-взаємодія передбачає встановлення глибокого контакту, ефективне слухання, цілезорієнтовані «підсилюючі» запитання, застосування методу кейсів та інших коуч-прийомів, компетентність здійснення яких забезпечена високий рівнем емоційного та соціального інтелекту коуча. Встановлено, що освітній коучинг може розглядатися як акмецентрична система інноваційних педагогічних технологій, модель спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу шляхом створення самактуалізаційного середовища для здобувачів освіти і викладачів. Визначено, що освітній коучинг передбачає вирішення таких завдань, як проведення діагностики та моніторингу освітнього процесу; створення умов, спрямованих на ефективну організацію процесу пошуку учнем

чи студентом шляхів досягнення життєво важливих для нього цілей та вибору оптимального темпу просування; оволодіння інноваційними техніками та технологіями саморозвитку та самонавчання; вивчення та застосування ключових елементів само-коучингу. На основі онлайн опитування вчених, викладачів ЗВО та вчителів шкіл України, Литви, Казахстану, Білорусі та Вірменії (n=83) проаналізовано переваги та недоліки використання освітнього коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій. Встановлено, що технологічний ланцюг освітнього коучингу в умовах браку ресурсів чи кризи (світова пандемія, військові дії тощо) передбачає чітку послідовність та складається з трьох головних етапів.

Ключові слова: коучинг, коуч, педагогічний коучинг, освітній коучинг, акмецентричність, інноваційна педагогічна технологія.

Zelenin Vsevolod Volodymyrovych PhD, Professor of the Department of Political Psychology and International Relations, Faculty of Psychology National Pedagogical Dragomanov University, 9, Pyrohova St., Kyiv, 01601, <https://orcid.org/0000-0003-1267-9308>

Antoniuk Olena Illivna Graduate student of the Department of Banking, Odessa National Economic University, Preobrazhenskaya St., 8, Odessa, 65082, <https://orcid.org/0000-0003-4363-3273>

EDUCATIONAL COACHING AS A ACMECENTRICITY SYSTEM OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article investigates coaching as an innovative approach in pedagogy. The essence of the profession of a coach as a specialist, which contributes to the in-depth identification of latent talents of an individual and their full social realization, is analyzed. It was found that coaching is an acme-centric process that helps individual people, groups and teams to realize their potential in the most effective way. It has been established that in the educational sphere coaching is used for the full disclosure of individual and group potential in order to maximize productivity and effective learning. The difference between pedagogical and educational coaching is outlined. It was determined that the specificity of the pupil-coach (student-coach) relationship is organizational and leadership practices based on subject-subject cooperation in the format of teamwork. It was found that coaching creates a personal dimension of learning and upbringing in the educational space, which promotes independence and maturity both in thinking and in actions. It was determined that the educational coaching interaction involves the establishment of deep contact, effective listening, targeted "reinforcing" questions, the use of the case

method and other coaching methods, the competence of which is ensured by the high level of emotional and social intelligence of the coach. It has been established that educational coaching can be considered as an acmecentric system of innovative pedagogical technologies, a model of joint pedagogical activity in the design, organization and implementation of the educational process by creating a self-actualization environment for education seekers and teachers. It was determined that educational coaching involves solving such tasks as conducting diagnostics and monitoring the educational process; creation of conditions aimed at effective organization of the process of the pupil's or student's search for ways to achieve vital goals and choosing the optimal pace of advancement; mastering innovative techniques and technologies of self-development and self-learning; study and application of key elements of self-coaching. Based on an online survey of scientists, teachers of higher education institutions and school teachers of Ukraine, Lithuania, Kazakhstan, Belarus and Armenia (n=83), the advantages and disadvantages of using educational coaching as an acmecentric system of innovative pedagogical technologies were analyzed. It has been established that the technological chain of educational coaching in conditions of lack of resources or crisis (world pandemic, military actions, etc.) involves a clear sequence and consists of three main stages.

Keywords: coaching, coach, pedagogical coaching, educational coaching, acmecentricity, innovative pedagogical technology.

Постановка проблеми. Глобальні виклики сучасності визначають однією з основних кондицій конкурентоспроможності навчального закладу наявність внутрішньої системи якості, що забезпечується створенням освітнього простору, який сприяє максимальному розкриттю потенціалу усіх його учасників: учнів, викладачів та адміністрації. Досягнення такої якості освіти зумовлюється чіткою організацією навчального процесу, правильним підбором інноваційних систем, методів, методик, прийомів і технологій навчання. Такий підхід до якості стає сьогодні притаманним для усіх видів та форм освіти: формальної, неформальної та інформальної. Застосування інноваційних педагогічних технологій навчання забезпечує підготовку висококваліфікованих здобувачів освіти, спроможних критично й самостійно мислити, зрілих і вмотивованих, здатних до подальшого самостійного навчання та безперервного саморозвитку. Одним з інноваційних підходів сучасної педагогіки є система технологій, що базується на методології і філософії коучингу. Хоча в українській освіті коуч-концепція ще не отримала великого впровадження, як це вже сталося у багатьох країнах світу, вважаємо, що коуч-технології варто активно впроваджувати у вітчизняну систему дошкільної, середньої та вищої освіти. Тому доволі актуальним є розгляд освітнього коучингу як системи інноваційних педагогічних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коучинг, як новітня альтернативна інноваційна педагогічна парадигма в освіті та ефективна система формування компетентностей в учнів і студентів, представлений у наукових доробках як українських, так і зарубіжних учених. Особливості коучингу, перспективи впровадження його, як на рівні цілісної системи технологій організації освіти, так й як у вигляді окремих, інкорпорованих у навчальний процес закладів дошкільної, середньої, вищої та безперервної освіти представлено у дослідженнях вітчизняних (Н. Білик, Т. Борова, О. Відлацька, О. Галан, І. Голяд, Н. Гордієнко, Н. Горук, М. Дзіковська, Г. Єрко, О. Єфімова, С. Жицька, В. Зеленін, Б. Зонов, О. Казмірчук, І. Ковальчук, М. Коновальчук, Г. Кузан, О. Курчаба, О. Нежинська, Н. Лобченко, О. Петренко, Г. Поберезанська, О. Проценко, С. Романова, О. Рудницьких, Л. Рябовол, С. Симодейко, В. Сидоренко, Ю. Сурмяк, В. Ушманова, А. Фарина, С. Хмельницька, Л. Хоменко-Семенова, Т. Чернова, С. Шевчук та ін.) та зарубіжних (Ł Brzeziński, С. Davis, М. Devine, R. Dilts, S. Gilligan, С. Houssemand, E. Kelly, R. Meyers, С. Munro, S. Spaulding, J. Starr, В. Wuytsek та ін.) вчених. Разом з тим, деякі сучасні особливості застосування коуч-підходу, як системи інноваційних педагогічних технологій, в освіті, не були розглянуті у зазначених авторів, тому спонукали нас до проведення наукових досліджень у даному контексті.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження освітнього коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій. Для досягнення даної мети визначено наступні завдання: характеризувати сутність освітнього коучингу в загальному контексті застосування коуч-підходу у соціономічних професіях; проаналізувати характерні ознаки освітнього коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Коуч-підхід в освіті відзначається особистісним підходом до кожного здобувача освіти, підтримкою, усвідомленою участю в процесі і здобутті конкретних результатів, у виявленні сильних та слабких сторін кожного здобувача освіти. Найголовніший наголос коучингу в освіті – глибинна діагностика конфігурації індивідуальних талантів для підвищення результативності та ефективності в процесі навчання з метою подальшої успішної самореалізації. У свою чергу, система коуч-технологій визначає певні вимоги до педагогів: дотримання етичних норм, перебування під час освітнього процесу у коуч-позиції, відсутність оціночного судження, уміння створити здобувачам освіти продуктивний коуч-простір, що забезпечить результативність через уміння слухати й чути здобувача освіти, а також

навички встановлювати зі здобувачем освіти відносини, які ґрунтуються на взаємній довірі та взаєморозумінні. Такі відносини потрібно підтримувати не тільки на початкових етапах налагодження взаємодії, а протягом усього навчального періоду, формуючі стійкі компетенції саморозуміння і самонавчання, що створюють передумови для подальшої безперервної освіти. Тому роль коучингу у освіті полягає в тому, щоб покращити якість комунікацій, підвищити результативність як конкретного, так і всіх здобувачів освіти [1].

Поява наприкінці ХХ століття таких термінів, як «коучинг», «освітній коучинг», «коуч-технології» стало новим явищем спочатку у світовому, а згодом – у вітчизняному освітньому середовищі. У перекладі з англійської «coach» означає «тренувати», «надихати», «наставляти». Поняття коучинг походить зі сфери спорту, де воно означає діяльність фахівця (частіше, персонального тренера), який надихає і спонукає людину (клієнта коучингу) сформувати спосіб акмецентричний (від дав.-гр. ακμή, «акме» – найвища точка, вершина) спосіб мислення, що забезпечить досягнення актуальних надзвичайних цілей – рекордів [2, с. 29-30]. Життєвої та професійної над-мети.

Засновник коуч-підходу Тімоті Голві окреслив методологічні засади для освітнього коучингу: «Коучинг – це розкриття потенціалу людини з метою максимального підвищення її ефективності. Коучинг не вчить, а допомагає вчитися» [3, с. 112]. Дані засади сходять до методу сократівського діалогу та ідей матетики (від грецького дієслова «μαθήτω» – навчатися), викладених одним з засновників сучасної системи педагогіки Яном Амосом Каменським в його роботі «Spicilegium didacticum», вперше опублікованій посмертно в 1680 році. На відміну від дидактики (науки про викладання) матетика акцентує увагу на учінні, яке має вести усіх учасників навчального процесу до освітньої зрілості як здатності вчитися самому – бути вчителем для самого. Саме такою є над-мета освітнього коучингу – створити простір та передумови, які максимально розкривають потенціал самонавчання усіх суб'єктів освітнього процесу: вчителів, учнів та адміністраторів.

З початку ХХІ століття коуч-підхід продуктивно застосовується у соціономічних (таких, що допомагають) професіях, діяльність яких ґрунтується на перспективній взаємодії типу «людина–людина»: у виробничо-управлінській, науково-дослідницькій, комунікативній, соціокультурній, медичній, правовій, соціально-педагогічній та освітній сферах. Разом з тим, аналіз праць науковців, що досліджують місце коучингу в освітньому процесі, демонструє нам два погляди. Одні з них звужують роль коучингу до рівня окремих інноваційних педагогічних прийомів і технологій, інші системно розглядають коуч-підхід як явище, стиль, провідний метод, концепцію, модель чи навіть нову парадигму сучасної освіти.

Перший з цих поглядів більше притаманний педагогічному коучингу, в якому коучинг – лише окремих інструмент (чи набір інструментів) в арсеналі вчителя, другий є органічно важливим для освітнього коучингу, де коуч-підхід системно поєднує, організовує та впроваджує інноваційну методологію, філософію, методи, методики та технології, фундаментально перетворюючи простір освітнього процесу відповідно викликів сучасності.

До вітчизняних дослідників, що розглядають коучинг лише як інноваційну педагогічну технологію, можна віднести Л. Хоменко-Семенову, на думку якої «коучинг розвиває в здобувачів освіти лідерські якості й в такий спосіб сприяє формуванню успішності студентів в подальшому житті» [4, с. 137]. та С. Романову, що описує коучинг як нову технологію у професійній освіті та явище навчального процесу, побудованого на мотивуючій взаємодії, де педагог-коуч «формує умови для всебічного розкриття особистісного потенціалу здобувача освіти для досягнення його ключових цілей у певній області знань, в оптимальні для нього терміни» [5, с. 86]. Г. Побережська вважає, що коучинг як педагогічна освітня технологія базується на рівноправних, творчих учасниках освітнього процесу та спрямований на виявлення та реалізацію потенціалу здобувача освіти для досягнення високого освітнього, соціального та особистісного розвитку [6, с. 102]. М. Дзіковська спираючись на результати численних теоретичних досліджень та використовуючи накопичений практичний досвід, стверджує, що коуч-технології розвивають лідерські якості студентів, стимулюючи формування успішних команд, які забезпечують підготовку компетентних фахівців у вищому навчальному закладі [7, с. 45]. Схожих поглядів на коучинг дотримуються Г. Кузан і Н. Гордієнко [8], С. Хмельницька [9], В. Ушманова [10], О. Відлацька [11], В. Сидоренко [12], Н. Білик і Н. Любченко [13], В. Харагірло [14], а також багато інших українських науковців.

Разом з тим, серед вітчизняних дослідників є й ті, що виходять за межі суто інструментального бачення застосування коучингу в освіті та самоосвіті. Так, Ю. Сурмяк, також розглядаючи коучинг як педагогічну технологію, вважає його «моделлю спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу шляхом створення комфортного середовища для здобувачів освіти і викладача» [15, с. 188]. Уваги також заслуговує позиція Н. Горук, яка на відміну від більшості українських вчених, наголошує, що технологію коучингу слід розглядати не лише як педагогічну підтримку чи створення оптимальних умов для розкриття потенціалу особистості в контексті формальної освіти, а й для формування «самоосвітньої компетентності здобувачів освіти як вміння самостійного пізнавального пошуку, самоконтролю та ефективного керівництва власною навчальною діяльністю» [16, с. 104], як освітню зрілість й готовність до самонавчання. Т. Борова, визначаючи коучинг

як нову педагогічну технологію [17], водночас вважає коучинг освітньою концепцією, яка має застосовуватися не лише в контексті викладання, але й для розкриття індивідуального потенціалу з метою максимізації особистої продуктивності, результативної роботи та професійного розвитку науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу [18]. Подібних позицій щодо використання коучингу в освіті також дотримуються: І. Голяд та Т. Чернова [19], О. Ніжинська і В. Тименко [20], С. Шевчук [21], Б. Савчук [22] та ін.

В свою чергу, погляд на коучинг як на явище, нову акмецентричну парадигму в освіті та у соціономічних професіях в цілому ми знаходимо в працях вітчизняних дослідників, що є більш інтегрованими у світові наукові кола. Так А. Очеретяний та Т. Кочубей, вивчаючи впровадження парадигми коучингу в навчальний процес американських студентів, дійшли висновку, що поєднання аспектів самоперевірки та самосвідомості студента разом зі свободою прямого підходу до викладача під час навчання найкраще підходить для розвитку особистості та встановлення її позитивних життєвих орієнтирів у життєдіяльності [23]. Багато хто з закордонних вчених так само розглядає коучинг як провідний метод, модель чи концепцію освіти. Зокрема, на думку Л. Бжезіньського (Ł Brzeziński), коучинг в освіті означає підтримку здобувача освіти в його або її розвитку на шляху всієї системи освіти; коучинг, на його думку, – це процес, який допомагає людям і командам виконувати завдання найбільш ефективним способом, який передбачає «розвиток сильних сторін людей, подолання внутрішніх бар'єрів і обмежень для досягнення особистої досконалості та сприяння більш ефективній співпраці в команді» [24, с. 170]. К. Манро (С. Munro) описує коучинг як системну модель партнерства для підтримки людей у досягненні їхніх цілей, яка включає в себе багато методів, технологій та прийомів. Він зазначає, що коуч-діалоги в освіті – це цілезорієнтовано керовані бесіди, в яких використовується технології ефективного слухання, «сильних» запитань, метод аналізу кейсів та інші прийоми й методики коучингу, ефективність яких забезпечується високим рівнем соціального та емоційного інтелекту коуча. Такий коуч-процес в контексті освіти передбачає прояснення цілей, дослідження когнітивних моделей реальності, вивчення варіантів досягнення мети, узгодження дій, їх перегляд і реалізацію [25]. Ми також погоджуємося з думкою, що коучинг – це не лише окремі інноваційні технології, які використовуються в освіті за певних обставин; освітній коучинг – це метод управління освітнім процесом, стиль побудови комунікації, спосіб мислення та спосіб буття. Ефективний освітній коучинг веде педагога та учнів (студентів) до над-мети, створює простір (коуч-простір) задоволення, креативності та радості, що дає максимальний розвиток талантів усіх учасників навчального процесу. Коуч-підхід, який сприяє високій якості навчання та в результаті здобуттю значущих цілей, виконує не лише

функцію перетворення виховання, знань і навчання в навички й компетенції, а й забезпечує реалізацію функції стимулювання інтересу до навчання, руху до самоусвідомлення, розвитку своїх сильних сторін та розкриття людського потенціалу – самоактуалізації в освіті, що робить навчальний процес цікавішим і результативнішим [24, с. 170-174]. Таким чином, можна відзначити, що освітній коучинг має всі ознаки цілісної акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій:

1) є моделлю спільної педагогічної діяльності з проектування, організації та проведення навчального процесу із забезпеченням комфортних умов для здобувачів освіти і педагогів;

2) є органічною складовою структури диференційованих форм організації навчального заняття, реалізації інших видів педагогічної взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу;

3) надає можливості для розвитку особистісного потенціалу здобувача освіти та реалізації потенціалу педагога.

У методиці освітнього коучингу центр уваги зміщується до менш традиційних елементів системи освіти, готуючи здобувачів освіти не до складання іспитів, а до формування світогляду та способу мислення, що сприяють самореалізації: особистісної й професійної. Оскільки здобувачі освіти досить часто стикаються зі складними ситуаціями у своєму житті, які не можна узагальнити та застосувати до єдиних «шкільних» стандартів, метою діяльності коуча в освіті є виявлення цих самобутніх потреб, а також моніторинг ролі, яку вони відіграють у житті здобувача освіти, і того, як ці потреби, шляхом зміцнення, можуть покращити соціальне функціонування та самоздійснення здобувача освіти в подальшому житті. Отже, об'єктом освітньої комунікації учень-коуч (студент-коуч) є засновані на співпраці організаційні та лідерські практики у міжособистісній і командній взаємодії. В такий спосіб суб'єкти освітнього коучингу створюють індивідуалізований: селективно-особистісний і таланто-орієнтований вимір навчання, виховання й розвитку, що базується на збільшенні самостійності як у мисленні, так і в діях для досягнення освітніх і життєвих цілей.

Для викладачів середньої та вищої ланки освіти коучинг може бути дуже персоналізованою формою професійного навчання, яке покращує навчання в класах, командах, керівництві та навіть в кар'єрному зростанні. На нашу думку, коучинг в освіті або освітній коучинг – це структурована взаємодія в трьох вимірах:

- коуч-відносини викладач – викладач;
- коуч-відносини викладач – здобувач освіти;
- коуч-відносини здобувач освіти – здобувач освіти.

Такий стиль відносин створює можливості для глибинної діагностики й розкриття усіма учасниками освітнього процесу прихованих талантів і

латентних здібностей, втілення творчих ідей для досягнення поставлених цілей, підвищення рівня мотивації та інтересу до викладання і вивчення навчальних дисциплін.

Позиція викладача-коуча (коуч-позиція) в освітньому процесі є близькою до позиції фасилітатора та полягає в організації продуктивного діалогу, який має сприяти генеруванню нових ідей та досвіду. А це, у свою чергу, як вважають О. Єфімова та С. Жицька [26], підштовхуватиме усіх учасників навчання до реалізації прийнятих рішень і поставлених навчальних, професійних і життєвих цілей. Таким чином, коуч керує процесом отримання суб'єктивно і об'єктивно нового досвіду усіх учасників освітнього процесу.

Основним завданням коуча-викладача є організація ефективної педагогічної взаємодії, стимулювання самоусвідомлення та переосмислення особистого досвіду, генерація нових ідей та реалізація прийнятих рішень у житті та професійній діяльності. Коуч допомагає здобувачу освіти самостійно з'ясувати та сформулювати свої життєві та професійні цілі, зосередити увагу на розвиваючих завданнях, шукати як внутрішні, так і зовнішні ресурси, знаходити альтернативу звичним алгоритмам мислення і дій, створювати плани, перевіряти їх на реалістичність, брати відповідальність за їх реалізацію, що таким чином, є елементом особистісно-орієнтованого підходу [26, с. 110].

Як кожна парадигма коучингу має свої переваги й недоліки. Зокрема, більшість дослідників та практиків застосування коуч-підходу в освіті в проведеному нами онлайн опитуванні серед вчених, викладачів ЗВО та вчителів шкіл України, Литви, Казахстану, Білорусі та Вірменії (n=83) погоджуються, що основними перевагами використання коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій слід вважати:

- підвищення зацікавленості учнів й активізація навчального процесу;
- підвищення мотивації здобувачів освіти до вивчення учбового матеріалу;
- виявлення здібностей здобувачів освіти, які розкривають їх як творчих людей, здатних до логічного мислення (розвиток ментального інтелекту);
- розвиток в здобувачів освіти лідерських якостей та соціального інтелекту;
- розвиток комунікативних навичок та вміння працювати в команді;
- підвищення продуктивності навчального процесу;
- розвиток емпатії та емоційного інтелекту;
- розвиток духовного інтелекту.

Разом з тим, практика застосування коучингу свідчить, що головним недоліком застосування коуч-технологій в освіті може вважатися брак

мотивації, енергії та часу. Через це 82% опитуваних з загальної вибірки вважають, що вчителю школи чи педагогу ЗВО дуже складно надавати індивідуальний підхід та оцінювати результати при груповому форматі навчання та звичному застосуванні застарілих, традиційних, неефективних форм, методів та технологій викладання, виховання та організації учбового процесу. Особливо це стало помітно під час локдауну, спричиненого пандемією COVID-19, який сприяв переходу до дистанційного та онлайн формату навчання. Дана ситуація засвідчила, що без внутрішньої мотивації здобувача освіти до навчання, а педагога – до реалізації ефективної професійної діяльності, без прагнення до самовдосконалення, самонавчання та саморозвитку – неможливо здійснити мету і завдання освіти. В свою чергу, саме коучинг постає результативним методом розкриття потенціалу особистості з метою максимізації власної продуктивності та ефективності в освітніх практиках навіть в кризових умовах пандемії чи війни.

Для оптимізації освітніх процесів в умовах браку ресурсів (час, мотивація, сили) чи кризи (пандемія, військові дії тощо) технологічний ланцюг коучингу передбачає чітку послідовність дій зі сторони педагога і здобувачів освіти, який, за висновками науковця О. Цибіної, описаними в роботі Г. Кузан та Н. Гордієнко [8], передбачає три головні етапи проведення занять:

- *перший етап*: встановлення партнерських суб'єкт-суб'єктних відносин між педагогом-коучем і здобувачами освіти, постановка конкретної мети, спільна постановка завдань для досягнення цієї мети; формування мотивації та спільного визначення завдань для здобуття конкретної мети; дослідження поточної ситуації/проблеми, що передбачає пошук ресурсів, визначення внутрішніх і зовнішніх перешкод на шляху до одержання бажаного результату; аналіз можливостей для подолання труднощів у вирішенні проблеми; вибір конкретного варіанту дій і складання плану (алгоритму) дій; домовленість про релевантні терміни його здійснення;
- *другий етап* – покрокова реалізація розробленого плану з врахуванням перешкод, які виникають в процесі його здійснення, та із залученням ресурсів, що допомагають долати такі перешкоди;
- *третій етап* – етап ретроспективної та проспективної рефлексії, що передбачає, з однієї сторони, аналіз та оцінку здобувачами освіти результатів вже проведеної роботи, а з іншої, – аналіз своєї майбутньої діяльності з метою її удосконалення.

Кожен наступний технологічний ланцюг коучингу, який корелює з відомою коуч-моделлю GROW (goal – мета, reality – реальність, obstacles & options – перешкоди та варіанти їх подолання, way forward – план дій), завжди починається зі зворотного зв'язку у форматі коучингу – огляду того, що було зроблено, що було успішним і що можна було б зробити краще. Основним

інструментом викладача-коуча у технологічному ланцюгу освітнього коучингу є мистецтво задавати питання, щоб поступово виводити студента на правильний шлях і як результат вирішення поставленого завдання. У процесі комунікації такий викладач-коуч як провідник допомагає особистості учня (студента) розкрити свій потенціал і максимально розвинути його. Разом зі студентом викладач-коуч окреслює коло життєво важливих питань і цілей, які цікавлять учня (студента), і поступово підводить його до правильного вибору життєвих орієнтирів. Крім того, викладач-коуч стимулює прийняття креативних рішень і підтримує бажання учня (студента) досягати цілей і вносити зміни у своє життя. При цьому визнається, що ніхто так не знає про особисті проблеми й перешкоди, як сама людина, що з ними стикається. Тому саме вона за допомогою коуча має винайти правильне рішення. Для цього коучинг передбачає вирішення таких завдань:

- проведення діагностики та моніторингу освітнього процесу, що дозволяє враховувати та прогнозувати зміни, що відбуваються внаслідок застосування інноваційних методів, програм і технологій;
- створення умов, спрямованих на ефективну організацію процесу пошуку учнем (студентом) шляхів досягнення життєво важливих для нього цілей та вибору оптимального темпу просування до них;
- оволодіння інноваційними прийомами, техніками та технологіями;
- визначення ключових моментів коучингу та само-коучингу.

Водночас формат коучингу створює творчу атмосферу взаємної довіри, особливий простір для пошуку альтернатив, де студент відчуває увагу до своїх потреб й ідей, а тому працює з більшим ентузіазмом. В такий спосіб коучинг в освіті виступає як система андрагогічних та акмесинергетичних принципів і прийомів, які сприяють найвищому розвитку талантів особистості чи групи спільно працюючих людей (команди, організації), а також забезпечують максимальне розкриття та ефективну реалізацію цього потенціалу. Відповідно освітній коучинг як акмецентрична система інноваційних педагогічних технологій передбачає:

- системність, вертикальну і горизонтальну цілісність неперервного освітнього процесу;
- інтеграцію формальної, неформальної та інформальної освіти, навчальної, практичної і самоосвітньої діяльності;
- урахування змісту навчальних потреб педагога на різних стадіях життєвого циклу [12, с.5].

В цілому можна зазначити, що у процесі освітнього коучингу відбувається розвиток професійних та особистих якостей, завдяки чому формуються нові здібності й навички, які підвищують ефективність навчання та покращують якість життя особистості загалом. Коучинг дозволяє педагогу

ефективно та результативно працювати на суб'єкт-суб'єктному рівні, тобто вміти керувати собою, своїм станом, своїми ресурсами, допомагаючи іншим у розвитку особистісного потенціалу, удосконалювати навички комунікації, будувати з колегами та учнями конструктивні відносини, які максимально підвищують ефективність вирішення актуальних життєвих завдань тощо [14].

Отже, можна констатувати, що використання освітнього коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій в навчальному процесі сприяє максимальному розкриттю потенціалу здобувача освіти та безперервному розвитку професійних компетенцій педагога.

Висновки. У результаті проведеного дослідження визначено, що застосування коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій є визначальним фактором конкурентоспроможності та ефективності сучасної освіти. Порівняльний аналіз джерел дозволяє зробити узагальнення, що коучинг в освіті може використовуватися як інструментально – у форматі окремих прийомів і технологій, так й системно – як модель, підхід чи навіть новітня парадигма освітнього процесу. З'ясовано, що врахування індивідуальних потенційних можливостей в оцінюванні навчальних досягнень можливе при активному застосуванні коучингу як акмецентричної системи інноваційних педагогічних технологій, завдяки якій діяльність педагога-коуча еволюціонує у перманентний пошук нових, найбільш оптимальних способів досягнення над-мети, формування перспективних завдань для особистісного та професійного зростання в контексті освітньої діяльності.

Подальших розвідок потребує дослідження розробки та впровадження більш контекстуалізованих методичних рекомендацій стосовно інтеграції коуч-підходу в початкову, середню, спеціальну та вищу освіту. Також, з огляду на виклики сьогодення (світова пандемія, війна та інші глобальні кризові фактори), перспективи подальших досліджень, ми вбачаємо у розробці новітніх підходів стосовно вивчення практики застосування коуч-підходу у роботі освітніх дистанційних та онлайн платформ: Академія Хана, Coursera, edX, Udaity та інші MOOC (масові відкриті онлайн-курси).

Література:

1. Зонов Б. Коучинг як процес підтримки та розвитку нових моделей поведінки в освітньому середовищі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2021. № 4 (108). С. 380-387. DOI 10.24139/2312-5993/2021.04/380-387.
2. Зеленин В.В. Между величием и травмой: трактат о селективной психодиагностике в коучинге. (Монографія). Том первый. К.: Люта справа, 2015. 272 с.
3. Голви Т. Работа как внутренняя игра. Раскрытие личного потенциала. М.: Альпина Паблишер, 2012. 266 с.
4. Хоменко-Семенова Л.О. Коучинг як ефективна технологія формування успішного студента. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. 2015. № 7. С. 137-141. DOI: 10.18372/2411-264X.7.10242.

5. Романова С.М. Коучінг як нова технологія в професійній освіті. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія.* 2010. Вип. 3. С. 83-87.
6. Поберезська Г.Г. Коучинг як педагогічна технологія студентоцентричного навчання у ВНЗ. *Технологія і техніка друкарства.* 2017. № 4. С. 99-107. DOI: 10.20535/2077-7264.4(58).2017.126891.
7. Dzikovska M. Coaching as the pedagogical technology in professional training of future specialists. *Continuing Professional Education: Theory and Practice.* 2019. № (3). Pp. 45-50.
8. Кузан Г., Гордієнко Н. Освітній коучинг як інноваційна технологія професійної підготовки фахівців соціальної та соціально-педагогічної сфери у вищій школі. *Молодь і ринок.* 2019. № 3 (170). С. 81-85.
9. Хмельницька С. Коучинг як сучасна технологія підвищення ефективності навчального процесу. *Молодий вчений.* 2017. № 6. С. 315-319. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_6_73
10. Ушмарова В.В. Практика реалізації коуч-технології в процесі формування готовності вчителів початкових класів до роботи з обдарованими учнями. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2016. Вип. 48. С. 241-247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2016_48_34.
11. Відлацька О.С. Педагогічний коучинг як технологія професійного розвитку керівника позашкільної освіти: метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Наук.-метод. відділ ЦДЮТ, 2018. 54 с.
12. Сидоренко В.В. Педагогічний коучинг як інноваційна технологія науково-методичного супроводу професійно-особистісного розвитку вчителя в системі післядипломної освіти. *Наукова скарбниця освіти Донеччини. Донецьк.* 2014. № 3 (14). С. 13-19.
13. Білик Н.І. Любченко Н.В. Педагогічний коучинг як технологія професійного розвитку вчителя в системі підвищення кваліфікації. *Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фах. журн.* 2020. № 5 (194). С. 41-46. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5\(194\)-41-46](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5(194)-41-46) URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/215279>
14. Харагірло В.С. Педагогічний коучинг як технологія психолого-педагогічного супроводу особистісного розвитку суб'єктів освітнього процесу. *Інноваційні моделі розвитку науково-методичної компетентності педагогів професійної і фахової передвищої освіти: досвід, проблеми, перспективи: зб. матеріалів Міжнародної конференції з онлайн-трансляцією*, м. Біла Церква, 20 травня 2021 р. / за заг. ред. А.Б. Єрмоленка, В.С. Кулішова, С.С. Шевчук. Видавець ФОП Мокшанов В.В. Запоріжжя, 2021. С. 274-280.
15. Сурмяк Ю.Р. Педагогічний коучинг у підготовці студентів-психологів. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна.* 2016. № 1. С. 187-197.
16. Горук Н. Коучинг як ефективна технологія формування самоосвітньої компетентності студентів. *Проблеми підготовки сучасного вчителя.* 2015. № 11 (1). С. 99-104.
17. Борова Т.А. Коучинг – новітня технологія професійного розвитку науково-педагогічних працівників вищого навчального закладу. *Наука і освіта.* 2010. № 7. С. 33-37.
18. Борова Т.А. Концепція освітнього коучингу. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту: зб. наук. пр.* Харків, 2011. № 12. С. 19-23.
19. Чернова Т.Ю., Голяд І.С. Концепт педагогічного коучингу: суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників освітнього процесу. *Наук. зап. [Нац. педагог. ун-ту ім. М.П. Драгоманова]. Серія: Педагогічні науки.* 2016. Вип. 130. С. 267-275.
20. Ніжинська О.О., Тименко В.М. Використання коучингу в системі вищої освіти України. *Вісник післядипломної освіти.* 2015. №15. С. 236-245.

21. Шевчук С., Шевчук О. Коучинг як метод навчання студентів у контексті реформування вищої освіти України. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Серія: Педагогіка. 2016. Т. 269, вип. 257. С. 62-65.

22. Савчук Б., Білавич Г., Душенко Ю. Коучинг як філософія і технологія розвитку професійної педагогічної освіти. Гірська школа Українських Карпат. 2019. № 21. С. 82-87.

23. Kochubei T., Ocheretianyi A. Coaching as a new paradigm for the formation of the living values of American students. *Побудова теорії у соціальній та освітній практиці: матеріали міжнародної наукової Інтернет-конференції (Університет Антиок у Лос-Анджелесі (США), Приморський університет (Словенія), Краківська Академія ім. Анджеса Фрича Моджевського (Польща), січень – квітень 2018 року)*, 2018. С. 207-214.

24. Brzeziński Ł. Coaching – możliwość wykorzystania w edukacji. *Przegląd Pedagogiczny*. 2014. № 2. Pp. 166-175.

25. Munro C. Coaching in education: an introduction. 2016. URL: <http://www.growthcoaching.com.au/PDF/e-leadingchris-munro.pdf?country=au>

26. Єфімова О.М., Жицька С.А. Коучинг як складова особистісно-орієнтованого навчання у професійній підготовці студентів вищих навчальних закладів. *Науковий огляд*. 2017. № 4 (36). С. 103-112.

References:

1. Zonov, B. (2021). Kouchyngh jak proces pidtrymky ta rozvytku novykh modelej povedinky v osvitnomu seredovyshhi [Coaching as a process of support and development of new behavior models in the educational environment]. *Pedagoghichni nauky: teorija, istorija, innovacijni tekhnologhiji – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 4 (108), 380-387. DOI 10.24139/2312-5993/2021.04/380-387 [in Ukrainian].

2. Zelenin, V.V. (2015). Mezhdju velichiem i travmoj: traktat o selektivnoj psihodiagnostike v kouchinge. (Monografija) [Between greatness and trauma: a treatise on selective psychodiagnostics in coaching. (Monograph)]. Tom pervyj. K.: Ljuta sprava, 272 s. [in Russian].

3. Golvi, T. (2012). Rabota kak vnutrennjaja igra. Raskrytie lichnogo potenciala [Work as an internal game. Disclosure of personal potential]. M.: Al'pina Pabliher, 266 s. [in Russian].

4. Khomenko-Semenova, L.O. (2015). Kouchyngh jak efektyvna tekhnologhija formuvannja uspihnoho studenta [Coaching as an effective technology for forming a successful student]. *Visnyk Nacionaljnogho aviacijnogho universytetu. Serija: Pedagoghika. Psykhologhija – Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy. Psychology*, 7, 137-141. DOI: 10.18372/2411-264X.7.10242 [in Ukrainian].

5. Romanova, S.M. (2010). Kouchyngh jak nova tekhnologhija v profesijnij osviti [Coaching as a new technology in professional education]. *Visnyk Nacionaljnogho aviacijnogho universytetu. Serija: Pedagoghika. Psykhologhija – Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy. Psychology*, 3, 83-87 [in Ukrainian].

6. Poberezjska, Gh.Gh. (2017). Kouchyngh jak pedagoghichna tekhnologhija studentocentrychnogho navchannja u VNZ [Coaching as a pedagogical technology of student-centered learning in higher education institutions]. *Tekhnologhija i tekhnika drugarstva – Printing technology and technique*, 4, 99-107. DOI: 10.20535/2077-7264.4(58).2017.126891 [in Ukrainian].

7. Dzikovska, M. (2019). Coaching as the pedagogical technology in professional training of future specialists [Coaching as the pedagogical technology in professional training of future specialists]. *Continuing Professional Education: Theory and Practice – Continuing Professional Education: Theory and Practice*, 3, 45-50 [in Ukrainian].

8. Kuzan, Gh., Ghordijenko, N. (2019). Osvitnij kouchyngh jak innovacijna tekhnologhija profesijnogi pidghotovky fakhivciv socialjnoi ta socialjno-pedagoghichnoji sfery u vyshnij shkoli [Educational coaching as an innovative technology of professional training of specialists in the social and socio-pedagogical sphere in higher education]. *Molodj i rynok – Youth and the market*, 3 (170), 81-85 [in Ukrainian].

9. Khmeljnyckja, S. (2017). Kouchyngh jak suchasna tekhnologhija pidvyshhennja efektyvnosti navchaljnogo procesu [Coaching as a modern technology for increasing the effectiveness of the educational process]. *Molodyj vchenyj – A young scientist*, 6, 315-319. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_6_73 [in Ukrainian].

10. Ushmarova, V.V. (2016). Praktyka realizaciji kouch-tekhnologhiji v procesi formuvannja ghotovnosti vchyteliv pochatkovykh klasiv do roboty z obdarovanymy uchnjamy [The practice of implementing coach technology in the process of forming the readiness of primary school teachers to work with gifted students]. *Pedagoghika formuvannja tvorchoji osobystosti u vyshnij i zaghaljnoosvitnij shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*, 48, 241-247. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2016_48_34 [in Ukrainian].

11. Vidlaczka, O.S. (2018). Pedagoghichnyj kouchyngh jak tekhnologhija profesijnogo rozvytku kerivnyka pozashkiljnoji osvity: metod. posib. [Pedagogical coaching as a technology of professional development of the head of extracurricular education: method. manual]. Kam'janecj-Podiljskij: Nauk.-metod. viddil CDJuT, 54 s. [in Ukrainian].

12. Sydorenko, V.V. (2014). Pedagoghichnyj kouchyngh jak innovacijna tekhnologhija naukovo-metodychnogo suprovodu profesijnogo-osobystisnogho rozvytku vchytelja v systemi pisljadyplomnoji osvity [Pedagogical coaching as an innovative technology of scientific and methodical support of the professional and personal development of the teacher in the postgraduate education system]. *Naukova skarbnycja osvity Donechchyny – Scientific treasury of education of Donetsk region*, 3 (14), 3-19 [in Ukrainian].

13. Bilyk, N.I. Ljubchenko, N.V. (2020). Pedagoghichnyj kouchyngh jak tekhnologhija profesijnogo rozvytku vchytelja v systemi pidvyshhennja kvalifikaciji [Pedagogical coaching as a technology of professional development of a teacher in the system of professional development]. *Imidzh suchasnogho pedagogha: elektron. nauk. fakh. zhurn. – Image of a modern teacher: electronic. of science profession. Journal*, 5 (194), 41-46. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5\(194\)-41-46](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2020-5(194)-41-46) URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/215279> [in Ukrainian].

14. Kharaghirlo, V.Je. (2021). Pedagoghichnyj kouchyngh jak tekhnologhija psykhološko-pedagoghichnogho suprovodu osobystisnogho rozvytku sub'ektiv osvitnjogho procesu [Pedagogical coaching as a technology of psychological and pedagogical support of personal development of subjects of the educational process]. Innovacijni modeli rozvytku naukovo-metodychnoji kompetentnosti pedagoghiv profesijnogi i fakhovoji peredvyshhoji osvity: dosvid, problemy, perspektyvy: zb. materialiv Mizhnarodnoji konferenciji z onlajn-transljacijeju, m. Bila Cerkva, 20 travnja 2021 r. / za zagh. red. A.B. Jermolenka, V.S. Kulishova, S.S. Shevchuk. Vydavecj FOP Mokshanov V.V. Zaporizhzhja, 274-280 [in Ukrainian].

15. Surnjak, Ju.R. (2016). Pedagoghichnyj kouchyngh u pidghotovci studentiv-psykholooghiv [Pedagogical coaching in the training of psychology students]. *Naukovyj visnyk Ljvivskogho derzhavnogho universytetu vnurishnikh sprav. Serija psykholooghichna – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. The series is psychological*, 1, 187-197 [in Ukrainian].

16. Ghoruk, N. (2015). Kouchyngh jak efektyvna tekhnologhija formuvannja samoosvitnjoji kompetentnosti studentiv [Coaching as an effective technology for forming students' self-educational competence]. *Problemy pidghotovky suchasnogho vchytelja – Problems of modern teacher training*, 11 (1), 99-104 [in Ukrainian].

17. Borova, T.A. (2010). Kouchyngh – novitnja tekhnologhija profesijnogho rozvytku naukovo-pedagoghichnykh pracivnykiv vyshhogho navchaljnogho zakladu [Coaching is the newest technology of professional development of scientific and pedagogical workers of a higher educational institution]. *Nauka i osvita – Science and education*, 7, 33-37 [in Ukrainian].
18. Borova, T.A. (2011). Koncepcija osvitnjogho kouchynghu [The concept of educational coaching]. *Pedagoghika, psykhologhija ta medyko-biologhichni problemy fizychnogho vykhovannja i sportu: zb. nauk. pr. – Pedagogy, psychology and medico-biological problems of physical education and sports: coll. of science*, 12, 19-23 [in Ukrainian].
19. Chernova, T.Ju., Gholijad, I.S. (2016). Koncept pedagoghichnogho kouchynghu: sub'jekt-sub'jektna vzajemodija uchasnykiv osvitnjogho procesu [The concept of pedagogical coaching: subject-subject interaction of participants in the educational process]. *Nauk. zap. [Nac. pedagogh. un-tu im. M.P. Draghomanova]. Serija: Pedagoghichni nauky – Science zap [National teacher. University named after M.P. Dragomanov]. Series: Pedagogical sciences*, 130, 267-275 [in Ukrainian].
20. Nizhynsjka, O.O., Tymenko, V.M. (2015). Vykorystannja kouchynghu v systemi vyshhoji osvity Ukrajiny [The use of coaching in the higher education system of Ukraine]. *Visnyk pisljadypломnoji osvity – Bulletin of postgraduate education*, 15, 236-245 [in Ukrainian].
21. Shevchuk, S., Shevchuk, O. (2016). Kouchyngh jak metod navchannja studentiv u konteksti reformuvannja vyshhoji osvity Ukrajiny [Coaching as a method of teaching students in the context of reforming higher education in Ukraine]. *Naukovi praci Chornomorsjkogho derzhavnogho universytetu imeni Petra Moghyly kompleksu "Kyjevo-Moghyljansjka akademija". Serija: Pedagoghika – Scientific works of the Black Sea State University named after Peter Mohyla complex "Kyiv-Mohyla Academy". Series: Pedagogy*, 269, vyp. 257, 62-65 [in Ukrainian].
22. Savchuk, B., Bilavych, Gh., Dushenko, Ju. (2019). Kouchyngh jak filosofija i tekhnologhija rozvytku profesijnogi pedagoghichnoji osvity [Coaching as a philosophy and technology for the development of professional pedagogical education]. *Ghirsjka shkola Ukrajinsjkykh Karpat – Mountain School of the Ukrainian Carpathians*, 21, 82-87 [in Ukrainian].
23. Kochubei, T., Ocheretianui, A. (2018). Coaching as a new paradigm for the formation of the living values of American students [Coaching as a new paradigm for the formation of the living values of American students]. *Pobudova teoriji u socialnij ta osvitnij praktyci: materialy mizhnarodnoji naukovoji Internet-konferenciji (Universytet Antyok u Los-Andzhelesi (SShA), Prymorsjkyj universytet (Slovenija), Krakivsjska Akademija im. Andzheja Frycha Modzhevsjkogho (Poljshha), sichenj – kvitenj 2018 roku)*, 207-214 [in Ukrainian].
24. Brzeziński, Ł. (Polish). Coaching – możliwość wykorzystania w edukacji [Coaching is a possibility of wykorzystania w edukacji]. *Przegląd Pedagogiczny – Przegląd Pedagogiczny*, 2, 166-175 [in Ukrainian].
25. Munro, C. (2016). Coaching in education: an introduction. URL: <http://www.growthcoaching.com.au/PDF/e-leadingchris-munro.pdf?country=au> [in English].
26. Jefimova, O.M., Zhycjka, S.A. (2017). Kouchyngh jak skladova osobystisno-orijentovanogho navchannja u profesijnij pidghotovci studentiv vyshhykh navchaljnykh zakladiv [Coaching as a component of personal-oriented training in the professional training of students of higher educational institutions]. *Naukovyj oghljad – Scientific review*, 4 (36), 103-112 [in Ukrainian].

УДК [159.98:61]:314.151.3-054.73]:615.85

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-386-394](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-386-394)

Кулакова Лариса Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33000, тел.: (098)177-03-96, <https://orcid.org/0000-0001-6496-7964>.

Кулаков Руслан Станіславович кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33000, тел.: (067) 495-29-19, <https://orcid.org/0000-0003-0033-8784>.

ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДІТЕЙ-ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

Анотація. Стаття присвячена проблемі психологічної реабілітації дітей-вимушених переселенців через військові дії на території України. Здійснено аналіз особливостей поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, а також реакції дітей різного віку на травматичні події. Представлено результати проведеного опитування з метою визначення основних психоемоційних проблем у дітей-переселенців та їх батьків. Зокрема, з'ясовано, що основною проблемою цієї категорії дітей є ностальгія за рідним краєм та домом, а основним бажанням- настання миру та повернення додому. Авторами проаналізовано основні етапи та специфічні особливості психоконсультативної та психотерапевтичної роботи із дітьми та підлітками як основних напрямів реабілітаційного процесу. На основі практичного досвіду зазначено, що одним із найбільш результативних напрямів психологічної допомоги у кризових ситуаціях є арт-терапія. Підкреслено основні переваги цього методу у роботі з дітьми, що постраждали внаслідок травматичних подій. Описано основні форми та технології надання арт-терапевтичної допомоги. Зокрема, описано роль ізотерапії як одного із найпопулярніших напрямів арт-терапії. Резюмовано, що в результаті проведення занять з арт-терапії у дітей знижується тривожність, стабілізується емоційний та психологічний стан, зростає працездатність, поліпшується увага, пам'ять, мовлення; підвищуються самооцінка, віра в себе та свої сили. Наголошено, що творчий підхід у наданні допомоги дітям, постраждалим від внутрішніх міграційних процесів в Україні, детермінує підвищення рівня та ефективності життя цієї категорії населення.

Ключові слова: психологічна реабілітація, діти-вимушені переселенці, внутрішньопереміщені особи, травматичні події, арт-терапія, психоконсультавання, психотерапія.

Kulakova Larysa Mykolaivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor Developmental and Educational Psychology Department Rivne State University of the Humanities, Plastova St., 31, Rivne, 33000, tel.: (098) 177-03-96, <https://orcid.org/0000-0001-6496-7964>.

Kulakov Ruslan Stanislavovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor Developmental and Educational Psychology Department Rivne State University of the Humanities, Plastova St., 31, Rivne, 33000, tel.: (067) 495-29-19, <https://orcid.org/0000-0003-0033-8784>.

PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF CHILDREN-FORCED MIGRANTS BY MEANS OF ART THERAPY

Abstract. The article is devoted to the problem of psychological rehabilitation of children - forced migrants due to military actions on the territory of Ukraine. An analysis of the characteristics of the behavioural manifestations of children who have suffered a traumatic experience, as well as the reactions of children of different ages to traumatic events, was carried out. The results of the survey conducted to determine the main psycho-emotional problems of children-migrants and their parents were presented. In particular, it has been established that the main problem of this category of children is nostalgia for the native land and home, and the main desire is the advent of peace and a returning home. The authors analysed the main stages and specific features of psychological counselling and psychotherapeutic work with children and adolescents as the main directions of the rehabilitation process. On the basis of practical experience, it is noted that one of the most effective areas of psychological assistance in crisis situations is art therapy. The main advantages of this method in working with children affected by traumatic events were highlighted. The main forms and technologies of providing art-therapeutic assistance are described. In particular, the role of isotherapy as one of the most popular areas of art therapy is described. It is summarized that art therapy sessions help children reduce anxiety, stabilize their emotional and psychological state, increase their working capacity, improve attention, memory, speech; increase their self-esteem and self-confidence. It is noted that a creative approach to providing assistance to children affected by internal migration processes in Ukraine determines the increase in the level and effectiveness of life of this category of population.

Keywords: psychological rehabilitation, children - forced migrants, internally displaced persons, traumatic events, art therapy, psychological counselling, psychotherapy.

Постановка проблеми. Наше суспільство сьогодні переживає важкий кризовий період. Війна, розв'язана російською федерацією на території України, стала причиною внутрішньої міграції населення. Це призвело до внутрішньої дестабілізації не лише політичної та економічної ситуації у державі, а й соціально-психологічної напруженості. Адже окрім проблем вирішення юридичних та нормативно-правових аспектів щодо статусу, житлово-побутових питань, проблем із пошуком роботи, не менш важливою є проблеми адаптації до нового місця проживання та психоемоційне виснаження від пережитих травмуючих та стресових подій. Найбільш вразливими перед такими викликами є діти. З огляду на це вивчення механізмів психологічної реабілітації саме дітей – нашого майбутнього – видається наразі надзвичайно актуальним. Адже ця вікова категорія є найбільш чутливою до негативних впливів та несприятливих обставин навколишнього середовища.

Особливо ефективним та доречним у роботі із дітьми, що постраждали внаслідок кризових ситуацій, є застосування засобів арт-терапії. Цей метод успішно застосовується у реабілітаційній, соціально-психологічній роботі як ресурсний засіб психологічної гармонізації особистості, позитивного впливу на її психіку через мистецтво та художню творчість, здійснюючи неабиякий вплив на дитину через враження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певні аспекти проблеми надання психологічної допомоги внутрішньопереміщеним особам вивчалися як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками. Так, проблематика психологічної допомоги вимушеним мігрантам вивчалася А. Асмолвим, Я. Овсянніковою, Г.Петрусевич, К.Халепою, В.Франклом. та ін. Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В. Залеська розробили методичні поради з питань соціально-педагогічної та психологічної роботи з дітьми у конфліктних та стресових ситуаціях. Питання застосування методів арт-терапії у роботі з дітьми широко вивчені вітчизняними науковцями В.Назаревич, І. Борейчук, О.Вознесенською, І.Льченко та ін.

Останнім часом відбувається активне вивчення сучасними науковцями внутрішніх механізмів протидії деструктивному впливові на особистість психологічної травми. Проте ряд питань залишаються нез'ясованими. Зокрема, це стосується проблеми пошуку ефективних методів надання психологічної допомоги дітям-вимушеним переселенцям, їх соціально-психологічної реабілітації. І, на нашу думку, одним із найраціональніших напрямів у вирішенні цієї проблеми є саме арт-терапія як метод надання психологічної допомоги.

Враховуючи вищезазначене, мета нашої статті - аналіз використання методів арт-терапії для психологічної реабілітації дітей-вимушених переселенців.

Виклад основного матеріалу. Психічна реабілітація – це сукупність різнопланових медико-психологічних, педагогічних і соціальних заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених психічних функцій і психічних станів у хворих чи інвалідів, які перенесли тяжке захворювання або психічну травму внаслідок втрати близької людини, зміни соціального статусу або умов життя тощо [7, с. 294].

Для того, щоб ефективно організувати роботу з психологічної реабілітації дітей-вимушених переселенців, необхідно мати чітке розуміння проблем, спричинених травматичною ситуацією. Адже травматичні події можуть детермінувати різноманітні поведінкові прояви, емоції, почуття, які важливо вчасно простежити та допомогти дитині у цій ситуації пережити та відпрацювати ці стани. У дітей може виникати почуття незахищеності, гніву, страху, сорому, агресії, відчуженості, сепарації від соціуму, почуття провини та ін. Такі проблеми можуть стати причиною неуспішності у навчанні, проблем із запам'ятовуванням інформації, зосередження уваги, в також виникнення різноманітних психосоматичних порушень.

Існують певні особливості поведінкових проявів дітей, які пережили травматичний досвід, з урахуванням віку. Діти дошкільного віку (до 6 років) часто мають розпливчасті й соматичні (які проявляються фізичними симптомами) реакції на травматичні події. Вони можуть помилково думати, що ця подія – це їхня вина. Це може призвести до так званого «магічного мислення» (наприклад, дитина може думати «якби я краще прибирав іграшки, цього б не сталося») і формування почуття власної провини. Діти цього віку часто проявляють свої емоційні реакції на травму у вигляді проблем зі сном, можуть мати нічні кошмари. У них можуть виникати хвилювання та занепокоєння, які проявляються у «чіплянні до дорослих» (дитина боїться залишитися одна в кімнаті, постійно потребує уваги, боїться засинати тощо). Діти (7-11 років) після травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути регресивна поведінка (повернення до попередніх стадій розвитку), що включає енурез, смоктання пальця, дитячий лепет, бажання тримати постійно поряд із собою іграшку. У дітей цього віку може розвиватися втрата апетиту, скарги на болі в животі, головні болі, запаморочення. Також поширені проблеми з навчанням, такі як нездатність зосередитися, відмова відвідувати школу, агресивна поведінка в школі. Підлітки (від 12 років) зазвичай тримають почуття в собі, що може призвести до депресивних станів. Водночас, вони можуть робити вигляд, що «все нормально». Діти можуть намагатися менше часу проводити з сім'єю, а

більше часу з іншими людьми, намагаючись бути активними і таким чином управляти своїми страхами [8, с. 13].

Та найважливішою проблемою дітей-мігрантів є труднощі вживання в нове середовище спілкування (стан відчуженості і знедоленості, тривожності та психічної напруги, агресивності й підвищеної конфліктності тощо).

Задля з'ясування основних психоемоційних проблем у дітей-переселенців та їх батьків було проведено опитування серед дітей Центру надання арттерапевтичної допомоги м. Рівне та Центру надання психологічної допомоги на базі Рівненського державного гуманітарного університету. Загалом в опитуванні взяли участь 60 осіб. Оскільки опитування проводилось серед дітей дошкільного, молодшого шкільного та молодшого підліткового віку, запитання були простими для доступного розуміння цієї вікової категорії дітей. Опитування було спрямоване на вивчення особливостей та проблем психосоціальної адаптації дітей до нового соціального середовища. Після опрацювання загальних відомостей про респондентів, було з'ясовано, що 22 дітей відвідували заклади дошкільної освіти, 28 дітей навчаються у початковій школі, 10 - це діти молодшого підліткового віку, що навчаються у 5-6 класах. Кожна шоста сім'я є неповною (складається із мами та дитини/дітей). Третина сімей є багатодітними. В ході дослідження було встановлено, що 90% дітям із сімей переселенців довелося мігрувати з одного населеного пункту до іншого, змінити заклади освіти. В процесі опитування усі діти засвідчили, що найбільшою опорою та підтримкою для них є близькі рідні. Проте 65% дітей висловили бажання більше часу проводити із батьками, які часто заклопотані буденними проблемами. Результати опитування щодо того, чи з'явилися у дітей-переселенців нові друзі, які стосунки складаються із однолітками було з'ясовано, що у 67% дітей не виникало жодних проблем у налагодженні міжособистісної атракції з ровесниками. Однак 22% дітей (переважно діти молодшого шкільного віку) висловили своє розчарування тим, що нові знайомі чекають від них спілкування державною мовою. Не можна оминати того факту, що 12% дітей взагалі немає товаришів. Кожна друга дитина відчуває глибоку ностальгію за попереднім місцем проживання та колишніми друзями. Відповіді на питання щодо бажань, планів на майбутнє засвідчили, що 65% респондентів мріють про відновлення миру у державі, 15% – про майбутні цікаві подорожі, 20% – про повернення додому.

Беззаперечно, така категорія дітей потребує отримання кваліфікованої психоконсультативної і психотерапевтичної допомоги, яка є основою реабілітаційного процесу. Важливим у цьому процесі є вирішення певних внутрішньоособистісних проблем, які спричиняють дезадаптацію дітей, що емігрували із зони військового конфлікту.

Щодо психоконсультативної роботи, то у взаємодії із дітьми та підлітками важливим є втілення таких послідовних етапів: 1) повернення віри у власні сили та відновлення довіри до інших; 2) усвідомлення власних проблем та їх прийняття; 3) проектування майбутнього, вибір актуальних способів досягнення поставленої мети; 4) визначення кола значущих людей; 5) корекція деструктивних форм поведінки та емоційних станів; 6) «пропрацювання» перешкод, що стоять на заваді у досягненні поставлених задач.

Психотерапевтичний процес з дітьми та підлітками також має свою специфіку, відмінну від роботи з дорослими. Для його втілення варто застосовувати ігрові методи та методи творчої самореалізації. Діти, що пережили травматичні ситуації, важко ідуть на контакт, не завжди готові розповідати про важкі події у їхньому житті. Тому психологи рекомендують «пропрацювати» психологічну травму у грі. Реалізувати такий підхід можна за допомогою фізичних вправ задля психологічної релаксації та розрядки, розігрування казок із програванням сюжетів і т.ін. Корисними є такі засоби терапії як пісочниці або ж ванночки з водою, адже відомим є факт, що пісок і вода мають надзвичайно потужний психотерапевтичний ефект.

Отож, одним із найбільш результативних напрямів психологічної допомоги у кризових ситуаціях вважається арт-терапія.

Арт-терапія (від лат. *ars (artis)* - мистецтво і грец. *θεραπεία* - лікування) - напрям у психотерапії та психологічному консультуванні, що заснований на використанні мистецтва та творчості; метод зцілення особистості (досягнення цілісності) за допомогою мистецтва та творчого самовираження [1].

Терапія мистецтвом в цей час стає дуже популярною як на Заході, так і в Україні.

Технології арт-терапії надають можливість людині знаходити власні шляхи розв'язання проблемних ситуацій, постійно підвищують компетентності, дають можливість перебування в стані тут-і-тепер; мотивують досягати результат, розширюють діапазон прийнятних для особистості способів вирішення проблемних ситуацій [3, с. 35].

Завдяки своїй універсальності, арттерапевтичні технології здатні ефективно впливати на вирішення таких проблем, як кризові стани, травми, втрати, психосоматичні розлади, внутрішні конфлікти. Арт-терапія ефективно сприяє відновленню цілісності особистості, даючи можливість людині в кризовому стані безболісної особистісної інтеграції. Будь-який вид мистецтва є терапевтичним за своєю суттю, адже надає можливість людині впоратися із травмуючими подіями.

Перевагою методів творчого самовираження і арт-терапії в реабілітації жертв локальних військових конфліктів є те, що ці методи засновані на невербальному вираженні почуттів. Невербальні засоби часто є єдино

можливими для вираження і прояснення травмуючого емоційного стану. Перебуваючи у важкій, стресовій ситуації, людина, сам (сама) того не помічаючи, спонтанно малює лінії, «каракулі», закреслює зображення, замальовує темним простір аркуша паперу, креслить палицею по піску. Як правило, цей процес не контролюється свідомістю і може бути використаний, як спосіб винести травмуючі переживання зовні, звільнитися від надлишку емоцій і почуттів. Це забезпечує більш вільне розкриття людиною свого внутрішнього світу і більш високий рівень їх психологічної захищеності і комфорту в процесі занять, в порівнянні з вербальною психотерапією [3, с. 36].

Як процесуально зорієнтований підхід арт-терапія фокусується на безпосередньому переживанні ситуації «тут» і «тепер». Це особливо важливо у роботі з травмою. Травма часто блокує вербальні прояви і дитина має симптоми від алекситимії до елективного мутизму; невербальна техніка у таких випадках стає єдиною можливою формою співпраці. За допомогою малюнка або ліплення відбувається справжній діалог між дорослим та дитиною. Саме засоби арт-терапії стають засобами спілкування [6, с. 130].

Сутність арт-терапії полягає в терапевтичній та корекційній дії мистецтва на людину і проявляється в реконструюванні психотравмуючої ситуації за допомогою художньої діяльності, виведенні переживань, пов'язаних з нею назовні через продукт творчої діяльності, а також створення нових позитивних переживань, народженні креативних потреб і способів їх задоволення. Перевага арт-терапії в тому, що людина, поряд з консультаціями фахівця, цілком самостійно зможе застосовувати окремі прийоми і вправи.

Згідно з інформаційним бюлетнем Американської арт-терапевтичної асоціації (ААТА, 1998), «арт-терапія - це допомога, пов'язана з використанням різних образотворчих матеріалів і створенням образів, процес художньої творчості пацієнта (клієнта) та реакціями на створювані ним продукти творчої діяльності, які відображають особливості його психічного розвитку, здібності, особистісні характеристики, інтереси, проблеми і конфлікти» [5, с. 9].

Наразі одним із найпопулярніших напрямків арт-терапії є ізотерапія, який включає візуальні продукти, такі як малюнок, ліплення, маски, мозаїки, колажі, монотипії та ін. Цей напрямок з-поміж інших нараховує найбільшу кількість методів, прийомів та технік. Власне, саме малюнок ліг в основу арт-терапії як психотерапевтичного процесу.

Арт-терапія як метод надання психотерапевтичної допомоги немає протипоказань. Він є відносно простим у використанні, адже передбачає застосування найрізноманітніших матеріалів. Також цей метод є надзвичайно дієвим у поєднанні із іншими психотерапевтичними напрямками. Малюнок стає могутнім терапевтичним полем для вираження своїх емоцій невербально, коли дитині важко висловити свої почуття, переживання, внутрішні конфлікти

словесно. За допомогою образотворчих засобів дитина відображає та трансформує травматичні спогади. Саме у зображувально-ігровій діяльності дитина отримує психологічний захист у важких життєвих обставинах. Адже, як стверджує В. Назаревич: «Творчість – це форма любові. Даючи собі можливість творити, ми пророщуємо зернята любові як до себе, так і до світу» [4, с. 89].

Арт-терапевтична робота передбачає великий набір різних образотворчих матеріалів: для зображувальної діяльності – це фарби, олівці, мілки, воскові крейди; задля створення різноманітних колажів або ж об'ємних композицій застосовуються кольоровий папір, шпалери, серветки, вирізки із газет/журналів, фольга, тканина, нитки, мотузки, тасьма і т.ін.; для ліплення – пластилін, глина, спеціальне тісто; для відпрацювання тілесних відчуттів дієвим є застосування кінетичного піску; цікавими для дітей є природні матеріали – листя, кора, насіння, квіти, пір'я, гілки, мох, каміння, гілки і т. ін.

Спостереження за впливом перелічених методів на дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів, проведені у Центрі Арт-терапії м. Рівне та Центрі надання психологічної допомоги на базі Рівненського державного гуманітарного університету вказує, що арт-терапія тісно пов'язана з розвитком емоційної, фізичної та соціальної сфер дитини. Після проведення занять з арт-терапії у дітей знижується тривожність, стабілізується емоційний та психологічний стан, зростає працездатність, поліпшується увага, пам'ять, мовлення; підвищуються самооцінка, віра в себе та свої сили. Творчий характер занять дає дитині змогу відкривати в собі щось нове, краще розуміти себе, розвивати свої відносини з людьми та світом.

Висновки. Отож, психологічну реабілітацію дітей, що постраждали від внутрішніх міграційних процесів, спричинених військовою агресією російської федерації, потрібно розглядати як важливу складову розвитку особистості. Арт-терапія є надзвичайно актуальною та перспективною в роботі з дітьми, які опинилися в кризовій ситуації. Саме тому незаперечним видається той факт, що творчий підхід у наданні допомоги дітям, постраждалим від внутрішніх міграційних процесів в Україні, детермінує підвищення рівня та ефективності життя цієї категорії населення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в окресленні технологій психологічного супроводу процесу реабілітації дітей, постраждалих від внутрішніх міграційних процесів у нових умовах життя.

Література:

1. Велика українська енциклопедія ВУЕ. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 19.09.2022).
2. Керівництво МПК з психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайної ситуації / пер. з англ.; Міжнародний медичний корпус. Київ : ПУЛЬСАРИ, 2017. 216 с.

3. Корнієнко І.О. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям - жертвам військового конфлікту : практич. посіб. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с.
4. Назаревич В. Я Арт: практичний посібник із саморегуляції засобами мистецтва. Київ : «ПРИНТХАУЗ». 2020. 180 с.
5. Назаревич В., Борейчук І. Метафора: психологія зображення. Київ : WISEBEE. 2020. 224с.
6. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: методи і техніки : методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : Логос. 232 с.
7. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О.М.Степанов. Київ : «Академвидав», 2006. 424 с.
8. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / за ред. Волинець Л.С. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

References:

1. Velyka ukrainska entsyklopediia VUE [Great Ukrainian encyclopedia]. *vue.gov.ua*. Retrieved from <https://vue.gov.ua> [in Ukrainian].
2. *Kerivnytstvo MPK z psikhichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoi pidtrymky v umovakh nadzvychainoi sytuatsii. [Guidelines for medical and psychological consultations on mental health and psychosocial support in emergency situations].* (2017). Kyiv: PULSARY [in Ukrainian].
3. Korniienko, I.O. (2017). *Dosvid nadannia dopomohy ditiam i simiam - zhertvam viiskovoho konfliktu : prakt. Posib [Experience in providing assistance to children and families - victims of military conflict].* Kyiv: UNMTs praktychnoi psikhologii i sotsialnoi roboty [in Ukrainian].
4. Nazarevych, V. (2020). *Ya Art: praktychnyi posibnyk iz samorehulitsii zasobamy mystetstva [I Am Art: A Practical Guide to Self-Regulation Through Art].* Kyiv: «PRYNTKhAUZ» [in Ukrainian].
5. Nazarevych, V. & Boreichuk, I. (2020). *Metafora: psikhologhiia zobrazhennia [Metaphor: the psychology of the image].* Kyiv: WISEBEE [in Ukrainian].
6. Kisarchuk, Z.H. (Eds.). (2015). *Psykhologichna dopomoha ditiam u kryzovykh sytuatsiakh: metody i tekhniki : metodychnyi posibnyk [Psychological assistance to children in crisis situations: methods and techniques]* Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
7. Stepanov, O.M. (2006). *Psykhologichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia].* Kyiv: «Akademvydav» [in Ukrainian].
8. Volynets, L.S. (Eds.). (2015). *Psykhosotsialna dopomoha vnutrishno peremishchenym ditiam, yikhnim batkam ta simiam z ditmy zi Skhodu Ukrainy: posib. dlia praktykiv sotsialnoi sfery [Psychosocial assistance to internally displaced children, their parents and families with children from Eastern Ukraine].* Kyiv: TOV «Vydavnychiy dim «Kalyta» [in Ukrainian].

УДК 159.96

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-395-409](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-395-409)

Синишина Вікторія Михайлівна доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, тел. (095) 540-06-13, [https:// orcid.org/0000-0002-7993-1638](https://orcid.org/0000-0002-7993-1638)

ВПЛИВ КОГНІТИВНО-СТИЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПІЗНАВАЛЬНОЇ СФЕРИ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті зроблена спроба з'ясувати сучасний стан дослідження когнітивного інтелекту та когнітивних стилів. З'ясовано, що когнітивний стиль впливає на всі сфери життєдіяльності людини, оскільки він характеризується індивідуальними відмінностями між людьми в способах розв'язання та рішення проблем, а також визначає "стилі учіння", які проявляються у наданні переваг тому чи іншому способу навчальної діяльності.

Узагальнено визначення когнітивних стилів. Виначено, що когнітивний стиль – це відносно стійкі пізнавальні стратегії, які відображаються в індивідуальному сприйнятті та обробці інформації, а також в її структуризації, оцінюванні та контролі.

Теоретично розглянуто зв'язок полезалежності/полenezалежності з рівнем освіти (більш високий рівень освіти пов'язаний з більш незалежним перцептивним стилем) та навчальною успішністю. Вказано, що когнітивні стилі виконують адаптивну функцію, що визначається способом адаптації особистості до вимог діяльності та соціального середовища; компенсаторну, оскільки формування різноманітних когнітивних стилів відбувається з урахуванням слабких сторін і з опорою на сильні сторони особистості. Отже, визначено, що когнітивний стиль стає фундаментом для розвитку зрілої особистості та її можливостей, інтелектуальних потенцій. Вказано на зв'язок когнітивних стилів з більш ефективними та продуктивними стратегіями для розвитку аналітичного та критичного мислення, що у свою чергу, є одним із чинників, що уможливорює та ефективно впливає на використання людиною дієвих копінг-стратегій і сприяє розвитку адаптивності та стресотійкості особистості.

Вказано, що когнітивний стиль стосується не тільки оцінки проблеми та ситуації, а й «особистого Я», тобто стилі акумулюють і процес рефлексії, що дозволяє критично аналізувати, оцінювати й осмислювати свою поведінку в різних ситуаціях, моделювати відповідь на ситуацію та вносити зміни

відповідно до мінливих умов, пристосовуватися до ситуації, проектувати, прогнозувати ймовірний результат подій.

Ключові слова: когнітивні стилі, полезалежний, полenezалежний, пізнавальна сфера, інтелектуальні відмінності, когнітивна оцінка.

Synyshyna Viktoriia Mykhaylivna Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, State institution of higher education «Uzhhorod National University», Narodna Square, 3, Uzhhorod, tel.: (095) 540-06-13, <https://orcid.org/0000-0002-7993-1638>

INFLUENCE OF COGNITIVE-STYLE CHARACTERISTICS OF THE COGNITIVE SPHERE ON PERSONAL LIFE ACTIVITIES.

Abstract. The article attempts to find out the current state of research on cognitive intelligence and cognitive styles. It was found that cognitive style affects all spheres of human activity, as it characterizes individual differences between people in the ways of posing and solving problems, as well as "learning styles", which are manifested in giving preference to one or another method of educational activity.

The definition of cognitive styles is summarized. It was determined that cognitive style is relatively stable cognitive strategies that are reflected in individual perception and processing of information, as well as in its structuring, evaluation and control.

The connection of field dependence/field independence with the level of education (a higher level of education is associated with a more independent perceptual style) and academic success is theoretically considered. It is indicated that cognitive styles perform an adaptive function, consisting in the adaptation of the individual to the requirements of activity and social environment; compensatory, since the formation of style is built taking into account the weaknesses and relying on the strengths of individuality. So, it is determined that the cognitive style becomes the foundation for the development of a mature personality and its intellectual capabilities in particular. The relationship between certain poles of cognitive styles with more effective opportunities for the development of critical thinking is indicated, which in turn, as one of the possible factors, will influence the use of productive coping strategies by a person and contribute to improving the general level of stress resistance of an individual.

It is indicated that cognitive assessment concerns not only the situation, but also "one's self", that is, it also accumulates the process of reflection, which allows one to reflect and critically evaluate and understand one's behavior in various situations, to make changes in accordance with critical or changing conditions, to adapt to the situation and predict the likely outcome of events.

Keywords: cognitive styles, field-dependent, field-independent, cognitive sphere, intellectual differences, cognitive assessment.

Постановка проблеми. Феноменологію інтелектуальної діяльності як психологічну проблему почали досліджувати у 50-х роках ХХ століття американські психологи, які синтезували загальні закономірності інтелекту та його індивідуальні властивості. Предметом вивчення стали різноманітні індивідуальні відмінності у способах сприйняття та переробки інформації, що отримали назву когнітивних стилів.

Незважаючи на те, що в психології впродовж тривалого часу, ще з минулого століття, обговорювалися питання когнітивно-стильових характеристик, ця проблема наразі залишається дискусійною.

Тривають суперечки щодо визначення місця і ролі когнітивних стилів як складової психічної будови особистості. І хоча, починаючи з 50-х років минулого століття, щорічно здійснюються дослідження та публікуються результати різноманітних досліджень, в яких описуються нові закономірності когнітивного інтелекту, ці результати не повністю сприяють розумінню природи когнітивних стилів, виникають нові, як правило, більш складні теоретичні та практичні запитання. Нові наукові дані, що отримуються, часто протирічать з виявленими раніше, або носять суперечливий, а іноді й обмежений характер. Вони частіше викликають нові запитання та формують появу нових проблем, ніж вирішують вже існуючі. І саме тому сучасний стан дослідження когнітивного інтелекту та когнітивних стилів наразі є надзвичайно актуальним, а процес їх розвитку становить неабиякий інтерес для психологічної науки.

Сучасні науковці стверджують, що когнітивний стиль впливає на всі сфери життєдіяльності людини. Оскільки він характеризує індивідуальні відмінності між людьми в способах постановки і розв'язання проблем, а також відмінності в “стилях учіння”, які проявляються у наданні переваг тому чи іншому способу навчальної діяльності. Саме цей аспект є вельми актуальним для впровадження компетентнісного навчання.

Однак, значення феномену когнітивних стилей вбачається не тільки у факті існування індивідуальних відмінностей в інтелектуальній діяльності, когнітивні стилі – це ще й важливі інструменти, за допомогою яких формується ефективна соціалізація особистості та вибудовується індивідуальна |“картина світу” та розуміння власного “Я”. Таким чином, когнітивні стилі виступають в якості своєрідних провідників між внутрішнім світом особистості та оточуючої реальності, що уможлиблює та забезпечує, в кінцевому рахунку, індивідуальність та неповторність інтелектуальних можливостей кожної окремо взятої особистості з різним унікальним складом розуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій психологічній літературі існує значна кількість підходів до вивчення поняття „когнітивний стиль”. Узагальнюючи проаналізовані визначення, можна зазначити, що когнітивний стиль – це відносно стійкі пізнавальні стратегії, які відображаються в індивідуальному сприйнятті та обробці інформації, а також в її структуризації, оцінюванні та контролі. Цієї точки зору притримуються Р. Гарднер, Є.П. Ільїн, Г. Клаус, Т.В. Корнілова, О.М. Мітіна, Г.В. Парамей, Г. Уїткін, Р. Фарбі, М.О. Холодна М.А., І.П. Шкуратова та багато інших сучасних дослідників.

Активне вивчення когнітивних стилей прослідковується і у роботах українських психологів: Л.Л. Жердецької, Г.В. Куценка, С.Д. Максименка, О.Б. Напрасної, І.Д. Пасічника, О.П. Пісоцького А.А. Студенікіна. Головна наукова концепція стильового підходу цих вчених полягає у тому, що кожна людина своєрідно сприймає, усвідомлює, інтерпретує дійсність на підставі конструкцій ментального досвіду. О. В. Яремійчук, Ю. В. Кушнір досліджували когнітивні стилі та особливості прояву стресостійкості у студентської молоді.

Сучасними науковцями було також досліджено та узагальнено окремі когнітивно-стильові характеристики та з'ясовано їх вплив на успішність навчання школярів, студентів; зв'язок когнітивно-стильової організації особистості з індивідуально-психологічними характеристиками; вплив стильових особливостей на становлення фахівця та на розвиток його інтелектуального потенціалу. Дослідники М.Є. Єгорова, В.А.Колга, Г.В.Куценко,Є.Т. Соколова, А.В. Соловійов, М.О. Холодна та ін. в психології когнітивних процесів на перше місце висувають диференційно – психологічний аспект, а саме: дослідження індивідуальної специфіки процесів переробки інформації, яка в загальному вигляді визначається як когнітивний стиль. Вчені вважають, що індивідуальні відмінності у способах отримання інформації, реагування на неї, методах аналітичної оцінки ситуації забезпечують стилі когнітивного реагування, відносно яких групи людей можуть бути подібними або ж відрізнятися одна від одної.

Мета статті – метою оглядової статті є актуалізація проблеми впливу когнітивно-стильових характеристик пізнавальної сфери на життєдіяльність особистості.

Виклад основного матеріалу. Однією з найгостріших проблем психології, безумовно, є проблема індивідуальних психічних відмінностей між людьми.

Протягом багатьох років науковці-психологи приділяли велику увагу когнітивним стилям. Головною причиною цього інтересу є те, що когнітивні стилі всебічно забезпечують зв'язок між пізнавальними процесами та явищами і особистістю і через це є синергетичним феноменом, що знаходяться на стику психології пізнання та психології особистості.

Також інтерес до когнітивних стилів обумовлений можливістю впровадити більш ефективні та продуктивні методи освітньої діяльності. У процесі навчання взаємодія учня чи студента з навчальною ситуацією залежить не лише від зовнішніх, а й від внутрішніх факторів, до яких у першу чергу належать когнітивно-стильові характеристики особистості, що і зумовлює у майбутньому стилі учіння.

Незважаючи на те, що проблема стильового підходу в психології має досить тривалу історію, вона все ж носить суперечливий характер, тому вивчення індивідуальних психічних відмінностей у сприйнятті, запам'ятовуванні та обробці інформації до сих пір залишається слабо розробленою проблемою та викликає особливий науковий інтерес.

Когнітивні стилі належать до базових характеристик індивідуальності. Але, оскільки вони формуються через призму вікової динаміки, та гендерних відмінностей, врахування зв'язку із фізіологічними властивостями та характеризують особливості сприйняття й обробки інформації про навколишній світ, а також виступають у ролі характеристики особистісної організації людини в цілому, вивчення їх є складним та потребує глибокого аналізу.

Теорії когнітивних стилів демонструють унікальність інтелектуальної діяльності кожної особистості у вигляді існування своєрідних індивідуальних методів взаємодії зі світом та методів пізнавального контакту з суб'єктами світу.

Незважаючи на високий інтерес до когнітивних стилів, в даний час час у психології немає цілісного уявлення про когнітивні стилі у структурі особистості і пов'язане це передусім з різноманітними науковими підходами до вивчення когнітивних стилів.

Існує кілька наукових підходів до вивчення когнітивних стилів. Так, один з підходів розглядає когнітивні стилі з погляду впливу на діяльність особистості процесів сприйняття. Відповідно до цього підходу когнітивні стилі зумовлені вродженими особливостями індивіда. Так, В. Колга визначає їх як своєрідну суб'єктивну реальність, що залежать насамперед від особливостей мозкового апарату та неусвідомлених механізмів захисту.

У сучасній літературі прослідковується тенденція розглядати когнітивний стиль через поняття аналітичність-холістичність. Це значною мірою обумовлюється психофізіологічною основою стилю. Вважається, що ліва півкуля мозку забезпечує аналітичний стиль, а права – холістичний. Так, Choi I., Коо М., Choi J. побудували шкалу аналізу-холізму (AHS) для вимірювання аналітичного та цілісного мислення. У дослідженні аналіз даних показав, що ті, хто отримав високі бали за AHS, демонстрували цілісну модель кращого виконання кожного завдання, ніж ті, хто мав низькі бали за шкалою холізму [1].

В рамках іншого, аналітичного підходу, поняття когнітивного стилю визначається через опосередкованість двома полюсами, такими як

полезалежність-полenezалежність, імпульсивність-рефлексивність, гнучкість – ригідність пізнавального контролю, толерантність – нетолерантність до нереалістичного досвіду, когнітивна простота – когнітивна складність та інші.

Частина дослідників трактує це поняття як одномірну характеристику, як певну стильову особливість пізнання, наприклад, «когнітивна простота – когнітивна складність». При цьому кожний із вимірюваних параметрів трактується як стиль, а сукупність різних параметрів – як сукупність стилів у однієї й тієї ж самої людини. Вони дуже різноманітні за способами діагностики, теоретичною інтерпретацією та широтою впливу на поведінку людини [2].

У дослідженнях Г. Уїткіна і Д. Гуденау когнітивні стилі трактуються як явище, що може змінюватися під впливом інтелектуального навантаження, навчання, освоєння професійних навичок тощо. Мобільність стильової поведінки дає змогу людині використовувати різні когнітивно-стильові стратегії залежно від цілей її діяльності й вимог ситуації, що є показником адаптивності й зрілості механізмів інтелектуальної регуляції [3].

Ще однією важливою проблемою посеред наукових досліджень є виявлення гендерних особливостей когнітивних стилів. В суспільстві поширеною є думка про існування так званої “жіночої” та “чоловічої” логіки, про більшу схильність чоловіків до аналітичних та логічних здібностей, а жінок – до інтуїтивних здібностей. У тому числі спостерігаються численні дослідження про гендерні особливості стилів мислення та про різну інтенсивність вираженості полюсів когнітивних стилів.

Так, серед біологічних факторів, які обумовлюють диференціацію статей, передусім виокремлюють генетичні чинники – відмінності у гормональній діяльності та у хромосомному наборі клітини, що формують морфологічні особливості й функціональну дивергенцію статей. Існування останніх обумовлене так званим „психологічним статевим диморфізмом”, що виявляється у неоднаковому характері психологічних і когнітивних процесів та рівні емоційності у жінок та чоловіків, різних способах мислення й сприйняття дійсності, схильностях до різних видів фізичної та розумової діяльності [4].

Жінки виражають емоції більш невимушено й відкрито, ніж чоловіки. Зазвичай жінки проявляють емоції, якщо хочуть привернути увагу і попросити про допомогу, чоловіки ж виражають тільки ті емоції, які підвищують їх статус і виражають домінантність [5].

Така різноманітність підходів до вивчення когнітивних стилів та їх структурної організації впливає на різноманітність визначення когнітивних стилів та говорить про те, що в даний час, як і раніше, зберігається багатозначність цього поняття.

Тим не менш, проаналізувавши різноманітні визначення науковців, можемо прийти до висновку, що більшість науковців визначає когнітивні

стилі як індивідуально-своєрідні способи переробки інформації, які характеризують специфіку менталітету конкретної людини і відмінні риси її інтелектуальної поведінки. У різних визначень когнітивного стилю є важливий загальний знаменник, або визначаюча властивість, що пов'язана з фіксацією ряду ознак цього психічного явища: когнітивний стиль - це характеристика пізнавальної сфери, яка свідчить про особливості її організації в кожній окремо взятої особистості і не має прямого відношення до конкретних властивостей її змісту.

Так, слушною є думка Г. Куценко про те, що когнітивний стиль є формально-динамічною характеристикою діяльності, її способом і стратегією, на відміну від рівня здібностей і характеристики діяльності. Когнітивний стиль характеризує діяльність із процесуальної точки зору. Тому когнітивні стилі свідчать про індивідуальні уподобання, установки та переважаючі способи опрацювання інформації. У такому випадку когнітивний стиль розглядається як незалежний від конкретної ситуації та змісту діяльності [6].

Важливо зазначити, що при дослідженні когнітивних стилів науковців віддають пріоритет не змістовним характеристикам пізнавальної діяльності, їх менше цікавить питання "що" людина думає, а акцент робиться на те "як" людина думає, тобто організаційна структура когнітивної діяльності є визначальною у дослідженні стилів пізнавальної діяльності. При цьому пріоритетними є типові для кожної особистості унікальні прийоми отримання і переробки інформації про навколишній світ і самого себе, а також усвідомлення своїх слабких і сильних сторін щодо вирішення різноманітних проблемних ситуацій.

У свою чергу, ці індивідуальні відмінності організації пізнавальної сфери утворюють різні стилі когнітивного реагування, відповідно до цього групи людей з різним типом когнітивного реагування є схожими та відрізняються одна від одної. Таким чином, поняття когнітивного стилю визначає, з одного боку, індивідуальні відмінності в процесах переробки інформації та, з іншого, типи людей залежно від унікальності особливостей їхньої когнітивної сфери.

З самого початку статус феноменології когнітивних стилів визначався з урахуванням низки важливих моментів: 1) індивідуальні відмінності інтелектуальної діяльності, позначені як когнітивні стилі, відмежовувалися від індивідуальних відмінностей у міру успішності інтелектуальної діяльності, що виявляються на основі психометричних тестів інтелекту (у вигляді IQ-відмінностей); 2) когнітивні стилі, будучи характеристикою пізнавальної сфери, в той же час розглядалися як прояв особистісної організації в цілому, оскільки індивідуалізовані способи переробки інформації виявлялися тісно пов'язаними з потребами, мотивами, афектами тощо; 3) когнітивні стилі оцінювалися, порівняно з індивідуальними особливостями традиційно

описуваних пізнавальних процесів, як форми інтелектуальної активності вищого порядку, оскільки їх основна функція полягала вже не стільки в отриманні та обробці інформації про зовнішні впливи, скільки в координації та регулюванні базових пізнавальних процесів; 4) когнітивні стилі трактувалися як посередники між суб'єктом і дійсністю, що надають прямий вплив на особливості перебігу індивідуальних адаптаційних процесів [7].

У галузі психологічного знання відбулася радикальна зміна низки позицій у розумінні природи індивідуальних інтелектуальних відмінностей. Було переглянуто критерії оцінки інтелектуальних можливостей людини. Ті, хто отримував низькі оцінки під час вирішення стандартних тестових завдань, у теоріях інтелектуальних здібностей (інтелекту) визнавалися інтелектуально неспроможними. У теоріях когнітивних стилів, навпаки, стверджувалося, що будь-який показник ступеня прояву будь-якого когнітивного стилю - це «хороший» результат, оскільки міра виразності того чи іншого стильового полюса характеризує ефективність інтелекту.

М.А. Холодна відмічає, що у різних визначень когнітивного стилю є спільний змістовний знаменник, пов'язаний з прийняттям ряду відмінних ознак цього психологічного утворення: 1) когнітивний стиль – це процесуальна (інструментальна) характеристика інтелектуальної діяльності, яка визначає спосіб отримання того чи іншого когнітивного продукту; 2) когнітивний стиль – біополярний вимір; це означає, що когнітивний стиль описується за рахунок звертання до двох крайніх форм пізнавального реагування; 3) когнітивний стиль – стійка в часі характеристика суб'єкта, яка проявляється на різних рівнях пізнавального функціонування; 4) до стилевих феноменів не застосовуються оцінювання, тому що представники кожного стилю мають значні переваги в тих ситуаціях, де їх індивідуальні якості сприяють ефективній поведінці [8].

Визначають такі когнітивні стилі: 1. Полезалежність – полenezалежність. 2. Імпульсивність – рефлексивність. 3. Ригідність – гнучкість пізнавального контролю. 4. Вузькість – широта діапазону еквівалента. 5. Широта категорії. 6. Толерантність до нереалістичного досвіду. 7. Когнітивна простота – складність. 8. Вузькість – широта сканування. 9. Конкретна – абстрактна концептуалізація. 10. Зрівняння – загострення [8].

Стильові особливості пронизують всі сфери діяльності особистості і, звичайно, чинять неабиякий вплив на становлення її самооцінки. Розглядаючи, когнітивні стилі в навчальній діяльності потрібно зазначити, що це індивідуально своєрідний спосіб засвоєння інформації в ході навчальної діяльності. Когнітивний стиль особистості визначається на основі того, як студент здобуває знання, як адаптується до ситуації та реагує на мінливі умови зовнішнього середовища.

Вперше у вітчизняній психології на особливість когнітивних стилів визначати успішність навчальної діяльності звернув увагу В.Колга, він дійшов висновку, що стиль може бути нейтральним щодо визначення ефективності діяльності, але може визначати оптимальність поведінкових та мислительних характеристик й впливати на результати етапів діяльності. Науковцем були встановлені взаємозв'язки між особливостями пізнавальних процесів відповідно стилю, при цьому стиль визначався за параметром аналітичність-синтетичність. Згідно з Г.Клаусом та В.Колгою, аналітичний когнітивний стиль виявляється ефективним при низькому темпі представлення навчальної інформації, великому числі повторень матеріалу, малій варіативності навчальних завдань, акценті на довільному запам'ятовуванні і саморегуляції функціонального стану. За даними В.Колги аналітичності відповідають понижені оцінки зі шкільної успішності, синтетичності відповідає підвищена результативність учбової діяльності. Найбільша научуваність та шкільна успішність спостерігається при співмірності процесів синтезу та аналізу. Синтетичність пізнавальних процесів сприяє переносу умінь вирішувати схожі задачі, а аналітичність сприяє вирішенню різнотипних задач [9].

Умінь переструктурувати, реорганізувати текст проявляється в особливостях конспектування лекційного матеріалу, а також наукової літератури. З'ясовано, що полenezалежні краще перекладають інформацію на «власну мову»: скорочують кількість слів, перефразовують думки, використовують засоби структурування тексту у вигляді абзаців тощо [9].

Вивчаючи значущість когнітивного стилю у навчальній і професійній діяльності, М. Тесля систематизувала наявні дослідження у групі залежно від предмета аналізу: 1) дослідження взаємозв'язку різних когнітивних стилів з успішністю навчальної та професійної діяльності;

2) дослідження особливостей надання переваги у виборі професійної діяльності осіб із різними когнітивними стилями; 3) дослідження змін когнітивно-стильових параметрів у процесі навчання й освіти; 4) дослідження можливостей формування когнітивних стилів [10].

Дослідники вважають, що когнітивні стилі виконують наступні функції: адаптивну, що складається в пристосуванні індивідуальності до вимог даної діяльності і соціального середовища; компенсаторну, оскільки формування стилю будується з урахуванням слабких сторін і з опорою на сильні сторони індивідуальності; системоутворюючу, що дозволяє, з одного боку, впливати на багато аспектів поведінки людини; самовираження, що складається з можливості індивідуальності виразити себе через унікальний спосіб виконання діяльності або через манеру поведінки. Отже, когнітивний стиль стає фундаментом для розвитку особистості, оскільки когнітивні стилі є оптимальною можливістю для формування та розвитку критичного мислення,

що у свою чергу, є фактором, що може впливати на використання особистістю продуктивних копінг-стратегій і сприяти покращенню загального рівня стресостійкості індивіда.

Під час переживання стресу і важких життєвих ситуацій відмінності між людьми мають очевидний характер та проявляються у різних поведінкових паттернах, в прояві когнітивних здібностей при оцінці ситуації, вирішенні проблеми та прогнозі виходу із проблеми. Копінг-стратегії завжди включають розумовий аналіз, який передбачає певні інтелектуальні дії, аналіз і обдумування способів рішення ситуації, пошук альтернативних способів подолання проблеми і т. д. Все це орієнтує людину на аналіз ситуації, дозволяє людині передбачити утруднення, згуртувати та акумулювати власні ресурси, прорахувати шанси на успіх. Когнітивна оцінка дозволяє розрахувати особистісні ресурси для цього. Когнітивна оцінка стосується не тільки ситуації, а й «себе самого», тобто вона включає і процес рефлексії, що дозволяє критично осмислювати свої стани, власну поведінку в тих чи інших ситуаціях, вносити корективи відповідно до мінливих умов, прогнозувати події та орієнтуватись на той чи інший результат подій. Рефлексія служить для аналізу власного досвіду подолання ситуацій, включаючи аналіз помилок та їх причин. Крім того, сприйняття себе як особистості, що цілеспрямована на досягнення успіху, віра у сили долати труднощі визначають ефективність копінг-поведінки. Когнітивна оцінка багато в чому залежить від рівня розвитку інтелектуальних здібностей людини.

Вплив когнітивно-стильових характеристик пізнавальної сфери на життєдіяльність конкретної особистості давно вже не викликає сумніву у дослідників. Так, на думку Уіткіна і Гуднау, полезалежні особи, які в цілому в більшій мірі покладаються на зовнішні чинники, виявляються внаслідок цього більш соціально-орієнтованими. Вони використовують захист, пов'язаний з відкиданням емоціогенного змісту (витіснення, негативізму). У той час як полenezалежні особи використовують захисти, які передбачають активну переробку пізнавального досвіду (ізоляцію, інтелектуалізацію, проєкцію), виявляючи тим самим велику здатність в контролі дій та регуляції афективних станів. Фактично, фундаментальна відмінність між полenezалежними і полenezалежними суб'єктами полягає в особливостях їх інформаційно-пошукових стратегій: полenezалежні використовують іншу людину як засіб вирішення проблемних ситуацій, тоді як полenezалежні суб'єкти спираються на свій власний досвід, вважаючи за краще самостійно аналізувати ситуацію і приймати рішення [11].

На сьогодні проведена значна кількість кореляційних досліджень, в яких виявлені значимі кореляції полenezалежності/полenezалежності з рівнем освіти (більш високий рівень освіти пов'язаний з більш незалежним перцептивним

стилем) та навчальною успішністю. Нещодавні дослідження, проведені на вибірці студентів-юристів в Національному університеті «Острозька академія», засвідчили, що найвищі позитивні кореляційні зв'язки спостерігаються саме між полenezалежністю та показниками успішності. Вивчення впливу параметру полenezалежності та полenezалежності на характер засвоєння навчального матеріалу показало, що у полenezалежних понятійна інформація структурована більш ієрархічно, ніж у полenezалежних. Полenezалежні, визначаючи поняття, шукають рішення в середині структури поняття, звертають увагу на вертикальні зв'язки і поміщають потрібне поняття в точне місце в семантичному ланцюзі. Полenezалежність-полenezалежність впливає на роботу з текстом, зокрема його розуміння, переструктурування та реорганізацію. Досліджено, що полenezалежність/полenezалежність проявляється як здатність виокремити змістовосмисловий гештальт на текстовому тлі. Зокрема ця здатність простежується у якості уміння виділити у інформаційному полі сув'язний, завершений, логічно-нерозривний ряд. У дослідженні Л.І.Романовської всі полenezалежні у процесі сприйняття тексту висловили думку, що текст їм зрозумілий, але жоден із них не продемонстрував достатньої глибини розуміння. У свою чергу, полenezалежні відзначали „суперечливість” тексту, вважали текст „незрозумілим”, проте так і не змогли по суті збагнути текст, зокрема прийняти „неправильний” текст із методики О.В. Улибіно[12].

Полenezалежні студенти мають аналітичну здатність у сприйнятті. Полenezалежні, навпаки, важко відповідають на проблемні питання, якщо перед ними складний контекст, оскільки ця здатність розглядається у зв'язку зі здатністю до аналізу та структурування у широкому спектрі інших видів інтелектуальної діяльності. Тобто їм потрібно більше зусиль, щоб побачити фрагмент у цілому образі, чи виокремити суть у складному цілому, їх відрізняє схильність приймати ситуацію в заданому, заздалегідь спланованому вигляді. Незалежні від поля люди активніше входять у освітній процес та процес навчання, де провідну роль грає мотивація та усвідомленість причини діяльності. Вони більше схильні відповідати на питання не чому я дію, а для чого я дію. Тобто суб'єктність як характеристика зрілої особистості виступає у їх діяльності на перший план. Загалом академічна успішність у них вища, оцінки виступають не як результат зовнішньої мотивації, а є результатом внутрішніх установок та переконань. Але щодо спілкування, полenezалежні виявляють відчуженість та низький рівень емпатії та інтересу до інших людей. Тобто характеризуються у соціальній сфері, як менш комунікабельні та товариські. Полenezалежні ж більш соціально адаптовані та продуктивні, активно спілкуються та менше усамітнюються, переважно використовують соціальні джерела інформації, відверті у прояві емоцій та думок, їх відрізняє емпатійне ставлення до інших, вони більшою мірою покладаються на зовнішні фактори.

Можемо з впевненістю відзначити, що фундаментальна відмінність між полезалежними і полenezалежними студентами полягає в особливостях їх пошукових стратегій: полезалежні використовують екстерн альні методи як засіб вирішення проблемних ситуацій, тоді як полenezалежні суб'єкти спираються на свій власний досвід, практичні орієнтири, опираються на себе та вважають доцільним самостійно аналізувати ситуацію і приймати важливі рішення.

Щоб створити оптимальні умови для навчання полезалежних студентів, необхідно: забезпечення соціального освітнього середовища; точні вказівки за максимального керівництва процесом навчання; запровадження орієнтаційних стратегій перед навчанням; забезпечення зворотнього зв'язку; застосування прикладів, що ілюструють навчальний матеріал. При навчанні полезалежних студентів доцільно використовувати методи навчання, які містять добре організовані, структуровані матеріали; застосовувати кейси, ситуаційні задачі з залученням навчальних пар з полезалежного учня і полenezалежного учня; структуровані вправи з підказками, що забезпечують приклади та контр-приклади.

Впровадження в практику шкільного навчання ідей стильового підходу, заснованого на індивідуальних відмінностях у сприйнятті, аналізі, структуруванні, осмисленні предмета, що вивчається, може значно підвищити якість процесу освіти. Цього можна досягти, застосовуючи методи та засоби навчання, які розроблятимуться з урахуванням індивідуальних відмінностей студентів у сприйнятті, застосуванні навчальної інформації.

Когнітивні стилі надзвичайно важливі у професійній діяльності та професійному відборі. Інформація щодо них дає змогу визначити оптимальні показники та схильності до конкретної професії, особливо у сфері комунікації. Без урахування психологічних особливостей сприймання та механізмів опрацювання інформації неможливий правильний підбір фахівців і виявлення значущих когнітивно-стильових показників. Аналітичне вивчення зв'язку між когнітивними стилями та результативністю діяльності дає змогу зробити висновок: стильові параметри визначають не лише способи діяльності, але і її успішність.

Такі зв'язки свідчать про перспективність досліджень у цьому напрямку, особливо коли йдеться про підвищення ефективності професійної діяльності. З'ясовано, що детермінація професійної діяльності та когнітивних стилів двостороння. Когнітивний стиль, корелюючи з усіма рівнями індивідуальних властивостей, впливає на професійну діяльність, і сам від неї залежить. Не лише когнітивно-стильова специфіка визначає ставлення до роботи та саму професійну компетентність, специфіка професійної діяльності також впливає на особливості когнітивних стилів, а в результаті – й на саму професійну компетентність[13].

Висновки. Таким чином, становлення стильового підходу стало свідченням трансформації предмета психології пізнання: якщо раніше психологія пізнання виступала як наука про загальні закономірності пізнавальної психічної діяльності, то тепер вона перетворилася на науку про механізми індивідуальних відмінностей між людьми в способах пізнання навколишнього світу.

Підсумовуючи, слід зазначити, що когнітивні стилі визначають не тільки способи діяльності, але й її успішність. Особливості організації пізнавального досвіду визначають процес розуміння, оцінювання та інтерпретації, й тим самим впливають на конкретну поведінку людини, зокрема продуктивні аспекти навчальної діяльності. Слід наголосити на неприйнятності однозначного, лінійного підходу до оцінки ефективності того чи іншого когнітивного стилю. В різних ситуаціях різні когнітивні стилі по-різному пов'язані з успішністю: один і той самий стиль в одних ситуаціях може знижувати успішність діяльності, в інших, навпаки, сприяти успішному вирішенню задачі.

Слід зазначити, що необхідне подальше вивчення феномена когнітивних стилів як одного з перспективних напрямів як психології, так і педагогіки. Дуже цікавими можуть бути дослідження взаємозв'язку когнітивних стилів та обдарованості. Також слід звернути увагу на недоврозроблені методи діагностування когнітивних стилів через недостатню методичну базу. Що може також стати предметом подальших досліджень у цій галузі.

Слід відмітити велику перспективність досліджень в даному напрямку. Вони допоможуть краще охарактеризувати механізми мисленнєвої діяльності, а саме стратегії обробки інформації.

Виявлення зв'язків між когнітивним стилем та особливостями навчальної діяльності можуть стати в майбутньому основою для оптимізації освітнього процесу та його індивідуалізації з метою підвищення ефективності.

Література:

1. Choi I., Koo M., Choi J. Individual differences in Analytic Versus Holistic Thinking / I. Choi, M. Koo, J. Choi // Personality and Social Psychology Bulletin. – 2007. – Vol. 33. – № 5. – P. 691–705.
2. Пилявець Н. І. Сучасні підходи до визначення поняття «когнітивний стиль особистості» / Н. І. Пилявець, Є. М. Потапчук // Габітус : наук. журн. – 2021. – Вип. 26. – С. 117-121.
3. Палій А.А. Когнітивно-стильові детермінанти індивідуальності / А.А. Палій // Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2011. – № 11. – С. 584–595.
4. Толстокорова А. Гендерні проблеми шкільної освіти / А. Толстокорова // Психолог. – 2003. – №34. – С. 8-10
5. Жеребкина И. Гендерные исследования: сборник трудов / И. Жеребкина. – Х.: ХЦГИ. – 1998. – С. 242-243.

6. Куценко Г. В. Возможности стильового підходу в управлінні процесом навчання. / Г. В. Куценко // Актуальні проблеми психології. – Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, —2001. Вип. 1. – 268 с.

7. Бондар С.І. Когнітивний стиль як індивідуальна стратегія переробки інформації особистістю. / С.І. Бондар // Вісник Харківського Університету. – № 498. – 2000. –С.13-17.

8. Холодная М.А. Типы интеллектуальной активности: стилевые и продуктивные характеристики / М.А. Холодная // Психолого-педагогические проблемы высшей и средней школы. – Томск. – 1989. – С. 19-33.

9. Пасічник І. Д. Роль когнітивно-стильових особливостей особистості в процесі навчальної діяльності / І. Д., Пасічник, С. Д Максименко // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Тематичний випуск «Актуальні проблеми когнітивної психології». – Острог. – 2010. – Вип. 14. – С. 3–10.

10. Тесля М. А. Структура и динамика интеллектуальных способностей и когнитивных стилей в учебной и профессиональной деятельности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. М. – 2005. – 213 с.

11. Witkin H. A., Goodenough D. R. Cognitive styles: Essence and Origins. Field dependence and field independence. – N.Y., – 1982.

12. Романовська Л. І. Когнітивний стиль особистості як чинник процесу розуміння тексту : Дис... канд. наук: 19.00.01 - 2005.

13. Попова М. Значущість когнітивних стилів для різних сфер професійної діяльності. / Попова М. // Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології" – (46). – С. 308–326.

References:

1. Choi I., Koo M., Choi J. (2007). *Individual differences in Analytic Versus Holistic Thinking*. Bethesda: Personality and Social Psychology Bulletin [in USA].

2. Pyliavets N. I. (2021). *Suchasni pidkhody do vyznachennia poniattia «kohnityvnyi stylosobystosti» [Modern approaches to defining the concept of "personal cognitive style"]*. Odesa: Habituc: science. Journal [in Ukrainian].

3. Palii A.A. (2011). *Kohnityvno-stylovi determinanty indyvidualnosti [Cognitive and stylistic determinants of individuality]*. Kamianets-Podilsky: Problems of modern psychology: collection of sciences. works of K-PNU named after Ivan Ohienko [in Ukrainian].

4. Tolstokorova A. (2003). *Genderni problemy shkilnoi osvity [Gender problems of school education]*. Kyiv: Psychologist. [in Ukrainian].

5. Zhrebkyna Y. (1998). *Hendernyie yssledovanyia: sbornyk trudov [Gender studies: collection of works]*. Kharkiv : KHTSGYI [in Ukrainian].

6. Kutsenko H. V. (2001). *Mozhlyvosti stylovoho pidkhodu v upravlinni protsesom navchannia. [Possibilities of a style approach in managing the learning process]*. Kyiv: Actual problems of psychology [in Ukrainian].

7. Bondar S.I. (2000). *Kohnityvnyi styl yak indyvidualna stratehiia pererobky informatsii osobystistiu. [Cognitive style as an individual strategy of processing information by a person]*. Kharkiv : Herald of Kharkiv University [in Ukrainian].

8. Kholodnaia M.A. (1989). *Typy yntellektualnoi aktyvnosti: stylevye y produktyvnye kharakterystyky [Types of intellectual activity: stylistic and productive characteristics]*. Tomsk: Psychological and pedagogical problems of higher and secondary schools. –[in Russian].

9. Pasichnyk I. D. (2010). *Rol kohnityvno-stylovykh osoblyvostei osobystosti v protsesi navchalnoi diialnosti [The role of cognitive and stylistic features of the individual in the process of educational activity]*. Ostrog : Scientific notes. [in Ukrainian].

10. Teslya M. A. (2005). *Struktura i dinamika intellektual'nyh sposobnostej i kognitivnyh stilej v uchebnoj i professional'noj deyatel'nosti* [Structure and dynamics of intellectual abilities and cognitive styles in educational and professional activities]. Moscow. [in Russian].

11. Witkin H. A., Goodenough D. R. (1982). *Cognitive styles: Essence and Origins. Field dependence and field independence*. N.Y [in USA].

12. Romanovska L. I. (2005). *Kognityvnyi styl osobystosti yak chynnyk protsesu rozuminnia tekstu* [Cognitive style of the individual as a factor in the text comprehension process]. Kyiv [in Ukrainian].

13. Popova M. *Znachushchist kohnityvnykh styliv dlia riznykh sfer profesiinoi diialnosti*. [Significance of cognitive styles for various spheres of professional activity]. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 159.923.2

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10\(28\)-410-420](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-10(28)-410-420)

Фарафонова Ірина Анатоліївна аспірант, ХНУ «ХП», керівник юридично-психологічного Центру, Харківська обласна Спілка офіцерів України, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0002-2896-7518>

ФІЛОСОФСЬКІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АРТТЕРАПІЇ ЯКІ ВПЛИВАЮТЬ НА СВІДОМІСТЬ ТА ПОВЕДІНКУ

Анотація. У статті розглядається проблема аналізу психологічного і філософського аспектів арттерапії і аналізуються теоретичні та фундаментальні підходи до розуміння арттерапії в психології та філософії. Розглядаються в дослідженні педагоги вищої школи. Розкривається сутність і роль арттерапії для гармонічного розвитку людини. Вигорання педагогів вищої школи є станом емоційного, розумового і фізичного їх виснаження при інтелектуальній праці. Це відбувається, коли педагог вищої школи відчуває себе пригніченим, емоційно виснаженим і арттерапія є засіб для психокорекції і гармонії.

Арттерапія — психологічна терапія образотворчим мистецтвом з метою та завданнями впливу на поведінку, свідомість та емоційний стан людини. Мета дослідження: вивчення психологічних і філософських аспектів, моделей арттерапії, які впливають на поведінку і свідомість педагогів вищої школи. Наукова новизна отриманих результатів полягає у дослідженні психологічних, педагогічних і філософських аспектів, які впливають на поведінку, свідомість педагогів вищої школи по теоретичному обґрунтуванні і дослідженні арттерапевтичних вправ як профілактики емоційного вигорання педагогів вищої школи.

Теоретична значимість дослідження полягає в історії виникнення арттерапії, емоційного вигорання, аналізуються результати досліджень по емоційному вигоранню, розкриваються і теоретично обґрунтовуються поняття «арттерапія», «емоційне вигорання», розглядаються теоретичні підходи по темі і як арттерапія впливає на поведінку і свідомість педагогів вищої школи. Результати дослідження розширюють наукові уявлення у психології, педагогіки, філософії про місце і функції арттерапевтичних вправ як профілактики емоційного вигорання у педагогів вищої школи які впливають на поведінку і свідомість педагогів вищої школи.

Методами дослідження є теоретичний аналіз, аналіз педагогічної, філософської та психологічної літератури з проблеми дослідження, узагальнення педагогічної, філософської та психологічної літератури за

проблемами дослідження, систематичний метод, метод порівняння та узагальнення попередніх досліджень, емпіричний метод.

Арттерапія — психологічна терапія образотворчим мистецтвом з метою та завданнями впливу на поведінку, свідомість та емоційний стан людини. Серед інновацій сучасної педагогічної практики, що можуть бути профілактикою емоційного вигорання, можна виділити арттерапевтичні вправи та техніки. Це технологія, що вміщує мистецьку складову і тим самим, через спонтанне творче самовираження, актуалізує особистісні ресурси для подолання емоційного вигорання, дає вихід накопиченої енергії (агресії), тим самим гармонізуючи емоційну сферу.

Ключові слова: психологія, філософія, педагогіка, арттерапія, поведінка, свідомість, арттерапевтична вправа, художньо-творча діяльність.

Farafonova Iryna Anatoliivna PhD student of KhPI National University, head of the Legal and Psychological Center, Kharkiv Regional Union of Officers of Ukraine, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0002-2896-7518>

PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF ART THERAPY THAT AFFECT CONSCIOUSNESS AND BEHAVIOR

Abstract. The article examines the problem of analyzing psychological and philosophical aspects of art therapy and analyzes theoretical and fundamental approaches to understanding art therapy in psychology and philosophy. Higher school teachers are considered in the study. The essence and role of art therapy for the harmonious development of a person is revealed. Burnout of teachers of higher education is a state of emotional, mental and physical exhaustion of them during intellectual work. This happens when a teacher of a higher school feels depressed, emotionally exhausted, and art therapy is a means for psychocorrection and harmony.

Art therapy is psychological therapy with fine art with the aim and objectives of influencing the behavior, consciousness and emotional state of a person. The purpose of the study: study of psychological and philosophical aspects, models of art therapy, which affect the behavior and consciousness of teachers of higher education. The scientific novelty of the obtained results lies in the study of psychological ones. pedagogical and philosophical aspects that affect the behavior, consciousness of teachers of higher education on the theoretical basis and study of art therapy exercises as a prevention of emotional burnout of educators of higher education.

The theoretical significance of the research lies in the history of the emergence of art therapy, emotional burnout, the results of research on emotional burnout are analyzed, the concepts of "art therapy" and "emotional burnout" are revealed and theoretically substantiated, theoretical approaches to the topic are considered and how

art therapy affects the behavior and consciousness of higher school teachers. The results of the study expand scientific ideas in psychology, pedagogy, philosophy about the place and function of art therapy exercises as a prevention of emotional burnout among teachers of higher education, which affect the behavior and consciousness of teachers of higher education.

Research methods are theoretical analysis, analysis of pedagogical, philosophical and psychological literature on the research problem, generalization of pedagogical, philosophical and psychological literature on research problems, systematic method, method of comparison and generalization of previous studies, empirical method.

Art therapy is psychological therapy with fine art with the aim and objectives of influencing the behavior, consciousness and emotional state of a person. Art therapy exercises and techniques can be identified among the innovations of modern pedagogical practice that can prevent emotional burnout. It is a technology that includes an artistic component and thereby, through spontaneous creative self-expression, actualizes personal resources to overcome emotional burnout, releases accumulated energy (aggression), thereby harmonizing the emotional sphere.

Keywords: psychology, philosophy, pedagogy, art therapy, behavior, consciousness, art therapy exercise, artistic and creative activity.

Постановка проблеми. В сучасному моменті відбулось багато змін у сфері освіти: було розпочато реформу інклюзивної освіти, впроваджується використання інтерактивних та дистанційних методів викладання. Професійний розвиток педагогів вищої школи передбачає активну діяльність впливати на зовнішні обставини; усвідомлювати свої дії і відповідати за те, що відбувається з ним; планувати і ставити мету професійної діяльності, внутрішню роботу над собою заради її досягнення. Усе це вимагає великих зусиль, що нерідко зумовлює емоційне виснаження, а згодом і вигорання, зокрема у фахівців соціономічних професій. Вигорання є станом емоційного, розумового і фізичного виснаження, зумовленого надмірним і тривалим стресом. Це відбувається, коли педагог вищої школи відчуває себе пригніченим, емоційно виснаженим, не може задовольнити свої повсякденні потреби, що зумовлює втрату інтересу та мотивації до виконуваної роботи. Серед інновацій сучасної педагогічної практики, що можуть бути профілактикою емоційного вигорання, можна виділити арттерапевтичні справи та техніки. Це технологія, що вміщує мистецьку складову і тим самим, через спонтанне творче самовираження, актуалізує особистісні ресурси для подолання емоційного вигорання, дає вихід накопиченої енергії (агресії), тим самим гармонізуючи емоційну сферу. Створюючи абстрактні образи, за підтримки арттерапевта, людина знаходить відповіді на багато актуальних питань, досліджує страхи, і бар'єри в

спілкуванні. Ці образи виникають несвідомо і спонтанно, а тому знижується тривожність і опору до самопізнання. Саме цілісна включеність в творчий процес відкриває безмежні можливості для зустрічі з власними почуттями, переживаннями, надіями, страхами, сумнівами, а так само стереотипами і переконаннями. Самопізнання є найкращим способом профілактики емоційного вигорання і підкріплення інтересу до життя і оточуючим людям і впливає на поведінку, свідомість людини, на педагогів вищої школи.

Мета статті - вивчення психологічних і філософських аспектів, моделей арттерапії, які впливають на поведінку і свідомість педагогів вищої школи.

Об'єкт дослідження - профілактика емоційного вигорання і дослідження поведінки, свідомості педагогів вищої школи методом арттерапії.

Предмет дослідження - арттерапевтичні вправи як інструмент корекції поведінки, свідомості, профілактики емоційного вигорання у педагогів вищої школи.

Методи дослідження:

1. Теоретичний аналіз: аналіз педагогічної, філософської та психологічної літератури з проблеми дослідження.

2. Узагальнення педагогічної, філософської та психологічної літератури за проблемами дослідження.

3. Систематичний метод.

4. Метод порівняння та узагальнення попередніх досліджень.

5. Емпіричний метод.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у дослідженні психологічних, педагогічних і філософських аспектів, які впливають на поведінку, свідомість педагогів вищої школи по теоретичному обґрунтуванні і дослідженні арттерапевтичних вправ як профілактики емоційного вигорання педагогів вищої школи.

Теоретична значимість дослідження полягає в історії виникнення арттерапії, емоційного вигорання, аналізуються результати досліджень по емоційному вигоранню, хобі, розкриваються і теоретично обґрунтовуються поняття «арттерапія», «емоційне вигорання», розглядаються теоретичні підходи по темі і як арттерапія впливає на поведінку і свідомість педагогів вищої школи.

Результати дослідження розширюють наукові уявлення у психології, педагогіки, філософії про місце і функції арттерапевтичних вправ як профілактики емоційного вигорання у педагогів вищої школи які впливають на поведінку і свідомість педагогів вищої школи.

Практичне значення отриманих результатів дослідження пов'язане з актуальністю психологічних, педагогічних і філософських аспектів арттерапевтичних вправ як профілактики емоційного вигорання у педагогів

вищої школи. Дослідження можна використовувати при розробці артмайстер-класів і досліджувати поведінку і емоційний стан людини і цільову групу педагогів вищої школи.

Виклад основного матеріалу.

Варіативність у визначенні арттерапії як науки.

Згідно Резолюції Арттерапевтичної асоціації, ухваленої 16 травня 2009 р арттерапія розглядається як «система психологічних та психофізичних лікувально-корекційних та профілактичних впливів, заснованих на заняттях клієнта (пацієнта) образотворчої діяльністю, побудові і розвитку психотерапевтичних відносин. Вона може застосовуватися з метою лікування і попередження різних хвороб, корекції порушеного поведінки і психосоціальної дезадаптації, реабілітації осіб з психічними та фізичними захворюваннями і психосоціальними обмеженнями, досягнення більш високої якості життя і розвитку людського потенціалу» [3].

Першовідкривач арттерапії Андріан Хілл (1895-1977), британський арт-терапевт і художник, викладав у школі мистецтв Hornsey і Вестмінстерській школі мистецтв [14]. Адріан Хілл вперше застосував термін «арт-терапія» у 1942 році і в 1945 році опублікував свої ідеї в художній книзі «Мистецтво проти хвороб» [14]. Пізніше Хілл став президентом Британської асоціації арт-терапевтів. Під час лікування від туберкульозу в санаторії Мидхарст в 1938 році, Адріан Хілл, виявив, що малюнок допомагає його одужанню. Хілл виявив, що практика мистецтва допомагає звільнити пацієнтів від психічного розладу з допомогою малюнка, написав багато книг з живопису та графіки. В 1939 році арттерапія була введена в санаторії. В 1950-х і на початку 1960-х років були представлені його телевізійні програми BBC для дітей під назвою 'Sketch Club'. Творчість Хілла поєднує в собі елементи імпресіонізму та експресіонізму, а також має і традиційні напрями. Образотворча діяльність має здатність відволікати пацієнта від хворобливих переживань і допомагає йому концентрувати увагу на процесі одужання [14].

Арттерапія – це самостійна терапевтична техніка, де в 1960-х арттерапія вважалася окремою професією.

У США в 60-і роки американська вчителька Бетті Едвардс заснувала дивно ефективну методику навчання малювання, і назвала її DrawingontheRightSideoftheBrain. Мова мистецтва - фарб, ліній, форм і образів - говорить нам про те, що дуже складно виразити за допомогою слів. З середини ХХ століття перші арттерапевти були художниками або артпедагогами. Дослідники Едіт Крамер, Адріан Хілл, Сьюзан Бах та інші практикували арттерапію у своїй практиці. Розвиті ними моделі арт-терапії, по суті, є результатом впливу наступних основних теоретико-методологічних підходів:

- інноваційна художня педагогіка з арттерапевтичним підходом до занять образотворчим мистецтвом;
- креативні концепції художньо-творчої діяльності;
- концепції цілісного навчально-виховного впливу, які впливають на особистість хворого за допомогою мистецтва.

У вітчизняній і зарубіжній літературі арт-терапія визначається як сукупність прийомів лікувально-реабілітаційного та психологічно-профілактичного впливу, пов'язаних з образотворчою діяльністю пацієнтів з різною психічною і соматичною патологією. Цим напрямком займалися дослідники психології і філософії Бурхливо М. Є., 1989; Каравасарській Б. Д., 2000; Копитін А. І., 1999, 2001, 2002, 2003; British Association of Art Therapists, 1989, 1994; American Art Therapy Association, 1998; European Consortium for Arts Therapies Education, 1999, 2005 [4].

Арттерапевтичний підхід у психологічній практиці і психокорекції вивчав вчений Л.С. Виготський.[10] Термін «арт-терапія» в перекладі з англійської означає «використання мистецтва як терапевтичного чинника». «Наші переживання та емоції є джерелом енергії, яка може бути каналізована за допомогою експресивних мистецтв, є потужним засобом для виявлення, проживання та прийняття «темних» аспектів нас самих», в свою час підкреслював Л.С. Виготський.[10] Художню творчість, як експресію, комунікацію та символізацію вважає В. Беккер-Глош. Плідно трактує термін «арт-терапія» М. Лібман, визначаючи мистецтво як засіб для передачі почуттів і інших змістів психіки людини з метою зміни структури його світовідчуття. Примітно, що одним із засновників сучасного арттерапевтичної напрямки є А.І. Копитін.[14] Вчений також заснував в 1997 р «Міжнародний журнал арт-терапії «Зцілююче мистецтво».[11]

На розвиток перших форм арт-терапії також зробили певний вплив представники психодинамічного підходу психоаналітики, лікарі-психіатри, філософи, вчені, що включали в процес психотерапевтичного взаємодії з пацієнтами зображальні засоби К. Г. Юнг, М. Наумбурга [10]. Мистецтво, як терапевтична техніка, вперше була застосована Маргарет Наумбург, американським психологом, викладачем, яка застосовувала традиційний психоаналіз і розцінювала вільні асоціації та інтерпретації. Як допоміжну техніку психолог М. Наумбурга пропонувала використовувати спонтанний малюнок, де експресія, що виникає завдяки мистецтву, ставала основою інтерпретації конфліктних ситуацій клієнтів. У своїй роботі Наумбурга спиралася на ідею Зигмунда Фрейда, австрійського психолога, психоаналітика, психіатра і невролога про те, що первинні думки і переживання, що виникають в підсвідомості, найчастіше виражаються в формі образів і символів. На початкових етапах свого розвитку арт-терапія перебувала під впливом

психоаналізу, де розглядався кінцевий продукт творчості пацієнта – малюнок олівцем, фарбами, щось виліплене чи сконструйоване і розцінюється цей процес як вираз неусвідомлюваних процесів, які відбуваються в психіці пацієнта. І розглядалась арт-терапія як природний спосіб корекції і розвитку душі людини через художню творчість. З 1940-х під егідою аналітичної психології К.Г. Юнга, швейцарського психоаналітика, психолога, терапія творчістю була способом вивчення несвідомого, згідно ідеї Юнга про персональні і універсальні символи, які розглядались як активне уявлення пацієнтів і мали великий вплив на майбутніх арттерапевтів. Американський психолог Маргарет Наумбург вважала, що образи художньої творчості відображають всі види підсвідомих процесів, включаючи страхи, конфлікти, спогади дитинства [10].

Продовжувачкою робіт М. Наумбурга стала американська художниця Едіт Крамер, і мала інше ставлення до арт-терапії, так як працювала тільки з дітьми. Е. Крамер стверджувала, що художній процес надає сам по собі оздоровчий вплив і не вимагає вербального коментатора. Арт-терапію застосовувала в своїй Ханна Якса Квятковська, де працюючи в Національному інституті психічного здоров'я (National Institute of Mental Health), встановила, що художня сесія з участю всіх членів сім'ї діє терапевтично і зміцнює сімейні відносини в цілому. Сімейні малюнки надавали їй велику кількість діагностичної інформації про зв'язок між членами сім'ї і про те, як вони бачать свої ролі в родині. Ханна Якса Квятковська арт-терапію включила у своїй праці для процесу діагностики і лікування сімей. Американський арттерапевт Шон МакНіфф розглядає арттерапію як процес, що включає в себе ряд стадій створення образу і подальшої рефлексії. Ш. МакНіфф описує різні методи роботи, включаючи роботу з образами і емоційними реакціями учасників груп, бесіди з образами в формі діалогів, їх художній опис, візуалізацію.

Теоретична база арттерапії базується на базових психотерапевтичних, психологічних, філософських концепціях, які впливають на поведінку, емоції, свідомість, стан людини:

1. Психоаналітична арттерапія. Вчений Е. Крамер казав, що арт-терапія може мобілізувати і розвинути внутрішні ресурси людини. Відповідно, основні положення – доступ до несвідомого, усвідомлення витіснених конфліктів, катарсис. Це техніки малювання пацієнтом снів, фантазій, страхів і т.п. самостійно (вдома) і потім інтерпретація (пацієнтом разом з терапевтом) малюнків на сеансі. Малювання за завданням арттерапевта понять, які людина найбільш часто вживала в сеансі вербально, особливо такі як тривога, страх, неприйняття, здивування, мрії, тобто ті феномени які досліджують терапевти під час психоаналізу.

2. Психодинамічна арттерапія (dynamically oriented art therapy), родоначальником якої вважається Маргарет Наумбург (M. Naumburg), учениця психоаналітиків Фрейда і Юнга, яка намагалася поєднати їх підходи до невротичної особистості. Ключові поняття: колективне і індивідуальне несвідоме, архетипічні символи, реагування. Дане напрямком широко розвинене в даний час на Заході як один з варіантів юнгіанській аналітичної психотерапії яка впливала на поведінку людини.

3. Гуманістична арттерапія. Основні положення гуманістичної психології в цілому можна коротко охарактеризувати як наступні. Вчені Шарлотта Бюлер, арттерапевти, які свою практику основують на піраміді психолога Маслоу. Існують три базові життєві тенденції: потреба в задоволенні, потреба в підтримці і безпеці і потреба в креативному досягненні та інше. Все це впливає на поведінку людини.

4. Екзистенціальна арттерапія, прийнявши базові положення гуманістичної психології про підходи до особистості, доповнила їх уявленням про неминучість екзистенціальних переживань і криз, даних індивіду на символічному рівні. Символічний рівень існування людини – це характерна особливість людини як виду і це впливає на поведінку, на свідомість людини. Арттерапія – зміна (відтворення, трансгресія і т.п.) символічного рівня індивіда на даній стадії розвитку (в нормі) і відновлення порушеного, спотвореного символічного процесу (в патології). Символи не дані нам від народження, існують певні етапи їх розвитку про це свідчив вчений Л.Уілсон та інші.

5. Системна арт-терапія (САТ) впливає на поведінку людини і вивчали її вчені Незнанов Н.Г., Карвасарський Б.Д., Копитін А.І..

Моделі арт-терапії, які впливають на поведінку людини:

Психодинамічна (аналітична): юнгіанська (К. Юнг); психоаналітична (З. Фройд).

Гуманістична (К. Роджерс – клієнтцентрована терапія). К.Роджерс використовував різні види мистецтва для корекції свідомості, поведінки людини.

Абрахам Маслоу, вважається засновником гуманістичної психології і вважав, що вона аналізує поведінку людини через різні види мотивацій і потреб. Відповідно до його теорії потреб, в психологічній організації індивіда мають бути задоволені спочатку потреби фізіологічні, в безпеці, у соціальних контактах і оцінці, перш ніж індивід буде особисто готовий до прийняття трансперсонального досвіду. Через це вважається, що спочатку мають бути відпрацьовані невротичні і психосоматичні порушення, мотивації і потреби, перш ніж буде розпочато рух по шляху розширення свідомості [8].

У США в 60-і роки американська вчителька Бетті Едвардс заснувала дивно ефективну методику навчання малювання, і назвала її

«Drawing on the Right Side of the Brain». Метод ґрунтувався на концепції Роджера Сперрі про функціональної спеціалізації півкуль головного мозку. Так як наш мозок поділяється на дві півкулі, то він використовує два способи переробки інформації. Одна півкуля використовує вербальний і аналітичний режим мислення - в ньому переробляються звуки, алгоритми, математичні обчислення, мова. Іншу півкулю використовує режим подібний - порівняння розмірів, сприйняття кольору, перспективи предметів, які бачить цілком. Згодом, в роботах Бетті ці режими отримали назви «Л-режиму» і «П-режиму». Суть методу правопівкульного малювання полягає в тимчасовому придушенні роботи лівої півкулі і передачу провідну роль в малюванні правому, більш придатному для цієї діяльності. При роботі ігноруються думки з пам'яті про те, як об'єкт повинен виглядати. Замість цього художник «бачить об'єкт насправді» - порівнюючи його розмір в цілому, розмір окремих елементів, відношення простору, світла і тіні і об'єднанні всього цього в єдину картину. Метод Едвардс, який вперше був опублікований в 1979 році, швидко став революційним і отримав позитивну оцінку серед визнаних художників і викладачів. Правопівкульне малювання це ключик до своїх внутрішніх емоціям і переживанням, до своєї підсвідомості. Коли людина малює і не замислюється про свій твір як художній, виводить на аркуші паперу те, що йому хочеться і здається потрібним в даний момент - в його образах завжди проявляється його внутрішнє «Я». Правопівкульне малювання - як метод арттерапії - це чудовий спосіб уникнути внутрішньої цензури, прибрати емоційні блоки і поглянути на світ і себе з іншого боку.

Трансперсональна модель. Трансперсональна психологія і філософія. Істотною відмінною рисою транс персональної психології і філософії є модель людської душі, в якій визначається значущість духовного і космічного вимірювань і можливостей для еволюції свідомості. Основними представниками трансперсональної психології є вчені філософи, психологи, педагоги J.C. Lilly, T. Dethlefsen, J.C. Pierakos, L. Orr, P. Ассаджолі, К. Дюркгейм.

На свідомість, поведінку людини впливають різні види і моделі арттерапії:

Сімейна (парні малюнки) (Ханна Якса Квятковська).

Ігрова модель поширена у Київському інституті гештальта і психодрами.

Клінічна модель розроблена А.І.Копитінім.

Холестична модель, при якій розглядається інтеграція досвіду на усіх рівнях, досліджувалась і вивчали дослідники Незнанов Н.Г., Карвасарський Б.Д., Копитін А.І..

Еклектична модель. «Широта кругозору» і здатність брати до уваги одночасно різні вчення вивчалась А.І. Копитінім.

Системна арттерапія (САТ) коректує поведінку людини, на яку впливають різні види сукупних психологічних, психофізичних та психосоціальних впливів, що базується на системному і транс теоретичних підходах, психологічній концепції особистості як системи відносин людини з навколишнім середовищем, концепції творчості як специфічно людського, особистісного способу діяльності, що здійснюється з опорою на проективно-символічну комунікацію.

Використовується поняття «системна», оскільки при її побудові були виділені системо-утворюючі елементи, що містяться в різних формах арттерапії і аналізують поведінку і свідомість людини. Вивчали системну арттерапію дослідники Незнанов Н.Г., Карвасарський Б.Д., Копитін А.І. [4].

Одним із засновників сучасного арттерапевтичного напрямку є А.І. Копитін. Вчений також заснував в 1997 р «Міжнародний журнал арттерапії» «Зцілююче мистецтво» [3].

Висновок. Арттерапія - метод психотерапії, що використовується для корекції за допомогою методів ізотерапії, лялько терапії, ліплення, музики, фотографії, книг та інше і впливає на поведінку і свідомість людини.

Арттерапія – засіб, що дає можливість контактувати з глибинними аспектами духовного життя людини, де використовується невербальна мова мистецтва для розвитку, гармонії особистості і впливає на поведінку, свідомість, емоційний стан людини і може мобілізувати і розвинути внутрішні ресурси людини. Відповідно, основні положення – доступ до несвідомого, усвідомлення витіснених конфліктів, катарсис.

Арттерапія — психологічна терапія образотворчим мистецтвом з метою та завданнями впливу на поведінку, свідомість та емоційний стан людини.

Література:

1. Артюх С. Ф., Лізан І. Я., Голопоров І. В., Несторук Н. А. Основи наукових досліджень : підручник. Харків : УПА, 2006. 278 с.
2. Арт-терапия: практика и исследования: Сборник статей/ НП «АРТтерапевтический Балтийский Центр Айдос. Ответственный редактор Н. Е. Пурнис. СПб.: Соларт, 2003, 136 с.
3. Исцеляющее искусство: международный журнал арттерапии», 2009, Том 12, № 1, С. 9
4. Копытин А.И. Основы арттерапии. – СПб., 1999. – 256 с.
5. Коваль Л. Плюси і мінуси дистанційної роботи. Урядовий кур'єр. 2017. 1 листопа. (№ 205). С. 5.
6. Куприна Ю.П. Изотерапия и проблема социально-культурной адаптации.// Социально-экономические явления и процессы. №3(037), 2012, С.183-189
7. Кейн, К. Д., Франк, Т., Князже, С. Р., Робинсон, М. С., Рубин, Дж. А., и Ульман, Э. (1983). Истоки арт-терапии: Маргарет Наумбург (1890–1983) и Флоренс Кейн (1882–1952), семейный портрет. Американский журнал арт-терапии, 22, 111–123.
8. Маслоу А.Г. Дальние пределы человеческой психики /перев. С англ. А.М. Татлыдаевой. СПб.: «Евразия», 1997. - 430 с.

9. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Голос України. 2017. 27 верес. (№ 178-179). С. 10–22
10. Юнг Я.Г., фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж.Л., Якоби Я., Яффе А. Человек и его символы / Под общей редакцией С. Н. Сиренко. М.: Серебряные нити, 2002, 304.
11. Anderson M.B.G., Iwanicki F.F. The burnout syndrome and its relationship to teacher motivation. Los. Angeles, 1981.
12. Daniel J., Shabo L Psychological burnout in professional with permanent communication // Studia-Phy-schafogicz, 1993. P. 412-414.
13. Pines A. Helpers motivation and the burnout syndrome // Wills T.A. (ed.). Basis processes in helping relationship. N.Y.: Acad. Press, 1982. P. 453-457.
14. Hill A. Art versus illness. London: Allen and Unwin, 1945.

Referenses:

1. Artyuh, S. F., Lizan, I. Ya., Goloporov, I. V., Nestoruk ,N. A. (2006). *Osnovi naukovih doslidzhen [Fundamentals of scientific of research]*. Harkiv: UIPA [in Ukrainian].
2. *Art-terapiya: praktika i issledovaniya [Art therapy: practice and research]*. SPb.: Solart [in Russian].
3. *Iscelyayushee iskusstvo [Healing art]*. 12, 1, 9 [in Russian].
4. Kopytin, A.I. (1999). *Osnovi artterapiyi [Basics of art therapy]*. SPb. [in Russian]
5. Koval, L. (2017). Plyusi i minusi distancijnoyi roboti [Pros and cons of remote work]. *Uryadovij kur'yer - Government Courier*, 11listop, 205, 5 [in Ukrainian].
6. Kuprina, Yu.P. (2012). Izoterapiya i problema socialno-kulturnoj adaptacii [Isotherapy and the problem of social-cultural adaptation]. *Socialno-ekonomicheskie yavleniya i process - Social-economic phenomena and processes*, 3(037), 183-189 [in Russian].
7. Kejn, K. D., Frank, T., Knyazhe, S. R., Robinson, M. S., Rubin, Dzh. A., i Ulman, E. (1983). Istoki art-terapii: Margaret Naumburg (1890–1983) i Florens Kejn (1882–1952), semejnij portret [Origins of art therapy: Margaret Naumburg (1890–1983) and Florence Kane (1882–1952), family portrait]. *Amerikanskij zhurnal art-terapii - American Journal of Art Therapy*, 22, 111–123 [in Russian].
8. Maslou, A.G. (1997). *Dalnie predely chelovecheskoj psihiki [The far reaches of the human psyche]*. SPb.: «Evrasiya» [in Russian].
9. Zakon Ukrayini “Pro osvitu” [The Law of Ukraine “On education”]. *Golos Ukrayini - Voice of Ukraine*, 178-179, 10–22 [in Ukrainian].
10. Yung, Ya.G., fon Franc M.-L., Henderson Dzh.L., Yakobi Ya., Yaffe A. (2002). *Chelovek i ego simvoly [Human and symbols]*. M.: Serebryanye niti [in Russian].
11. Anderson, M.B.G., Iwanicki ,F.F. (1981). *The burnout syndrome and its relationship to teacher motivation*. Los. Angeles [in English].
12. Daniel, J., Shabo, L (1993). Psychological burnout in professional with permanent communication. *Studia-Phy-schafogicz*, 412-414 [in English].
13. Pines, A. (1982). Helpers motivation and the burnout syndrome. *Basis processes in helping relationship*. N.Y.: Acad. Press, 453-457 [in English].
14. Hill, A. (1945). *Art versus illness*. London: Allen and Unwin, 1945 [in English].

Журнал

Наукові перспективи

*(Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка»,
Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»)*

Випуск № 10(28) 2022

Підписано до друку 27.10.2022 р. Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

*Видавець: Громадська наукова організація
«Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК №4957 від 18.08.2015 р.,
Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.*

Надруковано рекламним агентством
«GoToPrint» Адреса, Україна, Київська обл.,
м. Київ, вул. Льва Толстого, 63
e-mail: gotoprint@gmail.com